

ERDÉLYI MÚZEUM

LXXXVIII.
KÖTET

2026.

1
FÜZET

A FŐESPERESI TIZEDNEGYED ERDÉLYBEN | 5

ERDÉLYI KÖVETJÁRÁS BUDÁN.
A NEMESI KÖVETELÉSEK ÍRÁSBA FOGLALÁSA
1496-BAN | 24

„ALBA IULIA METROPOLIS EST REGNI
TRANSILVANIAE”.
GYULAFEHÉRVÁR 1552-BEN | 40

EGY VÁROSOKAT „ÖSSZEKÖTŐ INTÉZMÉNY”
A KORA ÚJKORBAN:
AZ ERDÉLYI CÉHUNIÓK MŰKÖDÉSE | 52

AZ ERDÉLYI ÖRMÉNYKATOLIKUS EGYHÁZ
ÉS AZ APOSTOLI SZENTSZÉK
A 18. SZÁZAD KÖZEPÉN | 76

MÁRAMAROS VÁRMEGYE TISZTIKARA
A REFORMKORBAN | 94

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ERDÉLYI
TAGJAI A KIEGYEZÉS ELŐTT | 113

„AZ ELSŐ MAGYAR NŐ,
AKI A JULIANNÁL DÍJAT KAPOTT...” | 134

AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYESÜLET KIADÁSA | KOLOZSVÁR

ERDÉLYI MÚZEUM

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület bölcsészettudományi és társadalomtudományi folyóirata
A folyóirat CNCS B és ERIH PLUS akkreditációs minősítésekkel rendelkezik.

Felelős szerkesztő Varga P. Ildikó

Szerkeszti Fejér Tamás, Lang Mark, Papp Kinga (szerkesztőségi titkár), Peti Lehel,
Szabó Árpád Töhötöm, Varga P. Ildikó

A szám szerkesztője Fejér Tamás

Szerkesztőségi tanácsadók Barta János, Domokos Johanna, Egyed Emese,
Gebei Sándor, Konrad Gündisch, Kovács András, Kovács Magdolna, Mohay Tamás,
Monok István, Nyíró Miklós, Olay Csaba, Szakolczai Árpád, Tánczos Vilmos, Veress Károly
Korrektor András Zselyke

Szerkesztőség:

Cluj-Napoca/Kolozsvár, str. Napoca/Jókai u. nr. 2. szám, etaj I. em.

Telefon/Fax: +40 264 595 176

Postacím: 400750 Cluj-1. C.P. 191, România

E-mail: titkarsag@eme.ro

www.eme.ro/erdelyimuzeum

A lap megjelenését támogatta:

Nemzeti
Kulturális
Alap

Felelős kiadó Biró Annamária

ISSN 1453-0961

A lapszám DOI-száma: <https://doi.org/10.36373/em-2026-1>

Grafikai- és műszaki szerkesztés: Metaforma Kft.

Készült a kolozsvári IDEA nyomdában

Felelős vezető Nagy Péter igazgató

Tartalom

BOGDÁNDI ZSOLT: Kovács András köszöntése.	3
TANULMÁNYOK	
HEGYI GÉZA: A főesperesi tizednegyed Erdélyben	5
W. KOVÁCS ANDRÁS: Erdélyi követjárás Budán. A nemesi követelések írásba foglалása 1496-ban.	24
GÁLFI EMŐKE: „Alba Iulia metropolis est regni Transsilvanie”. Gyulafehérvár 1552-ben	40
IZSÁN CSABA: Egy városokat „összekötő intézmény” a kora újkorban: az erdélyi céhuniók működése	52
NAGY KORNÉL: Az erdélyi örménykatolikus egyház és az Apostoli Szentszék a 18. század közepén	76
SZABÓ ZSOLT: Máramaros vármegye tisztkara a reformkorban	94
PÁL JUDIT: A Magyar Tudományos Akadémia erdélyi tagjai a kiegyezés előtt	113
MŰHELY	
KÁDÁR ÁGOTA: „Az első magyar nő, aki a Juliannál díjat kapott...” Művészi hivatás Madarász Adeline (1871–1962) hagyatékában	134
FORRÁS	
JAKÓ ZSIGMOND: Emlékeztető feljegyzés a magyar társadalmi (egyházi és egyesületi) tulajdonból államosított nemzeti jelentőségű művelődési javakról	145
SZEMLE	
DERZSI JÚLIA: Egész Erdély legfelsőbb fóruma	157
IZSÁN CSABA: Újabb kutatások Marosvásárhely történetéről és igazságszolgáltatásáról	161
IANCU LAURA: A 17. századi moldvai katolikus misszió Róma és az újkori délkelet-európai katolikus kisebbségek perspektívájából	166
SZALAI ÁGNES: Sógazdálkodás az Apafi-korszakban	173
RÁCZ EMESE: A mikházi és a szárhegyi ferencesek könyves műveltségéről.	178
FEHÉR ANDREA: A Tudós Társaságon túl	183
SIPOS GÁBOR: Akadémiai elnökök és főtítkárok albuma	189
T. SZABÓ LEVENTE: Miről árulkodik a támogatás? Az MTA és mecénásai: egy mozgalom társadalomtörténete	192
BOGDÁNDI ZSOLT: Intézeti évkönyv pecsétékről és Erdély múltjáról.	200

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

BITAY ENIKŐ: Elnöki tájékoztató az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2025. évi tevékenységéről	206
BOGDÁNDI ZSOLT: Jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézet 2025. évi tevékenységéről	248
BITAY ENIKŐ: Az erdélyi magyar tudomány és társadalom szolgálatában – Kiállításmegnyitó.	261
BITAY ENIKŐ: Évzáró elnöki köszöntő	264

Kovács András köszöntése

Nagyzoló jelzőkben tobzódó, eltájolódott és értékítéletében megzavarodott körunkban igen nehéz feladat úgy köszönteni valakit, hogy az elhangzott vagy a leírt mondatok hitelesnek tűnjenek. Kis erdélyi magyar társadalmunk (igen) sok „nagy tudósa” és „korszakalkotó egyénisége” között egyesek számára akár jelentéktelennek is tűnhet Kovács András tudományos pályája, de a művészettörténész szakma Erdély reneszánsz kori művészete legszakavatottabb ismerőjeként, igazán nagy tudósként tartja őt számon. Tudományos munkásságát nem szándékom itt méltatni – megtették ezt már több alkalommal arra hivatottabbak –, tisztemből adódóan csupán pályafutásának néhány olyan pontjára térnék ki, amelyek az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez és kutatóintézetéhez, illetve annak névadójához, Jakó Zsigmondhoz kapcsolódnak.

Az Egyesületnek a Román Akadémia kolozsvári fiókja kezelésébe került Farkas utcai Levéltárával már pályája kezdetén kapcsolatba került, az ott kialakult tudományos műhelyről, az általa példaképének tekintett B. Nagy Margitról szólva az alábbiakat vallotta: „Az EME Levéltárában uralkodó, Kelemen Lajos személyisége körül kialakult szellemi légkörben, amely évtizedekkel élte túl nemcsak az intézmény államosítását, hanem életre hívóját magát is, olyan, az erdélyi régiség emlékeihez mélységes felelősséggel viszonyuló környezetben vált a művészettörténet hivatott kutatójává, aminek a jelentőségét csupán a mából visszatekintve mérhetjük fel igazán. Az ott felhalmozott tudományos energiák ugyanis nemcsak az erdélyi magyar történeti kutatás túlélését biztosították, de telt belőlük egyáltalán nem szégyellni való folytatásra és a tiszteletre méltó 1989 utáni újrakezdésre is”.¹ Ennek a tiszteletre méltó folytatásnak és újrakezdésnek volt jelentős mértékben részese Kovács András, akinek kutatói munkamódszerét elődeihez hasonlóan jellemzi, hogy az erdélyi tárgyi emléktárhely feltárását és elemzését – jobbára az EME egykori levéltárából származó – széles körű történeti forrásgyűjtésre alapozva végezte és végzi.

Ezt a munkamódszert, illetve a levéltári források tiszteletét és használatát sajátíthatta el az EME levéltárának államosítás előtti utolsó vezetőjétől, tanárától és mentorától, Jakó Zsigmondtól, aki – miután megbizonyosodott arról, hogy szépírói ambíciókkal nem rendelkezik – az alvinci kastély kiadatlan forrásanyagát ajánlotta számára feldolgozásra. Elhivatottságáról kellően meggyőződve szintén Jakó professzor úr irányította a pályája kezdetén álló művészettörténész figyelmét a kolozsvári számadáskönyvekre, arra az összefüggő levéltári anyagra, melyre hosszú távon alapozhatta kutatásait, s melyek adataira támaszkodva annyi remekbe szabott feldolgozás jelent meg „Tündérország” művészeti emlékeiről. Jakó professzor hatásáról maga Kovács András az alábbiakat vallotta: „A fentebb elősorolt néhány mozzanat alapján sem tűnik talán túlzásnak, hogy történelmi kortársaim és saját kutatói pályám meghatározó fordulatait Jakó tanár úr személyes példamutatásának, odafigyelésének, előrelátásának,

1 | Kovács András: B. Nagy Margit művészettörténész. *Művészettörténeti Értesítő* 56. évf. 2007/2. 359–366. 359.

mentori segítőkészségének és ragályos, a jövődöt illető, kétségtelenül történészi meggyőződésből fakadó derűs bizakodásának tulajdonítom”.²

Az 1989 utáni újrakezdés megváltozott körülményei lehetővé tették az Erdélyi Múzeum-Egyesület újjáalakulását. Az erdélyi magyar tudományosság ezen legpatinásabb intézményének az életébe Kovács András már a kezdetektől bekapcsolódott, és nem lehet kétségünk afelől, hogy a professzor úrnak ebben is meghatározó szerepe volt. Szintén az ő sugallatára kezdett még a 80-as években Gyulafehérvár város jegyző-könyveinek feldolgozásába, mely munka eredményei már csak az EME újraindulását követően, a Mikó Imre által elindított, majd Jakó Zsigmond által két ízben is felélesztett *Erdélyi Történelmi Adatok* köteteiként érhetek, érhetnek be.

Kovács András hosszú időn keresztül az Egyesület kiadásában újra megjelenő *Erdélyi Múzeum* szerkesztője, a *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* főszerkesztője, a történelmi-művészettörténeti vonatkozású szövegek értő és felelős gondozója, tanítványai publikációs szárnybontogatásainak irányítója. Jelentős, mondhatni meghatározó szerepe volt az EME újraindulása óta a szintén Jakó professzor által az egykori Erdélyi Tudományos Intézet mintájára tervezett és most már alapítója nevét viselő – idén éppen két évtizede fennálló – Kutatóintézet létrejöttében, illetve a gyakran nem kedvező körülmények és az ellenszél dacára való fennmaradásában, anyagi alapjainak megeremtésében. Több mint egy évtizednyi vezetése alatt a kutatóintézet tagjai nem csupán a derekas helytállást tanulhatták meg tőle nehéz helyzetekben, hanem a tudománnyal szembeni feltétlen alázatot és helyes hozzáállást, a lelkiismeretes és tisztességes munkát, és nem utolsósorban a tudomány magyar nyelvű, stílusos művelését is.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Jakó Zsigmond Kutatóintézete, tehát azon intézmény nevében, melynek irányítását annak névadója nem ok nélkül a köszöntöttre bízta, hálás köszönetünket és legjobb kívánságainkat szeretnénk kifejezni Kovács András Tanár Úrnak, 80. születésnapja alkalmából.

Isten éltesen, kedves András!

BOGDÁNDI ZSOLT,
az EME JZSKI igazgatója

2 | Kovács András: Jakó Zsigmond, a tanár. *Erdélyi Múzeum* 79. évf. 2017/1. 35–38. 38.

HEGYI GÉZA

A főesperesi tizednegyed Erdélyben

A tizeddel kapcsolatos eddigi szakirodalom alig tud valamit arról, hogy a főesperesek (kanonoki javadalmukon túl) külön részesedtek volna ebből a kiemelt fontosságú egyházi jövedelemből. A hallgatás egyrészt azzal magyarázható, hogy a témára vonatkozó behatóbb kutatások¹ olyan területekre irányultak (veszprémi, győri, esztergomi egyházmegye), ahol a dézsmabirtoklásnak eme formája valóban nem létezett, így a főesperesek nem jelentek meg a tizedviszonyok rendszeréről – a fenti előmunkálatok nyomán – kialakított hagyományos modellben sem. Eszerint ugyanis a dézsma háromnegyed része Magyarországon mindenhol a megyés püspököt illette, míg a maradék tizednegyeden (*quarta*) az illetékes székeskáptalan és a helyi plébános osztozott egyházmegyenként eltérő arányban.² Másrészt azonban nem tekinthetünk

- 1 | Mindenekelőtt: Holub József: *Zala megye története a középkorban*. I. Pécs, 1929. 383–404. Lásd még: Lukcsics József: *A veszprémi káptalan a XVI. században*. Veszprém 1908; Bedy Vince: *A győri székeskáptalan története*. Győr 1938. (Győr Egyházmegye Múltjából 3.) 221–222; Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. *Századok* 94. évf. 1960. 82–124, 505–554. (a továbbiakban Fügedi: Esztergomi érsekség) 105–106; Solymosi László: A veszprémi káptalan középkor végi számadáskönyvének forrásértéke. In: *Szabó István emlékkönyv*. Szerk. Rác István, Kovács Ágnes. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen 1998. 88–104 (a továbbiakban Solymosi: Veszprémi számadáskönyv) 93–97; uő: Az esztergomi székeskáptalan középkor végi jegyzőkönyvei. *Századok* 136. évf. 2002. 365–389. 370–371, 381; C. Tóth Norbert–Lakatos Bálint–Mikó Gábor: *A pozsonyi prépost és a káptalan viszálya (1421–1425). A szentszéki bíráskodás Magyarországon – a pozsonyi káptalan szervezete és működése a XV. század elején*. Bp. 2014. (Subsidia ad Historiam Medii Aevi Hungariae Inquirendam 3.) 164–175.
- 2 | Balics Lajos: *A római katolikus egyház története Magyarországon*. I–II. Szent István Társulat, Bp. 1885–1890. II/2. 424–428; Ila Bálint: A dézsma adminisztrációja. *Levéltári Közlemények* 18. évf. 1940. 223–249. 226; Mályusz Elemér: Az egyházi tizedkizsákmányolás. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. Székely György. Akadémiai, Bp. 1953. 320–333. 322; David Prodan: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*. I–III. Editura Academiei, Buc. 1967–1968. I. 30–31; Andor Csizmadia: Die rechtliche Entwicklung des Zehnten (Decima) in Ungarn. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 61. évf. 1975. 228–257. 230–231; uő: A tized Erdélyben. In: *Jogtörténeti tanulmányok*. IV. Szerk. Csizmadia Andor. Közgazdasági és Jogi, Bp. 1980. 43–58. 43; Györffy György: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: *Mályusz Elemér emlékkönyv*. Szerk. H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc. Akadémiai, Bp. 1984. 141–157. 142; Rác György: A magyarországi káptalanok és monostorok magisztrátus-joga a 13–14.

Hegyí Géza (1981) – történész, tudományos munkatárs, EME, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, hegeza@gmail.com

A tanulmány elkészítését az MTA HTMKNP *Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez* c. alprogramja, továbbá az NKFIH K 142262. sz. pályázata támogatta.

<https://doi.org/10.36373/em-2026-1-2>

el attól a ténytől, hogy a főesperesi *quarta* említéseivel már a régi forráskiadványokban is lehetett találkozni,³ így nehéz elhessegetni azt a gyanút, miszerint sokan csak azért nem vettek tudomást erről, mert kényelmesebb volt mellőzni a zavaró adatokat, mintsem felborítani a neves szakemberek által szentesített régi rendszert.⁴

A kivételek közé tartozott dálnoki Incze József, aki már az 1840-es években, minimális forrásanyag alapján, úgy vélekedett, hogy Erdélyben a főesperes kapta a dézsma negyedét.⁵ Újságban, folytatásokban megjelent, vázlatos cikke teljesen ismeretlen maradt. A tudományos egyháztörténet-írásban jószerével csak az emigrációban alkotó pap és kánonjogtörténész, Szentirmai Sándor figyelt fel – egy bekezdés erejéig – a tizedbevételekre a főesperesi jövedelmek között.⁶ Sommás megállapítása szerint: „Több egyházmegyében is... az volt a szokás, hogy a főesperes a püspöki tized negyedét (*quartae decimales*) megkapta. Ez kétségtelenül érvényes volt az erdélyi, a zágrábi és részben a váradi egyházmegyék esetében”.⁷ Felismerése azonban alig váltott ki visszhangot a hazai kutatásban.⁸ Egyedül Rácz György próbálta beilleszteni, évtizedekkel később, az uralkodó paradigmába: regionális (elsősorban erdélyi) jelenséggént elfogadta a főesperesek külön (káptalantól független) részesedését a tizedből, de úgy gondolta, hogy ők lényegében a kanonoki testület helyét vették át olyan szereplőkként, akik a helyi papsággal osztoznak a *quartán*.⁹ Hasonló módon próbálta egyeztetni a szakirodalmat az általa ismert adatokkal Marton József, azt állítva, hogy Erdélyben a *quarta* háromnegyedét a főesperes kapta, negyedét pedig a plébános.¹⁰

században. *Századok* 134. évf. 2000. 147–210. (A továbbiakban Rácz: Magisztrátus-jog) 151, 159–161; Solymosi László: Tized. In: *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*. XII. Főszerk. Kőszeghy Péter. Balassi, Bp. 2011. 65–66. 66 stb.

3 | Vö. pl. *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. III/2. 279, VI/2. 150, IX/2. 607, IX/3. 639, IX/4. 89, IX/5. 384, X/3. 163, X/4. 466–468, X/8. 289–390; *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. Hrsg. von Franz Zimmermann et al. Verein für Siebenbürgische Landeskunde–Editura Academiei, Hermannstadt–Buk. 1892–1991. (A továbbiakban: Ub) I. 210, II. 146, 528, III. 369, 370, 528; *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I–V. Szerk. Bunyitay V[ince] et al. Szent-István-Társulat, Bp. 1902–1912. (A továbbiakban: EgyhtEml) III. 75, 313. stb.

4 | A jelenség jól ismert a paradigmaváltásokról szóló elméletben: Thomas S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris, Bp. 2000. 74–75, 84–91.

5 | A' vallásos adó, vagy is Dézma eredete, kifejlése 's jelen állása Erdélyben. *Hon és Külföld* 5. évf. 1845/88. (nov. 4.) 350. Abban azonban már tévedett, hogy ugyanennyire taksálta a püspök és a káptalan részesedését is.

6 | Alexander Szentirmai: Das Recht der Erzdechanten [Archidiakone] in Ungarn während des Mittelalters. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung* 43. évf. 1957. 132–201. 197. A tanulmány nemrég magyar fordításban is megjelent: Szentirmai Sándor: A főesperesek jogállása Magyarországon a középkor folyamán. In: uő: *A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok*. Szerk. Thoroczkay Gábor. Kronosz, Pécs 2021. (Az Árpád- és Anjou-kor magyar egyházi archontológiájának kérdései 2.) 68–122.

7 | Uo. 119. (Buják Gábor fordítása.)

8 | Pedig nem mondhatni, hogy írásai teljesen ismeretlenek maradtak volna, bár kétségtelen, hogy a vasfüggöny mögött, az egypártrendszer cenzúrájának árnyékában nehezebb volt hozzájuk férni. Mezey László például egészen korán hivatkozott – más vonatkozásban – Szentirmai fenti cikkére (Csútmonostor alapítástörténete és első oklevelei [1264–1271]. *Tanulmányok Budapest múltjából* XV. évf. 1963. 7–42. [a továbbiakban Mezey: Csútmonostor] 9–10, 37. [14. jegyzet]).

9 | Rácz: Magisztrátus-jog 162–163. Szerinte tehát az idevonatkozó adatokban a *quarta* kifejezés nem a teljes tizednegyedét jelenti, hanem annak csupán egy részét.

10 | Marton József: *Az erdélyi egyházmegye a középkorban*. Pro-Print, Csíkszereda 2013. 71.

Jómagam már viszonylag korán ráébredtem arra, hogy – a „veszprémi” modelltől eltérően – az erdélyi egyházmegyében számolni kell a főespereseknek a káptalani részesedéstől megkülönböztetendő tizedjövedelmével. E felismerésre legelőször a hét vármegye 1589. évi dézsmaárenda-jegyzékének a tanulmányozása vezetett, ahol azt láthattam, hogy a legtöbb településnél a tized egy (kisebb) része az *archidiaconus* javadalmaként szerepel (miközben egyes vidékeken a nagyobb rész a káptalané, máshol a püspöké).¹¹ A módszeres levéltári kutatás nyomán aztán a középkori adatok is gyűlni kezdtek – ezekben a főesperesi részt gyakran *quarta* néven említették. Erre vonatkozó nézeteimet röviden már több korábbi munkámban megfogalmaztam,¹² most azonban módszeres bizonyításukra szeretnék sort keríteni. E célból az alábbiakban előbb a teljesség igényével ismertetni fogom a témára vonatkozó erdélyi okleveles említéseket (ezúttal nem földrajzi,¹³ hanem kronológiai sorrendet követve, mely egyúttal a források típusait is elkülöníti); ezt követően a belőlük levonható következtetéseket összesítem, végül pedig a Kárpát-medencén belül kimutatható párhuzamokra hívnám fel a figyelmet.

Az adatok áttekintése

Az erdélyi egyházmegyében már egészen korán, a 13. századtól igazolható a főesperesi dézsma megléte, melynek további említései szép számban követik egymást egészen a tized 1556. évi szekularizációjáig. Igaz, az első idevonható adat némileg bizonytalan. A szatmár(német)i német hospesek 1230. évi kiváltságlevelében ugyanis az olvasható, hogy szabadon megválaszthatják papjukat, aki a település tizednegyedével együtt mentes legyen a sásvári (= ugocsai) főesperes joghatósága alól.¹⁴ A homályos megfogalmazásból nem derül ki, hogy ez a *quarta* korábban a főesperes jövedelmét képezte-e, melytől elszakítva a plébánosnak adták; esetleg már korábban együtt osztottak rajta, de most teljesen a pap tulajdonába került; vagy pedig a püspöki dézsmarészből szakították ki, és a mentesítés csupán azt jelenti, hogy a főesperes nem bíraskodhat a papi *quartával* kapcsolatos ügyekben. Utóbbi nem túl életszerű,

11 | *Adatok a dézsma fejedelemségkori adminisztrációjához*. Bevezetéssel és jegyzetekkel közlésezi Jakó Zsigmond. EME, Kvár 1945. (Erdélyi Történelmi Adatok V. 2. – A továbbiakban Jakó: *Dézsma*) 20–71.

12 | Hegyi Géza: Tizedszedés a középkori erdélyi egyházmegye Meszesen túli részein. *Szabolcs-Szatmár-Bereg Szemle* 45. évf. 2010. 285–297. 289–290; uő: Egyházszervezet és egyházi élet. In: *Székelyföld története*. I–III. Szerk. Egyed Ákos et al. MTA BTK–EME–HRM, Székelyudvarhely 2016. I. 370–399. 391; uő: A plébánia fogalma a 14. századi Erdélyben. *Erdélyi Múzeum* 80. évf. 2018/1. 1–29. (A továbbiakban Hegyi: Plébánia fogalma) 15; uő: Az egyházi tized intézményrendszerének változásai a középkori erdélyi egyházmegyében. In: *Határon innen és túl. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádas István, Weisz Boglárka. BTK TTI, Bp. 2021. 185–229. (A továbbiakban Hegyi: Tized változásai) 191, 193–194; uő: The Share of Tithe Paid to Parish Priests in Sixteenth-Century Transylvania: A Topographical Approach. *Hungarian Historical Review* 13. évf. 2024. 403–430. (A továbbiakban Hegyi: Priest’s Share of Tithe) 408.

13 | Vö. uő: A püspöki és káptalani tizedjog viszonya a középkori erdélyi egyházmegyében. *Erdélyi Múzeum* LXXXVII. évf. 2025/1. 3–22. (A továbbiakban Hegyi: Püspöki és káptalani tizedjog) 6. A püspöki és káptalani tizedrész horizontális megoszlásával szemben ugyanis a főesperesek jussa mindenhol egyenletesen jelen volt, így a földrajzi csoportosítás nem domborított volna ki új összefüggést.

14 | „... sacerdotem, quemcunque voluerint, in eorum ecclesia possint conservare, ab omni iurisdictione et potestate archidiaconi de Saswar cum quarta parte decimarum in villa ipsorum continente penitus duximus eximendum” (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban: MNL OL], Diplomatikai Levéltár [a továbbiakban: DL] 90749).

előbbi viszont az *archidiaconus* jogait sértő intézkedés lett volna, miközben – a püspöki hozzájárulással ellentétben – nem említik az érintett beleegyezését. A dilemmát (ti. hogy megszűnt-e itt a főesperesi tizednegyed vagy sem?) a későbbi szatmárnémeti vonatkozású adatok sem segítenek eldönteni.

Ám ha ettől a forrástól el is tekintünk, a következő, kétségtelenül a témánkra vonatkozó említés még mindig Árpád-kori: mikor 1298-ban Péter erdélyi püspök egy csereügylet részeként átengedte Mikod bánnak és fiainak a Nagylakról, Újvárról, Faludiból, valamint a kedvezményezettek többi birtokáról őt illető dézsmát, leszögezte, hogy intézkedése nem terjed ki a főesperesi tizednegyedre és a papi részre.¹⁵

A 14. századi említések – az egykorú forrásanyag összetételének, de a tizedbirtoklási rendszer aktuális, még képlékeny állapotának is megfelelően – nagyobb részt peres iratokból származnak, melyekben a (többnyire a püspök társaságában megjelenő) főesperesek rendszerint a plébánosokkal, olykor azonban világiakkal kerültek vitába abban a kérdésben, hogy melyikük a helyi tized jogos tulajdonosa. Utóbbira egyetlen példa az az 1319. évi oklevél, melyben I. Károly király a helyi nemesekkel szemben Tamás ugocsai főesperesnek (nem mellesleg: káplánjának) ítélte a Tisza–Borsova-köz feletti egyházi bírói joghatóság és a papok járandósága mellett az ottani tizedeket is.¹⁶ (Más kérdés, hogy a döntés mennyire felelt meg a valóságnak, hiszen ez a Tiszától északra fekvő terület nem sokkal később már tartósan az egri egyházmegye részeként jelenik meg.¹⁷ A főesperes igényét talán az motiválta, hogy a terület nagy része világi szempontból Ugocsa megyébe esett.¹⁸)

Ami az egyháziakkal folytatott pereket illeti, egy 1309. évi pápai bullában a püspök mellett a „nagyküllői” főesperes is a nádasi pap és társai által fizetett census haszonélvezőjeként tűnik fel.¹⁹ Noha a plébánosok szemszögéből ismertetett helyzetkép több okból is megkérdőjelezhető,²⁰ az illetékes főesperes szerepeltetése csakis annak

15 | „... dedit ipsi Mykud bano decimas de Noyglok, de Vyuar, de Foludi et de omnibus possessionibus ipsius Mykud bani hoc anno provenientes episcopatumque contingentes preter quartam archidiaconalem et portionem sacerdotum” (Ub I. 210, vö. *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I–V. Regesztákban közlésezi Jakó Zsigmond [a III. kötettől Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével]. Akadémiai–MNL OL–BTK TTI, Bp. 1997–2021. [A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II: Forráskiadványok 26, 40, 47, 53, 60. – A továbbiakban: EOkm] I. 566. sz.).

16 | „... prememoratas decimas et alia iura ecclesiastica inter flumines Tycie et Burzua ecclesie beati Michaelis archangeli de Alba Iule et per consequens predicto Thome archidiacono provenientes” (DL 30603, vö. EOkm II. 330–331, 334. sz.).

17 | Lásd az itt fekvő Salánk, Keresztúr, Rakasz, Verbóc, Szöllös és Újhely egyházközségek említéseit a pápai tizedjegyzékben (*Rationes collectorum pontificorum in Hungaria. Pápai tizedszedők számadásai 1281–1375*. [Fejérpataky László bevezető tanulmányával.] Bp. 1887. [Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni magyar okirattár I/1. – A továbbiakban: MonVat I/1.] 330, 355–356, 371).

18 | Vö. Szabó István: *Ugocsa megye*. MTA, Bp. 1937. (Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből I. 1.) 64, 69, 98 (+ IV. sz. térképmelléklet); Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Akadémiai, Bp. 1963–1998. (A továbbiakban Györffy: *Történeti földrajz*) I. 521. Az említett nemesek is többnyire a Honpázmány nemzetség itt birtokos ágaihoz tartoztak (vö. Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. In: uő: *Magyar középkori adattár*. CD-ROM, [Bp.] 2001., Honpázmány nem 11. Ugocsai ág).

19 | „... episcopo Albensi et dilecto filio archidiacono de Kukelu maiori in ecclesia Albensi certum annum census communiter cum sociis suis solvere teneatur” (Ub I. 293, 295, vö. EOkm II. 100, 157. sz.).

20 | Vö. Hegyi: Püspöki és káptalani tizedjog 15. (87. jegyzet is).

tudható be, hogy valamiféle tizedjoggal rendelkezett a térségben (a cenzusból való részesedés ennek egyik kifejeződése²¹).

A selyki tizedper iratanyaga szerint a fehérvári főesperest e területen a dézsmákból 1322-ben harmad-, 1357-ben negyedrészt illette meg (noha ennek jogosságát a helyi plébánosok kitartóan vitatták, maguknak követelve a teljes dézsmát).²² Egy 1334. évi vizsgálat a medgyesszéki Buzd esetében is a fehérvári főesperest ismerte el a helyi dézsma negyedének jogos tulajdonosaként, és a tényállást utóbb a helyi plébános által a teljes tized megszerzése céljából indított 1403–1405. évi per végítélete is megerősítette.²³ Ugyanakkor feltűnő, hogy a fenti két entitás (Selykszék, illetve Buzd) tizedeiért folyó küzdelem későbbi, 15–16. századi szakaszaiban a főesperes már nem játszott szerepet²⁴ – vélhetően azért, mert teljesen kiszorult erről a területről. A források hallgatása mellett ezt az is alátámasztja, hogy a középkor végére a plébánosok részesedése már a dézsma felére emelkedett, ami a püspöki féltizeddel együtt már nem hagy helyet főesperesi résznek.²⁵

Tartalmi említésből értesülünk arról, hogy 1390-ben Tótsolymosi Apród János küküllői főesperes pert indított Holdvilág falunak bizonyos, a Nagy-Küküllőn túl, Medgyesszék felé eső határrészéről származó tizede negyedéért (úgy tűnik a válhdídi plébános ellen), de nem járt sikerrel.²⁶ Kudarcát az magyarázza, hogy bár maga Holdvilág valóban a küküllői főesperesség része volt, a főesperes joghatóságának határát szigorúan a folyó képezte, így attól délre már nem volt illetékes.²⁷ Végül hasonló helyzetben értesülünk László szatmári főesperes tizedérdekeltségeiről is, aki 1454-ben

21 | Vö. Fügedi: Esztergomi érsekség 119; Hegyi: Plébánia fogalma 3, 17–19; Hegyi: Püspöki és káptalani tizedjog 10, 17–20.

22 | 1322: „... prefatis episcopo [sc. Andree] medietatem et archidiacono [sc. Iohanni archidiacono Albensi] tertiam decimarum, que de antiqua consuetudine in illis partibus observata ad prefatos rectores pertinere dicuntur, sibi per violentiam usurpando” (Ub I. 369, vö. EOkm II. 444. sz.); 1357: „... dominum episcopum Transsilvanum ac archidiaconum Albensem super mediis decimis episcopalibus et quartis archidiaconalibus episcopo et archidiacono ab ipsis ecclesiarum rectoribus et sacerdotibus de iure debentibus et provenientibus ad sedem apostolicam appellarant” (Ub II. 146, vö. EOkm III. 957. sz.).

23 | 1334: „... medietatem dictarum decimarum [sc. in villa Bozd] ad capitulum praedictum [sc. ecclesie Transsilvane], quartam vero ad archidiaconum [sc. Albensem] de iure spectasse et pertinuisse ac spectare et pertinere” (Ub III. 369, vö. EOkm II. 833. sz.); 1405: „... ad prenotatum capitulum medietatem, ad archidiaconum vero quartam ipsarum decimarum de iure ab antiquo, ut praemissum est, spectasse et pertinuisse ac spectare et pertinere [...] videbatur” (Ub III. 370, vö. Zsigmondkori oklevéltár. I–XV. Szerk. Mályusz Elemér et al. Akadémiai–MNL OL, Bp. 1951–2022. [A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II: Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55, 59, 61. – A továbbiakban: ZsOkl] II/1. 4132. sz.).

24 | Hegyi: Plébánia fogalma 18.

25 | Vö. Hegyi: Priest's Share of Tithe 415.

26 | 1390>1428: „... dominus Iohannes archidiaconus de Kököle ratione quartae pretitularum dictarum decimarum in presentia eiusdem domini Petri litem movisset” (Ub IV. 327). Az 1428-ban kelt, de 17. századi másolathól ismert keretoklevél a mérvadó kutatás szerint gyanú alá esik (Gustav Gündisch: Waldhüttener Urkundenfälschungen. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 58. évf. 1935. 99–111. 106–107), de ez a tartalmilag ártírt oklevél információértékét aligha érinti.

27 | Ugyanezen okból viszont Medgyes és Segesvár városoknak a folyótól északra eső határrészei a küküllői főesperességbe estek, és tizedet adtak a káptalannak és a főesperesnek (vagyis plébánosaiknak onnan csak quarta járt). Vö. Jakó: *Dézsma* 27, 28; Georg Müller: *Die deutschen Landkapitel in Siebenbürgen und ihre Dechanten 1192–1848. Ein rechtsgeschichtlicher Beitrag zur Geschichte der deutschen Landeskirche in Siebenbürgen*. I–III. Verein für Siebenbürgische Landeskunde, Hermannstadt 1934–1936. (Archiv der Vereins für Siebenbürgische Landeskunde 48. – A továbbiakban Müller: *Landkapitel*) 148, 155.

daróci dézsmái elfoglalásával vádolta a helyi plébánost, és nem volt rest ez ügyben az erdélyi püspök tasnádi vikáriusa, majd a bácsi metropolitai szék előtt, végül pedig a pápai udvarban pereskedni.²⁸ Tartozunk annyival az igazságnak, hogy jelezzük: hosszabb távon az ő ügye sem diadalmaskodott, mivel a 16. század második felében Darócon már a tized egésze a parókus pap birtokában volt.²⁹

Az ismertetett perek többnyire kudarcos végkifejlete nem áthatja alá a főesperesi tizedjog meglétének tézisé (hiszen azt a számos egyéb adat mellett egyáltalán maga a különböző helyeken és időpontokban felmerülő igény is bizonyítja), csupán azt jelzi, hogy az bizonyos határhelyzetekben már nem érvényesült.

Nem hiányoznak a főesperesek azokból a panaszokból sem, melyeket a világiak tizedügyben elkövetett hatalmaskodásai váltottak ki. 1367-ben Szécsényi Kónya horvát-dalmát bán tisztartói – uruk ózdi főesperességben fekvő birtokain – sokáig akadályozták a püspöki dézsma és vele a főesperesi tizednegyedek beszedését, illetve másoknak való bérbeadását.³⁰ 1380-ban az erdélyi vajda kőhalmi várnagyai avatkoztak Bún falu kapcsán az erdélyi káptalanhoz tartozó és főesperesi negyed címén a már említett Apród János küllői főesperest illető tizedek ügyébe.³¹ Ilyenkor a földesurak erőszakos akcióit általában az váltotta ki, hogy monopolizálni szerették volna a saját birtokaik tizedeinek bérbevételi jogát, és előnyös árendálási feltételeket akartak kicsikarni a dézsma egyházi birtokosától. Nem csoda hát, ha a bérbeadás kérdését tartósan rendező, 1394. évi tartománygyűlési határozat a püspöki és káptalani dézsmák mellett kifejezetten megemlíti a főesperesi tizednegyedeket is.³²

A világi birtokosok visszaélései, az adózók szabotáló cselekedetei nyilván a későbbi időszakban sem maradtak el – sokszor ezek nyújtják a legszínesebb információkat a főesperes tizedrészére is. 1479-ben (?) Beatrix királyné megbízottja, László vasvári kanonok, speciális királynéi káplán kezelte az erdélyi székesegyházi (azaz fehervári) főesperesség jövedelmeit (bizonyára mert a javadalom éppen üresedésben volt), de kénytelen volt panaszt tenni az erdélyi püspök általános helynökénél, hogy a főesperesség lakói többszöri felszólításra sem tesznek eleget a tizedbér fizetésének és a

28 | „Iacobus modernus rector plebanus nuncupatus parrochialis ecclesie plebis nuncupatum in Darocz, Transilvanensis diocesis, ipsum archidiaconum iure percipiendi nonnullas decimas necnon quibusdam bonis et rebus aliis tunc expressis ad eum ratione archidiaconatus Zatmariensis in dicta ecclesia [...] legitime spectando temere spoliasset et teneret indebite occupatis” (Archivum Apostolicum Vaticanum [a továbbiakban: AAV], Registra Supplicationum (a továbbiakban: RegSuppl), vol. 497. fol. 81^r; vö. Lukács Pál: *A XV. századi pápák oklevelei*. I–II. MTA, Bp. 1931–1938. [A továbbiakban: Lukács] II. 1331. sz.).

29 | *Izvoare de antroponomie și demografie istorică. Conscriptiile cetății Sătmăr din 1569–1570*. Ed. Marius Diaconescu. Mega, Cluj-Napoca 2012. 126.

30 | „... vos ad decimas [...] episcopi Transsilvani proximi nostri et quartas archydiaconales de possessionibus nostris ipsis iure provenire debentes continue intromitteretis” (*Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*. X–XVII. Íntocmit de Sabin Belu et al. Editura Academiei, Buc. 1977–2020. [A továbbiakban: DocRomHist C] XIII. 332, vö. EOkm IV. 590. sz.).

31 | „... vos contra formam aliarum litterarum nostrarum super facto decimarum ville Bwn vocate ad capitulum predictae ecclesie Transsilvanensis de iure et ab antiquo pertinentium et ratione quartae archidiaconalis ipsum [sc. Iohannem archidiaconum de Kykullew] contingentium sub nostro secreto sigillo confectarum ad easdem decimas vos intromitteretis” (Ub II. 528, vö. EOkm V. 550. sz.).

32 | „... quicumque nobilium seu alterius conditionis hominum decimas a domino episcopo et suo capitulo vel ab archidiaconis quartas decimas conducere voluerint vel habere ...” (Ub III. 75).

tizedjoggal kapcsolatos egyéb kötelezettségeiknek.³³ Feltehetően nehézségekbe ütközött megértetni a hívekkel, hogy ezúttal a megszokott tulajdonos helyett miért egy világi személy számukra ismeretlen megbízottjának kell leróniuk az egyházi adót. A szintén Fehér megyei, de a Szászfölddel határos Ladamoson a gyulafehérvári udvarbíró 1510-ben a szomszédos szelindeki szászoknak adta bérbe a birtok püspöki dézsmáját, akik azonban aratáskor, az éj leple alatt a tized főesperesi részét (mint utóbb kiderül, a tized negyedét) is elvitték búzából és zabból, amiért Barlabási János fehérvári főesperes jóvátételt követelt Szeben város és szék elöljáróitól.³⁴ Vélhetően szilágysági vonatkozású³⁵ az az 1517. évi eset, melynek során Balbi Jeromos szolnoki főesperes miatt tiltakozott Várdai Ferenc erdélyi püspök előtt, mert bizonyos személyek és közösségek megtagadták a kilenced- és tizedköteles javakból Szolnok megyében, avagy főesperességben évente elődeinek és neki (néhol a tizenhatod levonásával) járó teljes tizednegyedeknek vagy ezek bérének megfizetését.³⁶ 1520-ban Erdődi János kükküllői főesperes egyházi bíróság előtt igazolta, hogy bizonyos királyfalvi közrendűek erre az évre nem fizették meg az őt illető gabonátizedet, melynek értékét 10 forintra becsülték.³⁷

A középkor utolsó másfél évszázadában már mind gyakrabban a tizedszedés békés, hétköznapi működése közben bukkannak fel a témákra vonatkozó információk.

33 | „Querelam [...] magistri Ladislai canonici de Waswar [...] collectorisque et factoris proventuum archidiaconatus cathedralis prefate ecclesie [sc. Albensis Transsilvane] per [...] serenissimam dominam specialiter deputati [...] nos recepisse continentem, quod forent nonnulli [...] homines in predictis iurisdictione et archidiaconatu commorantes, qui quidem certis preiis decimarum ac aliis iuribus decimalibus forent eidem obligati et obligarentur, nec de eisdem ad plurimas petitiones et expositiones requisitiones hactenus taxavissent, satisfactionem impendere nec curarunt in presentiarum” (DL 28349). – A dátum bizonytalansága onnan adódik, hogy a rossz állapotban levő, megcsonkult oklevél évi keltezésének utolsó számjegye megsemmisült. Rekonstrukció M. Beatrix királyné (1476–1500) és Péter erdélyi érkanonok (1476–1480) említésén, illetve az erdélyi vikáriusok és a fehérvári főesperesek sorozata által megengedett lehetőségeken alapszik (lásd az erdélyi egyházmegye előkészületben levő archontológiáját). Kisebbségi valószínűséggel 1478. évi datálás is elképzelhető.

34 | „... villani NagZelendek tam portionem reverendissimi domini episcopi, quam archidiaconi, fruges et avenam totaliter nil illac relinquendo, noctis sub silencio preter milium abstulerunt [...] Si de avena et frugibus indebite abductis portio archidiaconi per vos rectificabitur, nos villanos nullo iure volumus molestare, insuper de milio tantum portionem archidiaconi puta quartam partem retinere volumus” (Román Nemzeti Levéltár [a továbbiakban: RNLt] Szeben Megyei Levéltára [a továbbiakban: SZMLt], Szász Nemzet Lt., Urk. V/1226).

35 | A tizednek alább említendő tizenhatodrésze (mely itt feltehetően a papok járandóságát takarja), a Meszesen túli területekre volt jellemző (vö. Hegyi: Priest's Share of Tithe 417, 69. jegyzet), ezért zárhatjuk ki a főesperesség belső-szolnoki (Dés körüli) területeit.

36 | „... de antiqua expositione et consuetudine iam dicte ecclesie nostre ipsi domino exponenti seu homini eiusdem ad hoc constituto, instar aliorum dominorum predecessorum archidiaconorum eiusdem pro parte existentium integram quartam de decimis omnium et singulorum nonalium et rerum decimarum solitarum annuatim solvere et reddere debeant et teneantur demptis solum sedecimis in locis quibusdam” (DL 82485).

37 | „... orta fuit coram [nobis et] in nostra audientia quedam causa et questionis materia inter venerabilem dominum Iohannem de Erdewd archidiaconum de Kykellew et canonicum dicte ecclesie Albensis Transsilvanensis ut actorem et principalem ab una ac providos Osvaldum Deak, Marcum Fekethe et Blasium Syky de Kyralffalwa ut reos et in causam attractos partibus ab altera ratione et pretertextu quarundam decimarum vere et iuste debentium ac concernentium, per ipsos non solitarum” (MNL OL, Diplomatai Fényképgyűjtemény [a továbbiakban: DF] 277771). A 16. század végén a királyfalvi dézsma bérének főesperesi része 16 forint volt (Jakó: Dézsma 31), tehát a visszatartott rész ennek tetemes hányadát tette ki.

1441-ben maga Lépes György püspök ismerte el, hogy a hidegvízi dékánságban fekvő Rüszt falu mindenkori plébánosát illeti meg az a jog, hogy az ottani teljes bortizedet a dézsmaszedők szállásához szállítsa, és ennek fejében megtarthatja mind a püspöki dézsma, mind pedig a főesperesi és papi *quarta* tizedrészét.³⁸

A 15. század derekától tömegesen tűnnek fel a főesperesi dézsma árendálását említő adatok is. Egy részük lokális jellegű, vagyis az őket egy-egy helységről megillető dézsma-részre vonatkozik. A fentebb már említett László szatmári főesperes 1451-ben helyettese útján adta bérbe a Derzsen az őt megillető tizednegyedeket a helyi nemeseknek, 1454-ben viszont már személyesen Bagda *predium* bizonyos tizedeit a Petneháziaknak.³⁹ Valamikor 1489 előtt bizonyos nemesek az irinyi templom részére ajánlották fel Sándorházi Márton fehérvári főesperes dézsmáinak a bérét, de azt utóbb nem fizették meg.⁴⁰ (Nem világos azonban, hogy ezt miként tehették: hogyan maradt náluk a tized ellenértéke, mikor az a jogos egyházi tizedbirtokos illetménye volt...) 1543-ban arról értesülünk, hogy Désen a helyi polgárok szokták bérbe venni a püspök ottani dézsmái mellett a szolnoki főesperes részét is, és a tized behajtásához való jogukat némi pereskedést követően a dési Mária Magdolna-kápolna igazgatója is elismerte.⁴¹

A 16. század elején divatba jött a főesperességek (mint javadalmak) teljes jövedelmének, ideértve a főesperességből (mint területről) befolyó tizedek hivatalból járó negyedének egy összegben történő, de évenként megújított bérbeadása. Így járt el 1505-ben Tordai Salatiel ugocsai főesperes előbb az az évi, majd a következő évi bevételeivel, megtartva azonban magának a helyi papság által fizetett székdíjat (*cathedraticum*).⁴² 1525-ben Várdai Ambrus dobokai főesperes adta árendába arra az esztendőre teljes hivatali járandóságát (ezúttal a székdíjat is beleszámolva) krasznai kollégájának, Makrai Bálintnak, aki fizetségként saját főesperesi jövedelmeit engedte át, ígéretet téve a különbözet törlesztésére és a Várdait a székesegyházi misézésben helyettesítő káplánok

38 | „... sic tam in nostris decimis, quam et archidiaconi et sua quarta decimam partem licite recipere debeat” (DL 13646 = Ub V. 88, vö. *Az erdélyi fejedelmek kirdlyi könyvei*. Közzéteszi Fejér Tamás, Rácz Etelka, Szász Anikó. I/1–3. EME, Kvár 2003–2005. [Erdélyi Történelmi Adatok VII. 1–3.] I/3. 32. sz.).

39 | 1451: „... nos quartas discreti viri domini Ladislai s[ic] arc[hidiaconi] Zathmariensis arendaveramus” (DL 39579, vö. Fekete Nagy Antal: A Petróczy levéltár középkori oklevelei. *Levéltári Közlemények* 9. évf. 1931. 38–111. 95); 1454: „... ratione et pretextu decimarum cuius[dam] predii Bagda vocati, qui pro certa pecunia ab honorabili domino Ladislao archidiacono [Z]athmariensis et homine domini Bronisii wicewaywode vigore litterarum asserebat arrend[at]i” (DL 62313). Lásd még: DL 65314, 65315.

40 | 1489: „... forent nonnulli nobiles et ignobiles utriusque sexus homines, qui certis pretiis quartarum decimarum venerabilis domini Martini archidiaconi cathedralis Albensis ac aliis debitis ipsi ecclesie obligaverunt” (DF 280557).

41 | „... promisit se veras et iustas decimas vinearum ad sacellum Beate Marie Magdalene pertinencium perpetuis semper et futuris temporibus persoluturum [...] civibus oppidi Dees, quociens decimas episcopales et archidiaconatus Zolnokiensis pro se ipsis ex vetere consuetudine precio decimarum persoluto emerint, daturum” (RNLt Kolozs Megyei Levéltára [a továbbiakban: KMLt], Ds v. lt, nr. 133).

42 | „... omnes proventus meos eiusdem archidiaconatus mei de Wgocha utputa quartas vini et frumenti atque bladorum, que mihi tanquam archidiacono de illo comitatu de Wgocha pro presenti anno provenire deberent, demptis solummodo proventus cathedralicis mihi a plebanis meis istic existentibus pro iure archidiaconali debentibus, quos mihi reservavi” (DL 65194); „... omnes quartas meas dicti archidiaconatus mei, mihi pro iure eiusdem archidiaconatus mei pro anno Domini millesimo quingentesimo sexto, proxime scilicet futuri <proveniendis>” (DL 65195).

salláriumának biztosítására.⁴³ A szatmári főesperesség tizednegyedeit és székdíját 1500 és 1508 között folyamatosan Estei Hippolit egri püspök nevében adták bérbe, bizonyára azért, mert ebben az időszakban a fenti javadalmat is ő bírta.⁴⁴

Ugyanebben az időszakban terjedt el, hogy a hasonló bérleti ügyeket már nem maguk a főesperesek, hanem világi megbízottaik intézték. 1509-ből a székesegyházi (fehérvári), 1526-ból és 1550-ből a kolozsi, 1546-ból a szolnoki, 1552-ből a dobokai főesperesi tizedek, illetve tizednegyedek árendátorainak nyugtáit ismerjük: az első Pókalfalván (Fehér vm), a második Tamásfalván és Szentmihálytelkén (Kolozs vm), a harmadik Árpástón (Belső-Szolnok vm), a negyedik Tötörön (Doboka vm) adott bérbe egy-egy *quartát*.⁴⁵ 1557-ben, tehát a szekularizáció után közvetlenül, ugyanezt a műveletet már a fehérvári udvarbíró végezte el a kolozsi Szovát püspöki dézsmáját és főesperesi tizednegyedét illetőleg egyaránt.⁴⁶

Az utolsó ügýtípus, ahol e tanulmány témájával találkozunk, a főesperesi tizednegyedek elidegenítése. A középkorban ez, ha egyháziak (kolostorok, oltárjavadalmak) részére szólt, rendszerint végleges érvénnyel történt, és kegyes adomány vagy csere címén került rá sor. Valamikor az 1410-es évek elején Szentkirályi László kükküllői főesperes⁴⁷ adományozta a székesegyházban alapított Szent Dorottya-oltár mindenkori igazgatójának a zsidvei tizedből a főesperességhez tartozó negyedet.⁴⁸ 1536-ban Statileo

43 | „... totales decimas atque proventus dicti archidiaconatus Dobochensis, unacum cathedratico atque aliis quibuslibet eiusdem archidiaconatus proventibus” (DL 82698).

44 | 1501: „Pecunias archidiaconatus Zatmar in Transilvania: Et dominus Ludovicus Florinus [...] vendidit quartas illas istius anni” (*Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508*. Közzéteszi E. Kovács Péter. Eger 1992. [A Heves Megyei Levéltár Forráskiadványai 4. – A továbbiakban: EgrSzkvEH] 79); 1503: „... vendidimus et arrendavimus totam quartam et cathedraticum archidiaconatus de Zathmar” (uo. 165); 1507: „Introitus quarte et cathedratici archidiaconatus de Zatmar” (uo. 235); 1508: „Introitus quarte archidiaconatus de Zathmar” (uo. 299). Vö. még uo. 337, 340.

45 | 1509: „Ego Iohannes litteratus de Myletyncz, rector hospitalis Albensis ac arrendator decimarum archidiaconatus cathedralis Albensis, recognosco presenti cirografo arrendasse me quartam decimarum possessionis Pokafalwa nobili Nicolao Bagdy pro florenis XII” (DF 253542); 1526: „Emericus de Horwath decimator comitatus Colosiensis et administrator quartarum archydiaconis eiusdem comitatus” (DF 253624); 1546: „[Ego Joan]nes Ezeky arendator ad racionem archy(diacon)atus in comitatu Zolnok fateoret recognosco <quartam> possessionum Arpasto fl(orenis) V anni presentis, demptis apibus et agnellis, egregio Joanni Nagh Mihaly vendidisse ac arrendasse” (MNL OL, Sztáray cs. lt. [P 644], I/44); 1550: „Ego Fran(ciscus) Kemeny arendator quartarum archidiaconatus Kolosyensis arendavi quartas possessionum Tamasfalwa et Zentmihalytelke e(gregio) Joanni Tamasfalwy in fl(orenis) septem” (MNL OL, Sombory cs. lt. [P 1912], XXXVI/1); 1552: „Gregorius Heyasfalwy arendator quartarum archidiaconatus Dobocensis [...] quartam possessionis Tothewry egregio Blasio Thothewry pro florenis quatuor arrendasse” (RNLt KMLt, Kornis cs. lt., I/64).

46 | „... ratione decime episcopalis possessionis Zowath anni presentis [...] recepimus flor(enos) quinque [...] ratione quarte archidiaconatus Colosiensis de dicta possessione similiter flor(enos) tres” (RNLt KMLt, Suky cs. lt., nr. 309).

47 | Az 1439 előtti évtizedekből több László nevű kükküllői főesperest ismerünk. De mivel az adomány emlékét megőrző bulla szerint azt az a jelen levő Branda bíboros is jóváhagyta, aki 1410–1414 között volt Magyarországra kiküldött pápai legátus (vö. ZsOkl II/2. 7802, 7864. sz.; IV. 1958. sz.; V. 223. sz.), csakis az 1408–1416 között kimutatható Szentkirályi László főesperes jöhet szóba (*A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*. I–II. Szerk. Barabás Samu. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1895. I. 335, 415).

48 | 1439: „... quondam dominus Ladislaus tunc archidiaconus de Kikeleu in dicta ecclesia Transsilvanensi quartam partem decime ville Sitwe dicto archidiaconatu pertinentem eidem altari

János püspök nemcsak a Gyulatelkéről őt megillető dézsmát engedte át örök érvénnyel a kolozsvári domonkosoknak, hanem a dobokai főesperesség ottani tizednegyedét is, miután arról a hivatalt az idő tájt betöltő Enyedi Adorján főesperes önként és bérmentve lemondott a javára.⁴⁹ A szentmihálykői pálosok 1538-ban Tomori Lajos fehérvári főesperestől kapták meg a főesperesség holdvilági⁵⁰ teljes tizednegyedét bizonyos ingatlanokért cserében és állandó bér fizetése fejében.⁵¹ Ezzel szemben Szentpáli Lőrinc hunyadi főesperes 1541-ben megőrizte a Solymoson általa élvezett bor-, gabona- és más tizedek teljes negyedét, csupán társbirtokosként ahhoz járult hozzá, hogy a káptalan egy másik *borquartát* átengedjen a helyi plébánosnak.⁵²

Már a szekularizáció előtt ismerünk világiak javára történt elidegenítést is, bár ez, természetesen, a tized „holt kéz”-jellegét ismervé, csakis ideiglenes lehetett. 1518-ban csesztvei Barlabási János fehérvári főesperes bizonyos jobbágytelkekért cserében a szentkirályi és gombási főesperesi tizednegyedeket adta át csombordi Tompa Péternek élete végéig.⁵³ Az erdélyi káptalan pedig 1554-ben Nagylak és Koppánd nevű birtokainak általa bérelt püspöki tizedei mellett a fehérvári főesperes ottani dézsmarészét, továbbá a Szengyeli Ferenc küiküllői főesperest illető felsőbajomi (báznai) tizednegyedeket engedte át kártérítés gyanánt nagylaki Csoronk Márton Fehér megyei ispánnak arra az évre.⁵⁴ A tizedbirtoklás lényegét az sem érintette, mikor Végedi Imre tordai főesperes 1541. évi testamentumában a tordai dézsma őt illető részének hátralékából (vagyis

sive capellanie [...] dederit et perpetuo annexerit et incorporavit” (AAV, RegSuppl, vol. 357. fol. 26^v, vö. uo. Registra Laterana, vol. 367. fol. 142^v–143^v; Lukcsics II. 630/1. sz.).

49 | „... totales decimas suas episcopales in possessione Gywlathelke existentes unacum quarta decimarum archidiaconatus Dobocensis in eadem possessione habita, quam venerabilis dominus Adrianus de Enyed [...] archidiaconus Dobocensis [...] salubri ordinatione eiusdem r(everendissimi)mi domini nostri prelati et utilitate eiusdem ecclesie sue intenta et considerata sponte et libere in manus resignavit, eidemque quarte sue pure et simpliciter cessit” (Batthyaneum Könyvtár, Erdélyi Káptalan Magánlevéltára [a továbbiakban: EK mlt] V/20 = uo. IV/103 = EgyhtEml III. 75).

50 | Ezúttal nem a világi szempontból Segesvárszékhez, egyházilag a küiküllői főesperességhez, azon belül pedig a felső-küiküllői (bogácsi) dékánsághoz tartozó faluról van szó (mint fent, 1390-ben), hanem a Fehér megyében, a fehérvári főesperességben, a helyi dékánság négyfalusi *surrogatiájában* fekvő hasonló nevű településről.

51 | „... unam integram quartam decimarum dicti archidiaconatus sui in possessione Hodwylag in dicto comitatu Albensi existente habitam simulcum omnibus suis utilitatibus puta vinis, frugibus, bladis, agnellis et apibus cunctisque terre nascentiis ad ipsam quartam decimarum provenire debentibus” (EK mlt, V/34 = EgyhtEml III. 313).

52 | „... accedente etiam ad hoc venerabilium dominorum Antonii Wrantii prepositi huius ecclesie in decimis nostris ex ipso oppido Solymos quotannis nobis provenire debentibus tertiam partem et Laurentii de Zenthpal archidiaconi Hwnyadiensis [...] integram quartam tam frugum, quam vinorum et omnium terre nascentium habentium beneplacita voluntate” (EK mlt, V/41, vö. Antonius Szeredai: *Notitia veteris et novi capituli Albensis Transsilvaniae*. Albae Carolinae 1791. 160).

53 | „... pro quartis decimalibus ipsius domini Iohannis archidiaconi de eisdem possessionibus Zenthkyral duodecim et Gombas tres florenos singulis annis facientibus” (DF 277755).

54 | „... in recompensationem damnorum et expensarum eiusdem Martini Choronk, unam quartam decimarum possessionis Felsewbayon hoc anno presenti ad rationem dicti domini Francisci Zengely provenire debentem [...] ac totales et integras decimas possessionum Naghlak et Koppan similiter hoc anno presenti episcopali et archidiaconatus cathedralis Albensis iuribus provenire debentes per capitulum [propriis ipsorum pecuniis emendas ac in arrendam recipiendas prefato Martino Choronk cessissent et contulissent]” (EK mlt, V/98, vö. még MNL OL, Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, Centuriae [F 3], F-33).

amit halála évében már nem lesz alkalma teljesen felvenni) 10 forintot a környezetében nevelkedő bizonyos Albertre hagyott.⁵⁵

A világiak viszonyulásának – talán a reformáció hatására megjelenő – új formáját mutatja az, ahogy 1553-ban és 1554-ben Báthory András tárnokmester, szatmári és szabolcsi ispán a szatmári főesperességhez tartozó 83 Szatmár megyei faluban erőszakkal behajtotta a tizednegyedeket. Ezeket és a hatalmaskodás miatt elmaradt várható bevételeket egy fennmaradt jegyzék egyenként számba is veszi.⁵⁶ Hogy itt valóban a főesperesnek járó jövedelemről volt szó, a cirkalmas lokalizálás⁵⁷ mellett az is bizonyítja, hogy az írat annak az Illicinus Péternek a hagyatékában maradt fenn, akit épp 1553-ban neveztek ki a szatmári *archidiaconatus* élére.⁵⁸

A főesperesi részt, elsősorban azonosító címkeként, a tized szekularizációja után is emlegették és számontartották (ahogy ezt fentebb a szováti *quarta* 1557. évi bérbeadásakor is láttuk). Ez nyilvánult meg abban az 1562. évi oklevélben is, mellyel Kolozsvár tizedeinek korábban a kolozsi főesperest megillető negyedét II. János király, az országgyűlés határozata értelmében, részint a városban létesítendő iskola fenntartására, részint az árvák és özvegyek megsegítésére rendelte.⁵⁹

Az adatok kiértékelése

a) Látható a fentiekből, hogy a főesperesi tizedjog mintegy háromtucatnyi említése időben végigkíséri az erdélyi tized középkori történetét, és területileg is meglehetősen egyenletesen oszlik el. Lényegében minden középszintű egyházigazgatási egységben megtaláljuk (még a kicsiny krasznai vagy a kevés katolikus plébániával rendelkező hunyadi főesperességben is), mindössze két nagyobb térségből nincs rá adatunk. Az egyik a Székelyföld, ahol ez a hiány talán az elmaradt írásbeliség számlájára írható. A másik viszont a cenzusfizető szász dékánóságok (Beszterce és Királya, Régen, Kézdi, Kozdi, Medgyes, Sebes és Szászváros) területe, ahol a források hallgatása már sokkal inkább valós tényre utal. Feltehető, hogy itt az illetékes (dobokai, ózdi és fehérvári) főesperesek bírói joghatóságának a 14. század derekán bekövetkező eltűnésével⁶⁰ egy

55 | „Alberto adolescenti meo lego [...] de restantia decimarum Thordensium florenos decem” (Vekov Károly: Végedi Imre tordai főesperes 1541. évi végrendelete. In: *Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Pál-Antal Sándor et al. EME, Kvár 2003. 604–622. 621).

56 | 1553–1554: „Nomina villarum in comitatu Szathmariensi ad ipsum archidiaconatum Szathmariensem pertinentium, ex quibus [...] And(reas) Bath(ori) quartas anni 1553. violenter percepit” (Concilia Emil: Adatok magyar tudósok és írók életéhez. *Történelmi Tár* 1881. 258–267. [a továbbiakban Concilia: Adatok] 259–260). Vö. 1550: EgyhEml V. 383–384.

57 | Ennek ti. csak akkor van a szószaporítást meghaladó értelme, ha a ’főesperesség’ szó javadalomként, a ’megye’ pedig területi értelemben szerepel.

58 | Vö. Concilia: Adatok 258.

59 | „...totalem et integram quartam decimalem Colosvar, tam vini, quam frumenti et aliarum quarumlibet rerum decimandarum, que alias archidiacono Colosiensi cedebat et in аренда solita florenis ducentis quinquaginta in monetis usualibus singulis annis estimari consueverat” (Jakab Elek: *Egyháztörténelmi emlékek Dávid Ferencz életrajzához*. II. Bp. 1879. [A továbbiakban Jakab: *Emlékek*] 9–10, vö. *A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori jegyzőkönyvei*. I. Közzéteszi Bogdándi Zsolt. EME, Kvár 2018. [Erdélyi Történelmi Adatok X. 1.] 48. sz.).

60 | Müller: *Landkapitel* 121; Hegyi: Plébánia fogalma 12–13.

időben szűnt meg tizedjoguk is – annál is inkább, mert (mint láttuk) a kedvezőtlenebb helyzetben levő megyeszéki Buzd és a selyki dékánság esetében is ebbe az irányba fejlődött a rendszer. Ezt igazolja egyébként, hogy azoknál a sebesszéki elnéptelenedett településeknél, ahol az erdélyi káptalan saját kezelésbe vette vissza a tizedszedést,⁶¹ az 1589. évi dézsmaárenda-jegyzékben már nem szerepel főesperesi tizedrész.⁶²

Elméletileg felvethető az a lehetőség, hogy ha minden nagyobb egyházigazgatási egységben elő is fordul, azokon belül nem mindenhol, hanem csak egyes településeken szakítottak ki egy-egy részt a főespereseknek.⁶³ Ez a hipotézis azonban meggyőzően cáfolható az olyan, nagyobb területi egységeket átfogó, településszintű összeírások alapján, mint a szatmári főesperességben 1553–1554 során elfoglalt (főesperesi) *quarták* jegyzéke, a vele nagyjából egykorú ugocsai, az 1563. évi Fehér és Küküllő megyei, illetve az 1589. évi általános dézsmaárenda-jegyzékek.⁶⁴ Ezekben azt láthatjuk, hogy a főesperes részesedése (A) minden tizedfizető helységben⁶⁵ jelen van, mindig párban a nála két-háromszor nagyobb püspöki (vagy káptalani, préposti, stb.) dézsmaarésszel (E).

b) A felsorolt adatokból az is kitűnik, hogy rendszerint a területileg illetékes főesperes volt e bevételi forrás kedvezményezettje, ami tehát ezek szerint közvetlenül kapcsolódott az *archidiaconus*ok egyházi joghatóságához, bírói, kormányzói és felügyelői szerepköréhez. Ezt igazolja, hogy az 1319. évi perben Tamás főesperes a tizeddel együtt a Tisza–Borsova-köz feletti szentszéki bírói jogkörre és az ottani papok részéről járó szolgáltatásokra is igényt tartott, illetve hogy elégséges volt azt bizonyítania, hogy a terület az erdélyi egyházmegyébe esik, mivel ebből már következett, hogy annak legészakibb főesperességéhez, az ugocsaihoz kell tartoznia, ami már a dézsma feletti rendelkezést is maga után vonta.⁶⁶ Az érintettek számos alkalommal hangsúlyozták is, hogy a szóban forgó dézsmarész vagy *quarta* őket főesperesi tisztségüknekél fogva, hivatalból megilleti.⁶⁷ Mikor globálisan került bérbeadásra, mindig világossá tették, hogy az a főesperesi jövedelmek része (az egyértelműen a joghatósági kerületből

61 | Vö. Hegyi: Püspöki és káptalani tizedjog 19–20.

62 | Jakó: *Dézsma* 25 (Pián, mindkét Kenyér, Kudzsir, Balomir, Rehó, Lámkerék, Fehéregyháza). Egyedüli kivétel a Szászsebes határában fekvő Giesshübel, ahol viszont a püspöki (helyesebben: káptalani) tizedrész hiányzik. Ez azonban ellentétben áll a késő középkori számadáskönyvek azon tudósításával, hogy a település tizedét a kanonokok évi osztozkodása alkalmával mindig az iskolamester kapta javadalomként (1477: Barabás Samu: Erdélyi káptalani tizedlajstromok. *Történelmi Tár* 1911. 401–442. [A továbbiakban Barabás: Tizedlajstromok] 418; 1496: uo. 421; 1504: DF 277689, fol. 2^v; 1513: DF 277731/b, fol. 1^r), és inkább az feltételezhető, hogy a szám téves rubrikába került.

63 | Ahogy a püspök Kolozs vagy Fehér megyei tizedeinek, tizedszedőinek emlegetése sem jelenti azt, hogy minden helységben ő volt a dézsma fő birtokosa, hiszen bizonyos helyeken előbbiben a kolozsmonostori apát, utóbbiban a káptalan vette át a szerepét (vö. Hegyi: Tized változásai 189–190, 193; Hegyi: Püspöki és káptalani tizedjog 11–14).

64 | 1553–1554: Concilia: Adatok 259–260; [1550k]: RNLt KMLt, Gyulay-Kuun cs. lt., I/405; 1563: RNLt SZMLt, Bischofsurkunden (a továbbiakban: BU), nr. 173; 1589: Jakó: *Dézsma* 20–71.

65 | Kivéve egy-két speciálisabb helyzetű (leginkább pusztá) falut, a cenzusfizető dékánságokat (Jakó: *Dézsma* 71–72) és a régi Kalotaszeg (uo. 61–64), ami viszont a középkorban már a várad egyházmegyében feküdt.

66 | DL 30603 = EOkm II. 330–331, 334. sz. Lásd még a fenti említésnél idézett részletet is.

67 | 1334>1405: Ub III. 369, 370; 1357: Ub II. 146; 1367: DocRomHist C, XIII. 332; 1380: Ub II. 528; 1439: AAV, RegSuppl, vol. 357. fol. 26^r; 1454: AAV, RegSuppl, vol. 497. fol. 81^r; 1517: DL 82485; 1520: DF 277771; 1554: EK mlt, V/98. Lásd még a fenti említéseknél idézett részleteket is.

származó székdíjjal együtt) és ilyenkor, természetesen, a területi egység elnevezése, ahonnan származik, megfelel a főesperesi címben szereplő névnek.⁶⁸ Végül pedig az egyes konkrét települések egyházigazgatási helyzete és a tizedbirtokos főesperes címe között is (csaknem)⁶⁹ minden esetben összhang van: Derzs (1451), Bagda (1454), Daróc (1454), valamint az 1554-ben lefoglalt *quarták* származási helye (mind a 83 falu) tényleg a szatmári, Dés (1543) és Árpástó (1546) a szolnoki, Gyulatelke (1538) és Tötör (1552) a dobokai, Tamásfalva, Szentmihálytelke (1550), Szovát (1557) és Kolozsvár (1562) a kolozsi, Nádas (1309), Bún (1380), Holdvilág (1390), Zsidve (1439), Királyfalva (1520) és Felsőbajom (1554) a küüllői, Selykszék (1322, 1357), Buzd (1334, 1405), Pókafalva (1509), Ladamos (1510), Gombás, Szentkirály (1518), másik Holdvilág (1538), Nagylak és Koppánd (1554) a fehérvári, Solymos (1541) pedig a hunyadi főesperességben feküdt, vagyis egytől egyig annak az *archidiaconus*nak a joghatósági területén, aki a tizedjogot is gyakorolta (vagy igényelte).⁷⁰ Tulajdonképpen ugyanezt vélelmezték 1319-ben a Tisza–Borsova-köz és az ugocsai főesperes vonatkozásában is.

c) Az is szemet szúrhatott minden figyelmesebb olvasónak, hogy a főesperesek dézsma-joga rendszerint összekapcsolódik a borból, gabonából és mindenféle dézsma-köteles javakból származó tizednegyed (*quarta*) fogalmával,⁷¹ mégpedig helységenként eggyel-eggyel – amint ezt a források nyelvhasználata is jelzi. Valahányszor ugyanis az adott forrás egyetlen településre vonatkozik, ez a – tizedszedés egyik alapegységét jelölő – szakkifejezés következetesen egyes számban fordul elő.⁷² A többes szám sem ritka, de szinte kizárólag akkor használják, ha nagyobb területről vagy legalább két-három településről származó főesperesi tizedről van szó, hiszen ilyenkor összességében – értelemszerűen – több (de helységenként csak egy) *quarta* folyt be.⁷³

68 | 147[9?]: DL 28349; 1501, 1503, 1507, 1508: EgrSzkvEH 79, 165, 235, 299, 337, 340; 1505: DL 65194, 65195; 1525: DL 82698. Lásd még a fenti említéseknel idézett részleteket is.

69 | Egyedül az 1489. évi eset az, amely talán nem illeszthető ebbe a sémába. Nehéz ugyanis kapcsolatot teremteni a Szatmár megyei Irinyi temploma és a fehérvári főesperes tizedjövedelmének – közelebről nem lokalizált – bérlete között. Ez a dilemma esetleg áthidalható volna azzal, hogy a szóban forgó – talán érmelléki illetőségű – személyek a püspöki udvarban szolgálva vettek bérbe Fehér megyei dézsamákat. Láttuk azonban, hogy az ügy egyéb tekintetben is homályos. Akárhogy is, a nehezen értelmezhető és elszigetelt adat nem kérdőjelezheti meg az illetékes főesperes és a főesperesi tizedjövedelem szoros, források tucatja által igazolt kapcsolatát.

70 | Az egyes hivatkozásokat lásd fent, a megfelelő évszámnál. Vö. *Erdély egyházigazgatási beosztása és egyházas helységei (1301–1350)*. [Szerk. Jakó Zsigmond. Rajzolta: Nagy Béla. Bp. 2004. Az EOkm II. térképmelléklete].

71 | Vö. Szentirmai: *Recht der Erzdechanten* 197.

72 | 1334>1405: Ub III. 369, 370 (Buzd); 1380: Ub II. 528 (Bún); 1441: DL 13646 (Rüsz); 1509: DF 253542 (Pókafalva); 1536: EgyhtEml III. 75 (Gyulatelke); 1538: EgyhtEml III. 313 (Holdvilág); 1541: EK mlt, V/41 (Solymos); 1552: RNLt KMLt, Kornis cs. lt., I/64 (Tötör); 1554: EK mlt, V/98 (Felsőbajom); 1557: RNLt KMLt, Suky cs. lt., nr. 309 (Szovát); 1562: Jakab: *Emlékek* 10 (Kolozsvár). – Ha mégis több településsel vagy nagyobb területtel kapcsolatban használták egyes számban, az kétségtelenül általános szabályként, mindenhol arányosan befolyó részként értendő: 1298: Ub I. 210 (Nagylak, Újvár, Faludi); 1503, 1507–1508: EgrSzkvEH 165, 235, 299, 337, 340 (szatmári főesp., vö. azonban uo. 79, 340 is); 1517: DL 82485 (szolnoki főesp.). Lásd még a fenti említéseknel idézett részleteket is.

73 | 1357: Ub II. 146 (selyki dék.); 1367: DocRomHist C, XIII. 332 (sárpataki, tekei uradalom); 1394: Ub III. 75 (Erdély); 1489: DF 280557 (fehérvári főesp.); 1501: EgrSzkvEH 79 (szatmári főesp.); 1505: DL 65194, 65195 (ugocsai főesp.); 1518: DF 277755 (Szentkirály, Gombás); 1526: DF 253624 (kolozsi főesp.); 1550: MNL OL, Sombory cs. lt. (P 1912), XXXVI/1 (kolozsi főesp./Tamásfalva, Szentmihálytelke); 1552: RNLt

Feltevődik a kérdés: vajon a főesperesi *quarta* alatt mindig a teljes tized tényleges negyedrésze (törzsnegyede) értendő? Nem számolhatunk ez esetben is a fogalom olyasféle viszonylagossá válásával, mint amire korábban a 'dézsmá' (*decima*, *dezma*) kapcsán már felhívtam a figyelmet:⁷⁴ vagyis, hogy már nem abszolút értelemben jelöli az etimológiai kiindulópontnak megfelelő hányadot, hanem annak csupán egy nagyobb (más javadalmasok részének levonásával kialakuló) töredékét? Az ilyesféle rugalmasabb szóhasználat létét Solymosi László észrevételezte a veszprémi egyházmegyei káptalani *quarták* esetében,⁷⁵ és már a mi főesperesi *quartánk* kapcsán is megfogalmazódott, hogy „Erdélyben a főesperes a lelkési negyeden osztozott a helyi pappal”.⁷⁶

Valóban láthattunk arra utaló nyomokat a fent ismertetett adatsorban is, hogy az *archidiaconus* dézsmarészesedése nem mindig a teljes tized 25 századlékával volt egyenlő. Volt, amikor éppenséggel meghaladta azt, mint a selyki dékánságban, ahol a 14. század elején még a dézsma egyharmada járt neki (ami viszont hamarosan egynegyedre csökkent).⁷⁷ Balbi Jeromos szolnoki főesperes 1517. évi panaszából pedig az is kiderül, hogy bizonyos helységeken csak a tizenhatoddal (nyilván a papi részzel) csökkentett törzsnegyed (vagyis végeredményben a teljes 3/16 része) illette meg (*integram quartam de decimis [...] demptis solum sedecimis in quibusdam locis*).⁷⁸

Másfelől azonban a fenti megfogalmazás azt is sugallja, hogy ez csak a kivétel; a szabály ellenben az, hogy a „teljes negyed” a főesperesé. Több más 16. századi forrás is hangsúlyozza (különösen a szabatos fogalmazást megkövetelő elidegenítésekkor), hogy a főesperesi dézsmanegyed fogalma abszolút értelemben veendő (*totalis et integra quarta*).⁷⁹ A 13., 15. és 16. századból egyaránt ismerünk olyan esetet, amikor a főesperes részét nem a jelzőből főnévvé vált – és esetleg már eredeti jelentésétől eltávolodott – terminus technicus (ti. a *quarta*) jelöli, hanem a precízebbnek tűnő jelzős szerkezet (*quarta pars decime*).⁸⁰

A végső szót a számok mondják ki. Amennyiben azt feltételezzük, hogy a főesperes (tizedjövödelmének jele a továbbiakban: A) valójában osztozott a pappal (P) a teljes tizednegyeden (q), akkor az előbbi tényleges részesedése ($A = q - P$) a teljes tizednek (T) csak 1/4-nél kisebb részarányát tehette ki: a hagyományos modell szerint leggyakrabban $a = A/T = 3/16$ -ot (amikor $p = P/T = 1/16$), esetleg $a = 1/8$ -ot (ha $p = 1/8$). Ennek megfelelően a tized háromnegyedét ($e = E/T = 3/4$) birtokló püspök részesedésének az első esetben négyszer, a második esetben hatszor nagyobbannak kellene lennie a főesperes részénél.⁸¹ Azok a kora újkori összeírások azonban, melyek nagyszámú helységekre közlik a püspöki (káptalani stb.) és főesperesi tizedrésznek megfelelő bérösszegeket,

KMLt, Kornis cs. lt, I/64 (dobokai főesp.); 1553–1554: Concilia: Adatok 259 (szatmári főesp.). – Kivétel: 1451: DL 39579 (Derzs). Lásd még a fenti említéseknél idézett részleteket is.

74 | Hegyi: Püspöki és káptalani tizedjog 4. (5. jegyzet).

75 | Solymosi: Veszprémi számadáskönyv 93–94.

76 | Rácz: Magisztrátus-jog 162–163

77 | 1322: Ub I. 369 = EOkm II. 444. sz. Vö. 1357: Ub II. 146 = EOkm III. 957. sz.

78 | DL 82485.

79 | 1538: EgyhtEml III. 313 (Holdvilág); 1541: EK mlt, V/41 (Solymos); 1562: Jakab: *Emlékek* 9–10 (Kolozsvár). Ez, persze, lehet annak is a jele, hogy ekkorra az önmagában álló *quarta* fogalma már devalválódni kezdett.

80 | 1230: DL 90749 (Szatmárnémeti); 1439: AAV, RegSuppl, vol. 357. fol. 26^r (Zsidve); 1510: RNLt SZMLt, Szász Nemzeti Lt, Urk. V/1226 (Ladamos).

81 | Mivel az elsőnél $E/A = e/a = (3/4) : (3/16) = 4$, a másodiknál $E/A = e/a = (3/4) : (1/8) = 6$.

az esetek döntő többségében más arányokat mutatnak. Az ugocsai főesperesség 16. század közepi dézsmaárendájában a püspöki rész mindig a főesperesi háromszorosa (legtöbbször hajszálpontosan, olykor minimális eltéréssel, ami a bér felkerekítéséből adódhat).⁸² Ez leginkább akkor lehetséges, ha $e = 3/4$, $a = 1/4$, $p = 0$ (vagyis a teljes *quarta* a főesperesé, a pap pedig nem részesül a tizedből). Hasonló arányokat kapunk azoknál a szatmári helységeknél is, ahol az 1550-es évekből szerencsés módon – más-más forrásból – adatunk van a két tizedbirtokos tizedbevételeire.⁸³ Az 1563. és 1589. évi erdélyi lajstromokban az $E/A = 3$ mellett az $E/A = 2$ arány⁸⁴ a leggyakoribb: ezek (és közelítő értékeik) együtt csaknem kilencven százalékát teszik ki annak a mintegy 470 esetnek, ahol E és A értéke ismert, és egyik sem 0.⁸⁵ Előfordulnak ugyan olyan esetek, amikor az arány négyhez közeli vagy azt meghaladja (amikor tehát a főesperesi rész kisebb, mint a teljes *quarta*), de ezek két kézen megszámolhatók.⁸⁶

E kerülő utak mellett azonban közvetlen bizonyítékkal is rendelkezünk. Az 1563. és 1589. évi jegyzékekből 104 erdélyi helység esetében ugyanis a kirótt dézsmaárenda befizetéseiből ismerjük a törzsnegyed értékét (q). Ezek közül négy esetben nem volt (vagy nem tüntették fel) a főesperesi részt (A). A maradék 100-nál összevetve a két értéket, 82 esetben teljes egyezést találunk ($A = q$), 8 esetben a főesperesi rész nagyobb, mint a *quarta* ($A > q$),⁸⁷ és csak 10 esetben kisebb ($A < q$).⁸⁸ A különbség azonban ez utóbbi esetben is legtöbbször olyan kicsi, hogy nem éri el a *quarta* negyedét (vagyis a legkisebb ismert papi rész mértékét, a tized $1/16$ -át). Az eltérést ilyenkor inkább az eredményezhette, hogy a fizetés egyszerűsítése végett igyekeztek elkerülni a bonyolult törtetket, illetve a fizetők közt nehezen felosztható prímszámokat. Hogy ilyen aritmetikai megfontolások közrejátszhattak, mutatja, hogy a fenti 104 esetből 1563–1589 között négynél is változott A és q viszonya: kettőnél ugyan az etnikai-demográfiai átalakulás és a papi rész megszűnése miatt a *quarta* értéke módosult, háromnál viszont a főesperesi rész (miközben már, a szekularizáció folytán, nincsenek is főesperesek!).⁸⁹ Mindkét típusnál jellemzően a korábbi szabályszerűség ($A = q$) sérült, ami azt mutatja, hogy az idő ez alkalommal is az eredeti egyszerű és széleskörűen érvényesülő rend ellen dolgozott, a fejlődés a differenciálódás irányába haladt.

82 | RNLt KMLt, Gyulay-Kuun cs. lt., I/405.

83 | Krassó, Nagykolcs, Kiskolcs, Kóród, Ombod, Amac, Pálfalva, Pettyén, Dobrács, Géres, Piskárkos: $E = 104$ Ft, $A = 33$ Ft 33 den, tehát $E/A = 3,12$. – Dengeleg: $E = 30$ Ft, $A = 10$ Ft, $E/A = 3$. – Vitka, Szalka, Pályi, Nagydobos: $E = 64$ Ft, $A = 21$ Ft, $E/A = 3,05$. – Csaholy: $E = 4$ Ft, $A = 1,33$ Ft, $E/A = 3$. Vö. [1550k]: RNLt KMLt, Gyulay-Kuun cs. lt., I/405; 1553–1554: Concilia: Adatok 259–260; 1554: RNLt KMLt, Gyulay-Kuun cs. lt., I/99 és I/202.

84 | Utóbbinál rendszerint a főesperes és a pap is egy-egy *quartát* bír: $e = 1/2$, $a = 1/4$, $p = 1/4$. Vö. Hegyi: Plébánia fogalma 15.

85 | 1563: RNLt SZMLt, BU nr. 173; 1589: Jakó: *Dézsma* 20–71. Vö. Hegyi: Priest's Share of Tithe 420–423.

86 | FH: Rápolt: $40/10 = 4$ (Jakó: *Dézsma* 24). – KÜ: Küküllővár: $100/26 = 3,85$ (uo. 29). – DO: Kisesküllő: $8/2 = 4$ (uo. 38); Mikó: $7/1 = 7$ (uo. 39); Hídalmás: $20/4 = 5$ (uo. 39); Esztény: $8/2 = 4$ (uo. 40); Olnok: $10/1,66 = 6$ (uo. 41). – BSZ: Monostorszeg: $8/2 = 4$ (uo. 49).

87 | FH: Bagó ($A = 8$, $q = 7$); HD: Arany ($3 : 2,25$); KÜ: Szancsal ($8 : 6$); BSZ: Szentmargita ($10 : 7,5$); KL: Légen ($4 : 3$), Tamásfalva ($5 : 4,5$), Palatka ($9 : 8,5$), Méhes ($6 : 5,5$).

88 | FH: Rápolt ($A = 10$, $q = 12,5$); KÜ: Péterfalva és Pettend ($8 : 9$); DO: Hídalmás ($4 : 6$), Köblös ($5,5 : 6$), Felsőtők ($6 : 6,5$), Szava ($5 : 5,25$); BSZ: Girolt ($5,75 : 6,08$); KL: Zutor ($2 : 2,67$); TD: Boldóc ($2,48 : 2,75$). Vö. Hegyi: Priest's Share of Tithe 420–423.

89 | A *quarta* változik: Háporton, Ispánlaka (FH). – A főesperesi rész változik: Szentkirály, Lapád (FH), Mikeszásza (KÜ).

d) Végezetül még egy kérdésre kell választ adnom: tekinthető-e a főesperesi tizednegyed a veszprémi, győri és más magyarországi egyházmegyékből ismert magisztrális *quarta*⁹⁰ speciális erdélyi esetének? Levezethető-e a káptalani tizedből, mint annak sajátos részrendszer? Az ötlet csábítónak tűnhet, hiszen ezáltal – némi módosítással – „megmenthető” lenne a hagyományos modell lényege. Első pillantásra mellette szól az a köztudott tény is, hogy a főesperesek egyúttal a székeskáptalan tagjai is voltak, ott kanonoki javadalommal rendelkeztek.

A felvetés azonban nem állja ki a közelebbi vizsgálat próbáját. Először is a főesperesi tized jellege topográfiai és méretét tekintve teljesen elütött attól, amit a káptalan tizedjoga kapcsán tapasztaltunk: míg az előbbi az egyházmegye minden pontján jelen volt, de csak egy *quartát* tett ki, utóbbi a Marostól délre eső részek egy-egy területi egységében, illetve a káptalan saját birtokain összpontosult, ott viszont a tized érdemi részét (két-három *quartát*) jelentette.⁹¹ Másodszor pedig, ha feltételezzük, hogy a káptalannak a (részben később szerzett?) saját tizedei mellett kezdetben volt egy általános tizednegyede is, amelyet utóbb végleges egyéni javadalmakká daraboltak fel, rendkívül igazságtalan eljárás lett volna, ha ez kizárólag a főesperesek kezébe ment volna át (ráadásul esetükben is eltérő mértékben, kerületük méreteivel arányosan), és a rangban felettük álló *dignitarii*sok (prépost, éneklő- és őrkanonok), illetve egyszerű kanonoktársaik egyáltalán nem részesültek volna belőle. (Mindezt úgy, hogy közben a főesperesek, kanonoki minőségükben, részesülnek a közös káptalani tizedből is.) Ilyesféle méltánytalanság elképzelhetetlen lett volna ott, ahol a készpénzben eszközölt bevételekből dénárra pontosan mérték ki a préposti harmadrészt és a kanonoki *portiót*, vagy ahol minden év július 20-án külön alkalmat szenteltek annak, hogy az egyes tagok között már az előző esztendő végén falvanként újraosztott, Küküllő vármegyei nagyobb választható tizedeknél a helyi dézsmajövedelem eltérő mértékéből származó különbségeket kiegyenlítsék.⁹²

Véleményem szerint nincs más lehetőség, mint elfogadni a főesperesi *quartának* a káptalani tizedtől független eredetét. Vélhetően még azt megelőzve alakult ki, hogy a 13. század első évtizedeiben a főesperesek „bevonultak” a kanonoki testületbe. Vagyis akkor, amikor tisztségük 11. század végi létrejöttét követően még helyben lakó vidéki előjárókként működtek.⁹³ A jövedelem az 1200-as évek elejének változásai után sem került be a testületi „közösbe”, a főesperesek a személyükben összekapcsolt két javadalmat (*archidiaconus et canonicus*) a továbbiakban is folyamatosan megkülönböztették.⁹⁴

Vizsgálódásaim eredményét az alábbi mondatban foglalhatom össze: az erdélyi egyházmegyeiben a főespereseket már a 12. századtól kezdve saját jogon megillette joghatósági területük minden helységéből az ottani tized egy része, amely rendszerint ennek pontosan a negyedét tette ki.

90 | A fogalomra: Rácz: Magisztrátus-jog, passim.

91 | Vö. Hegyi: Püspöki és káptalani tizedjog 11–16, 20.

92 | 1477: Barabás: Tizedlajstromok 418–419; 1496: uo. 423–424 (vö. uo. 433–435); 1504: DF 277689, fol. 5^r–6^r (vö. uo. fol. 9^r–10^r).

93 | Alexander Szentirmai: Der Ursprung des Archidiaconats in Ungarn. *Österreichisches Archiv für Kirchenrecht* 7. évf. 1956. 231–244. 240, 242–244; Mezey: Csútmonostor 9–12; Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Magvető, Bp. 1988. (A továbbiakban Kristó: *Vármegyék*) 214–219.

94 | Vö. Szentirmai: Recht der Erzdechanten 147–149; Hegyi Géza: Az erdélyi káptalan Árpád- és Anjou-kori archontológiája (1199–1387). *Turul* 92. évf. 2019. 69–94. 71–72, 73.

Kitekintés

Ahogy azt Szentirmai is szóvá tette,⁹⁵ nem Erdély volt az egyetlen térség, ahol a *quarta* a főespereseket illette. A jelenség kimutatható a zágrábi, részlegesen a váradi és többé-kevésbé az egri püspökség területén, sőt talán máshol is.

A zágrábi egyházmegyében a tizedbirtoklás szerkezete viszonylag egyszerűen rekonstruálható a székeskáptalan 1334–1354 között összeállított statútuma alapján. Eszerint a 11 főesperesség közül nyolcban (bekcsényi, varasdi, zágrábi, gercsei, dubicai, kemléki, kamarcai és vaskai) az odavalósi főesperes tűnik fel a *quarta* birtokosaként,⁹⁶ azzal a megkötéssel, hogy a püspöki birtokokról ezt rendszerint nem adták ki.⁹⁷ Ugyanez a magyarázata annak is, hogy a császári főesperes nem rendelkezett a tizednegyeddel a maga joghatósági területén, ennek nagy részét ugyanis lefedte a püspök gommeci várához tartozó dombrói, ivánci és császári birtoktestek.⁹⁸ Látszólag kivételt jelent a gvestyei (guscsei) főesperesség, ahol a császári társaskáptalan prépostja, továbbá a főesperességektől elkülönülő zagorjei és gorai kerület, ahol a zágrábi székeskáptalan prépostja bírta a *quartát*.⁹⁹ Valójában ezek sem lógnak ki a rendszerből: a két kerületben a zágrábi prépost gyakorolta a főesperesi jogköröket (utóbb ezek az ő fősege alatt válnak tényleges *archidiaconatusokká*),¹⁰⁰ a császári prépost tisztségével pedig a társaskáptalan 1322. évi alapítása óta össze volt kapcsolva a gvestyei főesperesség.¹⁰¹ A verbovci főesperes feltehetően kerülete törpe méretei miatt tarthatta meg nemcsak a negyedet, hanem a teljes ottani tizedet.¹⁰²

A Váradi egyházmegyében – a székeskáptalan 1374. évi statútuma szerint – csak részlegesen érvényesült a főesperesek és *quarta* Erdélyben megfigyelt kapcsolata. A püspökség területének nagy részén ugyanis – a veszprémi és győri helyzetnek megfelelően – a gabonatized negyede a káptalan jövedelme volt, amelyen ráadásul nem is kellett osztoznia a plébánosokkal.¹⁰³ Kivételnek számított azonban három főesperesség (Kalota, Szeghalom és Békés), ahol ezt nem a kanonokok összessége, hanem az illetékes főesperes élvezte.¹⁰⁴ Mivel ezek az *archidiaconatusok* kedvezőtlen földrajzi helyzetű (hegyvidéki, illetve víz járta alföldi), tehát gyéren lakott területek voltak,

95 | Szentirmai: *Recht der Erzdechanten* 197.

96 | *Monumenta historica episcopatus Zagrabienensis*. I–II. Ed. Joannes Bapt(ista) Tkalčić. Zagrabiae 1873–1874. (A továbbiakban: MonEpZagr) II. 95 (Bekcsény, vö. 58 is), 96 (Varasd), 88 (Zágráb), 92 (Gercse), 90 (Dubica), 94 (Kemlék), 91 (Kamarca), 94 (Vaska).

97 | Vö. uo. II. 91, 94, 95, 96.

98 | Uo. 94–95. Vö. Engel Pál: *Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről*. Szerk. Kollányi László, Sallay Ágnes. CD-ROM. Bp. 2001. KÖ43, KÖ165.

99 | MonEpZagr II. 84 (Gvestye), 58, 74 (Zagorje), 74 (Gora). Kivételt képezett a gorai kerületben a káptalan sziszeki uradalma, ahonnan a testület a teljes tizedet visszatartotta (uo. 59, 76).

100 | Uo. 74. Vö. még Kristó: *Vármegyék* 305–306.

101 | *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. I–XVIII (743–1399) + Suppl. I–II (1020–1309). Coll. et dig. T[adeus] Smičiklas et al. Zagrabiae 1904–2002. III. 370–371. Vö. 1267: uo. V. 429; MonEpZagr II. 83–84.

102 | Uo. 96. A statútum szerint a verbovci főesperesség alig három plébániából állt (uo.).

103 | DocRomHist C, XIV. 701, 702 (I/18–19. fej.). Vö. 1373: DocRomHist C, XIV. 340 = EOkm V. 18. sz. – A borból viszont már a tized fele járt a káptalannak: uo. 702–703 (I/21. fej.). Vö. 1273: Ub I. 122–123.

104 | DocRomHist C, XIV. 701 (I/18. fej.). Vö. 1382: uo. XVI. 261 = *A nagykállói Kállay család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai)*. I–II. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1943. (A Magyar Heraldikai és

a kivételes jelenséget talán az ebből fakadó anyagi hátrány kiegyensúlyozásának a szándéka magyarázza.¹⁰⁵

Az Egri egyházmegye tizedbirtoklási rendszeréről az 1570 táján írt *Liber Sancti Iohannis* alapján alkothatunk fogalmat.¹⁰⁶ Segítségével lényegében településenként megállapítható a tizedbirtokosok kiléte, de – mivel a kései időpont miatt a forrás meglehetősen fragmentált állapotokat rögzít – a rendszer mibenléte nehezebben ismerhető fel.¹⁰⁷ A 11 főesperesség közül csak a hevesiben, az ungiban és a szabolcsiban érvényesült túlnyomórészt a tizednegyed főesperesi birtoklása.¹⁰⁸ A patai és borsodi (székesegyházi) *archidiaconus*ra ez már csak megszorításokkal mondható el: előbbi a pásztói kerületben nem rendelkezett a gabonated negyedével (csak a bortizedével),¹⁰⁹ utóbbi pedig a megyéje északkeleti negyedét kitevő nagy- és kisborsodi tizedkések *quartáival*.¹¹⁰ A pankotai *archidiaconus*nak meg kellett elégednie a *quarta* felével.¹¹¹ Más térségekben a látszólagos anomáliák a késő középkori fejlemények ismeretében oldhatók fel. Így például az a tény, hogy az utoljára 1332-ben említett kemeji főesperes feladatait a székeskáptalan éneklőkanonokja vette át,¹¹² kellőképpen magyarázza, hogy miért ő birtokolta 1570-ben a fenti területnek megfelelő kishevesi kerület tizednegyedeit.¹¹³ Ugyanígy egyesítették 1429. évi újjászervezésekor az egri várbeli Szűz Mária-kápolna prépostságával a zempléni, a szintén 1429-ben létesített Szent Péter-prépostsággal pedig (1435–1437 között) a borsovai (bereg) főesperességet,¹¹⁴ melynek következtében utóbbi területéről a *quarta* egyöntetűen, előbbien pedig nagyobbbrészt

Genealógiai Társaság Kiadványai 1–2.) II. 1931. sz. (ahol azonban a fenti három mellett még a köleséri főesperes is *quarta*-birtokosként szerepel).

105 | Az 1332–1337. évi pápai tizedjegyzékek alapján a kalotai főesperességben 18, a békésiben 9, a szeghalmban 6 egyházközségről tudunk, ezzel szemben a kölesériben 42–43, a homorogiban 48, a bihariban pedig 108 eklésia volt. Vö. MonVat I/1. 41–90; Györffy: *Történeti földrajz* I. 500, 584–589.

106 | *Liber Sancti Iohannis Capituli Agriensis. Az egri káptalan Szent János könyve.* Közzéteszi Kovács Béla. Eger 2005. (Az Egri Egyházmegye Történetének Forrásai 9. – A továbbiakban: LibStJoh). Az átfogó összeírás, miként az erdélyi dézsmaárenda-lajstromok is, a tized szekularizálásának köszönhetően keletkezett, miután az egri püspökség, káptalan, főesperesek és más székesegyházi javadalmak tizedbevételeit az egri vár fenntartására vonták el (elvileg haszonbért fizetve érte, vö. uo. pag. V–IX). Emiatt viszont, akárcsak erdélyi megfelelői, nem tér ki sem a papok, sem a megmaradt monostorok tizedbevételeire.

107 | Minden főesperességben van legalább néhány falu vagy falucsoport, ahol a *quarta* birtokosa (rendszerint a székesegyház valamelyik oltárának igazgatója) elüt az általános helyzettől. Ezekkel a kivételekkel az alábbiakban nem foglalkozom, mivel a domináns birtokosok kilétének megállapítása a cél.

108 | LibStJoh 47, 48 (Szabolcs = Kálló + Dada + Nádudvar), 49–50 (Heves = Nagyheves + Debrővölgy), 54 (vö. 51–53, Ung).

109 | Uo. 50, 51, 70, 71 (Pata + Pásztó). A pásztói gabona*quarta* a Szentlélek-kápolna javadalma volt (uo.), bizonyára valamelyik régebbi főesperes adományából.

110 | Uo. 25 (Mohi + Arló + Miskolc). A káptalan itteni birtokairól a tized negyedét visszatartották a helyi papok számára (uo. 7–11).

111 | Uo. 41.

112 | Lőrinc kemeji főesperes (1308–1332) utolsó felbukkanásai: DL 70164, DF 219442, DL 107782. A főesperesség és az éneklőkanonokság egyesítésére: *Magyar katolikus lexikon.* I–XVII. Főszerk. Diós István. Szerk. Viczián János. Szent István Társulat, Bp. 1993–2014. VI. 474 (Kemej vármegye).

113 | LibStJoh 23.

114 | 1429: Lukcsics I. 1327. sz.; 1430: uo. I. 1333. sz., DF 210741; [1530 k.]: DL 34996. Vö. Nagy Géza Balázs: Az egri Szűz Mária prépostság története. *Agria. Annales Musei Agriensis* 36. évf. 2000. 47–62; C. Tóth Norbert: Az egri káptalan archontológiája 1387–1526. *Turul* 88. évf. 2015. 48–71. 54, 55.

a megfelelő kispréposté lett.¹¹⁵ A káptalan 14–15. századi belső viszonyainak behatóbb ismerete feltehetően arra is feleletet adna, hogy miként lett domináns *quarta*-birtokos az olvasókanonok, illetve az örkanonok Borsod és Abaúj egyes tizedkéseiben – olyannyira, hogy az újvári főesperes csak két kisebb területben maradt a tizednegyedek birtokában.¹¹⁶ Legrosszabbul a későn alapított tárcafői *archidiaconatus* feje járt, mivel a sárosi plébánosok tömeges dézsmakedvezményei miatt ő nem számíthatott közvetlen tizedjövedelemre, csak papi cenzusra.¹¹⁷ Összességében mégis azt mondhatjuk, hogy az egri püspökség területén is többnyire a főesperesek számítottak a *quarta* „rendes” tulajdonosainak, még ha ezt a szabályt kivételek tömege halványította is el.

Nem kizárt, hogy a sort elvből tovább is lehetne folytatni, hiszen az ország középső és déli részén fekvő egyházmegyék (Kalocsa, Vác, Pécs, Csanád, Szerém) forrásanyaga túl töredékes ahhoz, hogy az ottani tizedbirtoklás szerkezetét akár csak nagy vonalakban is felvázolhatnánk. Lehetséges például, hogy a csanádi püspökség területén szintén számolhatunk a főesperesi *quartákkal*.¹¹⁸ Biztosabbat azonban csak a 15–16. századi oklevelek minél szélesebb körű feltárása után lehet majd mondani.

The Archdeaconal Quarta in Transylvania

Keywords: *diocese of Transylvania, chapter, archdeacon, quarta, tithe*

For a long time, scholarship has claimed that throughout Hungary the tithe quarter (*quarta*) was shared between the cathedral chapter and the local parish priest, in proportions that varied by region. This study aims to prove (based on the available source material) that in the Diocese of Transylvania the traditional model did not apply in this respect either; rather, the entire *quarta* belonged to the archdeacon with territorial jurisdiction. This thesis is supported not only by documentary evidence but also by calculations based on 16th-century tithe lease registers. The possession of the *quarta* by archdeacons can also be observed in the Diocese of Zagreb, partly in the Diocese of Oradea (Várad), and largely also in the Diocese of Eger. Although from the early thirteenth century onward archdeacons were members of cathedral chapters, the lack of *quarta*-holding by other canons and the prevalence of the principle of territoriality suggest that the archidiaconal *quarta* was not a particular variant of the chapter's tithe. Instead, it can be traced back to an earlier period, when archdeacons still lived and worked in the countryside.

115 | Vö. LibStJoh 33 (Bereg = Kisvárdá + Kaszony + Vári), 29–31 (Zemplén + Helmec + Nagymihály). A zempléni főesperesség szerencsi kerületében viszont csak a bor*quarta* maradt a kisprépostnál, minden másból a Szent László-ispotály igazgatóját illette a dézsma negyede (uo. 65). Egyúttal a zempléni tizedkés számos falujában a Szent Erzsébet-oltár, a helmeci jelentős részén pedig az örkanonok volt a teljes *quarta* tulajdonosa (uo. 62, 32).

116 | Olvasókanonok: nagy- és kisborsodi (uo. 22, 28, 99), illetve kisújvári kerület (uo. 22, 91). – Örkanonok: gagyai, nagyszikszói és nagyújvári kerület (uo. 24). – Az újvári főesperes: rozgonyi és szinai tizedkésben (uo. 36).

117 | Uo. 40. Vö. Nógrády Árpád: *Sáros vármegye*. BTK TTI, Bp. 2022. (Az Árpád-kori Magyarország Történeti Földrajza. Új sorozat.) 92–93, 571–572.

118 | 1347: *Anjou-kori oklevéltár 1301–1387*. I–XL, XLII–LIII. + Suppl. I–II. Szerk. Kristó Gyula et al. Bp.–Szeged 1990–2025. XXXI. 45. sz. – Későbbi forrás viszont ugyanezen a vidéken, a dobozi Dánfiak birtokain említ püspöki és káptalani dézsmáltatást (1415: ZsOkl V. 33. sz.), ami inkább a „veszprémi” modell érvényesülését sugallja.

W. KOVÁCS ANDRÁS

Erdélyi követjárás Budán. A nemesi követelések írásba foglalása 1496-ban

Az 1496. június 23-án Budán megjelenő erdélyi követek kérésére II. Ulászló király ígéretet tett panaszaik orvoslására, és erről oklevelet állított ki. Ez egykorú másolatként Szeben város és a Szász Nemzet levéltárában maradt fenn.¹ A történeti szakirodalom csak az alább még említendő erdélyi lokális adó, az úgynevezett udvarnokpénz,² Ernuszt Zsigmond királyi kincstartó (1494–1496) számadáskönyvében is szereplő követek társadalmi súlyának, továbbá a középkori magyar országgyűlések erdélyi résztvevőinek bemutatása kapcsán használta,³ de az oklevél tartalmi elemzésére nem került sor. Rövid regesztáját az erdélyi szász *Urkundenbuch*⁴ kéziratban levő, egyelőre csak internetes adattárként elérhető nyolcadik kötete közölte.⁵ Jelentőségét az adja, hogy alig néhány olyan forrás áll rendelkezésre, amely a középkori Erdély három kiváltságolt csoportja, a nemesek, a székelyek és a szászok jogait, egymáshoz

- 1 | Szeben város és a Szász Nemzet Levéltára (a Román Nemzeti Levéltár [a továbbiakban: RNLt] Szeben Megyei Levéltárának [a továbbiakban: SZMLt] őrizetében Nagyszebenben), *Urkunden* III/118. Azonosítója a Román Nemzeti Levéltár fiókintézményeiben őrzött 1600 előtti oklevelek és iratok internetes adatbázisában (arhivamedievala.ro): SB-F-00001-1-U3-118. Fényképmásolata: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 245425.
- 2 | W. Kovács András: The Participation of the Medieval Transylvanian Counties in Tax Collection. *Hungarian Historical Review* 7. évf. 2018/4. 672–693. (A továbbiakban W. Kovács: Tax Collection) 676. (20. jegyzet).
- 3 | W. Kovács: Tax Collection 673. (11. jegyzet); Pálosfalvi Tamás: A középkori magyar országgyűlések. In: Fazekas István, Gebei Sándor, Pálosfalvi Tamás: *Rendi országgyűlések a Magyar Királyságban a 18. század elejéig*. Országház, Bp. 2020. (A magyar országgyűlések története. – A továbbiakban Pálosfalvi: Országgyűlések) 168. (428. jegyzet); Neumann Tibor: *Registrum proventuum regni Hungariae. A Magyar Királyság kincstartójának számadáskönyve (1494–1495)*. MTA BTK TTI, Bp. 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak. – A továbbiakban: RPRH) 410. (2765. sz. tétel).
- 4 | *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–VII. (1191–1486). Von Franz Zimmermann et al. Verein für siebenbürgische Landeskunde–Editura Academiei, Hermannstadt–Buk. 1892–1991. (A továbbiakban: Ub).
- 5 | <https://siebenbuergenurkundenbuch.ub.rptu.de/catalog/5133> (Ub VIII. 5622*. sz.). (utolsó megtekintés: 2026. 01. 30.).

W. Kovács András (1975) – történész, tudományos munkatárs, EME, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, wkovacsandras@eme.ro

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00522/20/2), illetve az MTA HTMKNP *Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez* c. alprogram támogatásával készült.

<https://doi.org/10.36373/em-2026-1-3>

való viszonyát vagy valamelyikük sérelmeit tárgyalná.⁶ Az alább ismerttetendő forrás ezekkel mutat hasonlóságot.

Az uralkodó előtt megjelent erdélyi követek Erdélyi János, Dézsi Péter, Bethleni Miklós, Barlabási János,⁷ Zsombori Péter és Bolyai Gáspár voltak. Ők maguk az országlakók (*regnicoles*) követeinek mondták magukat, ezalatt a nemeseket kell érteni, egyrészt mert egyikük sem székely vagy szász előkelő, másrészt mert kizárólag a nemesek sérelmeit és követeléseit adták elő.

Közülük (Somkeréki) Erdélyi János István erdélyi alvajdának (1462–1465, 1476)⁸ volt a fia.⁹ Követ a pozsonyi békét (1491) követő, 1492. évi budai országgyűlésen,¹⁰ 1494-ben a királyi kincstár – nem részletezett okból – pénzt utalt neki és néhány társának, talán az adó zavartalan beszedésében nyújtott segítségükért, esetleg a hadak mozgósításában játszott szerepük miatt. 1494 szeptemberében II. Ulászló király reá és név szerint is felsorolt társaira bízta a Vingárti Gerébek és a szászok közötti viszály elrendezését, a következő évben a Geréb Péter országbíró és a szebeniek közötti konfliktus kivizsgálására rendelte őt és három másik társát, akik közül ketten a fent említett követek voltak (Dési és Barlabási).¹¹ Valószínűleg azonos azzal az Erdélyi Jánossal, akit 1497-ben királyi alkincstartóként említenek.¹² (Temeshelyi vagy Iklódi) Dési Péter 1473-ban tatai várnagy, *aulicus* (1470), kamarás (1472), máramarosi ispán (1478–1480), majd erdélyi sókamaraispán (1491), később alvajda (1499).¹³ Ez utóbbi minőségében a tizenkét erdélyi nemesi ülnök mellett hivatalból részt vett a Kolozsvárott megtartott Szt. György-napi vajdai nyolcados ítélőszéken (1499).¹⁴ Fia, Imre, később királyi kamarás, majd asztal-

6 | A modern történetírás régóta ismeri azokat az egyezségleveleket, amelyeket e három csoport – általában krízishelyzetekben – egymással kötött (1437/1438, 1359, 1467, 1505). Lásd Mályusz Elemér: *Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. MTA TTI, Bp. 1988. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 2. – A továbbiakban Mályusz: *Erdélyi társadalom*) 38–48.

7 | A középkori családnevek írásakor a kiejtés szerinti írásmódot használom, és nem a történelmi családneveknek csak az újkorban kialakult hagyományőrző írásmódját (pl. Barlabássy helyett Barlabási, Sombory helyett Zsombori stb.).

8 | C. Tóth Norbert et al.: *Magyarország világi archontológiája 1458–1526*. I–II. MTA BTK TTI, Bp. 2016–2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak. – A továbbiakban: *Arch.* 1458–1526) I. 85–86.

9 | A családra lásd Engel Pál: *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia*. MTA TTI–Arcanum, [Bp.] 2001. [CD-ROM] (A továbbiakban Engel: *Genealógia*), Becsegergely nem 4. tábla: Erdélyi (somkeréki).

10 | Kubinyi András: Erdély a Mohács előtti évtizedekben. In: *Tanulmányok Erdély történetéről. Szakmai konferencia Debrecenben 1987. október 9–10*. Szerk. Rácz István. Csokonai, Debrecen 1988. 65–73. (A továbbiakban Kubinyi: Erdély) 73; Neumann Tibor: Békekötés Pozsonyban – országgyűlés Budán. A Jagelló–Habsburg kapcsolatok egy fejezete (1490–1492). (II. közl.) *Századok* 145. évf. 2011/2. 293–347. (A továbbiakban Neumann: Békekötés II.) 320, 322.

11 | RPRH 612., 2765. tétel és a kapcsolódó jegyzetek.

12 | *Arch.* 1458–1526. I. 131.

13 | A családra lásd Engel: *Genealógia*, Dési (temeshelyi, iklódi); RPRH 2765. tétel és a kapcsolódó jegyzet; Pálosfalvi Tamás: Hunyadi-familiárisok Mátyás király udvarában. In: „*Királyi házunk népe*”. *Királyi és királynői udvartartás a középkor végén*. Szerk. Neumann Tibor. HUN-REN BTK TTI, Bp. 2024. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 147–183. 152; alvajda 1499-ben (DF 257611).

14 | W. Kovács András: A vajdai oktavális ítélőszék a középkori Erdélyben. In: *Certamen*. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában. XII. Szerk. Egyed Emese, P. Kovács Klára, Pakó László. EME, Kvár 2025. 181–254. (A továbbiakban W. Kovács: Oktavális ítélőszék) 210–211.

nokmester (1500).¹⁵ (Bethleni) Bethleni Miklós,¹⁶ Mátyás király várnagya az ausztriai Retzben (1486–1490), majd Corvin János sztrópkói (Zemplén m.) várnagya (1491); erdélyi követ az 1492. évi országgyűlésen, 1494-ben a kincstár pénzt utalt neki, 1515-ben egyike azoknak, akik a szászokat és székelyeket meghívták a tartománygyűlésre;¹⁷ 1499-ben és 1514-ben a Kolozsvárott tartott vajdai oktavális ítélőszéken a tizenkét nemesi ülnök egyike.¹⁸ (Csesztvei)¹⁹ Barlabási János, követ az 1492. évi országgyűlésen,²⁰ gyulafehérvári várnagy (1508)²¹ volt, Héderfáji Barlabási Lénárd alvajdának (1501–1525)²² az apja. Zsombori Péter²³ és Bolyai Gáspár²⁴ ugyancsak ülnökök az említett 1499. évi ítélőszéken,²⁵ közülük Zsombori emellett Torda megye ispánja volt 1499-ben.²⁶

Az 1496. évi nemesi követelések – mint alább látni fogjuk – egyike sem volt új. Az alábbiakban egyenként vesszük azokat számba, és megpróbáljuk kontextusba helyezni.

1. *A jobbágyság nem költözhetnek a mágnások vagy hatalmasok, a király, a városok vagy a királyi sókamarák birtokaira földesuruk jóváhagyása nélkül, mint ahogy királyi birtokról sem költözhetnek nemesi birtokra. Ha mégis megtennék, vagy őket bárki erőszakosan elköltöztetné, az erdélyi vajda vagy officialisa költöztesse vissza korábbi lakhelyükre, és szolgáltassa vissza őket uruknak.*

Zsigmond király egy 1391. évi, Kolozsváron kelt oklevelében biztosította az egyházi, nemesi és királyi birtokokon élő erdélyi jobbágyság számára a szabad költözést – a földbér megfizetése után. A vajdának címzett parancsa szerint, ha valaki nem engedte elköltözni a jobbágyságát, az új földesúr felkereshette őt egy vagy két szolgabíró kíséretében, és ha indokolatlan volt a visszatartás, a költözést akadályozó egyházi vagy világi földesúr tíz dénármárka büntetést kellett, hogy fizessen a jobbágyot befogadni kívánó birtokosnak.²⁷ A nemesi megye ezután illetékessé vált a jobbágyköltözések ügyében, és az erdélyi vajdák a középkor végéig a megyei hatóságokkal végeztek el

15 | RPRH 2765. tétel és a kapcsolódó jegyzet.

16 | A családra lásd Engel: *Genealógia*, Becsegergely nem 3. tábla: Betleni (Bethlen).

17 | *A bethleni gróf Bethlen család története*. Írta Lukinich Imre. Athenaeum, Bp. 1928. 20–26; Neumann: Békekötés II. 322–323. Birtokszerzeményeire lásd Hegyi Géza: Az újbíró (bonyhai) uradalom birtoklástörténete a 13–16. században. In: *Számontartatol. A gógánváraljai magyar közösség évszázadai*. Szerk. Nagy Gábor. Tortoma, Barót 2016. 10–21; W. Kovács: Oktavális ítélőszék 236.

18 | W. Kovács: Oktavális ítélőszék 210–212, 236.

19 | 1507: *A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára*. I–II. Szerk. Barabás Samu. Magyar Történelmi Társulat, Bp. 1895. (A továbbiakban: TelOkI) II. 298.

20 | Kubinyi: Erdély 73; Neumann: Békekötés II. 310, 320, 323.

21 | Antonius Szeredai: *Notitia veteris et novi capituli Albensis Transilvaniae*. Typis Episcopalis, Albae Carolinae 1791. 127. (DF 277713), idézi Balogh Jolán: *Az erdélyi renaissance*. I. 1460–1541. Teleki Pál Tudományos Intézet–Erdélyi Tudományos Intézet, Kvár 1943. 171.

22 | *Arch. 1458–1526*. I. 88.

23 | A családra lásd Engel: *Genealógia*, Brassói-rokonság 1. tábla: Zsombori (Sombori).

24 | A családra lásd Rónay Elemér: A bolyai Bolyai-család. *Turul* 56. évf. 1942/3–4. 49–62.

25 | W. Kovács: Oktavális ítélőszék 210, 213, 240.

26 | *Arch. 1458–1526*. II. 417.

27 | Mályusz: *Erdélyi társadalom* 68; az itt hivatkozott oklevél: *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XV (1387–1428). Szerk. Mályusz Elemér et al. Akadémiai–MNL OL, Bp. 1951–2022. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55, 59, 61. – A továbbiakban: ZsOkI) I. 2003. sz. A jobbágyköltözésre vonatkozó törvényi rendelkezéseket ismerteti: Gulyás László Szabolcs: *Lex és consuetudo: a magyarországi jobbágyköltözés középkori szabályrendelete. Történelmi Szemle* 60. évf. 2018/3. 373–396. (a régebbi irodalom felsorolásával).

a szökött jobbágyok visszahozatalát.²⁸ Az 1437/1438. évi parasztfelkelés egyik kiváltó oka a szabad jobbágyköltözés akadályozása volt. Az 1437. július 6-i és az október 10-i, a kolozsmonostori konvent előtt megkötött egyezséglevelek biztosították a szabad költözés jogát.²⁹ 1447-ben a magyarországi rendek nevében kelt, Újlaki Miklós, illetve Pelsőci (Bebek) Imre erdélyi vajdáknak címzett oklevél, az erdélyi nemesek panaszára, miszerint jobbágyaik nagy számban szöktek városokba és a királyi kamarák birtokaira (*ad civitates, districtos, possessiones et loca camerarum regalium*) engedély nélkül, illetve a földbér lefizetése nélkül, elrendelte azok visszavitelét korábbi lakhelyükre. Újlaki ezért megparancsolta az alvajdáknak azok visszavitelét, mire utóbbiak az ispánoknak hagyták meg ugyanezt.³⁰ A parancs az összes erdélyi megyéhez szólt.

A megye joghatósága nem terjedt ki a (királyi) sókamarákra, és így az oda szökött jobbágyok ügyében sem intézkedhetett. 1481-ben Bátori István erdélyi vajda közvetlenül Szék (királyi) mezőváros (Doboka m.) bírának, esküdteinek és lakóinak parancsolta meg egy hozzájuk szökött és általuk befogadott jobbágy visszavitelét.³¹ A jobbágyok azonban olykor a sókamarai birtokokról is elszöktek. 1449-ben (Manini) Pape dési sókamaraispán³² akarta megbüntetni Alparét (Belső-Szolnok m.) mezőváros bíróját és esküdteit egy oda szökött jobbágy miatt, de az alvajda a pert maga elé vonta.³³

A városok lakosai számára a beköltöző jobbágyok folyamatos utánpótlást biztosítottak, és a polgárok érdekeltek voltak a parasztok beköltözésében.³⁴ A nemesek igyekeztek a jobbágyaikat a birtokaikon tartani és megakadályozni őket, hogy a szabad királyi városokba vagy más királyi birtokra költözzenek. A jobbágyok városba költözését jól példázza a megyei területen fekvő Kolozsvár esete. I. Lajos király 1370-ben a város kérésére engedélyezte, hogy a jobbágyok szabadon beköltözhessenek; 1465-ben Mátyás király a kolozsmonostori apátnak parancsolta meg, hogy ne akadályozza jobbágyait abban, hogy Kolozsváron letelepedjenek.³⁵ Noha a jobbágyoknak meghatározott

28 | Az erdélyi megyék eljárását a jobbágyköltözés ügyében részletesen ismerteti: [W.] Kovács András: *A megye működése a középkori Erdélyben (14. század eleje–1540)*. PhD-értekezés. Debreceni Egyetem, 2021 (gépielt kézirat; <http://hdl.handle.net/2437/322319>; utolsó megtekintés: 2026. 01. 30.) 131–134. (Jobbágyköltözés c. fejezet).

29 | Demény Lajos: *Parasztfelkelés Erdélyben 1437–1438*. Gondolat, Bp. 1987. (Közös Dolgaink). 133, 135, 141–142, 165–166, 170–171.

30 | MNL OL, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 62837.

31 | *A Wass család cegei levéltára*. Valentiny Antal oklevélkivonatait felhasználva bevezető tanulmányokkal és jegyzetekkel közlésezi W. Kovács András. EME, Kvár 2006. (Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára 3.) 470. sz.

32 | Draskóczy István: Olaszok a 15. századi Erdélyben. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*. Szerk. Draskóczy István. ELTE, Bp. 1994. 125–135. 130.

33 | DL 55428.

34 | Kubinyi András: Parasztok városba költözése a középkor végén. In: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*. I–II. Szerk. Kenyeres István, Kis Péter, Sasfi Csaba. Budapest Főváros Levéltára, Bp. 2009. (Várostörténeti Tanulmányok). II. 571–598. 572; Gulyás László Szabolcs: 15–16 századi parasztságunk városba költözésének jogi háttere és gyakorlata (Eperjes és a jobbágyköltözés). In: *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete. Szerk. H. Németh István, Szívós Erika, Tóth Árpád. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, Bp. 2011. 113–124. 139.

35 | Benkő Elek: *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban. A Kolozsvárba olvadtt Szentpéter falu emlékei*. EME, Kvár 2004. (Erdélyi Tudományos Füzetek 248.) 23.

városokba való költözését segítő okleveleket korábban is kiállítottak,³⁶ a jobbágyköltözéssel kapcsolatos királyi politika változását jelzi az, hogy 1508-ban II. Ulászló már megtiltotta az erdélyi nemességnek, hogy a Kolozsvárra és más királyi birtokokra szökött jobbágyaikat visszavigyék, noha korábban megengedte, hogy az utóbbi hat év folyamán a szászok közé vagy más királyi birtokra költözött jobbágyaikat visszavihessék, sőt a nemesség Lajos király koronázása alkalmával megjelent követeknek ezt újból megerősítette.³⁷

2. A rövid határidejű idézéseket, amelyekkel a vajdák az országlakókat eddig zaklatták, el kell törölni. A vajdák csak vízkereszt és Szt. Jakab apostol ünnepének oktaváján ítélkezhetnek, a birtokok új elfoglalói felett azonban ezeken az alkalmakon kívül is.

A rövid határidejű idézéseket először 1458-ban vezették be, korábban a perbe történő idézések a legközelebbi nyolcados ítélőszékre szóltak. Az elmúlt zavaros időkre hivatkozva, és arra, hogy a kúriai bíróságok már három éve nem üléseztek, az 1458. évi törvény elrendelte, hogy az 1454 utáni összes hatalmaskodási ügyben (a kúriai bíróságokon) nyolcadokon kívülre, rövid határidőre, az idézés időpontjának 32. napjára kell idézni. A hatalmaskodásban illetékes különös jelenlét bíróságának ítélőmestere mindig Budán kellett, hogy tartózkodjék. II. Ulászló 1492. évi törvénykönyve szerint a Mátyás király halála utáni foglalások elkövetőit személyesen a 32. napra, míg a szintén Mátyás halála utáni más hatalmaskodások elkövetőit a nyolcados ítélőszékre kellett idézni.³⁸

1486 óta Erdélyben is elvben csak vízkereszt és Szt. Jakab-nap oktaváján tartottak ítélőszéket, és az 1496. évi követelés szerint a vajdák csak erre a két oktavára idézhettek, az újabb birtokfoglalások ügyében indult perekben azonban rövid határidőre is. A vajdai ítélőszék csak az oktavák alkalmával működött, alvajdai bíraskodásra 1465 óta alig került sor. A vajdák nevében az ítélőmesterek ítélkeztek, akiket ekkoriban a királyi kúriából küldtek ki, általában az oktavák alkalmával.

A rövid határidőre történő idézés egyik első emléke Erdélyben 1461-ből való. A kolozsmonostori konvent előtt ekkor tett tiltakozás megemlítette az országlakók gyűlésén hozott ama határozatot, miszerint az ítélőmester nem adhatott volna ki rövid perbe hívásra szóló oklevelet.³⁹ A tartományban azonban állandó bíróság híján a 32. napra

36 | Pl. 1481-ben Mátyás király megtiltotta a nemességnek, hogy akadályozza a jobbágyok beköltözését Hét- és Kétszékre (Ub VII. 288–289); 1499-ben II. Ulászló király megparancsolta az erdélyi nemességnek azt, hogy küldjék vissza Szászföldre az onnan nemesi birtokra költözött jobbágyokat (DF 245288), Besztercének (DF 247433), Brassónak (DF 247085) és Szebennek (DF 245283) pedig azt, hogy a nemesi birtokra költözött szászokat hozzák vissza; a rendelkezés végrehajtását a vajdára bízta (DF 245284).

37 | Benkő Elek: i. m. 23. Az itt idézett források: 1370, 1465, 1508. június 24.: *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. Összegegyítette és szerk. Jakab Elek. M. Kir. Egyet. Nyomda, Buda 1870. (A továbbiakban: KvOkl I.) 66, 211–212, 316–317. Lajos trónörökös királlyá koronázására 1508. június 4-én került sor, lásd *A középkori magyar királyság történeti kronológiája 997–1526*. I–II. Főszerk. Weisz Boglárka. Szerk. Zsoldos Attila et al. HUN-REN BTK TTI, Bp. 2023. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak). II. 638–639. – Ugyancsak 1508. június 24-én hasonló parancslevelet eszközölt ki Beszterce is, azonban nem a jobbágyok, hanem a nemesi birtokokról beköltöző tanoncok (*iuvenes persone*) tekintetében (DF 247512). 1502-ben II. Ulászló megparancsolta az erdélyi nemességnek, hogy ne fogják le a korábban Besztercére beköltözött jobbágyaikat (DF 245577).

38 | Minderre lásd Tringli István: *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon*. ELKH BTK TTI, Bp. 2022 (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések – A továbbiakban Tringli: *Hatalmaskodások*) 400–403.

39 | *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. I–II. (1289–1556). Kivonatokban közléteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Akadémiai, Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17. – A továbbiakban: KmJkv) I. 1593. sz.

történi idézések nem honosodtak meg, ugyanakkor a királyi udvarból kiküldött ítélmester erdélyi tartózkodása alkalmával sor kerülhetett rövid határidőre történő idézésre.

3. A nemesi udvarházak elleni újabb hatalmaskodások vagy vérontások és gyilkosságok ügyében a vajda a régi szokás szerint a nyolcados ítélőszéken kívül is köteles és jogosult rövid ítéletet hozni, amennyiben azonban egy év leforgása alatt nem tettek panaszt előtte, csak nyolcados ítélőszéken vagy azon vármegye ítélőszékén lehet ítéletet hozni, ahol a tettes lakóhelye található.

A panaszlevél szerint az újabb hatalmaskodások tehát azok voltak, amelyeket nemrégiben, a panasz előtt egy évvel követtek el. Erdélyben kevés rövid idézésről tudunk⁴⁰ és még kevesebbnek ismerjük a lefolyását. Az ítélmester az alábbi példa szerint idézékör és a kitűzött határidő alkalmával is jelen kellett, hogy legyen, de oktavákon kívüli jelenlétét ritkán tudjuk igazolni. 1499 januárjában Marocsai Ferenc ítélmester Székelyvásárhelyen volt,⁴¹ és ekkorról két rövid határidőre történő idézésről is tudunk. A vajdai oklevelek rövid határidőre a vajdák (vagyis ítélmesterük) leendő tartózkodási helyére (*ubi protunc Deo duce constituemur*) mindig a király nevében idéztek. Ekkor Héjjasfalvi Imre, nem részletezett okok miatt, a 12. napra idéztette Héjjasfalvi Ferencet.⁴² Ugyancsak 1499 januárjában Bolyai Simon a 20. napra idéztette Szebent a város által elfoglalt két rovási (Fehér m.) jobbágytelek ügyében. Utóbbiak ügyvédje azonban azt válaszolta, hogy megbízóinak nem kell felelniük a keresetre, mert az erdélyi nemesek szabadsága szerint csak a bepanaszolt hatalmaskodás (azaz: birtokfoglalás) utáni egy évben indított perben lehet rövid határidőre idézni, ennek elteltével azonban a pert nyolcados ítélőszéken kell lefolytatni, ők pedig több mint tizenhárom éve háborítatlanul birtokolják a vitás telkeket. A vajda (pontosabban a nevében eljáró Marocsai) erre a nemesi esküdtekkal együtt, az erdélyi szokásjognak megfelelően, a pert a következő nyolcadra halasztotta.⁴³ A vajda ekkor nem volt jelen, erdélyi jelenléte okleveleinek pecsétlenyomata alapján csak február 4-ről igazolható Dél-Erdélyben.⁴⁴

40 | Az ismert eseteket felsorolja: W. Kovács: Oktavális ítélőszék 221–227.

41 | Az oklevelet az ítélmester lectázta: *Lecta et correcta per Marocha. Székely oklevéltár. I–VIII.* Szerk. Szabó Károly, Szádeczky Lajos, Barabás Samu. Magyar Történelmi Társulat Kolozsvári Bizottsága–Székely Történelmi Pályadíj-alap Felügyelő Bizottsága–MTA, Kvár–Bp. 1872–1934. (A továbbiakban: SzOkI) VIII. 181–186. (DL 74271).

42 | „Quare requirimus te et nichilominus tibi regia in persona firmiter committimus quatenus agnitis presentibus duodecimo die datarum presentium computando ubi protunc Deo duce constituemur coram nobis personaliter comparere debeas” (DL 62950).

43 | „Iuxta libertates et prerogativas nobilium harum partium Transsilvanarum ad premissam brevem citationem sive evocationem minime hic respondere deberet neque teneretur ex eo quia universe cause factum potentiorum et aliorum quorumcunque negotiorum tangentium iuxta libertates nobilium harum partium Transsilvanarum infra spatium seu intervallum unius anni movere debent, alioquin post revolutionem annualem non in brevibus iudiciis sed in octavis regnicolarum more solito celebrandis requiri et prosequi solent atque terminari debent” (DF 245275; W. Kovács: Oktavális ítélőszék 221. [315. jegyzet]).

44 | Körmendi Tamás: Szentgyörgyi és Bazini Péter országbíró (1500–1517) és erdélyi vajda (1500–1517) pecséthasználata. In: *Erdélyi Évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történelmi Intézet Évkönyve. IX.* Pecsétek a múlt időben. Szerk. Nagy Róbert Miklós, Izsán Csaba. Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár 2024. 97–137. 131.

Egy 1507. évi vajdai oklevél⁴⁵ négy esetet és a birtokfoglalást nevezte olyan ügyeknek, amelyeket rövid idézés útján kell elindítani, szemben a szokásos birtokperekkel, amelyek nyolcados ítélőszéken tárgyalandók. Az összesen öt eset alatt minden bizonnyal a nagyobb hatalmaskodások eseteit kell érteni. II. Ulászló 1492. évi törvénykönyve szerint, amelyet Mátyás király nagy törvénykönyvéből (1486) vettek át, a nemesek házainak megtámadása (1.), birtokok elfoglalása (2.), nemesek jogtalan fogva tartása (3.), nemesek megsebesítése (4.) és megölése (5.) tartozott ide.⁴⁶ Az itt elemzett oklevél egyedül a nemesek jogtalan fogva tartását nem említette, de bizonyára azt is beleértette.

4. A nemesek bármikor és akárhányszor tarthatnak közgyűlést, a vajda vagy az alvajda távollétében is, feltéve, hogy ezek a tanácskozások megmaradnak a király és a Szent Korona iránti hűségben.

Erdélyben a 14. század folyamán és a 15. század legelején a vajda tartott Torda mezőváros közelében rendszertelen alkalmakkor (bírói) közgyűlést (*generalis congregatio*) a nemességnek (eseti királyi felhatalmazással ezekre a székelyeket és a szászokat is meghívhatta), amelyek közül a legutolsóra 1412-ben került sor.⁴⁷ Újból az 1437/1438-as parasztfelkelés után egyre sűrűbben olyan gyűléseket tartottak, amelyen a nemesek mellett általában a székelyek és a szászok is részt vettek, ekkor már királyi parancslevél nélkül. Vajda vagy alvajda nélküli közgyűlésre a 14. században nem került sor, de a 15. században is alig van rá példa. 1463-ban, Szt. Mihály ünnepének oktaváján a tordai ítélőszéken részt vevő erdélyi nemesség *universitasa* hívta meg Brassó város képviselőit a november 13-i kocsárdi közgyűlésre, bár a bírói gyűlésen jelen volt az alvajda is. 1503-ban a székelyek kezdeményezték egy közös gyűlés megtartását (nem tudjuk, hogy megtartották-e vagy sem), 1505-ben pedig a nemesek, székelyek és szászok. Utóbbiak képviselői 1506 elején össze is ültek. Itt elhatározták, hogy közösen lépnek fel a királynál a vajda és a székely ispán túlkapásai ellen, és egy közös bíróság megválasztásáról döntöttek,⁴⁸ amely végül nem kezdte el a működését, legalábbis a bíróságról a továbbiakban semmilyen adatunk nincs. Szentgyörgyi Péter vajda ekkor Erdélyen kívül tartózkodott, mert jelenlétében nem

45 | DL 28672.

46 | Tringli: *Hatalmaskodások* 124–126.

47 | Janits [Borsa] Iván: *Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. 1940. (A Pázmány Péter Tudományegyetem Történelmi Szemináriumának Kiadványai 18.) 32, 38–55; Kordé Zoltán: *Az 1412. évi erdélyi Generalis Congregatio*. *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* Tom. CXXIV. Szeged 2006. 53–61; Susana Andea: *Congregații voievodale și palatiale (sec. XIII–XIV)*. Argonaut–Mega, Cluj-Napoca 2013. (Institutul de Istorie “G. Barițiu”. *Medievalia* III. – Argonaut. Istorie. Documente. Mărturii). 183–221, 229–264 (az 1379-ig tartott vajdai közgyűlések bemutatása); W. Kovács András: *A 15. századi erdélyi tartománygyűlésekről I. (1416–1479)*. In: *Certamen*. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában. X. Szerk. Egyed Emese, Pakó László, Weisz Attila. EME, Kvár 2023. 253–299. (A továbbiakban W. Kovács: *Tartománygyűlések I.*); uő: *Az erdélyi tartománygyűlésekről. Középkor végi adatok*. In: *Certamen*. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában. XI. Szerk. Egyed Emese, Pakó László. EME, Kvár 2024. 213–248. (A továbbiakban W. Kovács: *Tartománygyűlések II.*).

48 | 1463: Ub VI. 154. (DF 246476), vö. W. Kovács: *Tartománygyűlések I.* 289. (220. jegyzet). 1503: SzOkl III. 198–199. (itt 1519. január 22-i hibás keltezéssel), 1505/1506: SzOkl I. 309–313. (DF 245640), vö. W. Kovács: *Tartománygyűlések II.* 233. (101. jegyzet), 235. (116. jegyzet), a régebbi irodalom felsorolásával.

valószínű, hogy a határozatra sor került volna.⁴⁹ Általában azonban a vajda hívta össze a gyűléseket, olykor nyilván királyi parancsra. Verbőci is csak annyit tartott szükségesnek megjegyezni a nemesek gyűléseiről, mintegy mellékesen, a széksértés említésekor, hogy „a király parancsára vagy az erdélyi vajda úr rendeletére” szokták tartani;⁵⁰ a nemesség kezdeményezésére tartott gyűlések ezek szerint szokatlanok és ritkák lehettek.

A nemesek, a szászok és a székelyek által az 1437. szeptember 16-án megkötött egyezséglevél már kinyilvánította mindhárom kiváltságolt csoport királyi iránti feltétlen hűségét. Ha az uralkodó valamelyikük ellen fordulna, azt a másik kettő semmiképpen nem segítheti, legfeljebb kegyelmet kérhet a királytól e harmadik félnek.⁵¹

5. *Erdélyben egyetlen nemes se élvezzen mentességet az udvarnoki pénz megfizetése alól, amelyet a nemesek a fontosabb ügyeik intézésére a jobbágyaik száma és birtokaik nagysága szerint vetnek ki. Az udvarnoki pénzt azonban nem kell megfizetniük sem a királyi udvarban tartózkodó nemeseknek, sem azoknak, akiket a király a levelével név szerint meghív, és akiknek így személyesen kell megjelenniük.*

Az udvarnokpénzt az erdélyi megyék nemesei a jobbágyaiktól szedték be a királyhoz menesztett küldöttségeik ellátására. Eddig ismert legkorábbi említése 1435-ből való, ekkor Zsigmond király elrendelte, hogy minden birtokos fizessen, kivéve az erdélyi püspököt, az erdélyi káptalant, az apátokat, illetve ezek birtokait és jobbágyait. Az alispánok és a szolgabírák közvetlenül részt vettek ennek behajtásában. Egy 1456. évi adat szerint az egyik erdélyi követ, Cegei (Vas) Lökös Tamás fegyvereket vásárolt a neki átadott udvarnokpénzből. A királyi, vajdai és alvajdai parancslevelek több alkalommal is tiltották az erdélyi nemességet és a megyéket az udvarnokpénz beszedése felől a megyei területeken fekvő, de szász jogú településeken. 1477-ben Mátyás király Dengelegi Pongrácz János erdélyi vajda özvegyét, 1492-ben II. Ulászló király a kolozsmonostori apátságot mentette fel az udvarnokpénz fizetése alól.⁵² Az 1486. évi nagy törvény 64. cikkelye szerint, amikor a király parancsára küldött a megye követeket az országgyűlésre, ezek költségeihez csak azok a főpapok és főurak nem voltak kötelesek hozzájárulni, akiket név szerint meghívtak a diétára.⁵³ Országgyűlésre szóló meghívókat az erdélyi vajda, az erdélyi püspök és az erdélyi szászok bizonyosan kaptak,⁵⁴ ám Erdélyben birtokos nemesnek szóló meghívót nem tárt fel a kutatás. Mindazonáltal erdélyi nemesek országgyűlési részvételére vannak adatok (1442),⁵⁵ és

49 | Kubinyi: Erdély 69, 72.

50 | *Verbőczy István Hármaskönyve*. Az eredetinek 1517-iki első kiadása után fordították, bevezetéssel és utalásokkal ellátták Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen. Magyarázó jegyzetekkel kíséri Márkus Dezső. Franklin-Társulat, Bp. 1897. (Corpus Iuris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895) 383. (III.4.10.).

51 | Ub IV. 639.

52 | W. Kovács András: Az erdélyi megyék részvétele a királyi adó behajtásában a 16. század elejéig. In: *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*. Szerk. Bogdándi Zsolt, Lupescuné Makó Mária. EME, Kvár 2020. 487–515. (A továbbiakban W. Kovács: Királyi adó) 489–492.

53 | Pálosfalvi: Országgyűlések 102.

54 | Mályusz: *Erdélyi társadalom* 59–60; Pálosfalvi: Országgyűlések 97–98, 102.

55 | 1442-ben Almakeréki Apa fia: Miklós és Szarkadi Benedek fia: László (*nuntii partium Transsilvanarum*; Teleki József: *Hunyadiak kora Magyarországon*. X. Emich Gusztáv, Pest 1853. 120. [DF 258234], a forrást idézi: Pálosfalvi: Országgyűlések 168. [425. jegyzet]).

a nemességnek a királyi udvarba küldött követeit olykor név szerint is említik (1324,⁵⁶ 1355,⁵⁷ 1369,⁵⁸ 1404,⁵⁹ 1428,⁶⁰ 1441,⁶¹ 1447,⁶² 1456,⁶³ 1492⁶⁴).

6. Amikor a városok, mezővárosok és a sókamarák lakosai okoznak kárt a nemesek birtokain, és a kárt szenvedett nemesek a vajdánál tesznek panaszt, a vajda az adott hely polgármesterét vagy bírát intse meg, hogy a panaszosnak szolgáltatassanak igazságot. Ha ezt vonakodónak megtenni, a vajda szolgáltatson igazságot a sértett félnek.

Megyei területen a nemesek kisebb értékű pereiben a kéthetente ülésező megyei ítélőszékek, birtokjogaik ügyében és az egymás közötti vitákban pedig a vajda vagy az alvajda ítélőszékei voltak az illetékesek: 1412-ig a Tordán rendszertelen időközönként megtartott vajdai közgyűlések, illetve a 15. század első harmadáig a fontosabb egyházi ünnepek nyolcadán a Fehér megyei Szentimrén megtartott alvajdai ítélőszék. A vajdai közgyűlések 1412. évi megszűnése után nem sokkal, az alvajdák szentimrei bíraskodása fokozatosan évi négy nyolcadra korlátozódott, majd 1430–1440 között átköltözött Tordára.⁶⁵ A nyolcados ítélőszéken 1465-ig az alvajdák ítéleztek, ettől kezdődően pedig a vajdák nevében történt a bíraskodás.⁶⁶ A nemesi megyék területén azonban számos kiváltságolt település feküdt, amelyek ügyeiben nem voltak illetékesek sem a megyei, sem a vajdai (alvajdai) ítélőszékek. Ugyanez érvényes a szintén kiváltságolt Beszterce és Brassó vidékére és birtokaikra, továbbá a szász Hétszék megyei területen fekvő, de szász jogú birtokaira.⁶⁷ (Eltérően a szász székektől, a székely székeknek nem voltak megyei területen fekvő birtokaik, noha a székely előkelők igyekeztek ottani birtokokat szerezni.) A középkori Erdélyben nem létezett állandó megoldás sem a megyei nemesség és

56 | 1324: Ródi Cseh György, (Cegei) Vas Miklós, lásd *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I–V. (1023–1389). Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közlést teszi Jakó Zsigmond (a III. kötettől Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével). Akadémiai–MNL OL–BTK TTI, Bp. 1997–2021. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26, 40, 47, 53, 60. – A továbbiakban: EOkm) II. 510. sz.

57 | 1355: (Cegei) Vas Miklós, (Torockói) Ehellős fia: Ákos (EOkm III. 88. sz.).

58 | 1369: Bakóc, Székely Jakab, Cseh László magisterek és (Récsei) Lőrinc fia: János (EOkm IV. 736. sz.).

59 | 1404: Szentpáli Barnabás és Kecseti Gergely (ZsOkI II/1. 3319. sz.).

60 | 1428: Bogáti Imre és Almakeréki Apa Miklós (ZsOkI XV. 771. sz.).

61 | 1441: Kendi Baládfi Tamás (KmJkv I. 380. sz.).

62 | 1447: Szarvadi Benedek fia: László és Csáni Torda fia: László (DL 62837).

63 | 1456: Somkeréki Erdélyi Miklós, Zsuki Mihály és Máté Miklós (DF 255165). – 1437-ben említik az erdélyi részek követeit, itt sem országgyűlést, hanem inkább a parasztfelkelés miatt a királyi udvarba küldött követséget sejtethetünk (TelOkI I. 544–545), noha az oklevelet eddig nem hozták kapcsolatba a parasztfelkeléssel (*Az 1437–1438. évi erdélyi parasztfelkelés forrásai*. Előszóval és jegyzetekkel közlést teszi Demény Lajos. A latin okleveleket fordította Bodor András, Köllő Károly, Szabó György. Kriterion, Buk. 1991, passim). Az Almakeréki Apa fia: Miklós és Szamosfalvi Gyerő fia: László erdélyi követeket említő, 1426. július 1-jei oklevél hamis, lásd Hegyi Géza: Decima Volahorum. Az egyházi birtokokon lakó románok tizedfizetésének kérdése. In: *Certamen*. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában. IV. Szerk. Egyed Emese, Gálfi Emőke, Weisz Attila. EME, Kvár 2017. 257–270, ill. ZsOkI XIII. 804. sz.

64 | Gerendi Miklós, Sükösd Miklós, Somkeréki Erdélyi János és Márton, Betleni Miklós, Szamosfalvi Mikola Ferenc, Barlabási János és Lénárd, Szobi Mihály, Káldi (?) Benedek, Kendefi Mihály, Hosszúaszói Bálint és Barcsai János (Kubinyi: Erdély 73).

65 | Janits Iván: i. m. 49; W. Kovács András: Az alvajdák megyei bíraskodása Szentimrén. *Erdélyi Múzeum* 84. évf. 2022/1. 5–18.

66 | W. Kovács: Oktavális ítélőszék 189–190.

67 | W. Kovács: Királyi adó 502–513.

kiváltságolt települések közötti viták, sem pedig a nemesek, illetve a saját kiváltságokkal és igazságszolgáltató szervezettel rendelkező székely és szász székek közötti viszályok rendezésére. Ezek kezelésére ad hoc-jellegű megoldások születtek. „Békéltető fórumnak”⁶⁸ számítottak azok a 14. századi közgyűlések, amelyekre királyi parancsra a vajdák meghívhatták a székelyek és a szászok képviselőit, vagy azok a 15. századi gyűlések, amelyeken a nemesek, székelyek és szászok is rendszeresen részt vettek. Ugyanezt a célt szolgálták a tartományba küldött királyi megbízottak, alkalmi bizottságok, amelyek tagjai fontos királyi méltóságviselők voltak.⁶⁹ A szászok és a nemesek közötti határviták kerültek ugyan a vajdai ítélőszék elé, de a vajdai ítélettel elégedetlen szászok rendszeresen a per áttételét kérték a királyi udvarba.⁷⁰ A Hétszék ismétlődő panaszai szerint a lakosaikat a nemesek a megyei ítélőszékek elé idézték.⁷¹ II. Ulászló 1511. évi oklevele szerint a szászok és a nemesek vagy a szászok és a székelyek közötti pereket a szászok rendes bírái előtt kellett tárgyalni, akiktől pedig nem a vajda elébe (amint azt a nemesek és a székelyek akarták), hanem a királyhoz kellett fellebbezni.⁷² Bár az itt tárgyalt panaszlevélben a városok, a mezővárosok és a sókamarák lakosai által a nemeseknek okozott károkról esik szó, ilyesmire ritkán kerülhetett sor. Valójában a nemesek voltak azok, akik az őket hitelező polgárt a város határain túl elfoghatták,⁷³ vagy akadályozhatták a várost elhajtott marháinak felkutatásában.⁷⁴ A nemesek panasza mögött így sokkal inkább a városokba vagy sókamaraik birtokokra költöző jobbágyok ügye sejthető.

7. *A vajda seregei nem károsíthatják meg a nemesi birtokokat; az emberek és a lovak számára szükséges élelmet méltányos áron vásárolják meg úgy, ahogyan a parasztokkal meg tudnak egyezni.*

Zsigmond királynak az 1427. évi, Brassóban kiadott hadi rendelete szabályozta a mozgósított sereg ellátását. Ennek értelmében a katonák nem vehettek el erőszakkal vagy fizetés nélkül élelmiszert. A hadak által okozott és meg nem térített károkról a területileg illetékes megye ispánja és két szolgabírája, majd a kúriai bíróságok kellett, hogy kiállítsanak oklevelet, amely alapján az ispán adott elégtételt. Nyáron a katonákat a mezőn kellett elszállásolni, télen azonban a szállást nem lehetett tőlük megtagadni.⁷⁵

68 | A találó címkét Pálosfalvi Tamástól kölcsönöztem, aki a középkori magyar országgyűlésekre alkalmazta (Országgyűlések 37).

69 | Janits Iván: i. m. 29–30.

70 | Ub IV. 103, DL 44336; SzOkI I. 324–327.

71 | A Hétszék szász jogú birtokai Fehér és Kükküllő megyék területén feküdtek, ezért ezek hatóságait érték a panaszok: DF 245889. Máskor a nemesek szászok feletti ítélkezését általánosságban tiltotta a király (DF 245893).

72 | Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes- házi királyok alatt*. MTA, Bp. 1899. 130. (az idézett oklevél: 1511: SzOkI I. 324–327). A szászokat az alvajdai ítélőszék elé sem lehetett idézni: 1514: DF 245742.

73 | Pl. 1486-ban Mátyás király a vajdának parancsolta meg, hogy szolgáltatassanak igazságot azon kolozsvári polgárok számára, akiknek a birtokos nemesek nem fizették meg az adósságaikat: Ub VII. 423–424. (DF 281019). Az intézkedést II. Ulászló is megismételte (1504: DF 281020).

74 | 1499-ben Szentgyörgyi Péter vajda a király nevében megparancsolta az erdélyi megyéknek, hogy tegyék lehetővé Szeben város és a Hétszék számára azt, hogy megyei területen továbbra is nyomozhassanak szolgabíró jelenléte nélkül az elhajtott jószágaik ügyében (DF 245277); 1517-ben pedig II. Lajos király megparancsolta Szapolyai János vajdának, hogy tartassa be Beszterce város régi szokását, miszerint a tolvajokat városuk határain túl is háborítatlanul kereshetik (DF 247619).

75 | Kubinyi András: *Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt*. In: uő: *Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete*. Argumentum, Bp. 2007. (A Hadtörténeti Intézet és

Az 1435. évi dekrétum szerint is nyáron a katonáknak a mezőn kellett megszállniuk, kárt nem okozhattak, az élelmiszert az illető megye nemessége által megállapított áron tartoztak megvásárolni, az okozott kárt kötelesek voltak megtéríteni.⁷⁶ Az 1437. évi kápolnai egyezségével szerint a seregek nyáron hasonlóképpen a mezőn kellett, hogy megszálljanak. A katonákat a környező falvak földesurai tartoztak ellátni élelemmel a falusbírák által megállapított áron, de semmiképpen sem ennél drágábban. Télen a seregek a mezővárosokban és a városokban is megszállhattak úgy, hogy az őket fogadó nemesnek, székelynek vagy szásznak semmilyen kárt ne okozzanak.⁷⁷ A későbbi törvények ismételten tiltották azt, hogy a katonák házakba engedély nélkül megszálljanak, hogy a jobbágyoknak kárt okozzanak, és hogy erőszakosan vagy ingyen élelmet szerezzenek.⁷⁸ 1459-ben a nemesek, székelyek és szászok abban állapodtak meg, hogy az Erdélybe küldött királyi követnek azt fogják tanácsolni, hogy szokatlan beszállásolást, élelembeszolgáltatást semmiképpen ne kérjen tőlük.⁷⁹ Beszállásolás alóli mentességet a Bethlen-család szerzett a vajdától néhány Hunyad megyei birtokára, 1467-ben azonban a mozgósított szászok a panasz szerint összesen 1100 forint értékű kárt okoztak.⁸⁰ 1478-ban Mátyás király Vizaknát,⁸¹ 1493-ban Szentgyörgyi Péter vajda Szászkezdet,⁸² 1505-ben II. Ulászló király Kolozsvárt⁸³ mentesítette a beszállásolás alól, 1525-ben pedig Aranyosbánya kapta meg a kiváltságot.⁸⁴ Erdélyben ezt az előjogot a királytól vagy a vajdától (!) lehetett elnyerni, a mentesség betartatását pedig a vajdától

Múzeum Könyvtára. – A továbbiakban Kubinyi: Mozgósítási problémák 53–54). Az itt idézett forrás: *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungars 1301–1457*. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis, Vera Bácskai. Akadémiai, Bp. 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II. Fontes 11.) 244–247.

76 | Uo. 277–282.

77 | Ub IV. 639.

78 | Vladimír Segeš: A zsoldosok fegyelmezése és élelmezése a középkorban. In: *Bárfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században*. Szerk. Csukovits Enikő, Lengyel Tünde. MTA TTI, Bp. 2005. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 35.) 245–252. 246; Borbás Benjámin: Hadiellátás és fegyelmezés. Egy Jagelló-kori katonai szabályzat érdekességei. In: *Szabályozás, ígélet, valóság. Gazdaság- és város-történeti tanulmányok a magyar középkorról*. Szerk. Kádás István, Weisz Boglárka. ELTE HTK TTI, Bp. 2025. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 293–301.

79 | Ub VI. 66. (DF 244848).

80 | Kubinyi: Mozgósítási problémák 53–54; uő: A Mátyás-kori államszervezet. In: *Hunyadi Mátyás. Em-lékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk. Rázso Gyula, V. Molnár László. Zrínyi, Bp. 1990. 53–147. 58, 123 (48. jegyzet), az idézett forrás: Ub VI. 287–288. (újkori másolatból, eredetije: DL 104806).

81 | Ub VII. 179. (az oklevelet Joseph Trausch másolatából közölték, eredetije: RNLt SZMLt, Vizakna város lt., nr. 13.). A kiváltságot II. Ulászló király 1493-ban megismételte (TelOkl II. 418–419).

82 | Megjegyzendő, hogy Pongrácz János vajda 1470-ben felmentette Szászkezd lakosainak felét a hadba szállás alól (Ub VI. 468). Szentgyörgyi Péter vajda az újonnan épülő szászkezd templom építésének idejére mentette fel a települést a török ellen induló hadak beszállásolása alól: *Urkundenbuch zur Geschichte des Kisder Kapitels vor der Reformation und der auf dem Gebiete desselben ehemals befindlichen Orden*. Von Karl Fabritius. Franz Michaelis, Hermannstadt 1875. 111–112. A parancsot 1496-ban Telegdi István alvajda, 1503-ban II. Ulászló és Anna királyné, 1508-ban Barlabási Lénárd alvajda, 1526-ban II. Lajos király és Mária királyné, 1531-ben I. János király is megismételte (uo. 114, 136–137; az oklevelek eredetije: RNLt Brassó Megyei Levéltára, Brassó megyei szász evangélikus egyházközségek levéltárai, nr. 85, 87–92, 94–97, Szászkezd nr. 1, 3–6, 8–11.).

83 | KvOkl I. 321–322. (DF 281121).

84 | Barlabási Lénárd erdélyi alvajda bizonyítja, hogy Aranyosbánya bírja és esküdte bemutatják neki Szapolyai János erdélyi vajda *exemptionalis* oklevelét, amely szerint a király mentesítette a mezőváros

és az alvajdától várták el. A királyi/királynéi parancslevelek a vajdához, a vajdaiak a csapatkapitányokhoz, a toborzással megbízottakhoz és az alvajdához, az alvajdaiak a csapatkapitányokhoz szóltak. Szapolyai János erdélyi vajda és székely ispán 1515-ben Marosszék csapatait kellett, hogy eltiltsa attól, hogy a szászokhoz beszállásolva azoktól fizetség nélkül bármit eltulajdonítsanak.⁸⁵ Az eddig ismert példáink szerint a beszállásolás alóli mentességet legkevésbé a nemesek és sokkal inkább a kiváltságolt települések kapták meg (szabad királyi városok, szász jogú települések vagy királyi mezővárosok), a nemesi birtokok felmentése inkább alkalmi, általában csak szóbeli intézkedés lehetett. A Szentgyörgyi János vajda nevében kelt, fentebb említett 1467. évi parancslevel, amely utasította Hunyad megyét a Bethlen-család itteni birtokait ért károk kivizsgálására, ugyan vajdai mentesítő oklevelet említ, azonban nemesi birtok beszállásolás alóli mentességét előíró egyetlen vajdai vagy alvajdai oklevél sem maradt fenn. II. Ulászló király 1499. évi oklevele, amely a székely kiváltságokat megerősítette, ugyancsak tiltotta a beszállásolt vajdai és székely ispáni hadak károkozását.⁸⁶ A vajdai hadak erőszakos beszállásolását a szász Hétszék által az 1500. évi országgyűlésen beterjesztett panaszlevélben a sérelmek felsorolásakor az első helyen említik.⁸⁷ Az 1463-ra keltezett erdélyi hadi szabályzat, amelyet 1798-ban állítólag egy eredetiről készült másolat alapján közölt Kovachich,⁸⁸ majd annak nyomán 1872-ben a *Székely oklevéltár* első kötete,⁸⁹ de amelynek eredetije soha nem került elő, egy szót sem szól a hadakozók beszállásolásáról vagy élelmezéséről, és ez további kételyeket támaszt annak hitelességével kapcsolatban.⁹⁰

Összegzés

Az 1496-ban előadott panaszok nem pillanatnyi sérelmek, hanem – java részük – olyan akut problémák, amelyek végigkísérték az erdélyi nemesség életét a 15. században. Ezek többsége ugyan országos szinten is jelen volt (pl. a jobbágyköltözés, a hadak beszállásolásának és élelmezésének kérdése), a beadvány azonban a sajátos

polgárait, vendégeit, lakosait és bányászait a hadak beszállásolása alól. A csapatkapitányoknak, az ispánoknak és a szolgabíráknak megparancsolja a rendelkezés betartását (1525: DL 37024).

85 | SzOkl III. 189. (DF 245751).

86 | SzOkl III. 142.

87 | DF 245907, keltezésére lásd Pálosfalvi: Országgyűlések 131.

88 | *Scriptores rerum Hungaricarum minores hactenus inediti, synchroni aut proxime coaevi*. I–II. Edidit Martinus Georgius Kovachich. Typis Regiae Universitatis, Budae 1798. II. 384–387.

89 | SzOkl I. 196–199. Legutóbbi kiadása: Ub VI. 152–154.

90 | A szabályzatot ugyan általában kétes hitelűnek fogadja el a történetkutatás, megállapításaiban azonban továbbra sem kételkedik. Lásd legutóbb Kovács Viktória: A véres kard körülhordozása a Magyar Királyságban Mohács előestéjén. In: *Elsüllyedt Mohács. Újabb tanulmányok a mohácsi csatával kapcsolatos kutatások eredményeiből*. Szerk. Varga Szabolcs. Martin Opitz–Janus Pannonius Múzeum–Duna–Dráva Nemzeti Park Igazgatóság–Mohács 500 Egyesület, Bp. 2023. 145–154, különösen 147–148. Az itt felsorolt régebbi irodalom mellett lásd még Borosy András: *A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben*. Akadémiai, Bp. 1971. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 60.) 54–55. (126. jegyzet); Kubinyi András: *Hadszervezet a késő középkori Magyarországon*. In: uő: *A Mátyás- és Jagelló-kor hadtörténete*. Argumentum, Bp. 2007. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára). 199–215. 201; Kordé Zoltán: *Megjegyzések a székely ispánok 1467 előtti katonai szerepéhez*. *Hadtörténelmi Közlemények* 118. évf. 2005/3. 721–732, különösen 727–728.

erdélyi politikai szerveződés és három különálló igazságszolgáltatási szervezet miatt partikuláris elvárásokat is megfogalmazott a vajdával és a kiváltságolt településekkel szemben.

1496. június 23., Buda. II. Ulászló király jóváhagyólag írásba foglalja az erdélyi nemesség követeléseit.

Nos Wladislau Dei gratia rex Hungarie et Bohemie etc., memorie commendamus tenore presentium significantes, quibus expedit universis, quod nobis unacum nonnullis dominis prelati et baronibus nostris in presentibus octavis festi beati Georgii martyris⁹¹ in hac civitate Budensi nostra constitutis fideles nostri Iohannes Erdeli, Petrus Deesy, Nicolaus de Bethlen, Iohannes Barlabasy, Petrus de Sombor, Gaspar de Bolya, in suis, ac universorum regnicolarum partium regni nostri Transsilvanarum nominibus et in personis nostram, ac eorundem dominorum prelaturam et baronum nostrorum accedentes in presentiam proposuerunt nonnullas incommoditates et vexationes, quibus contra antiquas⁹² eorum libertates et consuetudinarias se et eosdem regnicolas hincinde hactenus fatigatos et vexatos fuisse asserebant, supplicaveruntque nostre maiestati, ut pro illius regni nostri communi utilitate et quietudine futura dignaremur, de huiusmodi suis vexationibus providere et articulos infrascriptos eisdem moderatione et limitatione debere concedere generose. Qui quidem articuli sequuntur in hunc modum:

[1.] Quod deinceps nemo ex iobagionibus, colonis et rusticis nobilium et regnicolarum partium earundem ad aliorum quorumpiam bona et possessiones magnatum et potentium, sed neque nostre maiestatis et civitates nostras liberas, ac loca camerarum saliumstrarum, vel alia quevis loca nostra sine annuentia consensuque dominorum suorum terrestrium et viceversa neque de bonis nostris ad eorundem nobilium bona sine permissione et voluntate nostra aut officialium nostrorum vel magistrorum civium aut iudicum vel villicorum nostrorum se transferre possint moraturi. Casu vero, quo aliqui ex eisdem iobagionibus, rusticis et colonis ausu temerario furtim seu clandestine sive alio quovis quesito colore recederent vel manu violenti, ac potenti abducerentur moraturi, extunc tales iuxta antiquam eorundem regnicolarum consuetudinem per waywodam eorum pro tempore constitutum aut eius officiales semper ad eorundem habitacula pristina reducantur suisque dominis restituantur.

[2.] Item, quod breves evocationes, per quas ipsi regnicole hactenus ab eorum waywodis se supra modum vexatos fuisse causabantur, aboleantur penitus de cetero et tollantur. Et, quod waywoda ipsorum pro tempore existens extra generales octavas festorum Epyphaniarum Domini et beati Iacobi apostoli, nullas penitus causas ad instantiam quorumcunque personarum nobilium scilicet et ignobilium contra sese litigantium vigore predictae brevis evocationis iam sublata iudicare non valeat, neque possit, demptis dumtaxat novis prediorum, possessionum aut terrarum iuriumque possessionariorum occupantibus.

[3.] Item, [invasionibus domorum et curiarum nob]ilitarium modo simili de recenti commissis, preter ea facto [effusionis sanguinis inter fratres] et consanguineos [aut

91 | 1496. május 1.

92 | Az eredetiben: antiqua.

nobilium interfection]ibus similiter de novo patrat[is] et commissis, in quibus brevia iudicia ex antiqua eorundem consuetudine etiam extra terminos octavales per waywodam fieri poterant et debebant, ita tamen, ut, si infra revolutionem unius anni integri a die huiusmodi occupationis possessionarie vel invasionis domus nobilitaris aut effusionis sanguinis fraternalis vel nobilium interemptionis computando, waywode superinde querimonia peracta non fuerit, extunc postea non aliter nisi in octavis generaliter celebrandis vel in sede iudiciaria illius comitatus, ubi talia inferentes⁹³ residere dinoscuntur, iuxta litigantium proposita et probata, iudicium et deliberationem facere valeant atque possint.

[4.] Ceterum dum et quando, ac quotienscumque prefati regnicole pro⁹⁴ regni et eorum communi utilitate voluerint, non obstante waywode vel wycewaywode absentia, congregationem et conventionem facere ac super suis et regni necessitatibus tractare et consultare possint et valeant, dummodo tractatus et consultationis huiusmodi limites fidei et fidelitatis nobis et sacre regni Hungarie corone debita non excedant.

[5.] Preterea dum et quotienscumque aliqua regni necessitate urgente, prefati regnicole sive Budam, sive ad alia loca erga maiestatem nostram, aut congregationes regni generales pro expen[sis] nuntiorum] aut expeditionum suorum negotiorum, aliquam pecuniarum contributionem de numero suorum iobagionum ordinaverint et exposuerint, quas ipsi pecunias udvarnicales nominant, tunc nullus nobilium aut alterius cuiuscumque status et conditionis possessionariorum hominum in predictis partibus Transsilvanis bona et iobagiones habentium a solutione huiusmodi pecuniarum udvarnicalium habeatur supportatus, sed in negotio communi etiam iuxta bonorum exigentiam unusquisque contribuat, demptis tamen et exceptis hiis, qui in curia nostra resident, vel alias per litteras nostras vocati fuerint sicque in [huiusmodi] congregationibus et aliis regni negotiis personaliter interesse debebunt.

[6.] Item, quod, dum et quando de civitatibus liberis aut opidis et locis ca[merarum] salium nostrorum regnicolis prefatis, aut alteri eorum, aliq[ue] iniurie sive dampna et actus potentiarii⁹⁵ vel alia illicita committerentur [superindeque], iidem regnicole iniuriati aut dampnum passi, eorum waywode querimoniam facerent, tunc ipse waywoda [admone]at [prius magistros] civium [aut] iudices loci, ut leso vel conquerenti iustitiam et satisfactionem impendat. Qui, si recusaverint [ve]l tepidi fuerint, extunc idem [waywo]da, unacum camerario salium, aut magistro civium illius loci, ex quo talia commissa et patrata fuerint, absque omni ulteriori prorogatione, parti lese ex parte illorum qui dampna aut preiudicia intulerunt, iudicium et iustitiam usque ad plenariam satisfactionem impendere debeat et teneatur.

[7.] Item, quod deinceps gentes et exercitus waywode nostri Transsilvani in bonis et possessionibus nobilium dampna non inferant, sed universa victualia, tam hominibus quam equis necessaria, pretio condigno⁹⁶ emant, prout cum incolis et rusticis poterunt concordare et nullo modo aliter auferre presumant. Nos igitur, qui ex debito regiminis nostri [commodo] et utilitati regnorum, ac omnium subditorum nostrorum et regnicolarum studiose consulere volumus, supplicatione huiusmodi exaudita et

93 | Az eredetiben: inferenda.

94 | Az eredetiben: per.

95 | Az eredetiben: potentiorarii.

96 | Az eredetiben: condigna.

clementer [admis]sa, prescriptos articulos ac omnia in eis contenta et limitata, de consilio prefatorum dominorum prelatorum et baronum nostrorum memoratis [regnico]lis partium regni nostri Transilvanarum, [pro eorum futura quietudine et uti]litate perpetuo valituros⁹⁷ duximus concedendos atque⁹⁸ [ut iidem regnicole partium] predictarum huiusmodi articulis libertatibusque et] legibus suis [in ei]sdem expressis [liberius commodiusque uti valeant; id eisdem de regia nostra] auctoritate [duximus annuendum et] [?] concedendum annuimusque et concedimus per presentes, ut, si aliquo [temporis in successu in contrarium premissorum articulorum aut alterius eorundem ina]dvertenter seu ad quorumvis preces importunas litteras et [mandata nostra concederemus, tales littere nostre invigore et invalide habeant]tur, neque debeant aliquo pacto observari. In cuius rei memoriam [firmitatemque perpetuam presentes] litteras nostras pendentis et autentici secreti] sigilli nostri, quo, ut rex Hungarie utimur, munimine [roboratas, eisdem] regnicolis partium Transsilvanarum duximus concedendas].

Datum per manus reverendi in Christo patris domini Thome episcopi [ecclesie Agriensis, summi secretarii] et [cancellarii nostri di]lecti et fidelis, Bude, in vigilia festi beati Iohannis Baptiste, anno [Domini mill]esi[mo] quadringentesimo nonagesimo sexto, regnorum Hungarie etc. anno sexto, Bohemie vero vigesimo quinto. — *Hátlapján azonos kéz írásával*: P[ar]; XVI. századi kézzel: 1496. Littere Wladislai, quod iobagiones possessionalium [!] de terra eorundem in terram regiam, et de terra regia ad aliam, nequaquam transeundi absque voluntate officialium habeant potestatem.

Egykorú másolat, hártán, pecsételés nyoma nélkül, RNLt SZMLt, Szeben város és a Szász Nemzet Levéltára, Urkunden III/118. (DF 245425). — XVI. századi csonka és hibás másolat, RNLt Kolozs Megyei Levéltára, Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Kemény cs. malomfalvi lt. (DF 252687). — XIX. századi hibás másolat, uo., Törzsgyűjtemény (DF 253810). A szöveget ennek figyelembevételével és az egykorú másolat kézbevitelével egészítettük ki.⁹⁹

Transylvanian Envoys in Buda. Demands of the Nobility in 1496

Keywords: *Transylvania, Middle Ages, voivode, mobility of peasant tenants, short-term summons, military regulations*

The study presents a charter issued by King Vladislaus II of Hungary in Buda on June 23, 1496, and analyzes its content (National Archives of Romania, Sibiu, Urkunden III/118.). With this charter, the monarch addressed the grievances presented by the envoys of the Transylvanian nobility. According to the document, serfs were not allowed to move from noble estates to royal cities, salt chambers, or baronial estates without the permission of their landlord. The voivode was authorized to exercise jurisdiction at the courts held during the octaves of Epiphany and Saint James; short-term summons to the voivodal court were abolished, although this remained an option in lawsuits involving new land seizures, attacks on manor houses, murder, or bloodshed, provided that the complaint was made within one year of the event. The nobility was permitted to hold general assemblies at any time, even in the absence of the voivode or vice-voivode. All nobles were obliged

97 | Az eredetiben: valituras

98 | Az eredetiben: ad que.

99 | Az oklevél összeolvasásáért Vasile Rus klasszika-filológusnak (Kolozsvár) mondok köszönetet.

to pay the so-called *pecunia udvarnicalis* (envoy tax), collected to maintain the noble envoys sent to the royal court. In cases of damages caused to nobles by residents of privileged settlements or royal salt chambers, the voivode was responsible for providing justice if local officials failed to do so. During military campaigns, the voivode's armies were prohibited from damaging noble estates; they were required to purchase food and fodder at market prices by agreement with the peasants. The grievances presented in 1496 were not merely momentary complaints, but represented acute, systemic problems that affected the Transylvanian nobility throughout the 15th century. While most of these issues were present at a national level, the petition also formulated specific demands regarding the voivode and privileged settlements stemming from Transylvania's unique political organization and its three distinct judicial systems.

GÁLFI EMŐKE

„Alba Iulia metropolis est regni Transsilvanie”. Gyulafehérvár 1552-ben*

Kovács András nyolcvanadik születésnapjára

Az erdélyi események ismerői előtt köztudomású, hogy 1552-ben Erdély immár második esztendeje állt Habsburg-uralom alatt, ám az országegyesítés korántsem hozott megnyugvást vagy prosperitást a Magyar Királyság keleti tartományát képező országrészbe. Az erdélyi és magyarországi helyzetet röviden összefoglalva kijelenthető, hogy az 1552-es történések kiindulópontja kétségtől 1551 nyarának eseményláncolata volt, ugyanis ebben az időpontban játszotta át a nyírbátori egyezmény értelmében Erdély vezetését Fráter György I. Ferdinánd kezébe. Az év júliusának végén Petrovics Péter temesi ispán lemondott temesi birtokairól, és átadta az ottani várakat a királyi csapatoknak, Izabella királyné pedig lemondott Erdély uralmáról, és augusztus 8-án elhagyta az országot fiával együtt. 1551 szeptemberében I. Ferdinánd Erdély kormányzását Fráter Györgyre bízta, kinevezte vajdának, helytartónak és kincstartónak.¹ Egyenes következményként a szultán a török haderőt a Temes-vidéki várak „visszafoglalására” utasította, amely elfoglalta Becsét, Becskereket, Csanádot és Lippát. November folyamán a királyi és az erdélyi csapatok visszavették Lippát a töröktől, a várat védő Ulema pasának és embereinek pedig Fráter György szabad elvonulást biztosított az ottani hadsereg többi vezérének akarata ellenére. 1551. december 17-én Giovanni Battista Castaldo erdélyi katonai főhadparancsnok rendeletére Fráter Györgyöt Alvincen meggyilkolták.²

* | A tanulmány nem jöhetett volna létre Derzsi Júlia és Kuffart Hajnalka segítségével, melyet nekik ezúton is köszönök!

1 | *Erdélyi országgyűlési emlékek*. I. (1540–1556). Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp. 1875. (Magyar Történelmi Emlékek III. Magyar Országgyűlési Emlékek. – A továbbiakban: EOE I.) 349.

2 | Az események leírására lásd Barta Gábor: *Az erdélyi fejedelemség születése*. Gondolat, Bp. 1984. (A továbbiakban Barta: *Az erdélyi fejedelemség*) 98–112; uő: *Vajon kié az ország?* Helikon, h. n. 1988. (A továbbiakban Barta: *Vajon kié?*) 14–15.

Gálfi Emőke (1972) – történész, tudományos munkatárs, EME, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, emokegalfi72@gmail.com

A tanulmány az MTA HTMKNP *Források és adattárak Erdély középkori és koraiújkorai történetéhez* c. alprogram támogatásával készült.

<https://doi.org/10.36373/em-2026-1-4>

1552 áprilisától kezdve Castaldo katonai helytartó mellé ecsedi Báthory Andrást nevezte ki vajdának a király.³ Ugyancsak áprilisban, válaszul az erdélyi és magyarországi eseményekre, török hadjárat indult a Magyar Királyság ellen,⁴ amelynek következményei igen súlyosak lettek. Az év nyarán elesett Veszprém, a Temesközben és a Maros alsó folyásánál fekvő várak (Temesvár, Lippa, Karánsebes, Lugos és egy sor kisebb erősség), továbbá az Ipoly menti várak (Drégely, Szécsény, Hollókő, Ság, Balassagyarmat).⁵ Erdély eközben mintegy kívülről figyelte az eseményeket, az itteni nemesség az uralkodó jelenléte nélkül nem volt hajlandó hadba vonulni.⁶ Csak elenyésző katonai segítséget küldtek a bajba került, Temesközben fekvő várak megsegítésére: Castaldo 1552. július 18. után egy-egy zászlóalj katonát küldött Zárai Pál vezetésével Temesvárra és Lippára, azonban mindkettő csupán Lippáig jutott el, a körülzárt Temesvárra nem tudtak bejutni.⁷ Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy bár fegyvereseket nem, de fegyvert azért küldtek, ugyanis a szebeni fegyvertár által előállított hadi felszerelésekből látták el Temesvár és Lippa védőit.⁸

Az Erdélyben levő királyi hadak nagyságát ebben az időpontban Castaldónak a királyhoz intézett leveléből rekonstruálhatjuk. Ennek értelmében a német gyalogok közül két *cohors* (zászlóalj) és 150 páncélos lovas Brassóban volt elhelyezve Carolus Ceratini vezetése alatt, a szomszédos székelyeknél Ödönfi László, valamint somlyói Báthory András vezetése alatt 100-100 lovas volt, Segesváron egy német, Szebenben három német, Gyulafehérváron és Szászsebesen egy-egy német zászlóalj állomásozott.⁹ A hadak elhelyezése egyáltalán nem nyerte el az erdélyiek tetszését. Fráter Györgynek halála előtt nem állt szándékában téli szállásra beengedni Erdélybe a királyi katonaságot, részben azért, hogy a török ne fogjon gyanút miattuk, részben pedig nem akarta terhelni a lakosságot. Kérte, hogy a Tiszántúlra helyezték őket, miután azonban a Castaldo kérése elől nem térhetett ki, azt javasolta, hogy falvakban szétszórva, kisebb csoportokban szállásolják el a katonákat.¹⁰ A főparancsnok azonban ebbe nem egyezett

3 | Utasítása 1552. április 1-jén kelt. Levelek és Államokmányok (1552–1623) a vörösvári levéltárból. Közli Szilágyi Sándor. *Magyar Történelmi Tár* 19. köt. 1874. 3–59. 5–8; Jakó Zsigmond: Az erdélyi vajdák kinevezéséről. *Levéltári Közlemények* 63. évf. 1992/1–2. 71–83. 80–81; Virovecz Nándor: Erdélyi vajda kerestetik. Ecsedi Báthory András javaslatai Giovanni Battista Castaldónak (1553). *Lymbus. Magyar-ságtudományi Forrásközlemények* 22. évf. 2024. 237–261. 237.

4 | Itt jegyezzük meg, hogy Fráter György a török 1552-es hadjáratát előre látva I. Ferdinándhoz intézett utolsó levelei egyikében a jövővédekezés lehetőségeinek megtárgyalását sürgette. Oborni Teréz: *Az ördögös Barát. Fráter György (1482–1551)*. Kronosz–Magyar Történelmi Társulat, Pécs–Bp. 2017. (A továbbiakban Oborni: *Az ördögös Barát*) 231.

5 | Barta: *Az erdélyi fejedelemség* 113; Barta: *Vajon kié?* 65–66.

6 | Barta: *Vajon kié?* 65–66, 70–71.

7 | Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Allgemeine Akten (a továbbiakban: ÖStA, HHStA, UA AA) Fasc. 66. Konv. A. fol. 116^r–118^r, 121^r, 156^r; Szántó Imre: A Temesvidék és a Maros-völgy várainak török uralom alá jutása 1552-ben. *Századok* 105. évf. 1971/1. 16–56. 45; Barta: *Vajon kié?* 70, 72.

8 | Liviu Cîmpeanu: The Royal Habsburg Arsenal in Sibiu under the Rule of Queen Isabella. In: *Isabella Jagiellon, Queen of Hungary (1539–1559)*. Ed. Ágnes Máté, Teréz Oborni. Research Centre for the Humanities, Bp. 2020. 257–273. 264–265.

9 | ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 116^r. A kérdésre lásd még Florin Nicolae Ardelean: Foreign Mercenaries and Early Modern Military Innovations in East Central Europe. The Army of Castaldo in Transylvania and the Banat 1551–1553. *Studia Agriensia* 35. évf. 2017. 117–129.

10 | Barta: *Az erdélyi fejedelemség* 107–109; Oborni: *Az ördögös Barát* 233.

bele, mert kockázatosnak vélte (a szakirodalomban közismert, hogy Castaldo erdélyi tartózkodása alatt folytonosan a saját és a katonái életéért rettegett).¹¹ A bajokat tetézte, hogy a katonák nem vagy csupán késve kaptak zsoldot, abban a meggyőződésben, hogy az erdélyieknek maguknak kell gondoskodniuk a királyi csapatok és a saját hadaik ellátásáról és fizetéséről.¹² Ez nem történt meg egyrészt azért, mert a tartomány nem tudta fizetni a királyi csapatokat, másrészt pedig azért, mert Fráter György halála után, 1552. október végéig a királynak nem volt olyan kinevezett gazdasági szakembere, aki Erdélyben a pénzügyeket és a jövedelmeket igazgatta volna.¹³ A királyi haderő emiatt számos alkalommal visszaélt helyzetével, rabolt és fosztogatott.¹⁴ 1552. július elején szabályosan megostromolta és felgyújtotta Kolozsvárt, a Tordán gyűlésező nemesi hadaknak kellett felmenteni a szorongatott várost. Castaldo büntetésből néhány főkolompot felkötöttet.¹⁵ Nem sokkal később a Szászsebesről és Szebenből Gyulafehérvárra vezényelt német katonaság ugyanezen okból felégette az egykori püspökvárost.¹⁶

Gyulafehérvár helyzetére rátérve, mindjárt az első felmerülő kérdés, hogy kié volt 1552-ben a város? Ismeretes, hogy 1551-ben a királyné és fia udvarával együtt eltávozott Fehérvárról és az országból, ily módon a város uralkodói rezidenciát betöltő szerepe megszűnt. Püspöki székhely sem volt, mert erdélyi püspök nem volt az adott időpontban, Bornemisza Pált csupán 1553. május 26-án nevezi ki a király.¹⁷ Püspök hiányában fontos szerepe volt a város életében Meggyesi Székely Ferenc püspöki vikáriusnak, de ő az általunk tárgyalandó események idején, 1552 nyarán betegeskedett.¹⁸ A városnak korábban a püspök tulajdonában levő fele része és a környékén fekvő egykori püspöki jószágok a király birtokába kerültek, a belőlük befolyó jövedelmet pedig a vár erődítésére használták fel.¹⁹ Antonio del Bufalo olasz építőmester irányításával, aki a Habsburg-adminisztráció hívására érkezett Erdélybe. A várnál folyó munkálatokról Bufalo vezetése alatt az 1552. év kezdetéről vannak az első információink,²⁰ és az építkezés az év nyarán is folyt, erről magának az építőmesternek a levele tájékoztat.²¹

11 | Barta: *Az erdélyi fejedelemség* 109; Oborni Teréz: *Erdély pénzügyei I. Ferdinánd uralma alatt, 1552–1556.* Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Bp. 2002. (A továbbiakban Oborni: *Erdély pénzügyei*) 43–44; Oborni: *Az ördögös Barát* 233, 239, 245.

12 | Barta: *Vajon kié? 72*; Oborni: *Az ördögös Barát* 239.

13 | Oborni: *Erdély pénzügyei* 40–41.

14 | Igen beszédes példája ennek Castaldo 1552. augusztus 28-án, Szászsebesen kelt levele, amelyben előadja, hogy a környék parasztsága már az erdőre menekült a betakarított termények maradványával, és összegyűlt, hogy a zsoldosoktól megvédje magát, akik, hogy életben maradjanak, arra törekszenek, hogy élelmet raboljanak tőlük, emiatt nap mint nap csatározások folynak közöttük. A sereg naponta lázong, Castaldo attól fél, hogy az övéi vagy a lakosság, vagy az ellenség megrohanja. Az eddig hűséges szászok is vonakodnak húsnapi élelmiszert adni, minthogy már 30 000 forintra rúg az élelmiszerekért fizetendő adósság. ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. B. fol. 102^r; Barabás Samu: *Erdély történetére vonatkozó regeszták, 1551–1553.* (IV. közl.). *Történelmi Tár* 1892. 267–291. (A továbbiakban Barabás: *Regeszták*) 261. sz. (287.)

15 | ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 64^{r-v}, 156^v; Barta: *Vajon kié? 72.*

16 | ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 172^{r-v}.

17 | Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri Regii (A 57), 3. köt., pag. 144–145.

18 | Antonio del Bufalo jelentése. ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 151^{r-v}.

19 | EOE I. 348.

20 | 1552. április 12. Liviu Cîmpeanu: *i. m.* 262; Florin Nicolae Ardelean: *i. m.* 124.

21 | ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 151^{r-v}.

Úgy tűnik, az építész 1552 végén vagy 1553 elején távozott Erdélyből, valószínűleg a pénz hiánya és saját fizetlensége miatt, és csupán 1554-ben tért vissza. Itt többnyire Gyulafehérváron munkálkodott, de szakértelmét igénybe vették a görgényi vár és Szeben falainak erősítése során is. Erdélyben tevékenykedett 1555-ben is, vélhetőleg Izabella királyné 1556. évi visszatérééig.²²

Minthogy az egykori püspöki birtokok a király tulajdonába kerültek, azok gazdasági és pénzügyi igazgatása egy királyi hivatalnok, az udvarbíró (*provisor*) irányítása alá tartozott. A vár és a várbirtok *provisori* tisztségét ebben az időpontban Pókai Jakab töltötte be, és bár az 1552-ben keletkezett források kifejezetten nem említik, közvetett utalásokból arra lehet következtetni, hogy egyben várnagy is volt, ily módon katonai szempontból is felelt a gyulafehérvári vár biztonságáért.²³ A fenti tisztségekbe azonban őt nem Castaldo vagy a király nevezte ki (vélhetőleg csupán megerősítették azokban), hanem „megörökölték” az előző uralmi rendszer adminisztrációjától. Mindössze pár nappal Fráter György meggyilkolása előtt, 1551. december 14-én ugyanis Szucsáki Mátyás küküllővári alvárnagy Pókai Jakab fehérvári *provisor* és várnagy megbízottjaként vette át a beszercei dékánok papjainak Szent Márton-napi adóját, amelyet előre kifizettek az 1552. évre.²⁴ Az udvarbírói tisztség betöltőinek megbízhatóságához nem férhetett kétség, ez világosan kiderül a 16. század végének zavaros időszakában, amikor a sűrű uralomváltás egyben a hivatal viselőinek lecserélésével is járt (ez egyébként erre az időszakra is igaz, Bornemisza Pál erdélyi püspök *provisor*ának a saját familiárisát, Pécsi Boldizsárt nevezte ki).²⁵ Pókai esetében mégsem könnyű eldönteni, hogy Fráter Györgynek, avagy Izabella királynénak volt-e megbízható híve, s vajon melyikük kegye juttatta hivatalába. 1552-ben, amikor a császári biztosok (Georg Werner és Bornemisza Pál) a gyulafehérvári uradalom bevételeiről faggatták, a *provisor* nem csupán a Fráter György, hanem a királyné pénzügyeiről is tájékoztatást tudott adni.²⁶ Tehetséges szakember volt, jártassága ezért inkább Fráter Györgyhez közelíti, akinek kincstartói funkciója nem pusztán cím volt, hanem maga is kiváló szervező és a pénzügyekhez jól értő személyiség volt. Tény, hogy Pókai 1550-ben a barát környezetében tűnik fel forrásainkban,²⁷ és Fráter György 1552-ben keletkezett familiárisainak jegyzékében is szerepel, amelynek értelmében 16 lóra kapta ellátmányát.²⁸ Későbbi fényes pá-

22 | Costin Feneșan: Antonio Bufalo, ein italienischer Architect in diensten der Habsburger und sein wirken in Siebenbürgen (1554–1555). In: *Miscellanea in honorem Radu Manolescu emerito*. Szerk. Zoe Petre, Stelian Brezeanu. Ed. Universităţii Bucureşti, h. n. 1996. 200–205. 201–203; P. Kovács Klára: Fortress Building in 16th Century Transylvania. The Recruitment of Labour Force. *Transylvanian Review* XXI. évf. 2012. Supplement no. 2. 163–179. 167; Florin Nicolae Ardelean: i. m. 122, 124.

23 | ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 151^{r-v}; Oborni: *Erdély pénzügyei* 110.

24 | Román Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: RNLt) Szeben Megyei Levéltára (a továbbiakban: SZMLt), Beszercei Ev. Káptalan lt., nr. 277/10.

25 | Gálfi Emőke: *Gyulafehérvár és uradalma a 16. század második felében*. EME, Kvár 2021. (Erdélyi Tudományos Füzetek 295. – A továbbiakban Gálfi: *Gyulafehérvár és uradalma*) 82–83, 97–98.

26 | Oborni: *Erdély pénzügyei* 110.

27 | Ekkor Piski György, továbbá Cserényi János és György a Vásárhely melletti Szentkirály-kolostor pálos szerzeteseit tiltották a Torda vármegyei Unoka nevű egész birtok elidegenítésétől, Fráter Györgyöt és Pókai Jakabot pedig annak megvételtől. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. II. (1485–1556). Kivonatokban közlése és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Akadémiai, Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 17.) 5005. sz.

28 | Oborni Teréz: Fráter György szervitorainak és familiárisainak jegyzéke a Castaldo-kódexben, 1552. *Fons* 25. évf. 2018/4. 435–451. 450.

lyája azonban arra enged következtetni, hogy Izabella királynénak és fiának is igen megbízható, a hadi és fiskális ügyekhez értő híve volt.²⁹

Végül, de nem utolsósorban a döntési helyzetben levő Pókai Jakab és az olasz építőmester mellett meg kell még említeni, mint igen fontos tényezőt a város életében az erdélyi káptalan testületét. A káptalan ugyanis az erdélyi püspök mellett a város másik földesura volt a középkor folyamán, és Gyulafehérvárnak mintegy fele részét uralta, továbbá a város közvetlen környezetében fekvő falvak nagy részét.³⁰ Ily módon az 1552 nyarán folyó történéseknek az egyik főszereplője volt. Az események szempontjából továbbá nem mellékes, hogy – miként arra korábban már utaltunk – a városban tartózkodott egy zászlóaljnyi német katonaság, amelynek tagjai Bajorországból, Baden-Württembergből és az osztrák tartományokból verbuválódtak.³¹

Pontosításra szorul még, hogy a város felégetésének időpontja nem július 27. volt, ahogyan az némely korabeli forrásban felbukkan,³² s amely egyben Losonczy István várkapitány hősi halálának napja Temesváron, hanem július 24–25., de az eseményeknek igenis volt közülük Temesvárhoz és Lippához. Ugyanis, amint a fentiekben említettük, egy bizonyos számú katonát kevéssel annak előtte Gyulafehérvárról vezényeltek Temesvár és Lippa megsegítésére. Az elvezényelt egységek helyére Szebenből és Szászsebesből küldtek 200 katonát Fehérvárra, akik nem csupán a várost gyújtották fel, mint látni fogjuk, több ízben is, hanem a városlakókkal is olyan kegyetlenül bántak, hogy azok egy része elmenekült.³³

A Szent Jakab-napi eseményekről szóló beszámolók mindenike Castaldónak íródott és még aznap, július 25-én kelt, papírra vetői a káptalani testület, Pókai Jakab udvarbíró és Antonio del Buffalo itáliai építőmester volt. A káptalan beszámolója röviden: a káptalani városrészben tartózkodó királyi katonák július 24-én és 25-én, azaz Szent Jakab napján felgyújtották a városrész nagy részét, hasonlóképpen Fehérvár városát a falakon kívüli részen (ti. az egykori püspöki mezővárost), ahol leégett néhány ház.³⁴

Pókai Jakab beszámolójában előadta, hogy előző napon leégett a falakon kívüli városrész egy része, de Szent Jakab napján még sokkal nagyobb kár keletkezett, mert mind a falakon kívüli városrészen, mind belül a kanonokok (*dominorum capitularium*) házai, és egy harmadik részen több allodiális ház leégett, csupán a királyi ház és

29 | 1558-ban a királynéi jövedelmek kezelője (*administrator proventus regalis*), 1558–1560 között enyedi officális, 1567–1570-ben udvarmester és tanácsúr. RNLt SZMLt, Erdélyi Ev. Egyház It., nr. 165; Gálfi: *Gyulafehérvár és uradalma* 155; RNLt Kolozs Megyei Levéltára (a továbbiakban: KMLt), Béldi cs. It., I. sorozat, nr. 101; RNLt KMLt, Haller cs. It., II. sor. 38.a., fol. 1; EOE I. 263. Utóbbit idézi Horn Ildikó: *Hit és Hatalom*. Balassi–Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, Bp. 2009. 209.

30 | Gálfi: *Gyulafehérvár és uradalma* 11–12, 22–30, 88–90.

31 | Pl. Augsburg, Kempten, Nürnberg, Würzburg (Bajorország), Biberach, Heiligenberg, Markdorf, Riedlingen, Überlingen (Baden-Württemberg), Bregenz, Brixen (Ausztria). ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 149^r–158^r; RNLt Fehér Megyei Levéltára, Szászsebesi Ev. Egyházközség It., 1. sz. pag. 9, 29, 65–66, 68, 72, 74, 92. Utóbbi forrás (katonai számadás) fényképeit Szabó András Péternek ezúton is köszönöm!

32 | Báthory András vajda levelében szerepel ez a dátum: „... hanc igitur Germani illi vigesima septima die istius mensis hora duodecima meridiei sine ulla causa succendere veriti non sunt”. ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 172^{r-v}.

33 | ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 156^r; Barabás: Regeszták 219. sz. (275.)

34 | A káptalan beszámolójának teljes szövegű közlése: Barabás: Regeszták 218. sz. (274.); ÖStA HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 133^{r-v}.

udvar (*curia et domus regie maiestatis*, ti. a későbbi fejedelmi palota) nem égett le a várfalon belül.³⁵

Antonio del Bufalo építőmester olasz nyelvű beszámolója³⁶ a legrészletesebb. Július 24-én felgyújtottak a külvárosban két házat – írja Bufalo –, a szent napján pedig délben egyszerre három helyen is tűz ütött ki: a külvárosban, a városban és a falakon kívül a románok részén (*dala parte delli valachi*), úgyhogy mindenki elmenekült, ő maga is. A városban és a külvárosban leégett mintegy harminc vagy annál is több ház, a bennük levő széna, bor és egyéb élelem megsemmisült. A magyarok dühükben megöltek három németet, tízről úgy hírlík, hogy eltűnt, és az egész környék felfegyverkezett a történetek miatt. Az udvarbíró (ti. Pókai Jakab) elrendelte, hogy 200 embert állítsanak a vár és a lőszer őrzésére, hogy megakadályozzák a további rendbontást. A kanonokok visszavonultak a várba, és nem mernek többé a házaikban tartózkodni. Bufalo beszámolójában még hozzáteszi, hogy Messer Francesco (ti. Meggyesi Székely Ferenc) még nem épült fel egészen betegségéből, és mindenki várja a parancsokat és a megoldást ebben a nagy felfordulásban.³⁷

A beszámolók mellett fennmaradt egy tanúvallatás, amelyet a német ajkú katonaság körében tartottak a történetekről.³⁸ Temesvár és Lipa várának eleste indokolhatta, hogy a Gyulafehérváron történetekkel nem foglalkoztak közvetlenül az események után. A tanúvallatást Szebenben kezdték el augusztus 23-án, és augusztus 29-én folytatták Szászsebesen. Csupán ezekből a vallomásokból derül ki, hogy a várost nem két ízben, hanem háromszor gyújtották fel, az első tűz a két nagyobb előtt keletkezett egy héttel. A harmadik volt a legpusztítóbb, minden városrészben felütötte a fejét. Ennek során a tűz annyira tombolt, hogy a kanonokok és familiárisaik, valamint az olasz építőmester a várban kerestek menedéket. A városi nép a templomokba és a tornyokba menekült. Sok ház leégett, de senki sem próbálta útját állni a tűz terjedésének. Csak akkor utasították a parancsnokok a közkatonákat annak megfékezésére és a fegyvertár ágyúmesterének megsegítésére, amikor már elérte a belvárost, és az egyik fegyvertárat s benne a lőporkészletet fenyegette. A várnagy mintegy 170 személyt engedett be a várba a rendbontás megakadályozására, a német katonák pedig a fegyvertár udvarába menekültek, ahol az ágyúk álltak, hogy védekezhessenek, és ahol az ágyúmester lőporral láthatta el őket.³⁹ A külváros is tele volt a környékről jött mintegy háromszáz emberrel, akik ugyancsak a várnagy parancsára érkeztek, de az egyik cseh kapitány kiment közéjük, és lecsillapította őket, másnap reggel pedig elvonultak. Néhány tanú megerősítette az építőmester beszámolóját arról, hogy összetűzések voltak a tűz miatt a magyar lakosság és a német katonák között, amelynek során több katona eltűnt, és három-négy embert megöltek. A számok vallomásonként váltakoztak. Az összetűzések leírása során említették meg a városi jegyzőt, aki egy szúrófegyverrel az egyik hadnagyra támadt, és megvádolta a németeket a tűz kiütése miatt. Ugyancsak említésre méltó mozzanat a váradjai⁴⁰ postamester vallomása, amelynek értelmében a fehérvári

35 | ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 153^r.

36 | Az olasz nyelvű beszámoló fordításában nyújtott segítséget Kuffart Hajnalkának ezúton is köszönöm!

37 | ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 151^{r-v}.

38 | A német nyelvű tanúvallatás fordításáért Derzsi Júliát illeti köszönet.

39 | A tanú nem erősítette meg, hogy az ágyúmester lőport adott volna át nekik a védekezésre, de utóbbi már azzal is kihívta a várnagy (ti. Pókai) haragját, hogy beengedte oda a katonákat.

40 | A szövegben: Waradt.

német kocsmáros: Stefan Pfeiffer Fehérvárról a vízhez, vélhetőleg a Maroshoz lovagolt, ahol utasította a váradjai bírót, hogy a Szászsebesen állomásozó katonákat ne engedje átkelni a folyón, valószínűleg a további eskaláció megakadályozása érdekében.⁴¹

A felsorolt források legfőbb értéke, hogy pillanatfelvételt nyújtanak Gyulafehérvárról közvetlenül azelőtt, hogy hosszú ideig uralkodói székvárossá vált volna. Elsősorban, természetesen, a város urai jelennek meg előttünk, de sajátságos helyzetekben felvillan a városi lakosság egy-egy kiemelkedő vagy kevésbé fontos tagja, mint a városi jegyző vagy a német kocsmáros. Előbbiről ez egyben a legkorábbi említés.⁴² Igen sokatmondó információkat nyerünk a káptalan tagjairól. Példának okáért azt, hogy a német katonáknak napokkal a nagy tűzvész előtt feltűnt, hogy „néhány pap minden vagyonát elszállítja”.⁴³ Egy másik katona, akinek a szállása a „főpap” (véltetőleg Meggyesi Székely Ferenc) háza mellett volt, azt vallotta, hogy látta, amikor a prelátus öt nappal a tűzvész kitörése előtt elmenekítette a javait.⁴⁴ A katonák a klérus tagjainak viselkedését a török veszéllyel magyarázták, de a mindennapos bizonytalanság és a veszélyérzet arra sarkallt mindenkit, hogy mentse a menthetőt, és mindenkor készen álljon a legrosszabbra. Ez az állandó készenlét nem csupán a külső veszélyekkel, hanem a belsőekkel, például a reformáció előretörésével vagy a politikai bizonytalansággal is magyarázható, így módon Izabella királyné visszatértekor nem meglepő, hogy a káptalan tagjainak egy része végleg elhagyta Fehérvárt és az országot.

A beszámolók és a tanúvallatás résztvevői hangsúlyozták, hogy amint a tűz a külvárosban terjedni kezdett, a „papok és szolgáik”, azaz a klerikus réteg tagjai és familiárisaik holmijaikkal együtt a várba menekültek, és nem mertek többé a házaikban tartózkodni. Mai tudásunk szerint a kanonokházak többnyire a várnegyedben álltak,⁴⁵ így módon a forrásokat csakis azzal lehet magyarázni, hogy az egyházi társadalom tehetőstagjainak nem csupán a falakon belül, hanem azon kívül is álltak házaik (a kijelentés később a fejedelmi udvar meghatározó tagjaira is igaz lesz⁴⁶). A történeti kutatásnak már egy ideje tudomása van arról, hogy a kanonokházakhoz a falakon kívüli, délkeleten fekvő káptalani városrészben egy-egy majorság tartozott allodiális házzal, kerttel, szántóval, réttel és szőlővel.⁴⁷ Ezek a külső házak azonban a fenti adatok ismeretében kényelmes lakóházak lehettek. Ez megmagyarázná, hogy miért találták meg a régészek

41 | ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 149^r–158^r.

42 | Mezővárosi jegyzőkről Magyarországon egészen a 16. századig nincsenek adataink. Ekkor válik szükségessé a városi ügyek lejegyzésére egy állandó írástudó alkalmazása. Ez érvényes a püspöki városokra is, Gyulafehérvárhoz hasonlóan Győrött is a 16. század közepéről (1561) származnak az első adatok városi jegyző meglétére. Lakatos Bálint: Győr város öngazgatási szervezetei a 15. század derekától a 16. század végéig. In: *Győr története*. II. 1447–től 1743-ig. Szerk. Horváth József. Kovács Pál Könyvtár és Közösségi Tér, Győr 2025. 51–79. 59–61.

43 | ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 149^r.

44 | Uo. 155^v.

45 | Kovács András: Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök középkori székhelye. In: *Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök székhelye*. A Gyulafehérvári Gróf Majláth Gusztáv Károly Líceumi Szeminárium Évkönyve 2003. Szerk. Baróti László-Sándor. 7–18, 14–17; Gálfi Emőke: Gyulafehérvár a középkor végén. *Erdélyi Múzeum* 77. évf. 2015/1. 27–41. 37–39.

46 | Gálfi: *Gyulafehérvár és uradalma* 55–56.

47 | Uo. 26.

Megyericsei János kolozsi főesperes⁴⁸ házát és egykori díszes kályhájának csempéjét a külváros déli, azaz a Major nevezetű városrész területén az ókori római provincia helytartójának palotaromja mellett.⁴⁹ A ház 4,8 méter széles és mintegy 9,5 méter hosszú lehetett, ablaktányérokából kialakított ablakokkal és pincével volt ellátva, a 16. század közepén pusztult el.⁵⁰ Megyericsei feliratgyűjteményének köszönhetően (amely Theodor Mommsen monumentális korpuszában⁵¹ kapott helyet) a kolozsi főesperes kertjéről is tudomásunk van,⁵² amely vélhetőleg körülvette a külvárosi házat, s ahol a szép ókori feliratokat tető védte, azok „sub aedicula” állottak.⁵³

A Geréb László, majd Várdai Ferenc erdélyi püspökök körét alkotó humanista műveltségű egyházi személyiségektől, akiknek jó része külföldi egyetemeken az antik római és görög szerzők művein pallérozódott, és ókori feliratokkal díszítették lakhelyeiket és kertjeiket, bizonyára nem állt távol a horatiusi minta és életvitel, amely a reneszánsz idején éledt fel, és erősödött meg újra.⁵⁴ Ismeretes, hogy Horatiusnak a Rómától nem messze fekvő Tivoliban volt pompás villája, hogy a nagyváros szennye, lármája és csőcseléke elől elmenekülhessen,⁵⁵ és ihletet meríthessen művei megírásához. Gyulafehérvár és környéke, ahol lépten-nyomon ókori leletek bukkantak elő, kiváló háttere volt ennek a szellemi megújulásnak és életérzésnek. Ily módon, minthogy a gyulafehérvári események a nyár derekán játszódtak, talán nem elrugaskodott dolog feltételezni, hogy az egyházi réteg tagjai a szűk várnegyedben elhelyezkedő kőházaik helyett a nyár folyamán az ókori romok közelében fekvő, kertekkel körülvett és ókori feliratokkal díszített külvárosi házaikban laktak.

48 | Megyericsei János 1504–1516 között volt kolozsi főesperes. Lakatos Bálint: Egy XVI. századi humanista, Megyericsei János feliratgyűjtései. In: *Genesisia. Tanulmányok Bollók János emlékére*. Szerk. Horváth László et al. Typotex, Bp. 2004. 734–748. (A továbbiakban Lakatos: Egy XVI. századi humanista) 737, 740.

49 | Az ásátás nem csupán a házat, hanem gazdag régészeti anyagot is feltárt. Adrian Andrei Rusu–Viorica Rusu Bolindet: „Casa Mezerius” de la Alba Iulia (arhitectură, unele piese arheologice, identificare și context istoric). *Arheologia medievală* 6. évf. 2007. 81–110. 84–93.

50 | Nem kizárt, hogy az épület ebben az időpontban pusztult el. Uo. 84, 91–92.

51 | *Corpus Inscriptionum Latinarum*. III. Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae. Ed. Theodor Mommsen. Berolini 1873.

52 | Kanonoki kerkéről nem csupán Gyulafehérváron, hanem Győrött is tudunk ebben az időszakban. †Házi Jenő–Nemes Gábor : *A győri székeskáptalan középkori számadáskönyve (1495–1528)*. Győri Egyházmegyei Gyűjteményi Központ, Győr–Bp. 2025. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 30.) 608–609., 20, 22, 23. tétel. Az adatra Lakatos Bálint hívta fel a figyelmem, melyet neki ezúton is köszönök!

53 | Kovács András: Humanista epigráfusok adalékai Gyulafehérvár közép-és koraújkori helyrajzához. In: Szamosközy István (Stephanus Zamosius): *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum* 1593. *Inscriptiones Romanae in lapidibus antiquis Albae Juliae et circa locorum* 1598. S. a. r. Balázs Mihály, Monok István, bev. Mihai Bărbulescu, Kovács András. Scriptum, Szeged 1992. 25–35. 32; Lakatos: Egy XVI. századi humanista 742–743, 745; Ritoókné Szalay Ágnes: „Ob pietatem soli”. Megyericsei János tanúságtévő római köveiről. In: *Arte et ingenio. Tanulmányok Kovács András hetvenötödik születésnapjára*. Szerk. Gálfi Emőke, Kovács Zsolt, P. Kovács Klára. EME–BTK TTI, Kvár–Bp. 2021. 607–617. 612.

54 | Kovács András: Erdélyi mecénások a 16. századi Európában. In: *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére*. Szerk. Bogdándi Zsolt, Lupescu Makó Mária. EME, Kvár 2020. 215–249. 216–218, 236, 238.

55 | Vö. „Odi profanum vulgus et arceo.” Quintus Horatius Flaccus: *Carmina* III. 1. <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0024%3Abook%3D3%3Apoem%3D1> (utolsó megtekintés: 2026. 01. 02.).

Megyericsei János kiállított kályhacsempéje⁵⁶ a gyulafehérvári Erdélyi Fejedelmek Palotája múzeumban (a szerző felvétele)

A tűzvész terjedésének leírásából megbizonyosodhatunk, hogy a 16. század közepén már egyértelműen elkülönítették a város három részét. Szó esik a várban levő káptalani városrészeiről, ugyanakkor ezekből a forrásokból derül ki, hogy különbséget tettek a falakon kívül elterülő, kiváltságokkal élő püspöki mezőváros és a káptalan birtokában levő, falusias jellegű, románok által lakott rész, a Major között. Utóbbinak egyben ez az első említése. A házak zsindellyel vagy szalmával voltak befedve, amely a tűz előretörését nagymértékben elősegítette. Talán ezzel is magyarázható, hogy a városlakók nem is próbálkoztak oltani a tüzet, tapasztalatból tudhatták, hogy az hiábavaló, inkább a kőből épült templomokban és tornyokban kerestek menedéket, mint megannyiszor a középkor folyamán. A tanúk leírásából kiviláglik, hogy a szél a szikrákat és néhány égő zsindelyt a külvárosból a falon át vitt be a várba egy zsúptetőre, amely nyomban lángra kapott, így terjedt át a tűz a várnegyedre. A forrásokból kiderül, hogy a német ajkú katonaság a külvárosi részeken volt elszállásolva,⁵⁷ Bufalo a házak pusztulásának leírása során sajnálkozva említi meg, hogy a közelükben lerakott széna vagy a bennük tárolt bor és egyéb élelem is megsemmisült.

56 | Leírását lásd Adrian Andrei Rusu–Viorica Rusu Bolindeț: *i. m.* 93–94.

57 | A katonák beszállásolásának kötelezettsége a fejedelmi udvar beköltözése után is feladata lesz a városlakóknak. Gálfi: *Gyulafehérvár és uradalma* 64, 92, 139.

A vár építésén és erősítésén Antonio del Bufalo építőmester vezetése alatt olaszok dolgoztak, őket a katonák segítették munkájukban. Az építkezésről, amely 1556-ig tartott,⁵⁸ Kovács András a következőket állapította meg: „A várat [...] Giovanni Battista Castaldo parancsára erősítették. Erre az építkezésre utalva Gromo négy, kétségtelenül olasz rendszerű (sarok)-bástyájáról (*fianchi reali*) és ugyanannyi ágyúteraszáról (*piattaforme*) szól, amelyekkel a várat – mint hangsúlyozza – »bármekkora ellenséggel dacolni képes« jelentős erőddé tették. Az erdélyi viszonyok között nagyon rövid idő, alig néhány év alatt véghezvitt erősítést föld- és paliszádműként képzelhetjük el, ezek képezhették a későbbi Bethlen-kori erősítés előzményeit”.⁵⁹

A német katonák és a vár magyar nyelvű katonasága Pókai Jakab várnagy irányítása alatt állt, ő parancsolt ugyanakkor a vár területén levő *fegyvertárak* ágyúmestereinek, akik azok felszereléséért, az ott tárolt fegyverek, a puskapor és az ágyúk állapotáért feleltek. A fegyvertárakról azért kell többes számban beszélni, mert a tanúvallatás egyik tanúja kifejezetten az *egyik* fegyvertár udvarára besereglett és onnan védekező német katonákról szól.⁶⁰ A gyulafehérvári fegyvertárról a szakirodalom Kovács András kutatásai nyomán azt feltételezi, hogy az II. János választott király kezdeményezésére jött létre, amelyet később Báthory István fejlesztett tovább.⁶¹ 1551-ben azonban, a Habsburg-hatalomátvétel után a kormányzat utasítására Erdély-szerte fegyvertárakat, illetőleg fegyverraktárakat hoztak létre, a legnagyobbat Szebenben, amelynek fő feladata az volt, hogy fegyverekkel lássa el a többi erdélyi központot. Ilyen katonai központ volt Gyulafehérvár is.⁶²

A szebeni fegyvertár élére Conrad Haast nevezték ki, itteni tevékenységéről 1552. február 1-jéről van az első adatunk.⁶³ Izabella királyné visszatérte után sem hagyta el Erdélyt, hanem a királyné és fia szolgálatában Szebenben tevékenykedett 1562-ig. Ettől kezdve a gyulafehérvári fegyvertár élére nevezte ki II. János.⁶⁴ Ily módon a választott király által továbbfejlesztett, már ágyúöntésre is alkalmas fegyvertár ha talán nem is első, de bizonyára igen korai vezetője lehetett még a történeti szakirodalom által ismert Damianus Leppler előtt.⁶⁵ Elődje az (egyik) gyulafehérvári fegyvertár élén korszakunkban, azaz 1553 áprilisában Jacob Weiss volt.⁶⁶

A Habsburg-kormányzat által létrehozott fegyvertár, úgy tűnik, nem az egyetlen ilyen létesítmény volt Gyulafehérvár területén. A német katonák vallomásait megőrző forrásunk, amint már hangsúlyoztuk, csupán az egyik fegyvertárat említi, mint amelyik kis híján a tűz martalékául esett. Ez arra vall, hogy a vár területén állhatott egy

58 | Costin Feneşan: *i. m.* 201–203; P. Kovács Klára: *i. m.* 167.

59 | Kovács András: Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. Etényi Nóra, Horn Ildikó. Balassi, Bp. 2005. 235–258. 237.

60 | „... im hof des ainen Zeughauß.” ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 150^r.

61 | Kovács András: „Farkas az én nevem...” A gyulafehérvári fejedelmi fegyvertár és ágyúöntés kezdetének történetéhez. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiséggyűjteményéből*. Új sorozat II. évf. 2007. 157–172. (A továbbiakban Kovács: „Farkas az én nevem...”) 163–166.

62 | Gyulafehérvár mellett tudomásunk van Görgény, Szamosújvár, Torda, Szászváros fegyverekkel történő ellátásáról. Liviu Cîmpeanu: *i. m.* 263–264.

63 | Liviu Cîmpeanu: *i. m.* 258; Florin Nicolae Ardelean: *i. m.* 124.

64 | Liviu Cîmpeanu: *i. m.* 269–271.

65 | Kovács: „Farkas az én nevem...” 164–166.

66 | Liviu Cîmpeanu: *i. m.* 263.

másik fegyvertár, amelyet nem Izabella királyné itteni rövid, még tíz évet sem felölelő regnálása alatt, hanem annak előtte, az erdélyi püspökök akaratából a középkor végén hozhattak létre. Létrejöttét indokolta a püspöki székhely viszonylag korai kitettsége a 15. század elejétől kezdve a török betöréseknek. Ilyen volt – példának okáért – az 1438-as török pusztítás, amelyről Pálóci György esztergomi érsek, korábbi erdélyi püspök testamentumából értesülünk.⁶⁷ Említésre méltó még a kenyérmezei ütközet időpontja (1479. október 13.), előtte ugyanis a törökök négy napig dúlták a környéket, így Szászsebes és Gyulafehérvár területeit is, maga a csatátér pedig csupán három mérföldnyire volt a püspöki székvárostól.⁶⁸ Oláh Miklós hihető értesülése szerint⁶⁹ a csatában az erdélyi püspöknek kétszáz teljes fegyverzetű páncélosa veszett el.⁷⁰ A katonák fegyverzetét és a várost védő ágyúkat pedig tárolni és javítani kellett.

Legkorábbi közvetett adatunk egy fehérvári, korábbi fegyvertár meglétére az 1530-as évek első feléből származik. 1550. június 29-én ugyanis Fráter György előtt az erdélyi káptalan nevében megjelenő [Meggyesi] Ferenc vikárius és Végedi Imre kanonok a káptalan nevében előadták, hogy köztük és somlyói Báthory András között pert folyt némely ágyúk miatt, amelyeket az alperes apja, néhai Báthory István egykori erdélyi vajda elvitt Gyulafehérvárról, de amelyeknek visszaadását megtagadta. Végül a felek egyezsége jutottak, és az ágyúkat a káptalannak visszaadták.⁷¹ Minthogy Báthory István 1530–1534 között volt Erdély vajdája, az ágyúk elvitele csupán erre az időszakra tehető, ekkor tehát a régebbi fegyvertárnak már állnia kellett. Azt sem lehet kizárni, hogy a káptalan és a püspök is rendelkezett a középkor végén saját fegyvertárral, és a Habsburg-kormányzat által felállított katonai létesítmény elődje a püspök birtokában volt, minthogy az egykori püspöki javak 1551-ben I. Ferdinánd tulajdonába jutottak. Stratégiai jelentősége miatt mindkét fegyvertár a vár területén kellett, hogy álljon, de bizonytalan, hogy a későbbi adatok által ismertetett helyen, a Kendervárban a vár délkeleti csücskében-e vagy máshol.⁷²

Az általunk taglalt források Gyulafehérvárt írják le két korszak mezsgyéjén, azt a pillanatot ragadják meg, amikor már nem püspöki székhely, de még nem is fejedelmi rezidencia. A sokat túrt város számtalan pusztulásának egyikét mutatják be, s ezáltal becses ismeretmorzsákat tárnak elénk. Úgy vélekedhetnénk, hogy a várost, amelyet sok ideig az erdélyi püspökök, majd rövid ideig Izabella királyné akarata szerint irányítottak, de 1552-ben régi uraitól megfosztva, királyi hivatalnokok vezették, a kormányzat vagy a kortársak sem értékelték túl sokra. Ennek azonban ellentmond részben a vár erősítése és a zsoldosok jelenléte, másrészt Báthory András vajda levele, amely kevéssel az ismertetett gyulafehérvári események után, 1552. július 29-én kelt. Ebben a

67 | Entz Géza: *A gyulafehérvári székesegyház*. Akadémiai, Bp. 1958. 184.

68 | Szakály Ferenc–Fodor Pál: A kenyérmezei csata (1479. október 13.). *Hadtörténelmi Közlemények* 111. évf. 1998/2. 309–350. 323–324.

69 | Közismert, hogy az érsek szászvárosi származású volt, s a város maga is igen megsínylette a csata előtti török prédálást. Gustav Gündisch: Siebenbürgen in der Türkenabwehr, 1395–1526. In: uő: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*. Böhlau, Köln–Wien 1987. (Schriften zur Landeskunde Siebenbürgens 14.) 36–64. 40; Draskóczy István: Az erdélyi Szászföld demográfiai helyzete a 16. század elején. *Erdélyi Múzeum* LXI. évf. 1999/1–2. 1–30. 11–12, 30.

70 | Szakály Ferenc–Fodor Pál: i. m. 331.

71 | Batthyaneum Könyvtár (Gyulafehérvár), Erdélyi káptalan magánlevéltára, V. doboz, nr. 89.

72 | Kovács: „Farkas az én nevem...” 167–168.

következőket írja: „... vix enim adhuc malum illud ad obsidionem Coloswarium ab illis perpetratum sedatum erat, cum aliud longe maius illi idem tentare non dubitaret *Alba Iulia metropolis est regni Transsilvaniae* reliquis maiestatis vestre sacratissime civitatis nec situ nec dignitate inferior, hanc igitur Germani illi vigesima septima die istius mensis hora duodecima meridiei sine ulla causa succendere veriti non sunt”.⁷³

A Habsburg-kormányzat kétségkívül jótékony hatású intézkedéseket is hozott, amelyek azonban az idő rövideje miatt nem fejthették ki kellőképpen hatásukat. Helyi szinten a fegyvertár létrehozása/fejlesztése vagy a vár erősítése komoly eredmény volt, amelyet viszont ellensúlyozott a zsoldos katonák pusztítása, a külső ellenség fenyegetése és az ország lakóira nehezedő terhek növelése. Az Erdély átadása nyomán 1552-ben meginduló török büntető hadjárat eseményei és gyászos következményei nem csupán a Temesközben levő várak hódoltatásával jártak, hanem arra is rávilágítottak, hogy a Fráter György meggyilkolása után immár megfelelő vezető nélkül sodródó országrész nem csupán önmagát nem tudta megvédelmezni a török túlerővel szemben, hanem a királyi csapatok védelmére sem számíthatott.

Alba Iulia metropolis est regni Transsilvaniae”. Alba Iulia in the Year 1552

Keywords: *Alba Iulia, mercenary soldiers, destruction, arsenal, chapter*

The study describes the events that took place in Alba Iulia in the summer of 1552, based on contemporary sources that have not been explored until now. At that time, the former bishopric seat was set on fire several times by foreign mercenary soldiers, and the description of the event and the testimony given about it reveal very important and interesting details about the past of the town, which is difficult to understand due to the many destructions it suffered, and which shortly thereafter became the residence of the Transylvanian princes for a long time.

73 | „... alighogy az általuk (ti. a németek) Kolozsvár ostromakor elkövetett gonoszságok elültek, máris annál sokkalta nagyobbát nem haboztak elkövetni: Gyulafehérvár Erdély metropolisa, amely felséged más városainál sem helyzetét, sem értékét tekintve nem alacsonyabb rendű, ezek a németek tehát ezt (ti. a várost) e hónap 27. napján déli 12 órakor minden ok nélkül nem átalolták felgyújtani.” (A szerző ford.) ÖStA, HHStA, UA AA Fasc. 66. Konv. A. fol. 172^{r-v}.

Egy városokat „összekötő intézmény” a kora újkorban: az erdélyi céhuniók működése

A céhek megalakulása, tevékenysége és a termékeikkel való kereskedelem

Történész körökben köztudott, hogy Magyarországon a nyugat-európai céhfejlődéshez képest meglehetősen kevés kézműves szervezet alakult meg a 16. század közepéig. A kezdeteket illetően, Kubinyi András a budai mészároscéh 1481-es privilégiumának szövegéből kiindulva azt feltételezte, hogy egyes articulusok egészen IV. Béla király 1244. évi aranybullájához vezethetők vissza.¹ Azonban kérdéses, hogy a budai mészárosok mikortól tevékenykedhettek mai értelemben vett céhes keretek között. Besztercén, Kolozsváron és a Hétszék területén már az 1360-as évek végén működtek olyan kézműves szerveződések, amelyekre tekinthetünk céhként,² az első hiteles forrásunk azonban csak a következő évtized közepéről származik. Azt követően, hogy 1376-ban Lajos király engedélyezte a kézművesek szervezeteinek megalakulását, a

1 | A bullát eredetileg Pest városa számára állította ki az uralkodó, de határozatait később Budán is használni kezdték. Ezekre a városkönyvben lejegyzett privilégiumokra, illetve IV. Béla egy ismeretlen oklevelére hivatkozva kértek a budai mészárosok elégett, régi céhlevelük helyett újat 1481-ben. („... de tabula civitatis nostre ac aliis antiquis libertatibus in litteris regalibus de opere mechanicorum confectis”). Kubinyi András: A középkori budai mészároscéh. In: *A budai mészárosok középkori céhkönyve és kiváltságlevellei*. Szerk. Kenyeres István. Bp. 2008. (Források Budapest Közép- és Kora Újkori Történetéhez 1.) 15–56. 16–17.

2 | Kolozsváron a szűcsök, Szebenben a tímárok vagy bőrművesek (*communitas cerdonum*) szerveződéseiről beszélhetünk, miközben a besztercei forrás általánosságban szól a kézművesekről. Lidia Gross: *Bresle și confrerii sau despre pietatea urbană în Transilvania medievală (secolele XIV–XVI)*. Argonaut, Cluj-Napoca 2014. (A továbbiakban Gross: *Bresle și confrerii*) 125. A forrásokat lásd *Documenta Romaniae Historica. C. Transilvania*. XIII. (1366–1370). Intocmit de Ioan Dani et. al. Editura Academiei, Buc. 1994. 186. sz. (302–304), 206. sz. (329–330), 378. sz. (584–586); *Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I–V. Regesztákban közlésezi Jakó Zsigmond (a III. kötettől Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével). Akadémiai–MNL OL–BTK TTI, Bp. 1997–2021. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II: Forráskiadványok 26, 40, 47, 53, 60. – A továbbiakban: EOkm) IV. 570, 587, 728. sz.

Izsán Csaba (1993) – történész, tudományos munkatárs, EME, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, izsan.csaba@eme.ro

A tanulmány elkészítését az MTA HTMKNP Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez c. alprogramja támogatta.

<https://doi.org/10.36373/em-2026-1-5>

Hétszék gyűlése jóváhagyta 19 céh működését Nagyszeben, Segesvár, Szászsebes és Szászváros területén.³ Ugyanabban az évben a pozsonyi mészárosok, vargák és pékek is céh kiváltságokat kaptak.⁴ Az uralkodói hatalom kezdetben bizalmatlanul viszonyult a céhekhez, mivel gazdasági, munkajogi, vallásos, jogszolgáltatási, politikai és szociális funkcióik ellátása során bizonyos szintű autonómiával rendelkeztek, tehát nem tudták teljes mértékben befolyásolni tevékenységüket.⁵

Talán nem is kell mondanunk, hogy később mindez gyökeresen megváltozott. A magyar uralkodók közül Mátyás várospolitikáját kell kiemelnünk, aki főként a kereskedelem és kézművesség védelmével támogatta a helyi autonómiák kialakulását. Ennek okait nem kell túl sokáig keresnünk, mivel a városok gazdasága jelentette a korabeli Erdély legstabilabb adóbevételi forrását. A 15. században hozott intézkedések következtében a szász városok termelése és gazdasági teljesítménye jelentősen megnövekedett, ennek köszönhetően nagymértékben ki tudták elégíteni a két szomszédos román fejedelemség szükségleteit is, továbbá fontos szerepet játszottak a Balkánon átmenő tranzitkereskedelemben is.⁶ Erdélyben a céhek fejlődése igencsak régiófüggő volt. Brassó esetében például azt látjuk, hogy a céhek egy része csak a 15. század végére, illetve a 16. század elejére alakult meg, valamivel később, mint a többi jelentős erdélyi kézműves központban. Ezzel együtt Brassóban alakultak meg a céhlegények első testvériségei Erdélyben.⁷ Amíg egyes német városokban a céhek a település védelmére alakult testületekből, az úgynevezett *Trinkstubék asztaltársaságából* jöttek létre, addig a Magyar Királyság területén a mesterségi jelleg volt megalakulásuk egyik fő szempontja,⁸ tagjaik számára számos termelési és kereskedelmi előjogot biztosítva.

Az egyes városok céhei és kereskedői számára szabályozva volt, hogy hol adhatják el termékeiket. A brassóiak fő felvásárlópiaca Barcaság, Székelyföld, Moldva és Havasalföld volt, egyben korlátozták termékeik árusítását a Hétszék⁹ céhei számára fenntartott területeken. Ennek ellenére – miként a rendelkezésünkre álló forrásokból kiderül – folyamatosak voltak a kihágások, szabálysértések. Egy példát kiemelve, 1536

3 | *Comerț și meșteșuguri în Sibiu și în cele Șapte Scaune 1224–1579/Handel und Gewerbe in Hermannstadt und in den Sieben Stühlen 1224–1579.* Főszerk. Monica Vlaicu. Hora, Sibiu 2003. (Documente privind istoria orașului Sibiu II./Quellen zur Geschichte der Stadt Hermannstadt II. – A továbbiakban: *Comerț și meșteșuguri*) 12. sz. (64–70); EOkm V. 213. sz.

4 | Skorka Renáta: A céhrendszer kibontakozása. In: *A magyar kézművesipar története.* Szerk. Szulovszky János. HUN-REN BTK, Bp. 2005. 109–150. 119.

5 | Hasonló folyamat játszódott le Ausztriában is, ahol 1361-ben Rudolf herceg egy rövid időre betiltotta a céhek tevékenységét. Kubinyi András: i. m. 16.

6 | Derzsi Julia: *Delict și pedeapsă. Justiție penală în orașele săsești din Transilvania în secolul al XVI-lea.* Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár 2022. (A továbbiakban Derzsi: *Delict și pedeapsă*) 41–42.

7 | Maja Philippi: *Die Bürger von Kronstadt im 14. und 15. Jahrhundert. Untersuchungen zur Geschichte und Sozialstruktur einer siebenbürgischen Stadt im Mittelalter.* Böhlau, Köln–Wien 1986. (Studia Transylvanica 13.) 169; Gross: *Bresle și Confrerii* 189.

8 | Veress Endre: *Az erdélyi ipari céhek élete.* Iparos Könyvtár, Kvár 1929. 13.

9 | A szebeni ispánságot Károly Róbert király a Szécsényi Tamás szebeni ispáni kinevezése miatt kitört (1324) felkelés után Szeben főszékre és hét további székre osztotta (Szászváros-, Szerdahely-, Szászsebes-, Segesvár-, Újgyház-, Nagysink-, illetve Köhalomszék). Konrad Gündisch: *Siebenbürgen und die Siebenbürger Sachsen.* Langen-Müller, München, 2005². 55; uő: *Az 1224-es „Privilegium Andreanum” – Az Erdélyi Szászok „Arany Szabadságlevele.”* In: *Erdélyi Évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve.* IX. Pecsétek a múltó időben. Szerk. Nagy Róbert Miklós, Izsán Csaba. Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár 2024. 185–214. 194.

körül a szebeni kardkovácsok, íj-, nyíl-, fésű- és pajzskészítők céhe azzal a kéréssel fordult a Szász Universitashoz, hogy tiltsák meg a brassói kardkovácsok termékeinek árusítását a Barcaság, a székely székek, Moldva és Havasalföld területein kívül.¹⁰ A kolozsvári kereskedőknek Kalotaszeg falvai, Bánffyhunad, Szászrégen, Székelyvásárhely (majd Marosvásárhely), illetve a Szilágyság települései jelentették a legközelebbi felvásárlópiacot.¹¹ A „kincses város” kézműves termékei az erdélyi vásároktól jóval messzebbre is eljutottak: északi irányban Prága, illetve Lengyelország piacaira, míg nyugatra Magyarországon keresztül Bécs, Velence, illetve a Német-római Birodalom városaiba, Kölnbe, Regensburgba vagy Nürnbergbe.¹² A 15. század második felétől az erdélyi céhek legkelendőbb termékei a külföldi piacokon a vadállatok szőrméi (mint például a hermelin), a juhbőr és gyapjú, más kikészített bőrök, a csizmák, a kalapok, a ruhák és mindenféle posztóból készült termékek, a takarók és az edények voltak.¹³

Ugyanakkor a céhszabályzatok szigorúan tiltották a fegyverek, bizonyos nyersanyagok és eszközök (főként a vasból készült termékek) Erdélybe történő behozatalát. Különféle büntetéseket róttak ki a szabályszegőkre attól függően, hogy azok céhtagok voltak-e vagy kívülállók. Abban az esetben, ha egy céhmester (eladás céljából) hozott be Erdélyen kívülről íjakat, az illetőt kirakták a céhből, és újra be kellett lépnie (a belépés díját ismét kifizetve), ha a továbbiakban is céhtag akart maradni.¹⁴ A hasonló törvényteleniséget elkövető, céhen kívüli személyek büntetését a város bírójára bízta a brassói íjkészítők céhének 1505-ös statútuma.¹⁵ Minden bizonnyal a tiltások és korlátozások ellenére is folytatódhatott az említett termékekkel történő kereskedelem, hiszen a céhtagok panaszai még a budai királyi udvarba is eljutottak. 1526 májusában a Hét- és Kétszék,¹⁶ valamint a Barcaság és Beszterce körzeteinek¹⁷ kovácscéhei közös

10 | Minerva Nistor: *Producția și negoțul cu feronerie, arme de foc, clopote și moșare ale Brașovului în secolele XV–XVIII. Cumidava XIII. évf. 1983/2. 65–103. 82.*

11 | Samuil Goldenberg: *Clujul în secolul XVI. Producția și schimbul de mărfuri*. Editura Academiei, Buc. 1958. 288.

12 | Uo. 244.

13 | Uo.

14 | Gernot Nussbächer: *Statutul breslei arcarilor din Brașov. Cumidava II. évf. 1968. 91–96.* (A továbbiakban Nussbächer: *Statutul breslei arcarilor*) 92; *Documente de breaslă 1420–1580/Zunfturkunden 1420–1580*. Szerk. Gernot Nussbächer, Elisabeta Marin. Aldus, Brașov 1999. (Documente privind istoria orașului Brașov/Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt XI. – A továbbiakban: *Documente de breaslă*) 34. sz. (84–87).

15 | Uo.

16 | A medgyesi ispánságból kialakult Medgyes és Selyk „Két Széke” a 15. század végéig jogilag elkülönült a Királyföldtől. Mátyás király 1486-ban megerősítette az *Andreanumban* leírt kiváltságokat, és kiterjesztette azokat a Kétszék területére is. A Kétszéken belül Medgyes vezető szerepe a 16. század közepén került rögzítésre, miután 1552-ben a város lett a királybíró székhelye. Georg Eduard Müller: *Stühle und Distrikte als Unterteilungen der Siebenbürgisch-Deutschen Nationuniversität 1141–1876*. Bevezetővel és helynévmutatóval közléteszi Konrad G. Gündisch. Böhlau, Köln 1985. (A továbbiakban Müller: *Stühle und Distrikte*) 187; Derzsi: *Delict și pedeapsă* 42.

17 | 1377-ben I. Lajos király 13 barcasági települést Brassó joghatósága alá rendelt, kialakítva a brassói *districtust*. A *districtus* joghatósága 13 szabad jogállású, szász lakosságú településre terjedt ki, amelyek közül négy (Földvár, Prázsmár, Barcarozsnyó és Feketehalom) rendelkezett mezővárosi jogokkal. Az eredetileg Doboka vármegye részét alkotó besztercei *districtus* 1330 decemberében szerzett privilégiumokat, míg Beszterce városa 1366-ban kapott szabad királyi városi jogokat Nagy Lajostól. Mátyás király 1475-ben a *districtushoz* csatolta Radnát és a hozzá tartozó falvakat, ezzel végérvényesen kivéve Besztercét Doboka vármegye joghatósága alól. Cziráki Zsuzsanna munkáiban a *districtus* kifejezést

levelükben kérték II. Lajos királyt, hogy továbbra is szigorúan büntessék azokat, akik Erdélyen kívülről hozott fémtermékeket (nevezetesen kaszákat, fejszéket, alabárdokat és más, kovácscéhek által készített termékeket) árulnak a kereskedelmi érdekeltségükbe tartozó területeken.¹⁸ Ezzel együtt a szász városokon kívül élő kereskedők számára nem volt teljesen megtiltva, hogy egyéb termékeiket elhozzák a céhes városok piacaira. Jól példázza ezt Báthory István 1573-as rendelete, amely engedélyezte a karánsebesi görög, úgyszintén az Erdélyen kívüli görög és más kereskedőknek, hogy portékájukat Brassó, Nagyszeben és Szászváros piacain árulják.¹⁹

A céhek – amint a fentiekből is láthattuk – elsősorban érdekvédelmi célokból szerveződtek. Az azonos iparcsoporthoz tartozó foglalkozást űző mesterek gyakran közös céhet alkottak. Szintén nem számított ritkaságnak, hogy az egy mesterséget gyakorló, de különböző nemzetiségű mesterek külön céhbe tömörültek (itt elsősorban a magyar és német céhek esetéről van szó). A 16. század közepétől azonban Erdélyben egy olyan jelenségre lehetünk figyelmesek, hogy az azonos mesterséget űző, de más településeken működő céhek érdekvédelmi uniókba szerveződtek. Kezdetben az uniók tagjai csak a Hétszék területén működő céhek voltak, majd később Királyföld teljes területének céhei, adott esetben pedig más erdélyi városok iparosegyletei is. Az erdélyi céhuniók valószínűleg német hatásra – a nyugati céhekkel ápolt kapcsolatoknak köszönhetően – alakulhattak meg. A Német-római Birodalom területén a fokozódó piaci versenyben a céhek csupán önmaguk erejére támaszkodva nem voltak képesek az érdekvédelem hatékony érvényesítésére. Mi több, ehhez az egyes városok, illetve városszövetségek ereje sem volt külön-külön elegendő. A városok közösen, úgynevezett *Städtecorporation*okba tömörülve próbálták iparosaik érdekeit képviselni a birodalmi gyűléseken.²⁰ Hasonló szerveződésekről azonban nem tudunk Erdély területéről.

Jelen tanulmány fő tárgyát az erdélyi céhuniók és azok működése képezi. Arra voltam kíváncsi, hogy melyek voltak az uniók működésének céljai? Melyek a legkorábbi céhuniók Erdélyben, illetve megalakulásuk köthető-e bizonyos eseményhez? Végül azt is részletezem, hogy hány unió működését tudjuk számszerűsíteni a 16–18. század közötti időszakban.

A céhuniók kialakulása, működése és ennek forrásanyaga

Mielőtt rátérnék a céhuniók bemutatására, szükségesnek tartom a kutatás és a felhasznált levéltári források rövid áttekintését. A tanulmányban vizsgált forrásanyag két, egymással párhuzamosan zajló gyűjtésből származik. Kisebb részét a 2024-ben

Brassó és Beszterce esetében egyaránt *vidéknek* fordította. Cziráki Zsuzsanna: „*Senkinek pénzen vött rabjai nem voltunk sem nem vagyunk*”. Brassó és a fejedelmi hatalom viszonya a város fejedelmi szolgáltatásai tükrében Bethlen Gábor uralkodása idején. PhD-disszertáció. Szegedi Tudományegyetem, Szeged 2010. 25; Müller: *Stühle und Distrikte* 186; Derzsi: *Delict și pedeapsă* 40.

18 | *Comerț și meșteșuguri* 100. sz. (287–289).

19 | Uo. 151. sz. (428–431).

20 | H. Németh István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon*. II. MOL–Gondolat, Bp. 2004. (Doktori Mestermunkák) 140.

megvédett doktori disszertációm alapjául szolgáló források teszik ki,²¹ jelentősebb hányadát pedig az *Erdélyi Céhes Adattár* című forrásgyűjtés adja.²² Ugyan ez utóbbi, többezres nagyságrendű adatbázis²³ felhasználásával már jelentek meg publikációk,²⁴ de ez az első írás, amely a céhuniók kérdését járja körül e források segítségével.

A korábbi szakirodalom a céhuniók megszületéséről azt tartotta, hogy „a 16. század során a különböző erdélyi városok céhei összefogtak, hogy közösen állapítsák meg a nyersanyagok árát, együtt harcoljanak a kontárok és falusi iparúzők ellen, együtt szabályozzák a termelés folyamatát és az értékesítés számos kérdését”.²⁵ Az erdélyi céhrendszer szervesen kapcsolódott az általános európai iparúzős rendszeréhez. A legények vándorlásaik során (különösen az ötvösök) eljutottak Csehországba, Németországba, ahonnan új ismeretekkel felvértezve tértek haza. Mindez a nyelvi nehézségek áthidalását is eredményezte. Másfelől hozzájárult az azonos vagy rokon mesterségek érdekközösségének kiszélesedéséhez is.²⁶

A kolozsvári céheket kutató Jeney-Tóth Annamária szerint az előzmények Szász- földön keresendők, ahol a 16. században több céhunió is működött, közöttük az asztalosoké, ötvösöké, kerekeseke és fazekasoké.²⁷ Az egyik legkorábbi közös céhstatútum, amelyet már 1487-ben megerősített a szebeni városi tanács, a takácsoké.²⁸ Erre a későbbi céhuniók egyfajta előzményeként is tekinthetünk. Jeney-Tóth szerint a céhuniók vagy „szövetkezett céhek” keretében a céhek a nyersanyag felvásárlási árának megállapítására, a termelési folyamat szabályozására a kontárok ellenében, valamint az

21 | Izsán Csaba: *A háborúskodás városvédelmi vonatkozásai a kora újkori Erdélyben. Védművek, céhes városvédelem és darabontok a 16. század második felétől Kemény János fejedelem haláláig*. PhD-disszertáció. BBTE, Kvár 2024.

22 | *Erdélyi Céhes Adattár* I. (2018. június–2019. március) és II. (2019. június–2019. december), Domus Szülőföldi Csoportos Kutatási Pályázatok, 4039/16/2018/HTMT. Csoportvezető: dr. Rűsz-Fogarasi Enikő. A kutatócsoport célja erdélyi, partiumi és bánági céhekre vonatkozó levéltári iratok minél teljesebb adatbázisának az összeállítása volt. A Román Nemzeti Levéltár (a továbbiakban: RNLT) Szeben, Brassó, Hargita, Kovászna, Maros, Kolozs, Fehér, Hunyad, Temes, Arad, Bihar, Szilágy, Szatmár és Máramaros Megyei Levéltáiraiban végzett gyűjtés a nagyobb városok esetében a 18. század, míg a kisebb (főként székelyföldi) települések esetében egészen a 19. század végéig kiadott forrásokra terjedt ki.

23 | A jelen tanulmányhoz felhasznált források esetében köszönettel tartozom Bálint Ildikónak a brassói, Ladó Kajtár Gyöngyvérnek a kolozsvári, illetve György Árpád Botondnak a nagyszebeni céhes iratok gyűjtésében. Utóbbinak külön köszönöm a RNLT Maros Megyei Levéltárában őrzött, segesvári céhes iratokból származó adatokat.

24 | Lásd György Árpád Botond: A marosvásárhelyi Boldogasszony céh 1779-es statútuma. In: *Erdélyi Évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve*. IV. A levéltár rejtett kincsei. Források és értelmezések a gazdaságtörténet köréből. Szerk. Nagy Róbert. Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár 2019. 201–218; Izsán Csaba: Regulations Related to Town Defences in Guild Statutes from Cluj and Sighişoara (Fifteenth to Seventeenth Centuries). *Transylvanian Review* XXXIV. évf. 2025/2. (külön szám) 155–169.

25 | *A céhes élet Erdélyben*. Bev. tan. és szerk. Kovács Géza, Binder Pál. Kriterion, Buk. 1981. (A továbbiakban: *A céhes élet*) 18.

26 | Uo. 19.

27 | Jeney-Tóth Annamária: *Míves emberek a kincses Kolozsvárott. Iparostársadalom a 17. századi Kolozsváron*. EME, Kvár 2004. (Erdélyi Tudományos Füzetek 247. – A továbbiakban Jeney-Tóth: *Míves emberek*) 106.

28 | *Comerț și meșteșuguri* 69. sz. (183–190); Julia Derzsi: Despre prerogativele disciplinare ale breslelor din Transilvania în secolul al XVI-lea. Breslele din Sibiu și Braşov. *Historia Urbana* XXII. évf. 2014. (A továbbiakban Derzsi: Despre prerogativele disciplinare). 209–240. 214; uő: Guilds, Guild Unions, Guild Courts in Transylvanian Saxon Towns in the Sixteenth Century. *Historical Studies on Central Europe* 4. évf. 2024/2. 204–235. (A továbbiakban Derzsi: Guilds) 210.

értékesítés szabályozására fogtak össze, városok helyett immár régiókban alakítva ki az azonos feltételeket.²⁹ A kolozsvári céhek kapcsolatai is az így felvázolt módon alakultak: a 16. század folyamán több szász céhuniónak is tagjaivá váltak. Jeney-Tóth szerint az egyes céhuniók között különbségek voltak, hiszen némelyikben csak egy-egy fontos kérdésben hoztak közös döntéseket, míg mások igen részletes szabályzatokat adtak ki. Meglátása szerint egyre inkább a regionalitás nyert teret, amit azzal magyarázott, hogy az uniók számos alkalommal hoztak végzéseket a „renitenskedő beszerceiek és kolozsváriak ellen, akik némileg messzebb estek az egy tömbben lakó szászoktól”.³⁰

1539-től a szász hatóságok megpróbálták szabályozni a céhek működését a státutumokban található szervezési és büntetési kitételek egységesítésével. A német nyelvű szakirodalom a 19. század második felétől a *Die grosse Regulation* megnevezést használja az egységesített rendtartásokra,³¹ amelyek 1582-ig, a Matthias Fronius alkotta *Statuta Jurium Municipalium Saxonum in Transylvania* vagy németül: *Der Sachsen inn Siebenbürgen Statuta oder Eynigen Landtrecht* elfogadásáig maradtak érvényben.³² 1539 után a legtöbb céh (a céhuniók által is jóváhagyott) új státutumot kapott, amely már nemcsak a Királyföldön volt érvényben, hanem Erdély teljes területén védte a céhek jogait és kiváltságait.³³ A Szász Universitas által 1539. július 22-én jóváhagyott mésszáros státutum egyfajta mintaként is szolgált Erdély más céhei számára saját, újabb szabályzataik elkészítéséhez.³⁴

Derzsi Júlia kiemelte, hogy a viszonylag egységes sablont használó rendtartásoknak igazságszolgáltatási szempontból öt közös pontja volt. A céhekbe felvett személyeknek keresztényeknek és házasságban születetteknek kellett lenniük.³⁵ A kisebb szabályszegéseket, paráznaságot, szerencsejátékokat továbbra is céhen belül büntették, a fizikai sérüléssel, vérontással járó verekedések és erőszakos bűncselekmények szankcionálását azonban a céhek hatásköréből a városi igazságszolgáltató szervek kezébe adták.³⁶ Ezzel együtt 1 forint büntetést is kiróttak azokra, akik megakadályozták egy céhtagnak, hogy a világi hatóságoknál panaszoljon be valakit. A céhek szabadpiacon belüli mozgásterét két pontban szabályozták, megtiltva egyfelől, hogy céhen belül bárki kiemelt vagy kedvezményezett helyzetbe kerüljön, másfelől, hogy az új státutumok érvénybe lépését követően, a céheken belül új szabályokat vagy határozatokat

29 | Jeney-Tóth: *Míves emberek* 106.

30 | Uo.

31 | Derzsi Júlia kutatásaiból tudjuk, hogy a kifejezést először Gustav Seivert használta 1869-ben, a *Hermannstädter Lokal-Statuten* c. könyvében. Derzsi: *Despre prerogativele disciplinare* 225.

32 | Gustav Seivert és Monica Vlaicu is az 1582-es évet tartja az általános szabályozások felső határának. *Comerț și meșteșuguri* 10; Derzsi: *Despre prerogativele disciplinare* 226. Ezzel szemben Pakucs Mária már 1540-nél meghúzta annak felső határát. Mária Pakucs „Gute Ordnung und Disziplin»: Patterns of Social Discipline in Sibiu (Hermannstadt) in the Sixteenth Century”. In: *New Europe College Yearbook 2003–2004*. Ed. Irina Vainovski-Mihai. Buc. 2005. 173–206. 193.

33 | Derzsi: *Delict și pedeapsă* 140; Derzsi: *Guilds* 204–205.

34 | Derzsi: *Delict și pedeapsă* 141. A beszercei levéltárban fennmaradt a céhek számára kiadott általános szabályozások másolata. *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. I. (1203–1570). Szerk. Albert Berger. Böhlau, Köln 1986. 1416. sz.

35 | Amint a későbbiekben még látni fogjuk, az egységes szabályozások nem tértek ki a politikai nációhoz való tartozás kérdésére. Tehát azok a céhes státutumok, amelyek kizárták például a magyar legények vagy inasok felvételét (mint például a szebeni lakatoscéh 1518-as vagy az ugyancsak szebeni kesztyűscéh 1523-as rendtartása), az adott céh saját döntései voltak. Derzsi: *Delict și pedeapsă* 141.

36 | Uo.

hozzanak a városi tanács tudta nélkül.³⁷ Szeben esetében, egy 1561-es szabályozást követően a várost a kiszabott büntetések összegének kétharmada illette meg, míg irathamisítás esetén a büntetés teljes összege.³⁸

Az új statútumok által hozott változások mértékét megítélni nem könnyű feladat. Egyrészt nagyon keveset tudunk a 16. század közepe előtti, céheken belüli bíraskodásról, továbbá számos céh vagy nem rendelkezett 1539 előtti szabályzattal, vagy pedig az elvesztett az évszázadok során. A rendelkezésre állók segítségével Derzsi Júlia kiemeli, hogy lényeges változás csupán két pontban történt: a súlyos testi sérülésekkel járó erőszak büntetésének átkerülése a városi hatóságok kezébe, illetve a szabad konkurenciaharc (árak manipulálásának tiltása) esetében.³⁹ Bár alapvetően annak a folyamatnak lehetünk szemtanúi, hogy a városi hatóságok megpróbálták egyre jobban beleavatkozni a céhek működésébe, a szakirodalom hangsúlyozza, hogy a protestantizmus terjedésével a szigorúbb fegyelmezésre való igény részben a közösségeken belül jelentkezett.⁴⁰ Természetesen az új szabályozással nem minden céh volt elégedett. Az aranyművesek például 1539. július 25-én egy petíciót nyújtottak be az Universitashoz, melyben követelték, hogy saját, régi statútumuk tükrében módosíthassák az új artikulusokat.⁴¹

Derzsi az erdélyi céheken belül gyakorolt igazságszolgáltatást a következőképpen foglalta össze: egy céh joghatósága egyetlen településre korlátozódott. Gyakorlatilag ugyanazon nevű céh (például a szabók céhe), minden településen, ahol működött, külön joghatóságot alkotott, ahogyan a céhek törvényei és szokásai is településenként különböztek. Az ugyanazon város fennhatósága alá tartozó, különböző települések kézművesei közötti vitákat a városi tanács döntötte el. Az érintett mesteremberek közötti viszony gyakran igen feszült volt ama városi céhtagok miatt, akik vásárok idején megpróbálták elnyomni a mesterségen belüli, falusi konkurensüket. Amennyiben a vitás felek különböző városokból származtak, az ügyet a Szász Universitas bírálta el. A döntéseket többségében elfogadták a kézművesek.⁴²

Bár egyes céhek statútumai korlátozták a nem szász származású tagok felvételét, az uniók rendelkezései nem zárták ki a más nemzetiségű kézművesek csatlakozását. A királyföldi ötvös céhunió 1559-ben kibocsátott szabályzata például csak annyit követelt meg, hogy a céhbe belépő személy jámbor, becsületes legyen, és törvényes házasságból származzon. Hasonló cikkelyt tartalmaz a királyföldi fazekas céhunió 1564-es szabályzata is.⁴³ Ezt jól példázza, hogy a szebeni vargalegények testvériségének (*Johannesbruderschaft*) számos tagja származott Baiáról, Curtea de Argeșről, Câmpulungról, Râmnicu Vâlceáról vagy más havasalföldi és moldvai városokból, de köztük találjuk a székely ispán fiát is.⁴⁴ A vargák céhuniójának 1580-as szabályzata is kimondja, hogy aki magyarul akar

37 | Utóbbi kihágásra 20 ezüstmárka büntetést szabtak ki, amely összeg a testi sértésért járó büntetés hússzorosa volt. Uo.

38 | Uo.

39 | Derzsi: *Despre prerogativele disciplinare* 217; Derzsi: *Guilds* 206.

40 | Maria Crăciun: „Prețul păcatului: fapta și pedeapsă în orașele Transilvaniei secolului al XVI-lea.” In: *Orașele, orașenii și banii: atitudine, activități, instituții, implicații (sec. XVI-XX)*. Szerk. Laurențiu Rădvan, Bogdan Căpraru. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași 2011. 15–56. 21; Derzsi: *Guilds* 205.

41 | Derzsi: *Guilds* 205.

42 | Derzsi: *Delict și pedeapsă* 145–146.

43 | *A céhes élet* 18.

44 | Uo. 19.

tanulni, az vándoréveit töltse a tordai, dési, székelyvásárhelyi vagy székelyudvarhelyi mestereknél. Számos német ajkú mester telepedett le és magyarosodott el a székelyföldi városokban vagy a Partiumban, néhányuk később a városi tanács tagja lett.⁴⁵ A brassói íjgyártók 1505-ös szabályzata is lehetőséget adott a Moldvában, Havasalföldön vagy a székely székekben tanult mesterlegények felvételére, de külön pont tiltotta a céhmesterek odaköltözését és munkavállalását.⁴⁶ Mindezek ellenére, a legénységi évek kitolódásával, a belépési díjak növekedésével, valamint az egyre bonyolultabb mesterremek igénylésével, a 16. század során folyamatosan nehezedett a céhekbe való belépés folyamata.⁴⁷

A különböző nemzetiségű céhtagok kapcsán ki kell emelnünk egy kolozsvári sajátosságot. A „kincses város” jogrendjében meghatározó szerepe volt a nemzetiségek közötti paritás elvének,⁴⁸ amely a vezető pozíciókat megosztotta a magyarok és szászok között, egyfajta rotációs rendszert kialakítva. A két nemzetiség alkotta céhek esetében ez a magyar és német fő (vagy öreg) céhmesterek váltakozását jelentette. Jól szemlélteti mindezt a csizmadiák 1650-es szabályzata, amely megszabta, hogy: „... az mint hogy az teőb ez Városi Céhek mayd minden két esztendőben eleötteők iarioiokot az Unió szerint, váltóztatták, ugy ez Csizmadia Czéhben is az Natio szerint legyen változtatása az Czéh Mestereknek, és egyéb minden Céhbeli Tiszteknek is minden két esztendőben, úgy tudni illik, hogyha mely két esztendeőben Szász az feő Céh Mester, avagy Céhapa, az utána keövetkezendő két esztendeőben ismét Magyar legyen”.⁴⁹ A 17. századi magyar nyelvű céhes források ezt szintén uniónak nevezik, de itt a két *natio* uniójára utalnak („Kolozsvárt, az unió szerént a céhek két nátióból állanak és azoknak adatott a céh is”),⁵⁰ nem pedig a városok közötti céhuniókra, amelyek jelen tanulmány tárgyát képezik.

A nemzetiségi hovatartozás mellett a céhuniók határozatai számos tiltó rendelkezést és szigorítást is tartalmaznak. Például a szűcsök 1558-as szebeni határozatai kimondták, hogy a tordai szűcsmestereket a vármegye nem kötelezheti arra, hogy a nemeseknek szőrmét dolgozzanak fel, ugyanakkor a kolozsvári szűcsöknek megtiltották, hogy céhlevelük artikulusát megszegve, egyszerre két inast is szegődtethessenek.⁵¹

Céhuniók csoportosítása és számszerűsítése

Az Erdélyben működő céhuniók tevékenységének részletes áttekintése meghaladja jelen tanulmány kereteit, helyette inkább arra törekedtem, hogy az uniók tevékenységéhez kapcsolódó legkorábbi forrásokat bemutassam, kitérve arra, hogy melyik települések voltak tagjai az egyes kézműves szövetkezőknek.

45 | Uo.

46 | Uo.; Nussbächer: Statutul breslei arcarilor 92–93.

47 | Szintén nem utolsó szempont, hogy a sikertelen mesterremek készítése magas büntetést vont maga után. Derzsi: Guilds 208.

48 | A témában lásd Jeney-Tóth: *Míves emberek* 16; Rűsz-Fogarasi Enikő: Kolozsvár számadásai a fejedelemség korában. *Történelmi Szemle* LX. évf. 2018/1. 17–34. 32.

49 | *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez*. Szerk. Jakab Elek. Bp. 1888. 324.

50 | Jeney-Tóth: *Míves emberek* 80.

51 | A Kolozsváron tanult inasokat eltanácsolták és mindaddig eltiltották a más városokban való munkavégzéstől, amíg a kolozsvári szűcsceh tagjai meg nem békéltek az unió többi céhének tagjaival. *A Céhes élet* 96–97.

A kutatás eredményei tükrében a céhuniók megalakulását több időszakra bonthatjuk. Az ácsok, takácsok, szűcsök és tímárok céhei már a 15. század legvégén vagy a 16. század elején rendelkeztek valamilyen korai, céhuniószerű szerveződéssel.⁵² Az uniók jelentős része azonban a 16. század közepén és második felében jött létre, a *Die Grosse Regulation* érvénybe lépését követően. Az 1600-as években szinte nem is beszélhetünk újabb szövetkezések kialakulásáról. A kovácsoké az egyetlen „új unió” a 17. században, a fennmaradt források viszont arra engednek következtetni, hogy az már a 16. században megalakulhatott, de egyértelmű bizonyításhoz nem rendelkezünk adatokkal. A 18. század során négy új céhunió alakult meg, továbbá néhány elszórt adat még két, a kalapkészítők és a rása-/kelmekészítők uniójának működésére utal. Mivel a Habsburg-hatalomátvétel jelentősen megváltoztatta az erdélyi jogviszonyokat, az 1690 után létrejött uniókra csupán említés szintjén térek ki.

A céhuniókat az általuk feldolgozott nyersanyag típusa alapján öt csoportra osztottam: fémfeldolgozók, fafeldolgozók, bőrmegmunkálók, ruházati és textiliparban tevékenykedők, illetve az élelmiszeriparban tevékenykedő céhek uniói.⁵³ Hatodik kategóriaként pedig különválasztottam az e szempontrendszerbe be nem illeszthető céheket. Binder Pál négy évtizeddel ezelőtt kísérletet tett a brassói kézműves mestersegeknek a feldolgozott nyersanyag alapján történő arányosítására. A probléma ezzel csupán az, hogy a vizsgált források alapján az 1480. évre készített egy statisztikát, miközben a következő esztendő, amelyik szerepel Binder grafikonján, az 1798.⁵⁴ Kutatásom szempontjából tehát ez kevés relevanciával bír.

Fémfeldolgozó céhek uniói

A fémeket megmunkáló kézművesek unióinak áttekintését az ötvösökkel vagy aranyművesekkel kezdjük, mivel anyagi lehetőségeik következtében céheik kiemelkedtek a vizsgált korszakban. Példaként felhozhatjuk a brassói aranyműveseket, akik bátyja egy idő után túl kicsinek bizonyult a céh értékeinek tárolására, emiatt 1632-ben új bástya építése mellett döntöttek. Az 1633-as pestisjárvány okozta népességszökkenés miatt azonban egészen 1639-ig húzódott el az építkezés.⁵⁵ A céh és az unió forrásait vizsgálva felmerül helyes megnevezésük kérdése is. A *Goldschmied/Goldarbeiter* német kifejezéseket magyarra aranyművesként is fordíthatjuk, de általában az *ötvös* szót

52 | Lásd a mellékletet.

53 | Ezt a logikát követte céhes forrásokat közlő kiadványaiban Gernot Nussbächer is. Lásd *Documente privind meșteșugurile din Sighișoara. Catalog de documente 1376–1598*. Szerk. Gernot Nussbächer. Aldus, Brașov 1998. (A továbbiakban: *Documente privind Sighișoara*) 4–9.

54 | 1480-ban a mesteremberek majdnem egyharmadát (202 személyt) sorolta Binder a bőrmegmunkálók közé, 138-at pedig a textiliparban tevékenykedők közé. Továbbá megemlíti 65 fémfeldolgozót, 58 fafeldolgozót, 22 kővel és agyaggal foglalkozó mesterembert (idesorolva a fazekasokat is). Nem utolsósorban pedig 33 személyt számolt az élelmiszert ellátók munkaköreibe. Binder Paul: *Der Verfall und die Aufhebung der Zünfte in der Stadt Brasov (Kronstadt)*. In: *II. Internationales Handwerksgeschichtliches Symposium, Veszprém, 21–26. 8. 1982*. I. Veszprém, 1983. (A továbbiakban Binder: *Der Verfall und die Aufhebung der Zünfte*) 227–237. 228–231.

55 | A torony és a mögötte felhúzott zwinger a céh feljegyzései alapján 301 munkanap alatt készült el, építéséhez Hétfalu, Tohán, Zernest és Szunyogszék falvak, valamint Bertalan, Bolgárszeg, Bolonya és Ó-, valamint Újbrassó lakossága is hozzájárult. Gernot Nussbächer: *Contribuții la istoria Brașovului*. Aldus, Brașov 2006. (Caietele Corona 5. – A továbbiakban Nussbächer: *Contribuții*) 52–54.

használjuk, és a szakirodalomban is jellemzően így szerepel.⁵⁶ A korabeli német nyelvű iratokban gyakran elkülöníthetők az arannyal és ezüsttel foglalkozó kézművesek az ötvöscéheken belül, és megjelenik a *Silberschmid/Silberarbeiter* mint mesterségre utaló kifejezés, amelyet magyarra ugyancsak ötvösként szokás fordítani, annak ellenére, hogy létezik az *ezüstműves* szavunk is.⁵⁷ A kolozsvári magyar nyelvű forrásokban a céh megnevezésére az *öttvös/öttves* szavakat használták. A brassói ötvösök által (nem azonos időben) fenntartott két tornyot és bástyát,⁵⁸ valamint a segesvári bástyát a magyar nyelvű szakirodalom aranyműves vagy ötvös tornyokként is említi.⁵⁹ A forrásokban pedig gyakran jól elkülönül az arany- és ezüstműves mesterek tevékenysége Brassóban. Mindezek tükrében, jelen tanulmányban törekedtem a kettős megnevezés (ötvös/aranyműves) logikus használatára.

Az ötvös- vagy aranyműves céhek, illetve uniójuk (*Union der Goldschmiedzünfte*) tevékenységéről számos, igen korai forrás maradt fenn. Ismert a szebeni céh 1494-es,⁶⁰ illetve a brassói céh 1511-es statútuma.⁶¹ Amint korábban már említettem, fennmaradt a szebeni céh petíciója az unió 1539-es, új határozataira vonatkozóan,⁶² a brassói, segesvári, szebeni és beszercei aranyművesek hét pontos, közös statútuma, amelyet 1559. december. 2-án fogadott el az Universitas,⁶³ illetve az unió 1561-es rendtartása is.⁶⁴ Az 1559-es statútumot olvasva hamar egyértelművé válik, hogy tulajdonképpen átvették a *Die Grosse Regulation* első három pontját. A maradék négy cikkben a büntetéseket, a mesterremekre vonatkozó korlátozásokat, a céhtagok Erdélyen kívüli (elsősorban moldvai és havasalföldi) munkájának megtiltását, valamint az ott készült és elkobzott termékek beolvasztásának kötelezettségét találjuk. A közös statútum elfogadásakor a brassói, beszercei, segesvári, medgyesi és szebeni céhek (*der Goltshmydt Czeche von Cronen, von Nösen, von Schespurg, von Medwes, vnnd erschienen fur der Herren vom Landt in der Hermanstadt*) képviselői voltak jelen, akiknek neveit is ismerjük.⁶⁵

56 | A magyarországi céhes kézművesipar forrásanyagának katasztere. I. Szerk. Éri István, Nagy Lajos, Nagybakay Péter. Szolnok–Bp. 1975. 203, 236.

57 | Uo. 203, 245.

58 | A brassói ötvösök/aranyművesek késő középkorban fenntartott tornyát a későbbi átépítést követően Graff-bástyának hívták. A céh 1646-ban ismét „bástyát váltott”, korábbi védművük fenntartását a városi tanács a posztócsinálók céhére bízta, az aranyművesek pedig az említett, frissen épült bástyába költöztették értékeiket. Nussbächer: *Contribuții* 175–176; Daniela Marcu Istrate: *Arheologia urbană a Braşovului. Transsylvania Nostra* X. évf. 2016/2. 2–12. 4; Simon Peter–Gernot Nussbächer: *O plimbare în jurul vechiului Braşov*. Aldus, Braşov 2020. 103–106.

59 | A témában lásd *Documente privind Sighişoara* 4–5.

60 | *Comerţ şi meşteşuguri* 78. sz. (213–220).

61 | *Documente de breaslă* 40. sz. (93–96).

62 | Derzsi: *Guilds* 205.

63 | RNLt Brassó Megyei Levéltára (a továbbiakban: BMLt), A brassói Fekete templom gyűjteménye (a továbbiakban: Fek. temp. gyűjt.), IV E 153, nr. 64. Kiadását lásd *Documente de breaslă* 129. sz. (247–249); Jeney-Tóth: *Műves emberek* 106.

64 | *Documente de breaslă* 133. sz. (257–262).

65 | „Herr Simion von Cronen, vnnd die czuen Herren von der Schespurg, nemlich Herr Bortell Igel vnnd Herr Greger Kares, item Herr Michael Theilner czu Nösen mitt seinem Mittbruder Antonio, vnnd Zech Meister von Medwes, mit Namen Herr Dominicus Heltner, vnnd Herr Czyrwes Heltner, vnnd die Herren Zechmeister aus der Hermanstadt, Herr Anthonius Blos vnd Markus Letz.” RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV E 153, nr. 64. Kiadását lásd *Documente de breaslă* 129. sz. (247–249).

Az unió formális létrejötte előttről is jól dokumentálható az erdélyi ötvösök szerteágazó kapcsolati hálója abból az 1512. évi levelezésből, amelyet a brassói céh folytatott egy bizonyos Christopher ügyében, aki korábban megjárta a szegedi és bácsi (ma Bač, Szerbia) céhet is, és egyik társulatból sem a legbékésebb körülmények között távozott.⁶⁶ Pontosan nem tudjuk, hogy a kolozsvári ötvöscéh mikor csatlakozott az unióhoz, azonban az 1570-es években már biztosan tagja volt, ugyanis ekkor konfliktusba keveredett a szebeni céhhel, mivel annak mesterei nem szegődtették a magyar nemzetiségű inasokat.⁶⁷ Az ügyben végül a fejedelmi ítéletábla 1577. július 13-i végzése kimondta, hogy a 450 forint perköltséget a szebeniek kötelesek megfizetni, és ahogy korábban szegődtették az inasokat, ezután is úgy tegyenek.⁶⁸ Másfél évtizeddel később, 1592-ben a szebeni, brassói, besztercei és kolozsvári ötvösök kérték Báthory Zsigmondtól, hogy a frissen kiváltságot nyert mezővárosi céheket (Dés, Gyulafehérvár, Marosvásárhely) ellenőrizhessék. Azok ugyanis, állításuk szerint, nem tartották be az unió szabályzatát, négy pontban is megszegve céhlevelüket. Emiatt kérték, hogy a fejedelem „ötvesekkel, tudós emberekkel ítéltesse [...], ha elég mesterek”, különben az unió régi tagjai továbbra is kontároknak fogják tartani a három mezőváros ötvöscéheinek mestereit.⁶⁹ A szakirodalomból azt is megtudjuk, hogy a kolozsvári ötvösök az 1560-as évekre nemcsak a szász unióval, hanem a magyar városok céheivel is jó kapcsolatot alakítottak ki. Egy 1590 előtt kelt levél tanúsága szerint megállapodást kötöttek a váradi és debreceni ötvösökkel, kölcsönösen elfogadva a mesterremek elkészítését egymás városában, továbbá, ha egy céhmester elköltözött, korábbi városának köszönőpoharat, új lakhelyén pedig mesterasztalt kellett, hogy adjon, de a remeket nem kellett újra elkészítenie.⁷⁰ A megállapodás jelentőségét enyhén árnyalja, hogy a Debrecenből elszármazó ötvösök Kolozsvár helyett inkább Kassán találták meg számításaikat: a felső-magyarországi városba 10-nél több mester, egy legény, illetve két inas is áttelepedett, miközben Kolozsvárra csupán Debreceni Eötvös Zsigmond.⁷¹

Az ötvösök/aranyművesek uniójához képest keveset tudunk az önöntők és kannagyártók szövetkezéséről (*Die Union der Zinngiesserzünfte*). Az egyetlen (általam ismert) 16. századi irat egy 1561-es statútum, amelyet a céhlegények egyletei számára adott ki az unió, az Universitas pedig 1578-ban erősített meg.⁷² A dokumentum a brassói céh anyagában maradt fenn 17. századi másolat formájában.⁷³

Hasonlóan kevés információval rendelkezünk a rézműves céhek uniójáról is. 1585-ben a szebeni, brassói, besztercei, medgyesi és segesvári rézművesek Báthory Zsigmondnak panaszkodtak el, hogy az erdélyi kereskedők Németországból hoztak

66 | Christopher aranyműves esetét a szakirodalom részletesen feldolgozta, lásd Derzsi: Despre prerogativele disciplinare 217–222; Derzsi: Guilds 212–214.

67 | Jeney-Tóth: *Míves emberek* 107.

68 | Jakab Elek: *Kolozsvár története*. I–II. Kolozsvár Város Közönsége, Bp. 1870–1888. (A továbbiakban Jakab: *Kolozsvár története*) II. 256–257; Jeney-Tóth: *Míves emberek* 107.

69 | Szádeczky Lajos: *Iparfejlődés és a céhek története Magyarországon okirattárral (1307–1848)*. II. Országos Iparegyesület, Bp. 1913. (Az Országos Iparegyesület báró Kornfeld Zsigmond-Könyvtára VII.) 22. sz. (86–87); Jeney-Tóth: *Míves emberek* 107.

70 | Novák János: *A kolozsvári ötvöscéh a XVIII. századig*. Kvár, 1913. 43; Jeney-Tóth: *Míves emberek* 107.

71 | Jeney-Tóth: *Míves emberek* 107.

72 | Derzsi: Despre prerogativele disciplinare 236; *Documente de breaslă* 136. sz. (264–268).

73 | RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV HD 35/3. fol. 2–10.

be olyan árukat, amelyeket helyben is gyártottak, és ennek megtiltását kérték a fejedelemtől.⁷⁴ Azt pontosan nem tudjuk, hogy ekkor már beszélhetünk-e rézműves céhunióról. Az árubehozás tiltásának jóváhagyásáról a beszterceiek 1622-ben kértek másolatot Bethlen Gábertől. Jakab Elek szerint az iratban már a kolozsvári céhet is felsorolták a szász városok rézműves céhei mellett.⁷⁵ Szintén Jakab Elektől tudjuk meg, hogy az árubehozás tiltásának említett, 1585-ös rendeletéről a szász városok 1769-ben beadtak egy másolatot az erdélyi királyi kormányshoz. Jakab hangsúlyozta, hogy a szövegből kihagyták Kolozsvárt, ami szerinte alátámasztja a kolozsvári céh rossz viszonyát a szászokkal.⁷⁶ Figyelembe véve, hogy az eredeti kérdésben nem szerepelt a kolozsvári céh, amelynek másolatát adták be 1769-ben a királyi kormányshoz, Jakab feltételezése csak akkor lenne teljesen helytálló, ha nem ismernénk az 1622-es iratot. Az unió tevékenységét megfelelően szemlélteti, hogy 1640-ben Rákóczi György a brassói rézműves céh (*Kupfer czech*) kérésére (*Andreas Seüressi, Petrus Heölveny és Valentin Üsztyarto* mesterek jelenlétében) megerősíti az Universitas 1615. július. 18-i rendeletét, amelyet a szebeni, segesvári, brassói, medgyesi, kolozsvári és besztercei rézműves céhek kérésére a céhen kívüliek tevékenységével szemben hoztak.⁷⁷

Az 1640-es évekre igazolható a szász kovácscéhek uniójának működése. A közös statútumot 1642. november. 24-én hagyta jóvá az Universitas,⁷⁸ ekkor Szeben, Segesvár, Brassó, Medgyes, Beszterce, Szászsebes, Szentágota, Köhalom, Berethalom és Szászkezd kovácscéhei voltak tagjai az uniónak.⁷⁹ Amint már szó esett róla, számos fémből készült termék importját évszázadokon keresztül szigorúan tiltották Erdélyben. Ezt erősítette meg az Universitas 1699-es határozata, amelyet a szebeni céh vezetőinek kérésére, a kovács céhek uniójának nevében állítottak ki. A határozatban megtiltották a feldolgozatlan vas elővásárlását vagy árusítását az éves vásárok előtt és azokon kívül.⁸⁰

Fafeldolgozó céhek uniói

Az általános szabályozásokat követő évből már bizonyítható az ácsok, illetve az asztalosok és festők céhunióinak működése is. Binder Pál szerint az ácsmesterség mint az építőszakma fontos ága párhuzamosan fejlődött a kőműves mesterséggel. Szerinte az önálló ácscéhek ritkábbak voltak, rendszerint társultak a kőművesekkel vagy más fafeldolgozó mesterekkel, mint például a kerékgyártókkal, kádárokkal. Binder kiemelte az 1485-ben alakult, önálló barcasági ács céhunió működését.⁸¹ Állítását azonban forrással nem támasztotta alá, így semmit sem tudunk az illető unióról, illetve arról, hogy

74 | Jakab: *Kolozsvár története* II. 319; Jeney-Tóth: *Míves emberek* 106.

75 | Jakab: *Kolozsvár története* II. 319–320.

76 | Uo.

77 | RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV E 44, nr. 126.

78 | Az eredeti, német nyelvű szöveget közölte: Heinrich Müller: Zur Geschichte des Repser Stuhles. *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 39. évf. 1913. 249–476. 361–362.

79 | A jelen levő mestereket név szerint is ismerjük: Szebenből *Stephan Meferth és Johannes Lang*, Segesvárról *Lucas Schmied és Mechel Fellmerer*, Brassóból *Mechel Möeser és Hannes Tartler*, Medgyesről *Georg Schmiedt és Mechel Schmiedt*, Besztercéről *Stephan Birker és Georg Schmiedt*, Szászsebesről *Andres Schmiedt*, Szentágotáról *Jakob Schmiedt és Merten Schmiedt*, Köhalomból *Andreas Schmiedt és Hannes Schmiedt*, Berethalomból *Hannes Schmiedt*, Szászkezdről pedig *Andreas Schmiedt*. *A céhes élet* 209.

80 | RNLt Szeben Megyei Levéltára (a továbbiakban: SZMLt), Céhiratok gyűjteménye, Z.U.I. nr. 314.

81 | *A céhes élet* 27–28.

miben hasonlíthatott a később kialakult céhes szövetkezőkhez. A brassói asztalos- és festőcéh irataiból kiderül, hogy 1540-ben már működött az ácsok uniója, amelynek tagjai voltak a brassói ácsok is.⁸² Az 1540. évi irat az erdélyi asztalosok és festők uniójának (*Die Union der Maler-und Tischlerzünfte aus Siebenbürgen*) hét pontos rendtartását tartalmazza, de ugyanitt tűnik fel a brassói molnárok céhének legkorábbi említése is.⁸³ A hét artikulusban megszabják az inasok alkalmazásának feltételeit, a mester és inas köteleseit az inasság éve alatt, a legények céhen belüli kötelezettségeit, a mesterként történő belépés feltételeit, illetve a céhen kívüliek elleni intézkedések is szerepelnek. Ezeket a rendelkezéseket az unió 1549-ben egy újabb, nyolcpontos statútumban bővítette ki, amely az inasok utazására, a legények házasodására, a mesterremek elkészítésére és a mesterré válás folyamatára, valamint a kontárok üldözésére vonatkozott, és amelyet Erdély területén minden asztalos- és festőcéh tagjaira érvényesíteni szerettek volna („... allen Maysteren der ersamer Zech Maler vnd Tyschler, das ezliche Artickel hernach geschribenn vnd bestedigt wordenn sain fon dem gaczen Landt”).⁸⁴

Az erdélyi szász kádár céhunio működését néhány évtizeddel későbbre tudjuk kimutatni. Az Universitas 1579-ben, az unió kérésére – amelynek ekkor Szeben, Segesvár, Brassó, Medgyes, Beszterce és a Kétszék céhei voltak tagjai – megtiltotta a céhen kívüliek számára a kádármesterség gyakorlását.⁸⁵ A szakirodalom a 17. század elejére az unió tagjai közé sorolja a szebeni, segesvári, medgyesi, kolozsvári, besztercei, szászsebesi, nagysinkai, szentágotai, enyedi, nagykapusi, szászkezdí, berethalmi, eceli, kisselyki és nagyselyki céhek kádárjait.⁸⁶ A kádárok esetében egy rendelet alapján az unió (részleges) felbomlására vonatkozó forrással is rendelkezünk: 1782-ben a Gubernium megparancsolta a kolozsvári és a szebeni kádarcéhnek, hogy annak ellenére is kötelesek egymás legényeit befogadni, hogy uniójuk 1777-ben felbomlott.⁸⁷

A fafeldolgozók közül utolsóként beszélünk kell a kerekések céhuniójáról is. Megalakulási éve kérdéses, azt azonban az Universitas által 1569-ben jóváhagyott szabályzatból tudjuk, hogy ekkor Szeben városának, a Hét- és Kétszéknek, valamint Brassónak és Besztercének kerekescéhei már mindannyian az unió tagjai voltak.⁸⁸ Az unió tagságra utal a kolozsvári kerekések jegyzőkönyvében található 1653-as bejegyzés: „Mi kerekescemesterek közönségesen egész céhül végeztük, valamely mesterember falura ki megyen műben való fa venni, tehát tartozzék az céh megbüntetni,

82 | RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV E 170, nr. 56.

83 | Uo.

84 | *Documente de breaslă* 100. sz. (198–200); Jeney-Tóth: *Míves emberek* 106.

85 | RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV E 176, nr. 81.

86 | Az unió 1614. július 12-én hozott határozatait a következő céhmesterek írták alá: Szebenből *Martinus Krauss Bedner* és *Andreas Beyer*, Segesvárról *Georg Koppescher* és *Mertten Lyff*, Medgyesről *Frank Serapin* és *Johannes Weiss*, Besztercéről *Pítter Oth* és *Mechel Engesser*, Kolozsvárról *Hannes Winterer* és *Pítter Gebell*, Enyedről *Simon Bedner* és *Mechel Bedner*, Szászsebesről *Hannes Hans* és *Pítter Schenkayer*, Nagysinkről *Blass Grinis* és *Hannes Kessler*, Szentágotáról *Gerg Promer* és *Jokeb Bedner*, Nagykapusról *Jokeb Bedner* és *Weyss Bloss*, Szászkezdíről *Georg Gekel*, Berethalomról *Gerg Bedner* és *Franz Bedner*, Ecelről *Hannes Bedner*, Kisselykről *Lehnert Bedner* és *Gerg Bedner*, illetve Nagyselykről *Mertten Bedner* és *Mechel Bedner*. *A céhes élet* 18, 178; Jeney-Tóth Annamária: Kolozsvári céhek Bethlen Gábor korában. *Történeti Tanulmányok* 5. évf. 1997. 5–20. (A továbbiakban Jeney-Tóth: Kolozsvári céhek) 9.

87 | RNLt Kolozs Megyei Levéltára (a továbbiakban: KMLt), Céhiratok gyűjteménye, A kolozsvári kádárok céhe, nr. 24.

88 | *A céhes élet* 123.

az Universitas végezése szerint az megnevezett négy forinttal, engedelem nélkül”.⁸⁹ A szakirodalomból kiderül, hogy a kolozsvári kádár- és kerekescéhek mestereihez – mint a céhunió tagjaihoz – jöttek mesterséget tanulni Szászföldről is. A kádarcéh 1582 és 1665 között szegődtetett, 165 név szerint ismert inasa közül 45-nek állapítható meg a származási helye. Ennek értelmében az inasok főként a szász székek településeiről érkeztek: Nagysinkszékről 9, Újgyházszékről 8, Medgyesszékről 5, Szebenszékből 4, Szászsebesből 2, Brassóból, Kőhalomból, illetve Segesvárszékből 1-1 inas.⁹⁰ 1679-ben az Universitas újabb, hárompontos statútumot hagyott jóvá a szebeni, segesvári, brassói, medgyesi és besztercei kádarcéhek kérésére, amelyben – a Nagyenyeden gyakorlatban levő szabályok alapján – a céhek legényeire vonatkozó, a korábbiaknál szigorúbb korlátozásokat hoztak. Emellett a kőhalmi kerekések céhének kötelezővé tették az unióhoz való csatlakozást. A szászkeresztúri (*Creutz*), miklóstelki (*Clostorf*), mesei (*Meschendorf*) és nagyekemezei (*Gross-Prostoff*) kerekéseket pedig kötelezték, hogy csatlakozzanak a szebeni céhhez, és tartsák be az újgyházi céh statútumát.⁹¹

Bőrmegmunkáló céhek uniói

Az ötvösök és aranyművesek esetében kifejtett, megnevezésbeli nehézségek a lábbelikészítők céheire is vonatkoznak. Több erdélyi város esetében sem tudjuk pontosan, hogy a vargáknak és a csizmadiáknak voltak-e különálló céheik a vizsgált időszakban, vagy csak a megnevezésük változott folyamatosan a forrásokban. Mivel ezekben a céhekben a kezdetektől fogva csizmadiamesterek is dolgoztak, a (csak) vargacéh megnevezést nem találom megfelelőnek. Az Universitas 1639 decemberében megtiltotta a csizmadiáknak, hogy független céheket alakítsanak, a rendelet pedig egészen a 18. század közepéig érvényben maradt.⁹² Ennek ellenére a csizmadiák függetlenedési kísérletei folyamatosak voltak. Példának okáért tudjuk, hogy a kolozsvári csizmadiák már 1608-ban megpróbálták függetlenedni a vargáktól Orgován János magyar és Brassai Péter szász céhmester vezetésével.⁹³ A kísérletek a következő évtizedben is folytatódtak. A csizmadiák 1614-es kérvényében olvashatjuk, hogy: „... itt Kolozsvárat a csizmadia mesterekben, egy néhányan a vargák közé kezeket bédátták és magokat is beígérték, és azután a varga céhben tizenöt esztendeigh voltak csizmadiák”. 1629-ben Magyar Ferenc és Szakmári István céhmestersége idején újra megpróbálták önálló céhet alakítani, amit Bethlen Gábor jóvá is hagyott nekik, kísérletük azonban a fejedelem halála után kudarcba fulladt, mivel a városi tanács nem engedélyezte a csizmadiáknak a céhszervezést.⁹⁴ A felső-magyarországi városokban a csizmadiacéhek függetlenedési folyamata a 17. század végére tehető.⁹⁵

A királyföldi vargák 1560-ban kiadott céhszabályzata alapján az unió magában foglalta a szebeni, segesvári, medgyesi, szászsebesi, besztercei, nagyenyedi, szentágotai,

89 | Jeney-Tóth: *Míves emberek* 106.

90 | Uo. 107.

91 | RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV E 64, nr. 166. A szebeni céh számára készült másolat: RNLt SZMLt, Céhiratok gyűjteménye, Z.U.I. nr. 279.

92 | RNLt SZMLt, Brukenthal-gyűjtemény R1-10, nr. 105.

93 | Jeney-Tóth: *Míves emberek* 80.

94 | Uo.

95 | H. Németh István: i. m. 155.

nagysinki, kőhalmi, szászkézdi és szászvárosi céheket.⁹⁶ Az árusítási helyeket meghatározó szabályzat alapján 1614-ben már a brassói, kolozsvári, szerdahelyi, újgyeházi, berethalmi, riomfalvi, muzsnai és eceli céhek is az unió tagjai voltak.⁹⁷ A különböző bőrök feldolgozására vonatkozó céhes privilégiumok kisebb átfedései, illetve a magyarországi bőrellátást jelentősen megnehezítő, nagy volumenű kivitel miatt⁹⁸ folyamatosan pereskedtek egymással a szűcsök, a vargák és csizmadiák, a szíjgyártók, a tímárok, valamint a mészárosok céhei Erdélyben és Felső-Magyarország területén egyaránt. A nagyobb jogi káosz elkerülése érdekében, a szász világi hatóságok tiltották a különböző mesterségeket gyakorló, bőrmegmunkáló kézművesek unióinak létrejöttét. 1618-ban az Universitas korlátozta a varga- és csizmadia-, illetve a tímárcéhek kapcsolatait, megtiltva unióra lépésüket. A határozat egy 1647-es brassói átiratban maradt fenn, amely tanúsága szerint előbb Michael Hermann főbíró, majd a városi tanács is megtiltotta a brassói vargáknak és tímároknak, hogy uniót alakítsanak.⁹⁹

A lábbelikészítőkről a szűcsökre térve, esetükben nem kizárható, hogy már az 1539-es általános szabályzatok érvénybe lépése előtt is rendelkeztek egyfajta szövetekezéssel, de kérdéses, hogy ezt nevezhetjük-e céhuniónak. 1505-ben az erdélyi városok szűcscéhei úgy határoztak, hogy akik céheik statútumait megszegik, azokat az „ország olyan becsületes mesterei büntessék meg, akik korábban nem ismerték azokat”.¹⁰⁰ Derzsi Júlia hangsúlyozza, hogy az eset egyedülálló, mivel a különböző városok céhmesterei, illetve a későbbi céhuniók tagjai sem bíráskodtak közösen, illetve azokban az esetekben, amikor összefogtak egy-egy vitás helyzetben, annak megoldását mindig az érintett város céhe kellett, hogy elrendezze.¹⁰¹ 1513-ban II. Ulászló az erdélyi szűcsök kérésére megerősítette azok juh és más állatok, valamint a vadállatok bőreinek felvásárlására vonatkozó privilégiumát.¹⁰² A rendeletet fia, II. Lajos is megerősítette 1519-ben, azzal bővítve ki, hogy megtiltotta minden alattvalójának Magyarország, Moldva és Havasalföld területén, valamint mindenhol Erdélyben, de főként a Szebenben, Brassóban, Segesváron, Medgyesen, Besztercén, Szászsebesen, Kolozsváron és Enyeden tevékenykedő kereskedőknek, hogy a bárány-, róka-, nyest- vagy akármilyen más feldolgozatlan vagy kikészített bőröket az országból kivigyék.¹⁰³ Az általános szabályozásokat követő időszakból ismert, legkorábbi szűcsuniós statútumot 1555. december 2-án hagyta jóvá az Universitas. A statútumból ki kell emelnünk azt a részt, amely megemlékezik a *Die Grosse Regulation*-ról: „... először azokról a statútumokról esett szó, amelyeket az egész Szász Universitas területének vezetői 1539-ben, egy levélben állapítottak meg, és elrendelték, hogy a szűcsök céhe minden városban ezek szerint éljen, és most minden fél

96 | *A céhes élet* 18; Jeney-Tóth: Kolozsvári céhek 9.

97 | RNLt BMLt, Segesvár város levéltára (a továbbiakban: Segesvár v. lt.), A. M. 1819, nr. 2583, 2. csatolmány.

98 | H. Németh István: i. m. 144.

99 | RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV HD 24/19/2, nr. 282. Másolata: RNLt BMLt, Segesvár v. lt., A.O.S. 4682. P2. nr. 4.

100 | „... wnd ewren pene awffgelecht von den ersamen Mastern vorgemelh des Landes swllen sy nicht wysssen.” *Documente de breaslă* 33. sz. (83–86).

101 | Derzsi: Despre prerogativele disciplinare 223–224.

102 | Jakab: *Kolozsvár története* I. 581; *Documente de breaslă* 55. sz. (116–119); Jeney-Tóth: *Míves emberek* 78.

103 | Jakab: *Kolozsvár története* I. 581; *Documente de breaslă* 63. sz. (129–131); Jeney-Tóth: *Míves emberek* 96.

beleegyezett abba, hogy ezeket tiszteletben tartja”.¹⁰⁴ Bő évtizeddel később, 1569-ben újabb statútumot kaptak az erdélyi szűcscéhek.¹⁰⁵ Az uniónak 1577-ben tagjai voltak a királyföldi városok (Szeben, Brassó, Medgyes, Segesvár, Szászsebes) és egyes vármegyei és székelyföldi mezővárosok (Torda, Enyed, Marosvásárhely) szűcscéhei is, majd 1582-ben csatlakoztak Beszterce, Kolozsvár, Dés és Szászkezd céhei.¹⁰⁶ A segesvári céh iratai között másolat formájában fennmaradtak az unió gyűlésein 1580 és 1618 között hozott egyes határozatok.¹⁰⁷

1555. november 25-én az Universitas jóváhagyta a fennhatósága alá tartozó területeken működő szíjgyártó céhek uniójának 12 pontos, céhlegyenyekekre vonatkozó statútumát (*Beschlüsse der Union der Reimerzünfte auf dem Gebiet der Sächsischen Nationsuniversität in zwölf Artikeln, betreffend die Gesellen*).¹⁰⁸ Az unió tevékenységére vonatkozó források jelentős része egy évszázaddal későbből maradt fenn. Ezekből a tímárok és szíjgyártók között dúló, elhúzódó konfliktus képe rajzolódik ki, egyben az unión belüli, folyamatos nézeteltérésekre is felhívják a figyelmet. 1675-ben az enyedi vásárbírák a szíjgyártó unió kérésére (Szeben, Kolozsvár, Segesvár, Medgyes, Beszterce és Nagysink céheit említik név szerint) elrendelték, hogy az ottani vásárokon „az szép réghi rendtartásokban es helyekben az Unioje léven a Prioritas” az olyan magyar városok szíjgyártóival szemben, akik később nyerték el privilégiumukat (például a marosvásárhelyiek).¹⁰⁹ A brassói szíjgyártó céh iratai között egy, 18. század közepére datálható másolatban maradt fenn az uniónak a Szász Universitashoz címzett memorandumja, amelyben a kisebb városok céheinek képviselői a szebeniek túlzó igényeire panaszkodtak. Kiemelték, hogy a szebeniek mindig a piacon legelől levő árusítási helyet követelik az éves vásárokon, illetve irányítani próbálják az unió többi céhének működését. Mindez ellentmond az 1635., 1640., 1675., és 1724. években hozott statútumoknak, amelyekben az árusítási helyek meghatározását sorshúzáshoz kötötték, illetve hangsúlyozták a céhek közötti egyenlőséget az unión belül.¹¹⁰ A 18. század közepére megkérdőjelezhető a kolozsvári szíjgyártók uniói tagsága, mivel a céh tagjai a „kincses város” vargaival és tímárjaival együtt alkotnak uniót. A szerveződésük inkább egy közös céhhez hasonlítható, amit egy 1764-es, a városi tanácsnak címzett panaszlevél támaszt alá. Ebben a három mesterség képviselői nehezményezik, hogy a város mészárosai, akik a szebeniekkel alkotnak uniót, megcsonkítják a levágott marhák bőrét.¹¹¹

Röviden ki kell térnünk a már említett tímárok céheinek uniójára is. Egy 1796-os, Brassóban hitelesített másolatban maradt fenn az unió talán legkorábbi, 1512. évi,

104 | „Zum Ersten hatt man vorgenommen zu reden von den Artyckeln, welche den schriftlich in ein Brieff verfasst sein worden, von den Herrn des gancze Lands der Vnuiversitet der Saxen, des Jars 1539, vnnd die selbigen bevohlen einer iczlicher Stadt der Kyrchner Czech darnach zu leben vnnd iczundt ein yglicher Theil darczu verwillight hatt.” *Documente de breaslă* 119. sz. (226–228).

105 | *Comerț și meșteșuguri* 141. sz. (403–405); Derzsi: *Despre prerogativele disciplinare* 237.

106 | *A céhes élet* 18–19.

107 | RNLt Maros Megyei Levéltára (a továbbiakban: MMLt), Segesvári Múzeum Gyűjteménye (a továbbiakban: Segesvári Múz. gyűjt.), nr. 1350.

108 | RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV E 171, nr. 58. Kiadását lásd *Documente de breaslă* 117. sz. (222–224).

109 | RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV E 203, nr. 164.

110 | RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV HD 19/36/31–32, nr. 98.

111 | RNLt KMLt, Céhiratok gyűjteménye, A kolozsvári mészárosok céhe, nr. 4/e, fol. 107–108.

36 pontos statútumának négy artikulusa.¹¹² A forrásból az is kiderül, hogy 1571-ben a segesvári, szebeni, brassói, medgyesi, besztercei és kolozsvári céhek voltak az unió tagjai. A szövetezés több évszázaddal később is működött, ami a fogarasi céh 1839-es felvételéből derül ki.¹¹³

Szövet-, posztó- és kenderfeldolgozó céhek uniói

Modern kifejezéssel élve nevezhetnénk akár ruházati vagy textiliparban tevékenykedőknek is e kategóriába sorolt céheket. Azonban a kendert feldolgozó kötélverők hozzáadásával bővíteni kívántam ezek csoportját. Alapvetően olyan céhuniókról beszélünk, amelyek jelentős része a 18. században alakult meg. Kivételt a takácsok és szabók céhei képeznek. Saját forrásgyűjtésem során nem sikerült a takácsunió működésének nyomaira bukkanni, emiatt a szakirodalom megállapításaira hagyatkozom. Amint egy korábbi alfejezetben említettem, a királyföldi takácsok már 1487-ben közös statútumokat kaptak. Több mint egy évszázaddal később, 1589-ben az erdélyi szász takács céhunió (Segesvár, Brassó, Beszterce, Szeben és Kolozsvár céhei) öt pontból álló szabályzatot adott ki, melynek célja a kontárok tevékenységének beszűntetése volt.¹¹⁴ A következő század közepére már Szászsebes, Berethalom, Enyed és Kisselyk céhei is az unió tagjai voltak, és egy újabb, 5 pontból álló egységes céhszabályzatot fogadtak el.¹¹⁵

Textiliparról beszélve nem feledkezhetünk meg a szabók céheiről, illetve a valószínűleg azokból kivált, kisebb kézműipari szövetezésekről sem. A szabócéhek uniója valószínűleg már a 16. században működött. 1559-ből fennmaradt egy határozat, amelyet az Universitas hozott egyfelől a brassói és barcasági, másfelől a Hét- és Kétszék, Beszterce és Kolozsvár szabócéhei közötti perben,¹¹⁶ ekkor tehát még nem beszélhetünk egységes, erdélyi szabó céhunióról, azonban a Brassón és Barcaságon kívüli céhek már közösen képviselték érdekeiket. Egységes erdélyi unióról legkorábban 1615-től lehet szó. Ekkor Bethlen Gábor a szebeni céh kérésére (a szabócéhek uniójának nevében) megtiltotta a görög, román és örmény kereskedőknek, hogy szabók termékeivel kereskedjenek Szászföld területén. Akik a rendelkezést nem tartották be, azoktól termékeiket elkobozták, melyekből kétharmad rész a helyi céhet, a maradék egyharmad pedig a hatóságokat illette.¹¹⁷ 1631-ben az unió egy új – a termékek vásárláson való árusítására és termelési normákra vonatkozó –, 31 pontos statútumot fogadott el. Tagjai akkor Szeben, Segesvár, Brassó, Beszterce, Medgyes, Szászsebes, Berethalom,

112 | Az eredeti statútumnak a 22., 23., 35. és 36. pontjait erősítették meg, amelyek az inasok felvételére és a mestermunkára vonatkoznak. RNLt BMLt, Segesvár v. lt., A. M. 1796 nr. 1570, első csatolmány, fol. 1–3. Másolata: RNLt, SZMLt, Medgyesi Evangélikus Plébánia iratai (a továbbiakban: Medgy. Ev. Pléb.), fasc. 140., fol. 159–160.

113 | RNLt MMLt, Segesvári Múz. gyűjt., nr. 1262.

114 | A gyűlésen Kolozsvárt Hannes Roth takács céhmester, valamint Georg Schneider képviselte. Jeney-Tóth: *Míves emberek* 99.

115 | Uo.

116 | Az Universitas ekkor jóváhagyta a szabómestereknek, hogy elkobozhassák a nem megfelelő minőségű munkákat, amit addig csak a bírák tehettek meg. *Documente de breaslă* 128. sz. (246); Derzsi: *Despre prerogativele disciplinare* 231; Derzsi: *Guilds* 223.

117 | Az irat egy 1755-ös másolatban maradt fenn. RNLt BMLt, Segesvár v. lt., Céhiratok (1755–1793), nr. 6373, P 77/755, nr. 2.

Szentágotta és Nagysink szabócéhei voltak.¹¹⁸ 1640-ben a brassói városi tanács *Petrus Pleckert* és *Mathias Sporrert* küldte az Universitas gyűlésére, ahol a szabók, szűcsök, vargák/csizmadiák és kesztyűkészítők céheinek unióit is összehívták.¹¹⁹ Egyben ez az egyetlen általam ismert forrás a kesztyűkészítők céhének működéséről. Egy egy évvel későbbi forrásból pedig megtudjuk, hogy 1641-ben a fogarasi szabócéh is tagja volt az uniónak.¹²⁰

A posztócsinálók, illetve a gomb- és harisnyakötők céhunióinak működésére vonatkozóan a 18. század közepétől vannak forrásaink. Előbbiről egy 1734-es adattal rendelkezünk. Ekkor Simon Baussner szász gróf megparancsolta a brassói városi tanácsnak, hogy küldjék el a posztócsinálók céhének képviselőit az Universitas gyűlésére a szebeni Georg Johann Capp jutalmazása ügyében, aki privilégiumot szerzett a szebeni, brassói és nagydisznói posztócsinálók céhuniójának VI. Károly császártól.¹²¹

A szebeni harisnyakötők és gombkötők céhei 1746-ban írtak levelet a brassói, hasonló mesterséget gyakorló céheknek, javasolva az unió alakítását, hogy megakadályozhassák az örmény és szerb kereskedők okozta károkat. A szebeniek azt is kifejtik, hogy a kolozsvári, gyulafehérvári és marosvásárhelyi céhek hasonló unióra léptek, és privilégiumukat jóváhagyta Mária Terézia.¹²² Kérdéses azonban, hogy az unió létrejött-e, mivel 1762-ben a szebeni harisnyakötők céhe ismét felajánlotta a brassóiaknak az unióra lépést, amely segítségével a céheik közös érdekeit védhetik, főként a hadseregtől kapott megrendelések ügyében.¹²³

Egy-egy 18. század végi forrás megemlíti a kalapkészítők (1773),¹²⁴ illetve a rásavagy kelmekészítők céheinek unióit (1790) is.¹²⁵ Utóbbi adat viszont további ellenőrzésre szorul annak tükrében, hogy a brassói rásakészítők céhének csupán (a posztócsinálók céhtől való) függetlenedési kísérletéről tudunk, de a folyamat sikerességét még nem sikerült igazolni.¹²⁶

A kategóriából némileg kilógó kötélverő céhunió működése is csak a 18. századra igazolható. Egy 1725-ös forrás külön említi a segesvári céhet és a szebeni céhuniót.¹²⁷ Jogosan tehető fel a kérdés, amelyet jelen ismereteink alapján nem tudunk megválaszolni:

118 | RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV E 162, nr. 117.

119 | RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV E 45, nr. 127.

120 | RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV E 193, nr. 133.

121 | RNLt BMLt, Brassó város levéltára (a továbbiakban: Brassó v. lt.), A városi tanács céhekkel kapcsolatos iratai, fasc. II. nr. 298.

122 | A levélhez csatolták a nagyenyedi gombkötők statútumának a 25–27. és 31. pontjait, amelyek a termékek árusítására vonatkozó határozatokat tartalmaznak. Uo. fasc. I. nr. 110.

123 | RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV HD 26/7, nr. 7.

124 | RNLt SZMLt, Csomókba rendezett iratok gyűjteménye (Colecția de acte fasciculare), fasc. 128., fol. 129–130.

125 | RNLt SZMLt, Céhiratok gyűjteménye, fasc. 349., fol. 57.

126 | Az 1721 és 1746 közötti iratokból nehéz kimutatni a független rásakészítő céh tevékenységét, 1747-ben azonban a brassói posztócsinálók kéri a Guberniumtól, hogy kötelezzék az Universitas és a brassói városi tanácsot, hogy tartsák tiszteletben az ő régi kiváltságukat, mely szerint készíthetnek „posztó rása”-t, amiben meg akarja őket akadályozni az új „Rás csinálók czéhe”, amely privilégiumot is kapott a várostól. Vö. RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV HD 30/18, nr. 333. Az új céh megalakulásának valamelyest ellentmond egy 1747 és 1869 között vezetett regisztrum (RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV HD 30/25, nr. 505.), amelynek első oldalain még posztócsinálók céhként hivatkoznak magukra, majd a posztó- és rásakészítők közös céheként.

127 | RNLt BMLt, Segesvár v. lt., Szebeni iratok, nr. 85. (a leltárkönyvben tévesen a 98. szám alatt szerepel).

hogyan működhetett egy településen belül kötélverő céhunió? 1770-ben a kolozsvári, segesvári, medgyesi és beszercei kötélverők céhei alkottak uniót.¹²⁸

Élelmiszeriparban tevékenykedő céhek uniói

A kutatás talán legváratlanabb eredményét az jelentette, hogy a mészároscéhek unióját nem sikerült a 18. századnál korábbra kimutatni. A medgyesi céh iratai között maradt fenn az unió néhány, 1772-es beadványa a Guberniumhoz,¹²⁹ továbbá arról van adatunk, hogy a marosvásárhelyi céh 1850-ben kérte ki a segesváriak véleményét egy unió alapításáról.¹³⁰ Figyelembe véve, hogy a brassói és a szebeni mészároscéhek anyagában is nagyon kevés, 18. századnál régebbi irat maradt fenn, valószínűleg a kisebb városok céhes anyagának tüzetesebb vizsgálata adhat választ a kérdésre.

A szakirodalomból megtudjuk, hogy a brassói és a barcasági német molnárók céhuniójának szabályzata 1571-ben segesvári minta alapján készült, élén pedig egy brassói főmester állt.¹³¹ A környező mezővárosokban „öregmesterek” ügyeltek a céh rendjére. Évente választottak „malomlátót”, aki tisztsége idején kétszer végiglátogatta a malmokat, és szükség esetén pénzbírsággal sújtotta a hanyag molnárokat.¹³² Saját kutatásom során nem bukkantam e szabályzat nyomaira, hanem egy fél évszázaddal későbbi, 1615. évi, öt pontból álló statútum 18. századi másolatát találtam meg. A szászok gyűlése által jóváhagyott artikulusok tiltották a céhen kívülieket és más nemzetiségűeket a mesterség gyakorlásától, megvédték a molnárokat a helyi hatóságok visszaéléseivel szemben, vízimalmok építésére vonatkozó monopóliumot biztosítottak a céh számára, illetve meghatározták a legények alkalmazásának és szabadságának időszakait karácsony és húsvét között.¹³³

A tárgyalta kategóriákba nem sorolható céhuniók

Bár alapvetően az élelmiszeripar igényeit látták el a fazekascéhek, a szakirodalomban a követ és agyaggal foglalkozó mesteremberek közé szokták sorolni a fazekas-mestereket.¹³⁴ Emiatt az előző kategóriától különválasztva tárgyalom tevékenységüket. Az erdélyi fazekasok uniójának (*Die Union der Töpferzünfte aus Siebenbürgen*) egy 1580. november 25-én jóváhagyott, 8 pontos statútuma maradt fenn, egy 18. századi, megrongálódott másolat formájában. Az artikulusok az inasok alkalmazásának kritériumaira, a mesterremekre, a legények utazási feltételeire, a fazekakra vonatkozó gyártási normákra, csempék és üstök készítésére, illetve más, fazekasságon kívüli munkák gyakorlásának tiltására vonatkoznak.¹³⁵

Kiváltságos helyzetben találjuk magunk a borbélyok céheinek és uniójának esetében, amelyeket igencsak nehéz lenne a „feldolgozott nyersanyag” szerint csoportosítani. Emiatt – a fazekasokhoz hasonlóan – külön csoportba soroltuk azokat is. A szebeni,

128 | RNLt KMLt, Céhiratok gyűjteménye, A kolozsvári kötélverők céhe, nr. 1.

129 | RNLt SZMLt, Medgy. Ev. Pléb., fasc. 138., fol. 173–174.

130 | RNLt MMLt, Segesvári Múz. gyűjt., nr. 457.

131 | *A magyar élelmiszeripar története*. Szerk. Kirsch János, Szabó Lóránd, Tóth-Zsiga István. Mezőgazdasági Kiadó, Bp. 1986. 35.

132 | Uo. 36.

133 | RNLt BMLt, Segesvár v. lt., A.O.S. Céhiratok (molnárceh), nr. 2.

134 | Binder: Der Verfall und die Aufhebung der Zünfte 230.

135 | RNLt BMLt, Fek. temp. gyűjt., IV HD 28/3, nr. 152. Kiadását lásd *Documente de breaslă* 195. sz. (387–388).

brassói, besztercei, segesvári és medgyesi céhek első statútumát csupán 1550-ben, bő évtizeddel az általános szabályozások érvénybe lépését követően erősítette meg Izabella királynő.¹³⁶ Derzsi Júlia hangsúlyozza, hogy a viszonylag késői megerősítés amiatt is fontos, mivel a borbélyokat ekkor a királynő – az 1539-es határozatok értelmében – a városi tanács védelme alá helyezte.¹³⁷ Nem sokkal később, 1562. november 29-én az Universitas megerősítette a borbélyok és sebészek uniójának statútumait.¹³⁸ Az irat egyike azon kevés statútumnak, amely megszab egy felső értéket, ameddig a céh hatáskörébe tartozik a szankcionálás: a borbélyok esetében ez 1 forint volt.¹³⁹

Rövid kitekintés – a felső-magyarországi céhuniók

Az erdélyi céhuniók működését vizsgálva érdemes kitekintenünk a felső-magyarországi városokra is. Az erdélyi céh- és a felső-magyarországi céh- és városi uniókat összehasonlítva kijelenthető, hogy utóbbiak néhány évtizeddel korábban, már az 1480-as években megalakultak.¹⁴⁰ A H. Németh István által vizsgált peres iratanyag tükrében kijelenthető, hogy minden bizonnyal a városok összes céhe szövetséget alkotott.¹⁴¹ A 17. századra a német városok patríciusrétege, hogy hegemoniáját megőrizze, a városokat övező 3–6 mérföldes sávban elhelyezkedő falusi, illetve kisvárosi kézművesekkel szemben egyre aktívabb, gyakran elnyomó politikát alkalmazott.¹⁴² A felső-magyarországi városok esetében egy Kassa és Lőcse közötti versengés figyelhető meg a kisebb városok céheinek alárendelése érdekében. Azzal azonban, hogy a 15–16. századok fordulóján a fő kereskedelmi útvonalak a Szepességből átkerültek Sáros megyébe, Kassa egyértelmű vezető szerephez jutott, és folyamatosan céhprivilegiumokat bocsátott ki a Lőcse közvetlen vonzáskörzetébe tartozó, szepességi száz jog szerint élő városok részére.¹⁴³ A szövetség privilegiumlevele a kassai főcéh szabályzatán alapult, illetve működése is a kassaiak korábban kialakított céhhálózatára épült, a főcéh és fiókcéh közötti jogi kereteket alkalmazva.¹⁴⁴ A 13 szepességi mezőváros kivételével az unióhoz csatlakozó többi mezőváros nem rendelkezett beleszólási joggal a szövetség politikájába, sőt azok képviselőit az általános gyűlésekre sem hívták meg.¹⁴⁵ A belépni kívánó új céhet a szövetség minden városa jóvá kellett, hogy hagyja, illetve legalább

136 | „... quatenus pro commodo et augmento civitatum praedictarum, ac diligentiori accuratiorique exercitio artificio eorum, proque bono dictorum artificum regimine temporibus futuris observari, contubernium seu cecham instituere, ac institui permittere sub conditionibus seu articulis infrascriptis ex clementia nostra reginale dignemur.” *Documente de breaslă* 103. sz. (202–206).

137 | Derzsi: Despre prerogativele disciplinare 235.

138 | *Comerț și meșteșuguri* 138. sz. (396–401).

139 | Derzsi: Despre prerogativele disciplinare 222.

140 | H. Németh István: i. m. 138.

141 | Uo. 139.

142 | Az is előfordult, hogy a céhes ügyekben tartott gyűléseken nem a kézművesek küldöttei, hanem a városi tanács tagjai képviselték a céheket, emiatt gyakran megtörtént, hogy a tanácsosok érdekei érvényesültek. Uo. 139–140.

143 | Uo. 148.

144 | Uo. 147.

145 | Uo. 145.

egy ajánló közbenjárására is szükség volt, akinek javaslatára felvették a kérelmezőt.¹⁴⁶ H. Németh István hangsúlyozza, hogy a mezővárosok céhszövetségekre kényszerítésének „módszerei hátterében a városok korábban megszerzett és a korszakban megtartott gazdasági-piaci ereje állt. Ez tette lehetővé, hogy a városok kényszereszközöket alkalmazhattak a mezővárosokkal szemben, amelyeknek emiatt semmi esélyük nem volt arra, hogy összehangoltan és hatékonyan védekezhessenek ellenük”.¹⁴⁷ A folyamat – amelyet a mezővárosok céheinek értékesítési problémái jellemeztek – a 17. században válik szembetűnővé, amikor azok már sem versenyre, sem komoly ellenállásra nem voltak képesek a tehető városok céheivel szemben.¹⁴⁸ A felső-magyarországi céhuniók a 18. század során a megváltozott gazdasági viszonyok, illetve a Habsburg-kormányzat központosító, abszolutisztikus jellegű törekvései következtében szűntek meg. 1761-ben minden céhet köteleztek arra, hogy királyi céhlevelet váltson ki, illetve régi királyi privilégiumait újítsa meg. Ettől kezdve a céhprivilegiumok és szabályzatok kibocsátása kizárólag királyi felségjoggá vált, megszüntetve az uniók joghatóságát.¹⁴⁹

A felső-magyarországi és erdélyi céhuniók tevékenységét összehasonlítva kiemelnék néhány jelentős eltérést. Előbbiek esetében sokkal inkább egy városok közötti szövetség képe rajzolódik ki, nem csupán a kézművesek céheinek szerveződése. A különbséget jól illusztrálja, hogy míg a felső-magyarországi céheket – miként erre korábban utaltam – gyakran a városi tanácsosok képviselték a különböző gyűléseken, az erdélyi uniók esetében nem találkoztunk hasonló jelenséggel. H. Németh István kutatási eredményei egyértelműen hangsúlyozzák, hogy a felső-magyarországi céh- és városi szövetségeket Kassa városa fokozatosan „uralma alá hajtotta”. Ugyan Erdélyben is kimutathatók a szebeni céhek hasonló, uniós belüli kísérletei, a lényegesen nagyobb területű fejedelemségben azonban Brassó, Beszterce és Kolozsvár („saját” kereskedelmi útvonalainak is köszönhetően) valamilyen szinten ellensúlyozni tudták a Szeben vezette hétszéki céhek hegemoniára való törekvését.

Összegzés

Amint az előző alfejezetekből kirajzolódott: átfogó képet festeni a céhuniókról nem egyszerű feladat. A közös pontokon túli, helyi specifikumokat mindig szem előtt kell tartani. A képet bonyolítja az is, hogy már a céhek unióinak levéltári forrásokban olvasható megnevezései sem egységesek. A céhuniót (*Zunft Union*) mint kifejezést a különböző városok hasonló mesterséget gyakorló céheinek szövetségére kell használnunk! Ennek tükrében óvatossá kell, hogy legyünk a 17. századi – főként kolozsvári – magyar nyelvű céhes iratokban feltűnő unió kifejezéssel, amely utalhat a városon belüli két *natio* uniójára is, nem csupán a céhek közötti szövetségekre. A kolozsvári céhek 18. századi irataiban az eltérő mesterséget gyakorló kézművesek egyes szövetségeit is unióknak nevezik, ezek azonban sokkal közelebb álltak a hasonló nyersanyagot feldolgozó

146 | A felvétel többek közt privilégiumlevél felmutatásával járt, illetve a belépni kívánó céh egy meghatározott díjat kellett, hogy fizessen a szövetség minden városának külön-külön. Uo. 146.

147 | Uo. 172–173.

148 | Uo. 177.

149 | Uo. 190.

kézművesek közös céheihez, mintsem a „tényleges” céhuniókhoz. Az uniókon belüli (vagy az uniók közötti) konfliktusok fellebbviteli fóruma a Szász Universitas volt, az egyes céhek tagjai viszont gyakran egyenesen a fejedelem elé vitték panaszaikat.

Fenti vizsgálódásunk eredményeként a céhuniók megalakulását több időszakra bonthatjuk. A takácsok, szűcsök és tímárok céhei már az 1480-as, illetve 1510-es években rendelkeztek az unió valamilyen korai változatával, miközben az ácsok (szakirodalomban szereplő), hasonlóképpen korai unióját (1485) források szintjén – legalábbis egyelőre – nem sikerült megragadni.¹⁵⁰ Amint az alábbi táblázat is illusztrálja, szám szerint a legtöbb (12) unió: az ötvösök/aranyművesek, az asztalosok és festők, a borbélyok, a szíjgyártók, a szabók, a vargák/csizmadiák, a kerekeselek, a molnárok, az ónöntők/kannagyártók, a kádárok, a fazekasok és a rézművesek szövetkezése a 16. század közepén vagy második felében jött létre, az általános szabályozások érvénybe lépését követően. A következő évszázadra csupán a kovácsok uniójának létrejöttét sikerült bizonyítani, míg a kesztyűkészítők esetében nem rendelkezünk elegendő adattal ahhoz, hogy működését bizonyosnak tarthassuk. A 18. század során négy újabb céhunió alakult meg (a kötélverőké, posztócsinálóké, gomb- és harisnyakötőké, mészárosoké – utóbbi valószínűleg korábban), továbbá néhány elszórt adat a kalapkészítők és a rása-/kelmekészítők uniójának működésére utalhat. Összességében tehát elmondható, hogy 1487 és 1772 között 21 erdélyi céhunió működésével kapcsolatban rendelkezünk biztos adatokkal, három másik működésének bizonyításához pedig további forrásokra lenne szükség.

Az uniók összetételére nézve megállapítható, hogy a 16. század során azokat főként a Hétszék és adott esetekben Brassó, Beszterce, a Kétszék és Kolozsvár területén működő céhek alkották. A „kincses város”, Marosvásárhely és a kisebb (nem szász lakosságú) mezővárosok céhei általában a 17. század során nyertek felvételt az uniókba. A folyamat egy másik nézőpontból is megközelíthető, ekkor a mezővárosok és falvak kézműveseinek uniókba történő kényszerítéséről kell beszelnünk. Az erdélyi források tükrében ugyan egy kevésbé agresszív folyamat képe rajzolódik ki, mint a Kassa uralta felső-magyarországi (város- és) céhszövetségek esetében, azonban nem feledkezhetünk meg a szebeni céhek dominanciakísérleteiről sem.

Sok más kutatáshoz hasonlóan, az erdélyi céhuniók forrásait vizsgálva is kijelenthetjük, hogy több kérdés merült fel, mint ahányat sikerült megválaszolni. A munka folytatásához szükség lenne a kisebb szász települések, illetve a magyar mezővárosok céhes iratanyagának a fentieknél is tüzetesebb vizsgálatára, valamint a Szász Universitas és a települések közt fennmaradt levelezés áttekintésére.

Melléklet

Erdélyben a 16–18. század között működő céhuniók és azok tagjai időrendi sorrendben

Céhunió	Első említés, illetve az Unió bizonyítható tagjai kronológiai rendben	
Ácsok	1485?	barcasági ács céhunió (nem hivatkozik forrásra a szakirodalom)
	1540	Brassó
Takácsok	1487?	Szebeni (királyföldi?) takácsok közös statútumai
	1589	Segesvár, Brassó, Beszterce, Szeben és Kolozsvár
	17. sz. köz. előtt	Szászsebes, Berethalom, Nagyenyed és Kisselyk
Szűcsök	1505?	Erdély szűcscéhei
	1513	Erdélyi szűcs céhunió
	1577	Szeben, Brassó, Medgyes, Segesvár, Szászsebes, Torda, Nagyenyed, Marosvásárhely
	1582	Beszterce, Kolozsvár, Dés, Száskézsd
Tímárok	1512	Tímár céhunió
	1571	Segesvár, Szeben, Brassó, Medgyes, Beszterce és Kolozsvár
Ötvösök/ aranyművesek	1539	Erdélyi céhunió
	1559	Szeben, Brassó, Segesvár, Beszterce és Medgyes
	1577 előtt	Kolozsvár
	1592 előtt	Dés, Gyulafehérvár, Marosvásárhely
Asztalosok és festők	1540	Erdélyi asztalos és festő céhunió
	1549	Erdély összes asztalos és festő céhtagja
Borbélyok	1550?	A szebeni, brassói, segesvári, besztercei és medgyesi borbélyok közös statútuma
	1562	Borbélyok és sebészek céheinek uniója
Szíjgyártók	1555	A Szász Universitas fennhatósága alá tartozó területek céhei
	1675 előtt	Kolozsvár
Szabók	1559?	Hét- és Kétszék, Beszterce és Kolozsvár céhei, külön érdekképviselőben a brassói és barcasági céhek
	1615	Erdélyi szabó céhunió
	1631	Szeben, Segesvár, Brassó, Beszterce, Medgyes, Szászsebes, Berethalom, Szentágota és Nagysink
	1641	Fogaras
Vargák/ csizmadiák	1560	Szeben, Segesvár, Medgyes, Szászsebes, Beszterce, Nagyenyed, Szentágota, Nagysink, Kóhalom, Száskézsd, Szászváros
	1614	Brassó, Kolozsvár, Szerdahely, Újgyház, Berethalom, Riomfalva, Muzsna és Ecel
Kerekesek	1569	Szeben, a Hét- és Kétszék, Brassó és Beszterce céhei
	1653 előtt	Kolozsvár
Molnárok	1571	Brassói és barcasági német molnár unió
	1615	Királyföld céhei

Céhunió	Első említés, illetve az Unió bizonyítható tagjai kronológiai rendben	
Ónöntők/ kannagyártók	1578	Brassó és nagy valószínűséggel a Királyföld céhei
Kádárok	1579	Szeben, Segesvár, Brassó, Medgyes, Beszterce és a Kétszék céhei
	1614	Nagysink, Szentágota, Nagyenyed, Nagykapus, Szászkézd, Berethalom, Ecel, Nagy- és Kisselyk
Fazekasok	1580	Királyföld céhei
Rézművesek	1585?	Szeben, Brassó, Beszterce, Medgyes, Segesvár
	1615 előtt	Kolozsvár
Kovácsok	1640	Szeben, Segesvár, Brassó, Medgyes, Beszterce, Szászsebes, Szentágota, Kőhalom, Berethalom és Szászkézd
Kötélverők	1725 előtt	Szebeni céhunió?
	1777	A kolozsvári, segesvári, medgyesi és besztercei céhek
Posztócsinálók	1734	Szebeni, brassói és nagydisznódi céhek
Gomb- és harisnyakötők	1746 után	Szeben és Brassó céhei – sikertelen kísérlet az unió megalakítására?
	1762 után	Szeben és Brassó céhei – újabb kísérlet
Mészárosok	1772 előtt	Királyföld céhei
	1850?	Marosvásárhely és Segesvár céhei közötti, unió alakítási kísérlet
Uniók, amelyek működésére csak egyetlen adat vagy forrás utal		
Kesztyű- készítők	1640	Brassó (és valószínűleg a Királyföld céhei)
Kalapkészítők	1773	
Rása-/ kelmekészítők	1790 után?	Szeben és Brassó céhei? Maguk a céhek függetlenedése is kérdéses

An Institution That Linked Towns in Early Modernity: The Activity of Transylvanian Guild Unions

Keywords: *guilds, guild unions, early-modern period, Transylvanian Principality, Transylvanian Saxons*

The study seeks to provide an overview of the foundation and activities of the twenty-one guild unions established in Transylvania between the sixteenth and eighteenth centuries. By guild union (Zunft Union) we refer to associations formed by guilds of craftsmen practicing the same profession in different towns. Although certain guilds had already established early, union-like forms of cooperation from the late fifteenth century onwards, scholars generally employ the term only after the introduction of the 1539 general regulations (Die grosse Regulation) initiated by Transylvanian Saxon authorities. In the initial period, it was mainly the guilds of the Seven Saxon Seats that formed unions; gradually, however, the guilds of Braşov and the Burzenland District, Bistriţa, the Two Saxon Seats and Cluj were also admitted, and during the seventeenth century the guilds of smaller market towns (predominantly Hungarian-populated) became members as well. While the guilds of Sibiu and the Seven Seats sought to dominate the functioning of the unions, Transylvanian sources suggest a less aggressive process than in the case of the guild and town alliances of Upper Hungary (centred around Košice/Kassa).

Az erdélyi örménykatolikus egyház és az Apostoli Szentszék a 18. század közepén*

Az elmúlt két évtized tudományos vizsgálatainak köszönhetően számos új információ került napvilágra az erdélyi örménység betelepüléséről, az egyházi uniójukról, a vallási egyesülést levezénylő Oxendio Virziresco (1654–1715) püspök életútjáról, valamint a közösség konfesszionális helyzetéről a 18. század első felére vonatkozóan. Ennek ellenére az erdélyi örménykatolikus egyház történetének a kutatásában még mindig számos feltáratlan, fehér folt létezik. Különösen igaz ez a megállapítás a 18. század közepére, illetve második felére vonatkozóan. Rövid cikkünkben a közelmúltban történt levéltári kutatások eredményei alapján teszünk kísérletet az erdélyi örménykatolikus (vagy unitus) egyház és az Apostoli Szentszék között a 18. közepén fennálló kapcsolatok összefoglalására. Ugyanakkor, hogy ennek az időszaknak a történetét megérthessük, röviden át kell tekintenünk a történeti előzményeket is.

Az 1668–1672. évek között az örmények két hullámban menekültek a vallási üldöztetések és a háborúságok elől Moldvából és a Lengyel–Litván Unióból az Erdélyi Fejedelemség területére.¹ Kezdetben az új jövevények szabadon gyakorolhatták ősi, keleti rítusú kereszténységüket, és széles körű kereskedelmi kiváltságokat élveztek. Azonban már nem sokkal a betelepülésüket követően a keleti hitű, apostoli hitvallású (*arakelakan*)² örmények Róma látókörébe kerültek.³ Körükben az egyházi egyesülést

* | Jelen tanulmány témájában 2004-ben, 2006-ban, 2008-ban, 2010-ben, 2018-ban és 2024-ben a Klebelsberg Kunó Kutatói Ösztöndíj jóvoltából végeztem levéltári, illetve könyvtári kutatásokat Rómában és a Vatikánban. A támogatást ezúton is hálásan köszönöm. Ezen túlmenően őszinte hálámat szeretném kifejezni dr. Szabó Xéninának, a kolozsvári Erdélyi Ferences Gyűjtőlevéltár levéltárosának, illetve dr. Tóth Krisztinának, római és vatikáni magyar levéltári delegátusnak a cikk írása során nyújtott önzetlen segítségéért.

1 | Az örmények lengyelországi és moldvai múltjáról lásd Krzysztof Stopka: The Religious Culture of Polish Armenians (Church-Public Structures and Relations). *Acta Poloniae Historica* 101. évf. 2010. 163–205; Alexandr Osipian: Trans-Cultural Trade in the Black Sea Region, 1250–1700: Integration of the Armenian Trading Diaspora in the Moldavian Principality. *New Europe College Black Sea Link Program Yearbook 2012–2013*. 111–156.

2 | A közleményben szereplő örmény neveket és fogalmakat a *Revue des études arméniennes* nemzetközi armenisztikai folyóirat által előírt átírási szabályzat szerint adtam meg.

3 | Az örmény keleti egyház korai történetéről és az ugyancsak korai uniók egyházpolitikáról legújabban lásd Nagy Kornél: Az örménykatolikus egyház közép- és kora újkori gyökerei. *Vigilia* 90. évf. 2025/2. 108–119.

megcélzó katolikus térítéseket az Apostoli Szentszék missziós szerve, az 1622-ben alapított Hitterjesztés Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*),⁴ a varsói apostoli nunciatura, a lembergi örménykatolikus érsekség⁵ és az 1664-ben alapított lembergi Örmény Kollégium⁶ együttesen kezdeményezte a római pápánál.⁷

Több kudarcba fulladt missziós kezdeményezést követően végül a Propaganda Fide vezetése 1684-ben megtalálta a már az imént említésre került, moldvai születésű Oxendio Virziresco örmény világi pap személyében azt az alkalmas személyt, aki képesnek mutatkozott az erdélyi örmény misszió sikeres teljesítésére.⁸ Az örmény pap kiválasztása több szempontból is ideálisnak tűnt. Tanulmányait a lembergi Örmény Kollégiumban és a római Collegium Urbanumban⁹ végezte, és családja az 1668. évi betelepülés óta Erdélyben élt, valamint több nyelven beszélt folyékonyan.¹⁰

Oxendio Virziresco 1685-ben indult el Erdélybe, és kezdte meg misszióját. Kezdetben több kudarc érte, de az 1689. évre sikerült megnyernie az erdélyi örménységet a katolikus hitnek. Ennek következtében az erdélyi örmények népes delegációja érkezett Lembergbe 1689 februárjában, ahol Vardan Hunanean (1644–1715) lembergi örménykatolikus érsek kezébe letették a katolikus hitvallást, illetve az erdélyi örmény közösség nevében kimondták az egyházi uniót Rómával. Ugyanakkor a vallási egyesülés csupán a római pápa főségének a kimondására szorítkozott, és számos oly fontos kérdés nem került tisztázásra, mint például a monofizitizmus kérdése, a 451. évi khalkédóni egyetemes zsinat tanítása, az áttért papok státusa, a kalendárium és a liturgikus nyelv használata. Ezek tisztázatlan volta számos konfliktust eredményezett a későbbi időszakokban is.¹¹

4 | Továbbiakban a szentszéki missziós szervre a Propaganda Fide megnevezést használom. Alapításáról lásd: Archivio storico della Sacra Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli o de „Propaganda Fide” (a továbbiakban: APF), Collegio Urbano (a továbbiakban: CU), vol. 1. fol. 1^r–27^v.

5 | Az 1364-ben alapított lembergi örmény érsekség 1630–1681 között igen botrányos körülmények között vált unitussá Nikol (Mikolaj) Torosowicz (1604–1681) ellentmondásos érseki hivatala idején. Erről bővebben lásd Nagy Kornél: *Lembergben kezdődött... Az örménykatolikus egyház születése*. Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, Nyíregyháza 2020. (Collectanea Athanasiana, I. Studia. Vol. 12.) 53–95.

6 | A nevezett oktatási intézményt 1664-ben hívta életre az Apostoli Szentszék. Első rektora Clemente Galano CR (1611–1664) theatinus szerzetes volt. Célja a térség örmény, rutén és ukrán unitus papképzésének a biztosítása volt. 1709-től a szeminárium nevét Örmény–Rutén Kollégiumra változtatta. Erről lásd: APF Collegi Vari (a továbbiakban: CV), vol. 2. fol. 2^r–22^v, 24^r–37^v, 72^r–81^r, 111^r–112^v.

7 | Nagy Kornél: „Omnes viae Varsaviam ducunt”/„Minden út Varsóba vezet”. A moldvai és erdélyi örmény missziók ügye a 17. század utolsó harmadában (1668–1691). *Történelmi Szemle* 67. évf. 2025/2. 58–68. (A továbbiakban Nagy: „Omnes viae Varsaviam ducunt”).

8 | APF Acta Sacrae Congregationis (a továbbiakban: ASC), vol. 51. fol. 81^r, 114^r, 154^{r-v}, 232^r, 255^v; APF Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (a továbbiakban: SOCG), vol. 490. fol. 110^r; APF SOCG, vol. 493. fol. 30^r, 31^r, 376^r, 377^r, 378^r; APF Lettere della Sacra Congregazione (a továbbiakban: LDSC), vol. 70. fol. 2^{r-v}, 42^r, 53^{r-v}, 54^r, 58^r, 59^v–60^r, 101^v–102^r; APF LDSC, vol. 73. fol. 102^{r-v}, 252^{r-v}; Eötvös Loránd Tudományegyetem Egyetemi Könyv- és Kézirattár (a továbbiakban: ELTE EKK), Collectio Hevenesiana (a továbbiakban: CH), cod. 15. pag. 248; ELTE EKK CH, cod. 16. pag. 33; ELTE EKK CH, cod. 21. pag. 82.

9 | A Collegium Urbanumot, mint a Propaganda Fide papnevelőjét, VIII. Orbán (1623–1644) pápa alapította 1627-ben. Erről lásd még: APF CU, vol. 1. fol. 103^r–120^v, 131^r–139^v, 141^r–142^r.

10 | Kornél Nagy: *Between Lwów and Rome: Armenians in Transylvania and Armenian Catholic Archeparchy of Lwów*. *Lehahayer – Czaszopismo Poświęcone Dziejom Ormian Polskich* 10. évf. 2023. 77–104.

11 | Kornél Nagy: *The Church-Union of the Armenians in Transylvania (1685–1715)*. Vandenhoeck&Ruprecht, Göttingen 2021. (Refo500 Academic Studies 81.) 135–147; uő: *Catolizarea armenilor din Transilvania*

Az örmény unitus pap-misszionárius erőfeszítéseit az Apostoli Szentszék is méltányolta. 1690-ben Oxendio Virzirescót az erdélyi örmények apostoli vikáriusának és Aladia in Hibernia címzetes (*in partibus infidelium*) püspökének nevezték ki.¹² Oxendio Virziresco főpásztori munkásságát a következő majd negyed évszázadban az erdélyi örmény egyházi unió konszolidálásának, a moldvai örmény misszió szervezésének, illetve 1696-ban a bécsi udvartól megvásárolt Szamosújvár építésének, valamint kiváltásai megszerzésének szentelte.¹³ A püspök ráadásul örmény származása ellenére a latin rítus hívének tartotta magát, és ezért több alkalommal is konfliktusba került az erdélyi közösséggel a 1690-es években és az 1700-as évek elején.¹⁴ Oxendio Virziresco csupán élete vége felé látta be, hogy a túlzott latinista egyházpolitikája sok kárt okozott, és ezért beismerte, hogy az örmények unitus szokásait meg kell tartani Erdélyben, mert ebben látta népe fennmaradásának a zálogát. Továbbá arra is felhívta a figyelmet, hogy az erdélyi örményeknek mindig kell, hogy legyen az Apostoli Szentszék által kinevezett püspökük, aki az unitus rítus tisztasága felett őrködik.¹⁵

Fontos volt tisztázni az erdélyi örményekkel kapcsolatban az egyházi joghatóság kérdését is. Az erdélyi örmények a katolikus misszió kezdetén, valamint az egyházi unió idején a lemergi örménykatolikus érsekség alá tartoztak. Oxendio Virziresco püspöki kinevezését, illetve felszentelését követően az erdélyi örményeket közvetlenül a Propaganda Fide egyházi joghatósága alá rendelték. Ugyanakkor már az 1680-as évek közepén a magyar katolikus egyház részéről felmerült annak a gondolata, hogy az örményeket az erdélyi latin rítusú püspökség alá rendeljék. Azonban ezt a lehetőséget az akkori vallási közállapotok miatt az Apostoli Szentszék határozottan elvetette. Azzal az indokkal hárította ezt el, hogy az idő tájt Erdélyben 1601 óta a katolikusoknak nem volt megyés püspöke, és az erős protestáns jelenlét ezt amúgy sem tette lehetővé. Így akkor a katolikusokat a püspök helyett általános helynök, azaz vikárius irányította. Még az oszmán-törökök kiűzésével és az 1690. évi Diploma Leopoldinum kihirdetésével egy időben Rómában döntöttek arról, hogy az örmények közvetlenül a Propaganda Fide alá tartozzanak. Sőt, akkor már az erdélyi

(1685–1715). Un model de integrare sau de dezintegrare? In: *Armenii din România*. Ed. Claudia Dărăban, Lucian Nastaș-Kovács, Ilka Veress. ISPMN, Cluj-Napoca 2021. (Colecția Minorități) 40–60.

12 | Kornél Nagy: Oxendio Virziresco's Appointment as an Armenian Catholic Bishop in Transylvania (1689–1691). *Revista Arhivelor – Archives Review* 96. évf. 2019/1–2. 101–121.

13 | Valójában Oxendio Virziresco püspök vezetésével a majdani Szamosújvár területét vásárolták meg az erdélyi örmények. Erről lásd: APF ASC, vol. 66. fol. 155^{r-v}, 191^{r-v}, 201^{r-202^v}; APF SOCG, vol. 524. fol. 363^{r-v}, 364^{r-v}, 366^r; APF SOCG, vol. 525. fol. 83^{r-86^r}, 111^r; APF LDSC, vol. 85. fol. 27^{r-28^r}; APF Scrittura riferite nei Congressi (a továbbiakban: SC), Fondo Armeni (a továbbiakban: FA), vol. 4. fol. 368^{r-369^r}, 374^{r-375^r}, 408^{r-409^r}; APF Indice per località degli atti di rito Orientale S. C. (a továbbiakban: Indice), vol. 5. fol. 122^r no. 155: 13; Archivio Apostolico Vaticano (a továbbiakban: AAV), Archivio della Nunziatura in Vienna (a továbbiakban: ANVI), vol. 196. fol. 151^r, 152^r.

14 | Kornél Nagy: The Document *Fidelis Relatio* (1693) and the Armenians in Transylvania (A Memorial about the Armenians' Church in Transylvania). *Haigazian Armenianological Review* 30. évf. 2010. 379–394; uő: The History of Ecclesiastical Conflict within the Armenian Community of Transylvania (1697–1700). Bishop Oxendio Virziresco and the 'Elia Mendrul' Case. *Eastern Theological Journal* 6. évf. 2020/2. 179–221.

15 | APF SOCG, vol. 572. fol. 283^{r-285^r}; APF SOCG, vol. 580. fol. 560^{r-565^r}; AAV ANVI, vol. 196. fol. 265^{r-268^r}; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Erdélyi Fiscalis Levéltár (F 234), XII 1/2. fasc. 2. litt. A.

vallási és missziós ügyeiket 1690-től kezdve már nem a varsói, hanem a bécsi apostoli nunciaturán keresztül intézték.¹⁶

1715-ben Oxendio Virziresco eltávozott az élők sorából, és ezáltal az örmény unitus püspöki székhely megüresedett. A Propaganda Fide több alkalommal tárgyalta az utódlását, sőt az erős erdélyi kötődéssel bíró Stefan Stefanowicz Roszka¹⁷ (1670–1739) püspök, leMBERGI ÖRMÉNYKATOLIKUS érseki koadjutor személyében konkrét jelöltje is volt az Apostoli Szentszéknek erre a feladatra. Azonban jelöltségét a magyar egyház és a bécsi udvar kérésére elvetették.¹⁸

Az erdélyi örménykatolikus püspöki székhely betöltetlen volta szinte egybeesett Mártonffy György (1663–1721) erdélyi püspök kinevezésével és felszentelésével. Az új püspök 1716-ban lépett Erdély földjére, és hozzákezdett a megtépzott egyházmegye újjászervezéséhez. Azonban csakhamar összetűzésbe került az erdélyi örményekkel, és monofizita eretnkséggel vádolta meg őket. Valójában Mártonffy püspök ezt a vádat akarta ürügyként felhasználni az erdélyi örmény közösség ellenében, hogy kiterjessze rájuk az egyházi joghatóságot. Válaszul az örmények 1719-ben, élükön az akkori szamosújvári plébánossal, Lazar Budachowiczsal (1668–1721) és Michál Minas Theodorowicz (1686–1764) pappal együtt a Propaganda Fidéhez fordultak.¹⁹

Az Apostoli Szentszék válaszul Xač'atur Arak'elean CAM (1666–1740) mechtarista szerzetes-misszionárius személyében apostoli vizitátort küldött Erdélybe. Az 1719–1720. évi erdélyi látogatása során a vizitátor alapos vizsgálatokat követően megállapította, hogy Mártonffy György vádjai alaptalanok, és az unitus hitű örmények körében nem tapasztalt eretnkséget. Ő arra tett továbbá javaslatot, hogy az erdélyi örmények közé az Apostoli Szentszék rendszeresen küldjön vizitátort. Ezen túlmenően sürgette a Propaganda Fidét, mint az erdélyi örménykatolikus egyház felettes szervét, hogy minél előbb nevezzen ki, és szenteljen fel püspököt, mert így kevésbé lennének kitéve a katolikusok támadásainak. Ezenfelül arra kérte a szentszéki missziós szervet, hogy támogassa az 1701-ben alapított örménykatolikus mechtarista szerzetesrend meglepedését Erdélyben.²⁰

16 | Nagy: „Omnes viae Varsaviam ducunt” 75–78.

17 | Ritkán használt magyar neve Roska István volt. Életpályájáról lásd még: Nagy Kornél: Stefano Stefanowicz Roszka koadjutori kinevezése. In: *Örmény diaszpóra a Kárpát medencében*. Szerk. Őze Sándor, Kovács Bálint. PPKE Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba 2006. (Művelődéstörténeti Műhely. Felekezet és Identitás 1.) 39–46; uő: Egy 17. századi örmény Breviárium az MTA Könyvtárának Keleti Gyűjteményében. *Magyar Könyvszemle* 133. évf. 2017/2. 197–212.

18 | APF ASC, vol. 85. fol. 170^r, 437^r–438^v, 582^r, 587^r–589^v; APF LDSC, vol. 104. fol. 231^v; APF SC FA, vol. 6. fol. 588^r, 642^r–643^v.

19 | Nagy Kornél: Mártonffy György erdélyi püspök 1720. évi kiadatlan levele az erdélyi örményekről. *Lymbus. Magyarágtudományi Forrásközlemények* 17. évf. 2019. 451–465.

20 | A szerzetesrendet a katolizált sebasteiai születésű Manuk Mxit'ar Petrosean CAM (1676–1749) alapította négy társával együtt 1701-ben Konstantinápolyban, majd 1717-ben a velencei Szent Lázár-szigeten telepedett le, és ott építették fel központjukat. A szerzetesrendet alapítójának felvett neve, a Mxit'ar (jelentése: Vigasztaló) után nevezték mechtaristáknak. Erről lásd bővebben: Seboub David Aslanian: “Prepared in the Language of the Hagarites”: Abbot Mkhitar's Armeno-Turkish Grammar for Vernacular Western Armenian. *Journal of the Society for Armenian Studies* 25. évf. 2016. 54–86; uő: The “Great Schism” of 1773: Venice and the Founding of the Armenian Community in Trieste. In: *Reflections of Armenian Identity in History and Historiography*. Eds. Hourii Berberian, Touraj Daryae. UCI Jordan Center for Persian Studies, Los Angeles 2018. 88–92; Nagy Kornél: Xač'atur Arak'elean OMeCh (1666–1740) örmény unitus szerzetes-misszionárius erdélyi kapcsolatai. In: „... Tanácsaid

A Propaganda Fide ezért 1721-ben a konstantinápolyi születésű és örménykatolikus hitű Minas Paroneant (1693–1745), a római Collegium Urbanum egykori növendékét küldte apostoli vizitátorként Erdélybe. Róma azzal a nem titkolt szándékkal delegálta őt, hogy idővel az erdélyi örmények új püspöke legyen. Ezzel az erdélyi püspökség is szembesült, és mindent megtett annak érdekében, hogy Minas Paroneant ellehetetlenítse. Ezért 1724-ben alaptalan támadásokkal illették személyét. Az Antalfy János (1644–1728) vezette erdélyi püspökség a szamosújvári közösség néhány tagjával együtt azzal vádolta meg, hogy újból eretnek tanokat terjesztett az örmény közösségben, illetve parázna viszonyba kezdett egy fiatal örmény nővel, akit teherbe ejtett. Ezek a vádak ugyan alaptalannak bizonyultak, de Minas Paronean a ránehezülő nyomást nem bírta elviselni, és így végleg elhagyta Erdélyt, majd Bécsbe távozott. Néhány évvel később rítust váltott, és a csanádi egyházmegye területén folytatta szolgálatát latin szertartású papként.²¹

Ezt követően az Apostoli Szentszék a már említésre került Stefano Stefanowicz Roszka püspököt küldte vizitációra 1728–1733 között. Roszka erdélyi tartózkodása során szintúgy megállapította, hogy az erdélyi örmények jó katolikusok, és nem követői a régi örmény szakadár hitnek és eretnekségnek. Ugyanakkor kérte a Propaganda Fidét, hogy rendezze végre a püspökség kérdését. Az Apostoli Szentszék viszont őt szerette volna kinevezni erre a posztra. Azonban Roszka korára és egészségügyi állapotára hivatkozva nem vállalta a jelöltséget, és maga helyett az akkori szamosújvári plébánost, Michál Minas Theodorowiczot javasolta az erdélyi örmények püspökének.²²

A Roszka által megnevezett pap első pillantásra ideális egyházi személynek tűnt. A leMBERGI ÖRMÉNY–Rutén Kollégium egykori növendéke volt, ahol igen magas színvonalú teológiai képzésben részesült, és mindamellett több nyelven beszélt folyékonyan. 1733–1736 között a Propaganda Fide több alkalommal is mérlegelte a jelöltségét, ám a végső döntést nem hozta meg. Viszont 1736-ban III. Károly (1711–1740) császár és király az erdélyi örmények püspökének nevezte ki. Mi több, ezt a rendelkezését az uralkodó 1738-ban újfent megerősítette. A Sorger Antal Gergely (1665–1739) vezette erdélyi püspökség hevesen tiltakozott ez ellen, mert szerinte az „álkatolikus” Theodorowicz püspökként az örmény, keleti eretnekséget újból elterjeszti Erdélyben. Róma nem erősítette meg, és egyúttal nem is támogatta Michál Minas Theodorowicz kinevezését, mert az erdélyi közösség részéről olyan panaszlevelek érkeztek be, miszerint a jelölt több alkalommal lopta meg a szamosújvári örményeket. Az álláspontok sokáig nem közeledtek, és végül 1742-ben a Propaganda Fide és báró Klobusiczky Ferenc (1707–1760)

hűség és igazság.” Tisztelgő írások Dienes István Professzor Úr 65. születésnapjára. I. Szerk. Csorba Dávid, Szatmári Emília. Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye–Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet–Tiszáninneni Református Egyházkerület, Bp.–Sárospatak 2021. (Reformáció Öröksége Könyvek 7/1.) 293–322.

21 | Bálint Kovács: Über Rom nach Siebenbürgen. Der armenische Missionar Minas Barun und die Siebenbürger armenische Kirche in den ersten Jahrzehnten des 18. Jahrhunderts. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 29. évf. 2006/1. 18–24; Nagy Kornél: Konstantinápolyból Temesvárra. Minas Paronean örmény unitus misszionárius viszontagságai Erdélyben (1720–1738). *Történelmi Szemle* 63. évf. 2021/3. 427–457.

22 | Nagy Kornél: Stefan Stefanowicz Roszka örmény unitus püspök erdélyi kapcsolatai. *Erdélyi Múzeum* 83. évf. 2021/1. 79–98; uő: Stefan Stefanowicz Roszka and the Armenian Catholic Church in Transylvania. *Revue des études arméniennes* 43. évf. 2025. 427–469.

erdélyi püspök (későbbi kalocsai érsek) együttes kérésére Mária Terézia (1740–1780) királynő semmisnek nyilváníttotta apja kinevezését. Az erdélyi örmény unitus püspöki székhé tehát továbbra is betöltetlen maradt.²³

Így Michál Minas Theodorowicz szamosújvári plébános kudarcot vallott, és elbukott püspöki jelöltsége akarva-akaratlanul gyengítette az erdélyi örmény unitus egyház és misszió pozícióit. Az erdélyi örmény közösség is egyértelműen kudarcnak élte meg, hogy nem sikerült a hosszú ideje áhított örmény unitus püspöki hivatalt betölteni. Ezt a helyzetet az erdélyi püspökség is a maga javára akarta fordítani, és nagyobb nyomás alá helyezte az erdélyi örményeket, illetve folyamatosan kijátszotta ellenük az úgynevezett eretnek- és szakadárkártyát. Az ott szolgáló papokat, különösen a Szamosújváron szolgáló Dragomán Izsák Kristófot szüntelenül monofizita eretnekséggel vádolták meg a püspökség emberei a Propaganda Fidénel, amit Rómában viszont nem hittek el, különösen azért sem, mert részletes jelentéseket kértek be ezekről a vádakról a bécsi apostoli nunciatúrától is, amelyeket ez utóbbi rendszeresen megcáfolt.²⁴

Mindeközben az erdélyi örménykatolikus egyháznak szembe kellett néznie egy másik fontos problémával: az egyre égetőbb paphiánnyal. Ezt érzékelte az Erzsébetvárosban 1728 óta jelenlévő mechtarista rend is.²⁵ Ezért a velencei főapátságból delegálták a nevezett városba az anyaországi születésű Eliay T'at'arean CAM mechtarista szerzetest is, hogy segítse a többi, ott szolgálatot tevő pappal együtt az ottani örmény közösség hitéletét.²⁶ Am a mechtaristák is látták, hogy ez nem lesz elegendő. Ráadásul ők sem voltak túlságosan sokan, ezért is kérték a Propaganda Fidét, hogy jobban összpontosítson az erdélyi örmény unitus papság utánpótlására. Sőt, ezt a helyzetet érzékelte a Propaganda Fide vezetősége is 1744-ben, miközben Böggözi László OFM (1687–1756) erdélyi obszerváns ferences rendtartományi főnökké történő kinevezését is tárgyalta. Az általános ülésen lévő bíborosok megjegyezték, hogy az erdélyi

23 | Nagy Kornél: „Egy füstbe ment terv.” Michál Minas Theodorowicz örmény unitus püspöki jelöltsége Erdélyben (1731–1742). *Történelmi Szemle* 65. évf. 2023/3. 441–462.

24 | APF LDSC, vol. 157. fol. 35^v–36^r, 66^v–67^r; APF SC FA, vol. 11. fol. 27^r.

25 | A rend erzsébetvárosi (ebesfalvi) 1728. évi megtelepedéséről lásd bővebben: APF ASC, vol. 98. fol. 513^{r-v}; APF ASC, vol. 99. fol. 9^r–10^v; APF SOCG, vol. 663. fol. 19^{r-v}; APF LDSC, vol. 128. pag. 13–14; APF SC FA, vol. 9. fol. 126^r, 128^r; Gyulafehérvári Főegyházmegyei Levéltár (a továbbiakban: GYFL), Canonica Visitationes (I/4) (a továbbiakban: I/4), vol. 3. fol. 101^v–103^v, 117^v–119^r; Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, Gyűjtemények – Rendtörténeti Gyűjtemény, Litterae Annuae – Fotómásolatok (V/1), no. 1740/II. pag. 97; Lowkas Fokolean: Mxit'ar Abbahayr ew T'ransilvanioy Mxit'arean Aراك'elowt'eian (1723–1736) [Mechitar főapát és az erdélyi mechtarista misszió (1723–1736)]. *Bazmavēp* 143. évf. 1985/3–4. 267–293; Kovács Bálint: Az erzsébetvárosi örmény könyvtár. *Erdélyi Múzeum* 74. évf. 2012/2. 73–76; Claude Mutaftian: La Transylvanie et les Mekhitaristes. *Bazmavēp* 176. évf. 2018/1–2. 199–213.

26 | APF SC FA, vol. 11. fol. 32^r; Mindeközben 1744-ben Manuk Mxit'ar Petrosean (rendalapító) főapát és a Propaganda Fide utasítására az erzsébetvárosi mechtaristák segítségével alapították meg a délvidéki Péterváradon apátságukat. Ennek oka az volt, hogy 1738-ban nagyszámú katolikus hitű örmény telepedett át Belgrádból Péterváradra és Újvidékre. Első apátja, átmeneti jelleggel, az erdélyi örmény Megyesi Tódor CAM (1700–1778) lett 1744–1749 között. Erről lásd még bővebben: APF ASC, vol. 114. fol. 51^{r-v}, 104^r–105^v; APF SOCG, vol. 718. fol. 170^{r-v} + 171^r, 386^r + 387^r; APF LDSC, vol. 162. fol. 67^r–68^r, 185^r, 355^{r-v}; APF SC FA, vol. 11. fol. 283^r, 290^r, 297^r, 331^r; APF SC Fondo Ungheria e Transilvania (a továbbiakban: FUT), vol. 5. fol. 278^{r-v}.

örménykatolikus egyház és misszió kritikus helyzetbe került, amelyet mindenekelőtt a püspöki szék hosszú ideje tartó sikertelen betöltésével magyaráztak.²⁷

Az idő tájt az erdélyi örmények közül nagy számban a leMBERGI Örmény–Rutén Kollégiumban folytatták a tanulmányaikat, de félő volt, hogy többségük stúdiumaik végeztével a leMBERGI örmény unitus főegyházmegye területén marad. Tudniillik, maga a leMBERGI érsekség is inséges paphiányban szenvedett. Az érsekség emberei ráadásul arra törekedtek, hogy ott is marasztalják az erdélyi szeminaristákat tanulmányaik sikeres abszolválását követően.²⁸ Ezt a problémát maga Camillo Merlini-Paolucci (1692–1763) bécsi apostoli nuncius, Iconium címzetes érseke, több alkalommal is jelezte, illetve meg is erősítette a Propaganda Fidének.²⁹

Ezért az örmény klérus mindinkább arra koncentrált, hogy több erdélyi ifjú nyersen felvételt Rómába. Dragomán Izsák Kristóf szamosújvári pap ezért két, még 1742-ben Rómába küldött levelében ajánlotta a Propaganda Fide figyelmébe távoli rokonát, a szintúgy szamosújvári illetőségű Jakabffy (Jákobffy, Jakubowicz) Jánost (*Yovhannés Yakobean*) (1720–1795).³⁰ Dragomán leveleiben ezenfelül felhívta a figyelmet, hogy vele együtt csupán három pap szolgál Szamosújváron, és az erdélyi püspökség latin rítusú misézésekre akarja őket kényszeríteni.³¹

Jelentéseinek a tárgyat némi késéssel, csupán két évvel később vitatta meg a Propaganda Fide. Az 1744. március 10-én megtartott általános ülésen a missziós szerv támogatva, hogy Jakabffynak magas ösztöndíjat biztosítsanak, hogy gond nélkül kezdhesse meg örmény unitus rítus szerint teológiai tanulmányait a Collegium Urbanumban.³² Mi több, egy esztendővel később, 1745. november 15-én a Propaganda Fide újból tárgyalta Jakabffy János ügyét, és arra a döntésre jutott, hogy minden segítséget megadnak számára, hogy a Rómához hű erdélyi örmény klérusnak biztosítva legyen az utánpótlása, mert a latin rítusú püspökség Michál Minas Theodorowicz kudarcot vallott püspöki jelöltsége miatt még nagyobb erővel támadja az egyházakat, és kifogásolja rítusukat, illetve sajátos kultúrájukat.³³

Sőt, Dragomán Izsák Kristóf egy másik szamosújvári születésű fiataalt, Karácsony Jánost (1720–1791) is Róma figyelmébe ajánlott, aki szintén sikeresen felvételizett a

27 | APF ASC, vol. 114. fol. 384^r; APF SOCG, vol. 721. fol. 118^r; Bögözi Lászlót két társával, név szerint Kiss Sebestyén Jánossal OFM (1684–1739) és Jegenyei Menyhért Istvánnal OFM (1687–1740) együtt még maga Oxendio Virziresco püspök szentelte pappá 1712. február 12-én, amikor a mikházi obszerváns kolostorban tett látogatást. APF ASC, vol. 152. fol. 368^r; APF SOCG, vol. 861. fol. 92^r; APF SC FUT, vol. 4. fol. 149^r; APF SC FUT, vol. 5. fol. 160^r; 294^r–295^r; Erdélyi Ferences Gyűjtőlevéltár (a továbbiakban: EFGYL), Dési Ferences Kolostor, Historia Domus 1701–1758 (a továbbiakban: DFK HD), pag. 32; EFGYL Mikházi Ferences Kolostor, Historia Domus 1775–1877, no. 26. pag. 15. Erről lásd még röviden: Galla Ferenc: *Ferences misszionáriusok Magyarországon: a Kirdlyságban és Erdélyben a 17–18. században*. S. a. r. Fazekas István. PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, Bp.–Róma 2005. (Collectanea Vaticana Hungariae, Classis I. Vol. 2.) 297–298. (A továbbiakban Galla: *Ferences misszionáriusok*).

28 | APF CV, vol. 2. fol. 462^r–465^v, 554^r; Archivio Generale dei Teatini (a továbbiakban: AGT), Collegio di Leopoli (a továbbiakban: CL), Portfolio 3. (fóliószám nélkül).

29 | APF LDSC, vol. 159. fol. 68^v–69^r; APF LDSC, vol. 164. fol. 116^r; APF SC FA, vol. 11. fol. 428^r–429^r.

30 | APF ASC, vol. 112. fol. 424^r–425^r; APF SOCG, vol. 718. fol. 170^{r-v} + 171^v.

31 | APF LDSC, vol. 162. fol. 39^v–40^r; APF SC FA, vol. 11. fol. 161^{r-v}.

32 | APF ASC, vol. 114. fol. 51^{r-v}; APF SOCG, vol. 726. fol. 83^r, 84^{r-v}.

33 | APF ASC, vol. 115. fol. 327^r–328^v; APF LDSC, vol. 164. fol. 254^r–255^r.

híres szeminárium, a Collegium Urbanum falai közé.³⁴ Az előbb említett Jakabffy János néhány évvel később kiemelkedő eredménnyel sikeresen befejezte tanulmányait, és 1748-ban Szamosújváron megkezdte egyházi szolgálatát.³⁵ Erről Fabrizio Serbelloni (1695–1775) bécsi apostoli nuncius, Patrae címzetes érseke, Szamosújvár önkormányzata, valamint Dragomán Izsák Kristóf is külön értesítette a Propaganda Fidét.³⁶

Ugyanakkor Gyulafehérvár az 1710-as évek vége óta állandó gyanakvással figyelte az erdélyi örmény ifjak felvételét akár a leMBERGI Örmény–Rutén Kollégiumba, akár a római Collegium Urbanumba. Attól tartott, hogy az örmény unitus szerinti tanulmányok alapján bármikor szakadárként válhatnak ezek az örmény papnövendékek, és tanulmányaik befejezését követően, Erdélybe visszatérve a téves hitet fogják papokként és misszionáriusokként terjeszteni. A latin rítusú egyház ugyanis nem nagyon látott éles határokat a keleti és az unitus örmény liturgia, illetve szokások között.³⁷

A másik fő kifogás a püspökség részéről az volt, hogy az erdélyi örmények a bevett és elfogadott Gergely-naptár helyett az elavult és a szakadár görögök által használt Julián-naptárat használták. S ez, véleményük szerint, már önmagában véve is valós melegágya volt az „ördögös” eretnek praktikáknak és szokásoknak.³⁸ Félelmüket pedig az erdélyi unitus románok között egyre inkább elharapózó skizmamozgalmak táplálták. Más szóval, féltő volt, hogy ez a „ragály” áttejedhet az örményekre is.³⁹ 1748-ban Barkodár József (*Yovsēp Barxudarean*) szamosújvári örmény pap, aki nem sokkal korábban végzett a római Collegium Urbanumban,⁴⁰ arról panaszkodott a Propaganda Fidének, hogy a püspökség utasítására azt a rosszindulatú híresztelést terjesztették el az örmény papokról, hogy valójában az eretnekség tüzét szítják Erdélyben az örmények és a többi katolikus között.⁴¹

Ezeket a vádakokat Barkodár József mellett Dragomán Izsák Kristóf szamosújvári pap, illetve Szymon Theodorowicz⁴² (1689–1753) gyergyószentmiklósi plébános is megerősítette a Propaganda Fidének. Ők Rómába küldött jelentéseikben arra kérték a

34 | APF ASC, vol. 112. fol. 44^{r-v}; APF SOCG, vol. 710. fol. 148^{r-v}; APF LDSC, vol. 164. fol. 258^{r-v}; APF SC FUT, vol. 5. fol. 276^r, 317^r + 318^r; APF CU, vol. 7. fol. 55^{r-v} + 56^r, 124^v–125^r, 130^v–131^r, 152^v–153^r, 180^v–181^r, 219^v–220^r, 227^v–228^r, 267^v–268^r, 374^v–375^r, 381^v–382^r, 388^v–389^r; APF Giuramento dell'Alunni di Collegio Urbano, 1660–1767 (a továbbiakban: Giuramento), vol. 8/1. pag. 463, 474–475; Galla: *Ferences misszionáriusok* 143.

35 | APF SC FA, vol. 12. fol. 250^r + 251^v; APF CU, vol. 7. fol. 389^v–390^r.

36 | APF LDSC, vol. 166. fol. 155^{r-v}; APF SC FA, vol. 11. fol. 553^{r-v}, 555^{r-v}, 557^r, 559^{r-v}.

37 | APF Indice, vol. 6. no. 3: 4. (fóliószám nélkül).

38 | APF SOCG, vol. 743. fol. 19^r.

39 | Nem sokkal korábban zajlott Erdélyben a Visarion Sarai (1714–1744) szerb ortodox szerzetes (kalugyer) vezette szakadár mozgalom, amelynek hatására számos unitus hitű román tért vissza az ortodoxiára. Erről lásd még: Kovács Kálmán Árpád: Báró Koller és az illír politika berendezkedése az 1750-es és 1760-as években. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 20. évf. 2008/1–2. 99–115. 101.

40 | APF CU, vol. 7. fol. 41^{r-v}, 122^v–123^r, 128^v–129^r, 150^v–151^r, 184^v–185^r, 179^v–180^r, 217^v–218^r, 224^v–225^r, 230^v–231^r, 265^v–266^r, 370^v–371^r, 378^v–379^r; APF Giuramento, vol. 8/1. pag. 447.

41 | APF SC FA, vol. 11. fol. 753^{r-v}; APF Indice, vol. 6. no. 304: 11. (fóliószám nélkül); GYFL I/4, vol. 1. pag. 280.

42 | Ő a korábbi püspökjelölt, Míchál Minas Theodorowicz szamosújvári plébános fivére volt. Teológiai tanulmányait testvérehez hasonlóan szintén a leMBERGI Örmény–Rutén Kollégiumban végezte. AGT CL, Portfolio 2. (fóliószám nélkül).

szentszéki missziós szervet, hogy alaposan vizsgálják ki ezt az ügyet, valamint folyósítsanak pénzt a missziójuk és egyházi szolgálatuk fenntartásához.⁴³

Sőt, ezzel a rosszindulatú pletykával összefüggésben Szymon Theodorowicz plébános Rómába küldött levelében inkább azt javasolta a Propaganda Fidének, hogy mivel Havasalföldön és Moldvában rengeteg szakadár hitű örmény él, inkább oda kellene missziókat szervezni Erdélyből, nem pedig őket folyton-folyvást alaptalanul támadni és zaklatni. Szymon Theodorowicz plébános azt is hozzátette, hogy ebbe az esetleges misszióba a gyulafehérvári püspökséget is be lehet vonni. Levelében azt is kiemelte, hogy erről a lehetőségről már korábban is (1746-ban) informálta a báró Klobusiczky Ferenc vezette erdélyi püspökséget, de erre tőle semmilyen érdemi választ nem kapott. Szymon Theodorowicz azért is nyomatékosította ezt a missziós lehetőséget, mert néhány évvel korábban (1743-ban) sikertelenül próbálta a Moldvában élő nemzettársait megnyerni a katolicizmusnak.⁴⁴

Egy esztendővel később, a Propaganda Fide kérésének eleget téve, Szamosújvárról Barkodár József újabb jelentést írt az erdélyi örmények vallási helyzetéről, amelyben tájékoztatta Rómát, hogy a továbbiakban is alaptalan vádakkal támadják egyházukat és közösségüket.⁴⁵ Az erdélyi örmény unitus egyház kedélyét ráadásul egy újabb felmerülő feszültséggóc is borzolta. Tudniillik, 1748-ban Gyulafehérvár hathatós támogatásával Szamosújváron, a helyi örmények tiltakozása ellenére ténylegesen is megtelepedett az obszerváns ferences rend.⁴⁶ A településtől nem messze található dési ferences kolostor segítségével, Botár (Betár) Joáchim OFM (1696–1764) tartományi rendfőnök és Ponori Anaklét István OFM (1715–1777) páter vezetésével kolostort alapított a nevezett szerzetesrend.⁴⁷ Jóllehet e ferencesek megtelepedésük alkalmával ígéretet tettek a város vezetőinek és az egyház képviselőinek, hogy csupán a Szamosújvár környékén élő katolikus lakosság lelki gondoskodására kívánnak összpontosítani, ám ennek ellenére a letelepedésüket követően a szerzetesrend képviselői több örmény családot győztek meg a rítusváltásra. Mindent elmond erről, hogy az 1740-es évek végétől kezdve számos

43 | APF LDSC, vol. 171. fol. 110^r, 230^v; APF SC FA, vol. 11. fol. 731^{r-v}.

44 | APF SC FA, vol. 11. fol. 714^r–715^r; APF SC Fondo Moldavia, vol. 4. fol. 338^r–352^r.

45 | APF SOCG, vol. 745. fol. 81^{r-v}; APF LDSC, vol. 173. fol. 17^r, 192^r–193^r; APF SC FA, vol. 11. fol. 868^r.

46 | A ferencesek már az 1730-as évek vége óta jártak át Désről és Kolozsvárról Szamosújvárra szolgálni. Sőt, 1729-ben, 1731-ben és 1735-ben több szamosújvári módos örmény kereskedő jelentős összeggel támogatta az 1712-ben alapított dési Páduai Szent Antal OFM (1195–1231) ferences kolostort. Mi több, Dániel Tódor, Szamosújvár örmény bírása 1740-ben saját költségén az örmények apostola és egyházfője, Világosító Szent Gergely (257–331) tiszteletére mellékoltárt emeltetett a templomban. 1738-ban Simonffy Mihály Alajos OFM (1694–1742) dési obszerváns ferences szerzetes és házfőnök vetette fel először az erdélyi latin rítusú püspökség számára a rend letelepedésének a lehetőségét Szamosújváron. Ugyanabban az évben Vanossi Antal SJ (1688–1757) páter és provinciális vezetésével a jezsuiták, illetve 1741-ben a minoriták (konventuális ferencesek) próbáltak sikertelenül Szamosújváron megtelepedni. EFGYL DFK HD, pag. 28; EFGYL Szamosújvári Ferences Kolostor, Historia Domus 1755–1908 (a továbbiakban: SZFK HD), pag. 20. A rend szamosújvári megtelepedéséről részletesen beszámolt Kozma János Demeter (Döme) OFM (1827–1911) házfőnöknek a dési ferences kolostor történetéről 1885-ben megírt (és egyúttal kéziratban fennmaradt) műve is. Erről lásd még: EFGYL, A deési Szent Ferenc rendü zárda templom története. Hiteles adatok nyomán írta Kozma Döme, 1885. (Kézirat), pag. 19–22.

47 | Pontosabban a város bírása 1742-ben engedélyezte a ferencesek számára, hogy a majdani, felépítendő kolostor és templom részére telket vásároljanak a településen. A szamosújvári bíró döntését a városlakók részéről igen éles kritika illette. Erről lásd: APF SC FUT, vol. 5. fol. 119^r; Galla: *Ferences misszionáriusok* 296.

gazdag örmény kereskedőcsalád komoly pénzügyi adományokkal támogatta – az 1669-ben kanonizált Alkantari Szent Péter OFM (1499–1562) tiszteletére – Szamosújváron emelendő ferences templom és kolostor építését, miközben hanyagolták a saját rítusú templomaikban a misék látogatását.⁴⁸ Ezzel kapcsolatban a Szamosújváron szolgáló Barkodár József és Dragomán Izsák Kristóf részletesen leírták aggodalmaikat a ferencesekről. Eszerint az erdélyi örmény unitus klérus számára félő volt, hogy idővel a hívek közül sokan rítust váltanak, és ezzel végleg elveszthetik örmény identitásukat.⁴⁹

A Propaganda Fide csupán két esztendővel később, 1750. január 20-án tárgyalta az erdélyi örmény unitus egyház helyzetét. Az általános ülést azzal rekesztették be, hogy Gyulafehérvár szűnni nem akaró hatalmi praktikái az Apostoli Szentszék egyházi joghatósága alá tartozó erdélyi örménykatolikus egyház, illetve klérus lejárátását célozzák meg. Ezért határozottan figyelmeztetni szükséges a püspökséget, mert az erdélyi örmény papok nemcsak szolgálnak, hanem missziós feladatot is ellátnak, és az egyik feladatuk éppenséggel az, hogy a régió szakadár hitű örményeit is megtérítsék a katolikus egyház számára. Azonban az obszerváns ferencesek szamosújvári megtelepedésével és a rítusváltásokkal érdemben az ülésen nem foglalkoztak.⁵⁰

Néhány hónappal később sem csitulnak az örmény egyház elleni támadások, sőt Serbelloni bécsi apostoli nuncius arról panaszkodott Rómának, hogy az erdélyi püspökség teljesen figyelmen kívül hagyja a Propaganda Fide korábbi figyelmeztetését, miszerint ne zaklassa az unitus hitű örményeket.⁵¹ Ugyanakkor tudtára adta a Propaganda Fide vezetésének, ellenőrizni fogja, hogy az örmények valóban a helyes egyházi naptárt használják-e, mert akkor éppen ezzel támadták őket.⁵²

Ennek okán a missziós szerv az örmények ügyében 1750 novemberében újfent ülésezett. Arra kérték Serbelloni nunciust, hogy határozottabban lépjen fel a támadások ellen, mert a katolicizmusra Erdélyben a valós veszélyt nem a sajátos (Rómahoz mindvégig hű) vallásgyakorlatot folytató örmény unitusok, hanem az „eretnek” szombatosok, a protestánsok, valamint a szakadár ortodox románok jelentik. Így az erdélyi örmény unitus klérusnak minden anyagi és erkölcsi támogatást meg kell adni, hogy akadályoztatások nélkül folytathassa egyházi szolgálatát és missziós tevékenységét Erdélyben vagy másutt. Továbbá a Propaganda Fide ülésén részt vevő bíborosok arra is kérték Serbelloni nunciust, hogy továbbra is árgus szemekkel figyelje az erdélyi történéseket, és amennyiben újabb ilyen típusú, alantas támadásokat tapasztal az örmények ellen, azt rögvest jelentse Rómába.⁵³

Érdekes módon a maga is komoly missziós múlttal rendelkező Stanislavich Miklós OFM (1694–1750) csanádi püspök (bolgár származású obszerváns ferences) is megszólalt

48 | A ferences templom alapkövét Kastal János (ca. 1698–1652) gyulafehérvári nagyprépost jelenlétében tették le 1748-ban. (Fontos tudni azt is, hogy a szamosújvári Szentháromság örménykatolikus nagytemplom alapkövét szintűgy 1748-ban tették le, ugyancsak Kastal János jelenlétében.) Erről lásd: EFGYL SZFK HD, pag. 16, 24–25.

49 | APF SC FA, vol. 11. fol. 709^{r-v}, 731^{r-v}; GYFL I/4, vol. 1. pag. 280–291; EFGYL DFK HD, pag. 36–37, 41; EFGYL SZFK HD, pag. 20–23, 26, 29; Boros Fortunát OFM: *Az erdélyi ferencrendiek*. Szent Bonaventura, Cluj–Kvár 1927. 136–137.

50 | APF ASC, vol. 120. fol. 3^r; APF LDSC, vol. 175. fol. 15^v–16^r.

51 | APF LDSC, vol. 175. fol. 143^v–144^r.

52 | APF SOCG, vol. 745. fol. 80^{r-v}.

53 | APF ASC, vol. 120. fol. 218^v–220^v; APF LDSC, vol. 175. fol. 189^v–190^r.

az erdélyi örmények ügyében, és három hosszú olasz nyelvű jelentést küldött el 1750-ben a Propaganda Fidének. Ő latin rítusú főpásztorként, a gyulafehérvári latin rítusú püspökségtől eltérően, védelmébe vette az erdélyi örményeket. Véleménye szerint ők semmilyen eretnek vagy szakadár szokást nem gyakorolnak. A püspök úgy látta, hogy az örmények jó és igaz katolikusok, és sajátos, ősi rítusuk nincs ellentétben az Anyaszentegyház tanításaival. Fontosnak vélte azt is leveleiben hangsúlyozni, hogy feltétel nélkül biztosítani kell az örmény unitus klérus utánpótlását akár Rómából, akár Lembergből.⁵⁴ Mi több, kiemelte, hogy az erzsébetvárosi mechitarista apátságnak sokkal nagyobb szerepet kell játszania Erdélyben, mert ők nemcsak misszionáriusok, hanem tanítók is.⁵⁵

Stanislavich Miklós püspöknek az erdélyi örményeket támogató tónusban megfogalmazott leveleiben minden bizonnyal szerepet játszott az is, hogy az ő keze alatt is szolgált az 1745-ben elhunyt örmény Minas Paronean, korábbi erdélyi apostoli misszionárius, vikárius és püspökjelölt, akiről nagyon jó véleménnyel volt, és tőle rengeteg információhoz jutott az erdélyi örménység valós vallási helyzetéről.⁵⁶ Stanislavich Miklós püspök véleményével egyetértett Serbelloni bécsi nuncius is. Ő a konfliktusok okát az erdélyi örmény és latin szertartású katolikus egyház között valójában a történeti és kulturális különbségekben látta, amit Gyulafehérvár nagyon nehezen ért meg, és az értetlenség időnként ott rosszindulatban és féltékenységekben mutatkozott meg az ő részükről.⁵⁷

Ugyanakkor a Propaganda Fide és az erdélyi örmény közösség is jobban fókuszált a paputánpótlásra. Sőt, a szentszéki missziós szerv arra kérte Sztójka Zsigmond Antal (1699–1770) erdélyi püspököt, hogy nyújtson támogatást az örményeknek, és ne akadályozza egyházuk működését és papságuk utánpótlásának a biztosítását.⁵⁸ 1751-ben Szamosújvár város önkormányzata például latin nyelvű ajánlólevelet állított ki Karingecz Adeodát ifjú számára, hogy felvételt nyerjen a római Collegium Urbanumba. Habár ugyan őt nem vették fel a neves intézménybe, de még ugyanabban az esztendőben a leMBERGI ÖRMÉNY–RUTÉN KOLLÉGIUM hallgatói közé került.⁵⁹

A Propaganda Fide ezért folyamatos jelentéseket kért az Erdélyben szolgáló örmény papoktól és misszionáriusoktól, többek között a gyergyószentmiklósi Szymon Theodorowiczról, a szamosújvári Dragomán Izsák Kristóftól és az Erzsébetvárosban szolgáló Karácsony Jánostól is.⁶⁰ Erre azonnal először csak Dragomán válaszolt. Ő azt a jelentést küldte, hogy most viszonylag békésebb körülmények között folytatja a szolgálatait: a rítussal és a naptár használatával kapcsolatos támadások akkor alábbhagytak.⁶¹

Szymon Theodorowicz egy esztendő múltán, 1752-ben küldött jelentést a Propaganda Fide kérésére. A gyergyószentmiklósi plébános szintűgy megerősítette, hogy

54 | APF SC FA, vol. 12. fol. 44^r.

55 | APF SC FA, vol. 12. fol. 45^{r-v}, 47^{r-v}.

56 | APF SOCG, vol. 724. fol. 169^r + 170^v; APF LDSC, vol. 164. fol. 223^{r-v}; APF SC FA, vol. 11. fol. 432^r.

57 | APF SC FA, vol. 12. fol. 62^{r-v} + 64^r.

58 | APF LDSC, vol. 177. fol. 109^v–110^v; MNL OL, Magyar Kancelláriai Levéltár, Királyi Könyvek (A 57), vol. 43. no. 65/a. pag. 158–159.

59 | APF SC FA, vol. 12. fol. 128^r + 129^v.

60 | APF LDSC, vol. 179. fol. 20^v, 196^{r-v}; APF Indice, vol. 6. no. 22: 14. (Fóliószám nélkül).

61 | APF SC FA, vol. 12. fol. 208^r.

a püspökség mostanság nem támadta őket kalendáriumhasználat és más, korábban kifogásolt egyházi szokások ügyében. Azt is leírta, hogy tudomása szerint alma materében, a lembergi Örmény–Rutén Kollégiumban legalább hat (meg nem nevezett) erdélyi örmény ifjú folytat teológiai tanulmányokat, és nagyon remélte, hogy mindnyájan visszatérnek Erdélybe szolgálni az egyházukat.⁶²

Karácsony János majd csak az 1754. év legvégén reagált a Propaganda Fide kérésére, de akkor két jelentésben foglalta össze a történéseket.⁶³ Jelentése szerint az örmény unitus egyházat éppen akkor nem érték atrocitások Erdélyben, de a paputánpótlás problémája lassan oldódott meg. Karácsony ennek okát abban látta, hogy nincs püspökük, aki hatékonyabban tudná felügyelni és koordinálni a papképzést is.⁶⁴

A paputánpótlásban ugyancsak reménnyel kecsegtetett, hogy 1753-ban Luca Virziresco (1701–1778) és Dragomán Izsák Kristóf⁶⁵ szamosújvári papok ajánlásainak köszönhetően egy újabb erdélyi örmény ifjú nyert felvételt a római Collegium Urbanumba, és kezdhette meg tanulmányait, Patrubány Antal személyében.⁶⁶ Erről Serbelloni bécsi apostoli nuncius is értesítette a Propaganda Fidét.⁶⁷ Mi több, felvételenek ügyét a szentszéki missziós szerv is külön tárgyalta.⁶⁸ Ezen túlmenően újfent örömeire szolgált az erdélyi örmény unitus klérus számára, hogy még ugyanabban az esztendőben Szymon Theodorowicz gyergyószentmiklósi plébános ajánlásának köszönhetően sikeres felvételt nyert a lembergi Örmény–Rutén Kollégiumba a gyergyószentmiklósi illetőségű Moldován Deodát (1732–1795) is.⁶⁹

1753-ban és 1754-ben az erdélyi örménykatolikus papok (úgy mint Barkodár József, Dragomán Izsák Kristóf, Jakabffy János, Karácsony János) több jelentést is küldtek Rómába, a Propaganda Fide bíborosainak egyházi szolgálatukról. Ezekben részletesen leírták, hogy továbbra is átmeneti béke és csend honolt az örménykatolikus egyházban: egyelőre nyugodtan és zavartalanul miséztek, kereszteltek, eskettek és temettek. A latinok által kifogásolt böjti szokások és kalendáriumhasználat kapcsán nem érték őket támadások. De azt is nyomatékosították jelentésükben, hogy bármikor érheti őket ez ügyben újabb és újabb inzultus a püspökség részéről, miközben az erdélyi román unitusok körében komoly skizmamozgalmak kaptak lángra, amelyekkel valóban foglalkoznia kell a katolikus egyháznak. Azonban mindegyikük határozottan elutasította

62 | APF ASC, vol. 122. fol. 221^r–222^v; APF SC FA, vol. 12. fol. 248^r–^v; Dmytro Blažejovskyj: *Ukrainian and Armenian Pontifical Seminaries of L'viv*. PP Basiliani, Rome 1975. (Analecta OSBM, Series 2. Sectio 1.) 231.

63 | APF Indice, vol. 6. no. 35: 16. (Fóliószám nélkül).

64 | APF SC FA, vol. 13. fol. 63^r–64^r, 65^r–66^r.

65 | Luca Virziresco (a néhai Oxendio Virziresco püspök unokaöccse) és Dragomán Izsák Kristóf szintúgy a római Collegium Urbanum növendékei voltak. Erről lásd: APF ASC, vol. 99. fol. 491^r; APF SOCG, vol. 664. fol. 129^r–^v + 130^r; APF SC FA, vol. 9. fol. 162^r; APF SC FA, vol. 11. fol. 27^r; APF SC CU, vol. 5. fol. 153^r + 154^v, 479^r; APF Giuramento, vol. 8/1. pag. 295, 304, 407.

66 | APF SOCG, vol. 755. fol. 369^r; APF CU, vol. 7. fol. 577^r–578^r; APF Giuramento, vol. 8/1. pag. 571–572.

67 | APF LDSC, vol. 181. fol. 176^r–^v.

68 | APF ASC, vol. 123. fol. 187^r–188^r.

69 | Moldován Deodát (néhány más forrásban Adeodát) 1758-ban fejezte be tanulmányait Lembergben. APF CV, vol. 2. fol. 632^r; AGT CL, Portfolio no. 3. (fóliószám nélkül); Edward Tryjarski: *Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczakim Ormian polskich III.* – Katalogi alumnów Kolegium teatyn w Lwowie. *Rocznik Orientalistyczny* 24. évf. 1960/1. 43–96. 67.

azt a korábban személyükkel kapcsolatban hangoztatott vádat, hogy eretnekséget terjesztő papok lennének.⁷⁰

Az erdélyi örménykatolikus egyházat még 1753-ban érzékeny veszteség érte. A leMBERGI születésű Szymon Theodorowicz, a gyergyószentmiklósi Kisboldogasszony örmény unitus templom építetője hirtelen megbetegedett, és eltávozott az élők sorából. Az örménykatolikus egyház a kérések ellenére az utódlását nem tudta megoldani. Helyettesítését úgy orvosolták, hogy a nagyobb egyházi ünnepek idején Erzsébetvárosból vagy Lembergől küldtek ki papokat. Így 21 esztendőn keresztül nem volt örmény unitus plébánosa a városnak, és ezt a közösség nagyon megsínylette, mert az ottani örmények közül sokan a Szent Miklós tiszteletére emelt latin rítusú templomot látogatták, és ez idővel az örmény identitás háttérbe szorulásához vezetett.⁷¹

Eközben az erdélyi püspökség újabb támadást indított a rítus és az örmény unitus szokások kapcsán. Célpontjai most az 1728 óta Erzsébetvárosban (korábban, 1733-ig Ebesfalva) tevékenykedő mechtaristák voltak. Az egyházmegye képviselői azzal a váddal illették őket, hogy a rossz kalendáriumot használják, és teljesen figyelmen kívül hagyják az elfogadott Gergely-naptárt, mert szerintük a régi, pogány eredetű örmény naptár és időszámítás használata már önmagában véve is eretnekség.⁷² Leginkább a gyergyószentmiklósi születésű Kopacz Péter CAM mechtaristát vádolták meg ezzel, mivelhogy ő terjesztette ezt a téves szokást a városban. Az új bécsi apostoli nuncius, Michele Ignazio Crivelli (1698–1768), Caesarea in Cappadocia címzetes érseke, nyomban jelentést küldött erről Rómába. Ő személy szerint alaptalannak ítélte meg a püspökség vádjait, mert biztos információi szerint az erzsébetvárosi mechtaristák kiemelkedő oktatói tevékenységet folytattak, és jelentős szerepük volt a helyi ifjúság nevelésében.⁷³

Step'annos Melk'onean CAM (1717–1799) (*Stefano di Melchione*) velencei mechtarista főapát szintén rosszindulatúnak minősítette erzsébetvárosi rendtársainak a megbélyegzését. A Propaganda Fidének küldött levelében egyértelműen a püspökség „ördögi praktikáit” vélte felfedezni.⁷⁴ Dragomán Izsák Kristóf és Jakabffy János szamosújvári papok szintűgy alantas hazugságnak nevezték az erzsébetvárosi mechtaristákat ért támadásokat. Mindketten megjegyezték azt is, hogy mind a mechtaristák, mind az erdélyi misszióban szolgáló örmény unitus papok és természetesen a hívek mind-mind jó katolikusok. Ugyanakkor jelezték a Propaganda Fidének, hogy a misszió fenntartásához még több pénzre lenne majd szükségük. Róma pedig hamarosan a bécsi nunciátúrán keresztül ezt a komoly összeget ki is utalta.⁷⁵

70 | APF SC FA, vol. 13. fol. 75^{r-v}, 76^r, 78^{r-79^r}, 80^{r-v}, 81^{r-v}.

71 | Erről a kritikus helyzetről és Szymon Theodorowicz munkásságáról Pápay Márton (1739–1814), későbbi erzsébetvárosi és gyergyószentmiklósi örmény unitus plébános (a római Collegium Urbanum egykori növendéke) számolt be részletesen a Propaganda Fidének. APF LDSC, vol. 264. fol. 14^v–15^r; GYFL, Püspöki iratok, Iktatókönyvek, 1221–1778 (a továbbiakban: I.1a), (1731), no. 10. pag. 41; GYFL I/4, vol. 1. pag. 293–308; GYFL I/4, vol. 7. pag. 262–263, 265–266. Még ugyanabban az évben építették fel az erzsébetvárosi mechtaristák templomukat Szent Péter és Pál apostolok tiszteletére. Az 1728-ban megkezdett építkezés költségeit a hívek adományozása mellett a Propaganda Fide állta. GYFL I.1a, (1753), no. 19. pag. 181.

72 | APF LDSC, vol. 185. fol. 19^v–20^v.

73 | APF LDSC, vol. 185. fol. 41^v–42^r.

74 | APF SC FA, vol. 13. fol. 90^r.

75 | APF SC FUT, vol. 5. fol. 418^r + 420^v, 420^r.

1755-ben egy fontos, missziós küldetéssel kapcsolatos megkeresés érkezett Rómából Szamosújvárra: egy fiatal, agilis, a román és az örmény nyelvet kiválóan ismerő örmény egyházi személyt kerestek Erdélyen kívüli misszióra. Ugyanis Havasalföldön a 14. század óta nagyszámú örmény közösség létezett, főleg Craiova, Curtea de Argeș, Câmpulung, illetve Bukarest városokban, akiket spirituálisan a 15. század eleje óta a mindenkori örmény egyházfő, a katolikusok által kinevezett püspök vezetett. A kereskedelemmel és kézművességgel foglalkozó örmények ott is fontos szerepet játszottak az állam gazdasági életében. Ráadásul az anyaországi történések (háborúságok és vallási üldöztetések) miatt szintűgy folyamatos volt az utánpótlásuk a kora újkorban is.⁷⁶

A Havasalföldön élő katolikusok lelki gondozását a bolgár rendtartományban szolgáló obszerváns ferences atyák látták el. Stefano Rollo OFM havasalföldi ferences missziófőnök 1755. május 24-én Bukarestből küldött levelet a Propaganda Fide számára, miszerint a havasalföldi keleti hitű örményeket feltétlenül katolizálni kellene. Ehhez viszont olyan unitus hitű örmény misszionáriusokra volna szükség, akik nyelvtudásuk alapján kommunikálni tudnak a helyi örmény közösségekkel, valamint a világi román ajkú hatóságokkal is. Erre a feladatra véleménye szerint az erdélyi misszióban szolgáló örménykatolikus papok és mechitaristák lennének a legalkalmasabb személyek.⁷⁷

Stefano Rollo atyával egyetértésben még ugyanazon a napon Nicola Pugliesi⁷⁸ (1718–1778), Nicopolis címzetes püspöke, a bolgárországi és havasalföldi katolikusok főpásztorá szintűgy levelet fogalmazott meg. Ebben felhívta a Propaganda Fide bíborosainak a figyelmét arra, hogy a havasalföldi szakadár és eretnek hitű örményeket Rómával egyesíteni kellene, és tudomása szerint pont Erdélyben szolgálnak olyan, Rómához hű egyházi személyek, akik képesek volnának ezt a nem egyszerű missziós feladatot ellátni. Ezért a szentszéki missziós szerv segítségét kérte, hogy delegáljon Erdélyből örmény unitus papokat a havasalföldi örmények közé szervezendő misszió céljából.⁷⁹

A Propaganda Fide a bécsi nunciatúrán keresztül felvette a kapcsolatot Michái Minas Theodorowicz szamosújvári plébánossal és misszióvezetővel, aki az alatta káplánként szolgáló ifjú Jakabffy Jánost javasolta a figyelmükbe, mivel rendkívül felkészült teológusnak bizonyult, valamint több nyelven (latinul, magyarul, olaszul, románul, németül és természetesen örményül) majdnem, hogy anyanyelvi szinten beszélt. Jakabffy ajánlásához nagyban hozzájárult az is, hogy jól ismerték őt szentszéki körökben. Másfelől az is köztudott volt, hogy a Collegium Urbanumban folytatott tanulmányai során mindig a legmagasabb eredménnyel abszolválta a vizsgákat.⁸⁰ A fiatal örmény unitus pap és misszionárius még 1755 őszén levelet írt Rómába, amelyben

76 | Ašot Abrahamyan: *Hamaiot ovrvagic hay gaitavayrer i patmowtyan* [Az örmény kolóniák rövid vázlatos története]. I. Hayastan Tparan, Erevan 1967. 129.

77 | APF SOCG, vol. 767. fol. 105^r–106^v.

78 | Nicola Pugliesi 1752-től 1767-ig látta el a bulgáriai és havasalföldi katolikus missziók vezetését Nicopolis címzetes püspökeként. 1767-től haláláig Dubrovnik (Ragusa) és egyúttal Thessalonica (címzetes) érsekeként szolgált az egyházát. Erről lásd bővebben: *Hierarchia catholica medii et recentioris medii*. VI. (1730–1799). Ed. Remigius Rizler OFM Conv., Pirminius Seffrin OFM Conv. II Messaggero di S. Antonio, Patavii 1958. 310, 351, 404.

79 | APF SOCG, vol. 767. fol. 103^r–104^r.

80 | Jakabffy János és Karácsony János együtt végeztek a római Collegium Urbanumban. Erről lásd: APF CU, vol. 7. fol. 382^v–383^r, 389^v–390^r, 464^v–465^r, 483^v–484^r, 518^v–519^r; Galla: *Ferences misszionáriusok* 142–143.

jelezte a Propaganda Fide titkárának, Niccolò Maria Lercarinak (1675–1757), Nazianzus címzetes érsekének, hogy vállalja ezt a nem könnyű hittérítői feladatot. Ugyanakkor a missziójához ajánlóleveket, komoly pénzüsszeget és misekönyveket is kért.⁸¹

A szentszéki hatóságok viszont biztosra akartak menni, és kívártak, mert mindközben híre érkezett annak, hogy Erdélyben az unitusok miatt újból kritikus lett a vallási helyzet. Ezért egy évvel később, 1756-ban Jakabffy esetleges havasalföldi missziója ügyében kikérték Petru Pavel Aaron (1709–1764) fogarasi (balázsfalvi) román görögkatolikus püspök véleményét is. Ugyanis Aaron püspök jómaga is a római Collegium Urbanum növendéke volt, és igen jó római egyházi kapcsolatokkal rendelkezett, továbbá jól ismerte az erdélyi mellett a havasalföldi vallási közállapotokat is.⁸²

Jóllehet az idő tájt a román unitusok körében elharapózó skizmamozgalmak számos fejfájást okoztak neki, nem is beszélve arról, hogy az erdélyi latin rítusú püspökség ezt a helyzetet igyekezett a maga javára fordítani, és ott támadta a fogarasi püspökséget a hatóságoknál, ahol csak tudta. E nehézségek ellenére Aaron püspök Balázsfalváról két levelében elemezte ki Jakabffy küldetésének a lehetőségét. Először is egy fontos aggályra hívta fel a figyelmet: Gyulafehérvár az erdélyi román görögkatolikus mellett rendszeresen támadta az örménykatolikus egyházat is. Ő ezért inkább átmenetileg a havasalföldi misszió elhalasztását javasolta az időközben feszültté váló egyházi helyzet miatt, mert szerinte a felkészült Jakabffy Jánosra inkább Erdélyben lenne szükség, mint a katolikusok számára még inkább ellenségesebb Havasalföldön.⁸³ Azonban másik, rövidebb levelében mégis meggondolta magát, mert Jakabffynak már említésre került szerteágazó nyelvtudása, műveltsége, vitakészsége és teológiai tudása ezt a korábbi aggályát felülírta. Így a püspök végül jó szívvel ajánlotta a Propaganda Fide figyelmébe Jakabffyt.⁸⁴

Ennek fényében a Propaganda Fide 1756. november 15-én lezajlott általános ülésén határozta Jakabffy missziójáról. A beérkezett jelentések tükrében határoztak, hogy Jakabffynak minden lehetséges anyagi és erkölcsi támogatást megadnak, és arra kérték őt, hogy minél előbb induljon útnak.⁸⁵ A Propaganda Fide ezt követően kapcsolatba lépett Nicola Pugliesi püspökkel is, hogy legkésőbb jövő év tavaszán Jakabffy személyében egy erdélyi örmény unitus pap érkezik Erdélyből Havasalföldre az ottani keleti hitű örmények megtérítése céljából.⁸⁶

Jakabffy János 1757 tavaszán indult útnak Szamosújvárról, és Bukarest felé vette az irányt, miután megkapta missziójához a szükséges pénzügyi fedezetet.⁸⁷ A Propaganda Fide arra kérte Crivelli bécsi nunciust, hogy folyamatosan érdeklődjön iránta, valamint tartsa szemmel Jakabffyt havasalföldi tartózkodása során, és ha segítségre szorul, akkor lehetősége szerint tegyen meg minden tőle telhetőt a biztonsága érdekében.⁸⁸

81 | APF SOCG, vol. 767. fol. 107^r–108^r + 108^v.

82 | APF LDSC, vol. 188. fol. 58^r.

83 | APF SOCG, vol. 767. fol. 101^r–102^r.

84 | APF SOCG, vol. 767. fol. 97^r–100^r; Christophorus Lukácsy: *Historia Armenorum Transsilvaniae a primordiis usque nostram memoriam e fontibus authenticis et documentis antea ineditis elaborata*. Congr. Mechitharisticae, Viennae 1859. 103–104; Galla: *Ferences misszionáriusok* 143.

85 | APF LDSC, vol. 188. fol. 270^r–271^r.

86 | APF ASC, vol. 126. fol. 339^r–340^v; APF LDSC, vol. 188. fol. 271^r–272^r.

87 | APF SOCG, vol. 772. fol. 3^r.

88 | Michái Minas Theodorowicz szamosújvári plébános Havasalföldre küldött levelében arra kérte Jakabffyt, hogy a havasalföldi missziója végeztével minél gyorsabban térjen vissza Erdélybe, mert széles körű tudására nagy szükség lesz a latin rítusú püspökség újabb támadásai miatt is. Erről lásd

Jakabffy János 1757 júniusában érkezett meg Havasalföldre, és missziója nyomban nagy nehézségekbe ütközött. Kiderült, hogy neki kellett egyedül érintkezésbe lépnie a havasalföldi örmény keleti papsággal. Ráadásul ez azért is rendkívül bonyolult feladat volt, mert a helyi örmény keleti klérus igen nagy gyanakvással és gyűlölettel tekintett a katolikus misszionáriusokra. Nem is beszélve arról, hogy az unitus hitű örményeket az egyházukra nézve egyenesen a legveszélyesebb elemeknek tartották. Ráadásul a havasalföldi örmény klérus túlnyomó többsége anyaországi születésű személy volt, akiket alaposan kiképeztek, hogy miképpen reagáljanak, amennyiben katolikus misszionárius jelenik meg a közegükben.⁸⁹ Ezeket az értesüléseket erősítette meg Marcantonio Marcelloni (1721–1782) velencei apostoli nuncius, Thessalonica címzetes érseke is, aki a velencei mechtarista főapátságon keresztül kapott információkat Jakabffy János havasalföldi missziós tevékenységéről. Külön kiemelte, hogy a havasalföldi örmény apostoli rítusú püspök kifejezetten gyűlöli a katolikusokat.⁹⁰

A Propaganda Fide 1757. május 24-én lezajlott ülésén arról határoztak, hogy Jakabffynak még több pénz utalnak ki vagy a bécsi, vagy a velencei apostoli nunciaturán keresztül, és továbbá azt az utasítást küldték ki neki, hogy semmiképp se inogjon meg a felmerülő nehézségek miatt, illetve folytassa pasztorális tevékenységét szakadár hitű nemzettársai megtérítése érdekében.⁹¹ A szentszéki missziós szerv nem sokkal később Crivelli bécsi nunciának küldött levelében jelezte, hogy bármily nehézség ellenére is juttassanak el még több pénzt a Havasalföldön tevékenykedő Jakabffynak, akinek gyakorlatilag nagy életveszély közepette, ellenséges közegben kell munkálkodnia az „Úr szőlőskertjében”.⁹² Jakabffyt pedig külön arra kérték, hogy tartson ki a végsőig, hiszen tisztában voltak azzal Rómában, hogy neki nemcsak az ellenséges görög (bizánci) rítusú „szakadár” keresztények, hanem a katolikusokat nem igazán szívelő örmény keletiek között kell állnia a sarat.⁹³

A Propaganda Fide 1758 tavaszán Nicola Pugliesi püspökkel is levelezett ebben az ügyben, aki azt jelentette Rómába, hogy Jakabffy egyes-egyedül munkálkodik, és nagyon kemény vitapartnerekre talált a helyi örmény egyház ott szolgáló papjaiban, mert azok egyúttal egytől egyig több nyelven beszélő, képzett teológusok is voltak.⁹⁴ Jakabffy János leírta, hogy anyanyelvén Bukarestben próbálta téríteni a nemzettársait. Hitvitákat folytatott az örmény klérus tagjaival a katolicizmusról, a 451. évi khalkédóni egyetemes zsinat tanításáról és a monofizitizmus kérdéseiről. Ugyanakkor a viták során az örmények a katolikus hitet a sajátjukra nézve veszélyesnek ítélték, mert meglátásuk szerint Róma agresszív módon akarja „leuralni” a régi egyházakat, így a latin rítusúnál is „ősibb” örmény apostoli egyházat, amelynek szilárd tanai vannak. Helytelenítették az erőszakos latinizációt, különösen azért, mert a múltban is a Rómából jött misszionáriusok erőszakkal akarták őket latin nyelvű misézésre kényszeríteni, miközben a liturgiájukat örmény (*grabar*) nyelven tartották, hiszen a Szentírásuk (*Astuacašunc*)

még: APF SOCG, vol. 772. fol. 4^{r-v} + 5^v; APF LDSC, vol. 188. fol. 146^r–147^r; APF SC Fondo Bulgaria e Valacchia (a továbbiakban: FBV), vol. 4. fol. 523^r + 524^v.

89 | APF LDSC, vol. 188. fol. 147^{r-v}; APF SC FBV, vol. 4. fol. 517^{r-v} + 518^v.

90 | APF SC FA, vol. 13. fol. 293^r.

91 | APF ASC, vol. 127. fol. 213^{r-v}.

92 | APF LDSC, vol. 190. fol. 146^r–147^r.

93 | APF LDSC, vol. 190. fol. 147^{r-v}.

94 | APF LDSC, vol. 192. fol. 41^{r-v}.

nyelvezete is ez volt egyúttal.⁹⁵ Jakabffy János erre az örménykatolikus egyház létjogosultságáról szónokolt, de ezt a keletiek megkérdőjelezték, mert véleményük szerint az egyházat Róma szigorúan, vasmarokkal az ellenőrzése alatt tartja.⁹⁶

1758 nyarára viszont Jakabffy János havasalföldi missziója egyre reménytelenebbé vált, mert egy örményt se tudott megtéríteni a katolicizmus számára. Tapasztalatait egy évvel később összegezte, amelyet jelentés formájában küldött el Rómába. Jakabffy szerint a havasalföldi örmények nem értették, hogy miért kell őket Róma hitére téríteni, miközben a helyi (bizánci rítusú) ortodox egyház felől is súlyos, a pusztta életükre is veszélyes támadásokat voltak kénytelenek elszenvedni, és őket emiatt szintúgy az eretnokség vádjával illették. Sőt, a keleti hitű örmények nem láttak különbséget az expanzív római katolicizmus és az agresszív bizánci ortodoxia között. Ők csak azt érzékelték, hogy a két nagy keresztény egyház minden áron, erőszakos módszerekhez folyamodva akarja őket megtéríteni, és egyúttal népüket hamis megváltásra akarják kényszeríteni.⁹⁷

Nicola Pugliesi püspök is mindinkább kétségbeejtőnek látta helyzetet. Ennek folytán ő arra a döntésre jutott, hogy az örmények megtérítése helyett kizárólag a bolgár-földi és a havasalföldi katolikusok ügyével foglalkozik, mert olyan nagy az örmények ellenállása a hitük védelmében, hogy felesleges erőltetni ezt köreikben.⁹⁸ Ezért 1759 tavaszán Jakabffy János, missziójának sikertelenségét látva, visszatért Erdélybe, mert híreket kapott otthonról, hogy Erzsébetváros és Szamosújvár örménykatolikus papsága újból éles konfliktusba került az örmény unitus rítus létjogosultsága, az eltérő kalendáriumhasználat, a püspöki szék betöltése, valamint az egyházi joghatóság kérdése miatt az erdélyi püspökséggel.⁹⁹

Jakabffy János 1760-ban újabb részletes – keresetlen, nyers és szókimondó stílusban megfogalmazott – jelentést küldött a Propaganda Fidének. Ebben leírta missziója kudarcának az okát. Ő úgy látta, hogy sem erővel, sem szelíd szóval nem lehet a keleti hitű örményeket megnyerni a katolikus hitnek egész Havasalföld területén. Jakabffy jelentésében arról is informálta Rómát, hogy az apostoli rítusú örmények (főleg a klérus tagjai) önmagukat mindig is az igaz hitű és egyetemes keresztény egyház tagjainak vallják, hiszen egyházuk tanításában, illetve hitvallásában is szerepel az ortodox és katolikus (*uŋlapai ew katotik*) fogalom. Ezért is vélte úgy, hogy Erdélybe visszatérve hasznosabban tudja szolgálni egyházát, amelyet pont az erdélyi katolicizmus részéről ért újabb aljas támadás, mint hogy a makacs keleti hitű nemzettársaival folytasson meddő teológiai vitákat a mindhiába való térítés kapcsán. Így ezért ő inkább a visszatérés mellett döntött, és az erdélyi örménykatolikus egyház ügyes-bajos dolgaira koncentrált.¹⁰⁰

Összefoglalva, hosszú időközön át a tudományos kutatások számára alig volt hitelt érdemlő információ az erdélyi örménykatolikus egyház 18. század közepi történetéről.

95 | Az örmény apostoli egyház történetéről és a kora középkori egyházi uniós kísérletekről lásd bővebben: Nina Garsoïan: *L'Église Arménienne et la Grand Schisme d'Orient*. Peeters, Lovain-la-Neuve 1999. (Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Vol. 574. Subsidia Tomus 10.).

96 | APF LDSC, vol. 192. fol. 39^v–40^r; APF SC FBV, vol. 4. fol. 531^r–532^r + 532^v.

97 | APF LDSC, vol. 192. fol. 182^v–183^r; APF SC FUT, vol. 5. fol. 461^r–462^v; APF SC FBV, vol. 4. fol. 533^r–534^v.

98 | APF LDSC, vol. 194. fol. 188^v–189^v.

99 | APF LDSC, vol. 194. fol. 297^r–298^r; APF SC FBV, vol. 4. fol. 572^{r-v}.

100 | APF SC FUT, vol. 5. fol. 473^r–474^r + 474^v.

Az új eredmények alapján kiderült, hogy az erdélyi örménykatolikus egyház mindent megtett annak érdekében, hogy biztosítsa a papsága utánpótlását, és a Propaganda Fide segítségével végre betöltesse a hosszú ideje üresen álló püspöki széket. Közben az egyház emberei az Apostoli Szentszék kérésére külhonban (Moldvában Szymon Theodorowicz és Havasalföldön Jakabffy János vezetésével) végeztek sikertelen missziós munkát a keleti hitű örmények körében. Végül, de nem utolsósorban az erdélyi örménykatolikus egyház folyamatos védekezésre is kényszerült. Tudniillik, az erdélyi latin rítusú püspökség szinte állandóan (egy-két nagyon rövid időszakot leszámítva) nagy nyomás alá helyezte őket a 18. század közepén. Egyrészt igyekezett megakadályozni az örménykatolikus püspöki hivatal betöltését, másrészt több alkalommal vádolta meg őket alaptalanul unitus rítusuk, valamint szokásaik miatt eretnekséggel és szakadarsággal. Ugyanakkor a feltárt dokumentumokból az is egyöntetűen kiviláglik, hogy az erdélyi püspökség fő célja az erdélyi örmények feletti egyházi joghatóság bármilyen történő megszerzése volt. Ennek fényében a 18. század közepére nyilvánvalóvá vált, hogy az erdélyi örménykatolikus egyház akkor már a pusztá fennmaradásáért küzdött.

The Armenian Catholic Church in Transylvania and the Apostolic Holy See in the Mid-18th Century

Keywords: Transylvania, Church-History, Armenians, Apostolic Holy See

Due to the scholarly investigations of the past two decades, a lot of new information has come to light about the settlement of the Armenians in Transylvania, their church-union, the career of Bishop Oxendio Virziresco (1654–1715), and the confessional situation of the community in the first half of the 18th century. Despite this, there are still a number of unexplored blank spots in the field of the history of the Armenian Catholic Church in Transylvania. This statement is especially true for the period of the mid- and late 18th century. In this short study, I have attempted to present and summarise the relations between the Armenian Catholic (or Uniate) Church in Transylvania and the Apostolic Holy See in the mid-18th century, based upon the results of recent archival research in Rome and Vatican City.

Máramaros vármegye tisztkara a reformkorban

Számos munka született már a reformkori vármegyék működéséről. Ezek többnyire a mai Magyarország területére összpontosítanak, egy-egy vármegyét vizsgálnak,¹ és a politika-, közigazgatás- vagy társadalomtörténet kérdéseit elemzik. Az első két témakörre irányuló kutatások a követválasztások és a tisztújítások során kialakult konfliktusokat,² a vármegyei statútumok alakulását,³ a tisztújítás menetét,⁴ a szavazati és a főispáni kinevezési jog helyi sajátosságait és a mindezeket szabályozni kívánó kormányrendeleteket tárják fel.⁵ A társadalomtörténeti vizsgálatok az archontológia és a prozopográfia módszereit alkalmazzák, és többnyire az 1816 és 1848 közötti időszakra vonatkoznak. A főtisztviselők kollektív sajátosságait vetik össze a teljes tisztkarral, elemzik a fluktuációt, a karrierutakat és a professzionalizáció mértékét.⁶ A nemesség-kutatások is jól kapcsolódnak ehhez a témához, hiszen a nemesek birtokviszonyai,⁷ családi kapcsolatai és a vármegyei közigazgatásban betöltött szerepe közötti összefüggéseket vizsgálják.⁸

- 1 | Kivételt képez Pál Judit tanulmánya, mely érinti a székely székek reformkori tisztkarának történetét. Pál Judit: A székely székek tisztkarának változásai a reformkortól a kiegyezésig. In: *A rendtartó történet. Tanulmányok Imreh István születésének századik évfordulójára*. Szerk. Fejér Tamás, Gálfi Emőke. MTA BTK TTI, Kvár-Bp. 2021. 331–364. 337–339.
- 2 | Lásd Dombóvári Ádám: *Megyei választások és szabályozásuk 1830–1844*. I. PhD-értekezés. ELTE BTK, Bp. 2011. 671.
- 3 | Polgár Tamás: Tisztújítási statútumok és az 1824. évi tisztújítás Somogy vármegyében. In: *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 34–35*. Szerk. Bősze Sándor. Kaposvár 2004. 39–62. 39.
- 4 | Hudi József: Tisztújítás és rendtartás Veszprém vármegyében 1819-ben. *Comitatus. Önkormányzati Szemle* X. évf. 2000/6. 48–55. 48–49.
- 5 | Stipta István: A főispáni hatáskör törvényi szabályozása (1870, 1886). In: *Degré Alajos emlékkönyv*. Szerk. Máthé Gábor, Zlinszky János. Unió Kiadó, Bp. 1995. 299–312. 299–301, 310–311.
- 6 | Számos ilyen kutatás készült, de a legátfogóbb Héjja Júlianna Erika munkája, mely az 1715–1848 közötti időintervallumban vizsgálja az említett témákat. Héjja Julianna Erika: *Békés vármegye archontológiája és prozopográfiája 1715–1848*. Békés Megyei Levéltár, Gyula 2009. 17–28.
- 7 | Glósz József: Társaság és társadalom (Adalékok a középbirtokos nemesség reformkori világához). In: *A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve XXIV*. Szerk. Gaál Attila. Wosinszky Mór Megyei Múzeum, Szekszárd 2002. 367–383. 368–369.
- 8 | Hudi József: A Veszprém megyei politikai elit a 18–19. században. In: *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*. Szerk. Á. Varga László. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján 1987. (Rendi Társadalom

Szabó Zsolt (1996) – történész, muzeológus, Szatmár Megyei Múzeum, Szatmárnémeti, szabo_zsolti2003@yahoo.com

Jelen tanulmány A dualizmus kori parlamentarizmus regionális nézőpontból c. OTKA K20 K137378. számú pályázat támogatásával készült.

<https://doi.org/10.36373/em-2026-1-7>

Írásom a kutatások második csoportjába illeszkedik, mert a prozopográfia eszköztárával mutatja be az eddig kevésbé vizsgált, etnikailag sokszínű és periférikus Máramaros vármegye tisztikarát. A korabeli sajtó alapján azonosítottam a tisztújítások dátumát, majd a vármegyei jegyzőkönyveket és a tiszti cím- és névtárakat felhasználva, tisztújítási évenként Excel-munkalapokon rögzítettem a tisztviselők névsorát és tisztességét. Vizsgálatom a teljes tisztikarra, valamint a fő- és almérnökökre és az orvosokra terjedt ki.⁹ Az adattáblában feltüntettem a tisztviselők születési és halálozási adatait (dátum, hely, megye), etnikai hovatartozását, felekezetét, nemességét, házastársának adatait (név, etnikum, felekezet, az apa foglalkozása), továbbá a tisztviselő apjának nevét és foglalkozását. A gyűjtéshez gyászjelentéseket, genealógiai munkákat, életrajzi lexikonokat, iskolai matrikulákat, egyházi anyakönyveket és a Máramarosszigeten elhunyt tisztviselők sírköveit használtam. A munkalapokon feltüntettem a tiszteletbeli hivatalnokok és a címzetes táblabírók névsorát is. Életükről kevesebb forrás maradt fenn, ezért esetükben csupán a tisztséget és a kinevezés dátumát jegyeztem fel.

A 18. századi előzmények

Máramaros reformkori tisztikarának jellegzetességeit a 18. században lezajlott változások alakították. Az 1. ábrán látható, hogy a 18. század közepéig román többségű volt a vármegye tisztikara. A magyarok javára történő átbillenés a század közepén kezdődött, és a század végére teljesedett ki. A jelenség több folyamat összjátékának eredménye. A 17. századig a vármegye nemessége szinte kizárólag a középkori gyökerű román kisnemességből állt. A megyének nem volt más vármegyékre jellemző *bene possessionati* rétege, sem helyi arisztokráciája,¹⁰ a 18. század közepén bárói rangot szerző Sztójkák kivételével.¹¹ Vagyonuk azonban messze elmaradt a többi arisztokrata családtól. Az öt koronaváros – Huszt, Visk, Técső, Hosszúmező és Máramarossziget – nemessége csak a 17. században kezdett kialakulni, az armalisták szaporodása, valamint Erdélyből a török elől menekülő vagy a huszti vár birtoklására érkező református arisztokraták révén. A nemesi önkormányzatokat a 18. század elején szervezték meg.¹²

A nemesi önkormányzatok megszervezésével párhuzamosan megszűntek a hagyományos érvényesülési stratégiák is. A török kiűzésével a huszti vár stratégiai jelentősége csökkent, ami mérsékelte az erdélyi református arisztokraták érdeklődését a vár birtoklása iránt.¹³ A koronavárosok nemesei már nem állhattak szolgálatukba, a

– Polgári Társadalom 1.) 99–109. 104.

9 | Pontosabban a teljes tisztikar és a szegődményesek: első- és másodalispán, fizetéses táblabíró, főadószedő, főjegyző, főlevéltárnok, főszámvevő, főszolgabíró, főügyész, főmérnök, főorvos, rendőrségi szolgabíró, aladószedő, aljegyző, alszolgabíró, almérnök, alorvos, írnok, kiadó, lajstromozó, magtári biztos, várnagy, alügyész, csendbiztos, esküdt. A főtisztviselők közé soroltam az alispánokat, fizetéses táblabírákat, főadószedőket, főjegyzőket, főszámvevőket és főügyészeket.

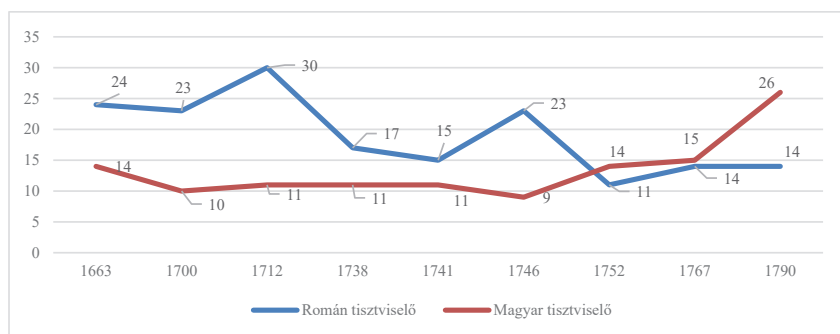
10 | Egy tehetősebb nemesi réteg kialakulását leginkább az gátolta, hogy a vármegye java része erdőkből állt. Még a 19. század végén is az összterület 59%-át tette ki. *A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája*. II. Gazdaczímtár. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 1897. 362–363.

11 | Temesváry János: Öt erdélyi püspök rangemelése. *Erdélyi Múzeum* V. évf. 1911. 255–284. 276.

12 | Glück László: *Az öt máramarosi város társadalma a 16–18. században*. PhD-értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs 2013. 230–236, 241, 321–323.

13 | Uo. 19.

kincstár birtokába vette a várat és a vármegye uradalmait, melyek élére a Habsburgok az ellenreformáció jegyében inkább római katolikusokat neveztek ki.¹⁴ Ebben az időszakban épültek ki a vármegye központi hivatalai is,¹⁵ a fontosabbak betöltését Mária Terézia már képesítéshez kötötte.¹⁶ A szolgálat íratlan feltétele volt, hogy az illető állandó lakhellyel rendelkezzen a vármegye központjában, Máramarosszigeten. A koronavárosok iskolahálózata főként a 16. században létrehozott református intézményekből állt, és 1838-tól Máramarosszigeten református jogakadémiája is működött.¹⁷ Minthogy a koronavárosok nemessége helyben vagy a központhoz közel élt, könnyen hozzáférhetett az oktatási intézményekhez. A folyamathoz hozzájárulhatott II. József türelmi rendelete is, mely elhárított minden akadályt a protestáns hivatalviselés elől.¹⁸

1. ábra: Román és magyar tisztviselők aránya a teljes tisztikarban 1663–1790 között

Miután görögkatolikus hitre tértek,¹⁹ a románok számára is rendelkezésre állt a piarista rend beköltözésével 1731-ban már működő római katolikus gimnázium.²⁰ De mivel többnyire kismanesek voltak, döntő többségük számára túl költséges lehetett fenntartani egy lakást a vármegyeközpontban. Viszont a járási hivatalok elfoglalása kézenfekvő volt, mert helyileg jól be voltak ágyazva. Ez az etnikai „munkamegosztás” jellemző marad a reformkorban is. Ezen tényezők magyarázzák azt is, hogy miért nincsenek ruténok a tisztikarban. Utóbbiak ugyanis a vármegye – mezőgazdasági tevékenységre legkevésbé alkalmas – északi részén éltek izolálva,²¹ szegényes körülmények között, és jóval kisebb nemesi közösséggel rendelkeztek, mint a magyarok és a

14 | Fényes Elek: *Magyarország leírása*. II. Pest 1847. 371.

15 | Glück László: i. m. 321–323.

16 | Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a Tanácsrendszer létrejöttéig*. Akadémiai, Bp. 1976. 73.

17 | Balogh Béla: *A máramarosszigeti református líceum diáksága, 1682–1851*. Tiszántúli Református Egyházkerület és Kollégiumi Levéltár, Debrecen 2001. 5–9.

18 | Pál Judit: *A Habsburg Monarchia története 1526–1848*. Mega, Kvár 2014. 302–303.

19 | Jaczkó Sándor: Vallás és etnikum Máramarosban. *Athanasia* XL. évf. 2015. 143–156. 149.

20 | *Magyar katolikus lexikon*. <https://lexikon.katolikus.hu/M/M%C3%A1ramarosszigeti%20Piarista%20Gimn%C3%A1zium.html> (utolsó megtekintés: 2025. 12. 04.).

21 | Duliskovich Mihály: Máramaros vármegye Verchovinai Járásának ismertetése. *Tudományos Gyűjtemény* XXII. évf. 1838/12. 97–111. 76.

románok.²² Ezért az 1. ábrán sem tüntettem fel őket, mert jelenlétük a közigazgatásban folyamatosan tíz százalék alatt volt.

A vármegyei nemesség viszonyrendszere is átrendeződött 1790-re. A Darvay, Szaplanczay és báró Sztojka család román eredetű volt, melyek különböző időpontokban, de a 18. század végére asszimilálódtak.²³ Az identitásukat megtartó Dunka, Rednik és Petrovay családok is jelentősek voltak a 18. század során, többnyire a főszolgabírói tisztségig jutottak. Viszont neveik a reformkorban már csak alacsony rangú hivatalokban jelentek meg. A Pogány és a báró Sztojka család volt a legbefolyásosabb a vármegyében, de a 18. század végére kevés férfi utódjuk született, ezért pillanatnyilag meggyengültek. A Szaplanczay családdal ők képezték a *bene possessionati* réteget a reformkorban.

A kialakult űrt az új családok töltötték be. Többségük – az Asztalos, a Kovássy, a Várady, a Móricz és a Horváth családok – a koronavárosok nemességéhez tartozott. Az Asztalos, Várady, Kovássy és Móricz családok nemességet a 17. században és a 18. század végén katonai vagy uradalmi szolgálat révén szereztek.²⁴ A Horváth család, a Pogányokhoz hasonlóan, már a középkorban nemességet nyert, és a 15. század végén telepedett le a vármegyében. Számos földbirtokkal rendelkezett, de a 18. század végére elnépesedett, és egy ága a hivatalvállalók közé került.²⁵ A református családok mellett jelentek meg a román kisnemességből kiemelkedett, görögkatolikus háterű Mán, Mihályi és Jurka családok.²⁶

A Szaplanczayak már a 17. században tekintélyes családnak számítottak, de a század végén eladósodtak, és máramarosi birtokaik zálogba kerültek. Ezeket a 18. század közepén szerezték vissza a Károlyi családnak tett uradalmi szolgálatok révén.²⁷ Épp abban az időszakban telepedtek vissza Máramarosba, amikor a Pogány és a Sztojka család jelenléte az elitben – a fenneb már említett – „természetes okok” miatt alábbhagyott. Ugyancsak ebben az időszakban telepedett le a vármegyében a Doboka, Közép-Szolnok, Belső-Szolnok, Kraszna és Kolozs vármegyéknek is hivatalnokokat adó római katolikus Hatfaludy család. Hatfaludy Pál 1799-ben lett a vármegye másodalispánja. Valószínűleg házasság révén szerzett birtokot Alsóapsán.²⁸

22 | Bélay Vilmos: *Máramaros megye társadalmi és nemzetiségei*. Sylvester Nyomda, Bp. 1943. (Település- és Népiségtörténeti Értekezések 7.) 103.

23 | Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. III. Grill Károly, Bp. 1912. 253–254; Szilágyi István: Sztojka László emlékezete. In: *A Máramarosszigeti Helvét Hitvallású Lyceum értesítője az 1889–1890. évről*. Szerk. Szilágyi István. Máramarossziget 1890. 3–12. 5.

24 | Joódy Pál: *Máramaros vármegye 1749–1769. évi nemesség vizsgálata*. Varga Béla Könyvnyomda Vállalata, Máramarossziget 1943. 31, 144; Kovássy Elemér: Kovássy család (cízmerrel). *Nagy Iván Családtörténeti Értesítő* II. évf. 1900/2. 66–71. 66–67.

25 | Komáromy András: Dralapszakai Horváth család (cízmerrel). *Nagy Iván Családtörténeti Értesítő* I. évf. 1899/1. 158–165. 158–159, 160–162.

26 | Joódy Pál: i. m. 100, 126, 140–141.

27 | Petrovay György: A Szaplanczay család leszármazása 1360-tól (Három címerrajzzal). *Turul* XI. évf. 1901/2. 73–85. 76–77; Bara Júlia: Gróf Károlyi Antal és Báró Harruckern Jozefa házasságának háttere és körülményei. In: *A 18. századi arisztokrácia mindennapjai*. Szerk. Arany Krisztina et al. MTA BTK TTI, Bp. 2021. 11–37.

28 | Nagy Iván: *Magyarország családai címerekkel és nemzékrendi táblákkal*. I–XII. Pest 1857–1865. (A továbbiakban: Nagy Iván) V. 67; Gyulai Rikárd: A hatmindsorfi Hatfaludi család (I. közl.). *Genealógiai Füzetek* V. évf. 1907/6. 51–55. 51; Román Nemzeti Levéltár Máramaros Megyei Levéltára (a továbbiakban: RNLt MMLt), Máramaros vármegye iratai (a továbbiakban: MM vm.), Tárgy szerint rendezett iratok,

A reformkori tisztikar származási helye, etnikuma és felekezeti összetétele

A vizsgálat a következő tisztújítási évekre terjedt ki: 1822, 1830, 1833, 1836, 1841 és 1845. Bár az 1822-es év még a reformkoron kívül esik, bevonása indokolt volt, mert ekkor kerültek a közigazgatásba azok a személyek, akik a korszak első felében meghatározó szerepet játszottak. A hat tisztújítási évben 172 tisztviselőt azonosítottam, közülük 50-en tartoztak a főtisztviselők közé. A hivatalnokok száma tisztújításonként 50 és 62, a főtisztviselőké pedig 12 és 13 között mozgott. A fizetési táblabírók, az esküdtek és a seborvosok száma változott; a várnagyokat csak 1836-tól jegyezték fel, ami magyarázza a létszámbeli eltéréseket. A tisztikar szerkezete eközben folyamatosan bővült. 1830-tól a főpénztárnokok száma egyről kettőre nőtt, az alpénztárnokoké 1845-ben háromról négyre. Az alszámvevő hivatal 1845-ben jelent meg. 1833-tól kezdve egy helyett két főorvos működött, a járási orvosok száma pedig az 1833. évi egyről 1841-re négyre emelkedett. A legjelentősebb változás 1845-ben következett be, amikor öt rendőrségi szolgabírói hivatalt állítottak fel. A bővítés tudatos folyamat eredménye volt: akárcsak több más vármegye az 1840-es években, Máramaros is többször folyamodott a Helytartótanácsához az új hivatalok engedélyezéséért.²⁹

Az etnikai erőviszonyok a 18. század végéhez képest a reformkorban sem változtak számottevően: a magyarok aránya továbbra is túlnyomó maradt, mint ahogyan azt a 2. ábra is mutatja. A „nemzetiségek” alatt elsősorban a románokat kell érteni, mivel a 172 tisztviselő közül mindössze kilenc volt rutén. Utóbbiak helyzete is eltér a rutén lakosság többségétől. Ugyanis a koronavárosoktól közvetlenül északra fekvő falvakban születtek, ahol románok, magyarok és ruténok egyaránt keverten éltek; hárman közülük máramarosszigetiek voltak. Ez a csoport könnyebben beágyazódott az elitbe, mert a katolikus magyarokkal és románokkal együtt kezdte tanulmányait a máramarosszigeti piarista gimnáziumban. Közülük egyetlen tisztviselőcsalád, nevezetesen a Selevér família szerepelt a közigazgatásban: István főügyész, Elek főszolgabíró volt. Asszimilációs tendencia csak – az egyetlen – zsidó Kornfeld Viktor Móricnál figyelhető meg. Bécsből érkezve, 1829-ben lett Máramarossziget városi orvosa, majd a vármegye alorvosa. Családjával 1833-ban katolizált, fiai már a Korányi vezetéknévet viselték.³⁰

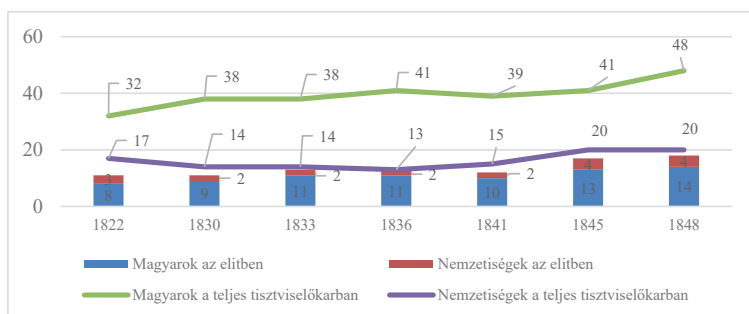
Összevetve a 2. és 3. ábra adatait megállapítható, hogy a tisztikar etnikai összetétele fordítottan arányos a teljes lakosságéval. A lakosság felét kitevő ruténok adták a legkevesebb tisztviselőt, míg a magyarok mindössze a lakosság 7,6%-át tették ki, de a tisztikarban abszolút többségben szerepeltek. A románok álltak legközelebb az arányos képviselőhöz: a teljes tisztikar 23%-át adták, miközben a lakosságon belül 32,1%-ot képviseltek.³¹

nr. 1. Máramaros vármegye tisztviselőinek nyilvántartása: 1629–1849 (a továbbiakban: Máramarosi tisztviselők nyilvántartása), pag. 30–34.

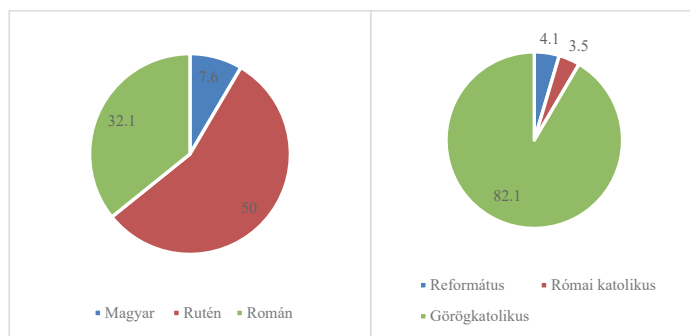
29 | Szatmár már 1842-ben kéri tisztikara bővítését, Máramaros 1844-ben. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Staatsrat, Staatsratten 1844: 3. doboz, 573. sz. 44–45; uo. 1842: 15. doboz, 2926, pag. 1–2.

30 | Kapronczay Károly: Orvosdinasztiák I. A Korányi-család. *Turul* LXX. évf. 1997/1–2. 1–4. 1.

31 | Fényes Elek: i. m. 371.

2. ábra: Magyarok és nemzetiségek (románok, ruténok) száma a tisztviselők (vonalak) és főtisztviselők (oszlopok) között

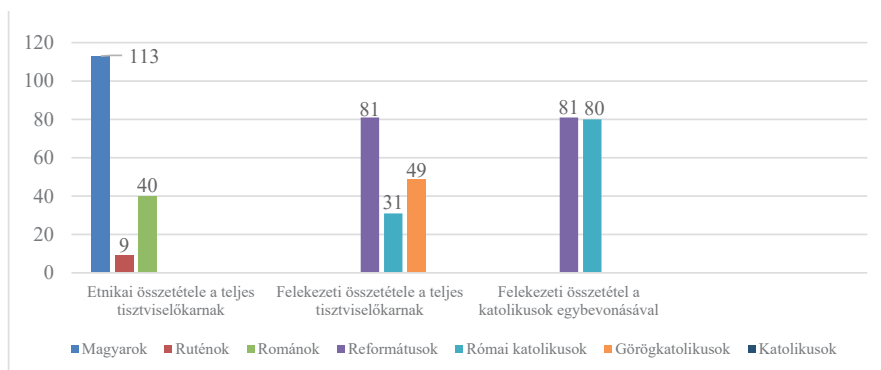
3. ábra: A vármegye lakossága etnikum (bal oldal) és felekezeti (jobb oldal) szerinti megoszlása, százalékban

A románok helyzetéről önmagában a számok torz képet adnának. A reformkor nyolc alispánja közül kettő román volt, és közülük Mán László kilenc éven át töltötte be az elsőalispáni tisztséget.³² A kilenc román főtisztviselőből három főszolgabíró lett, kettőt országgyűlési követnek is megválasztottak, és a csoport átlagosan 25 év közigazgatási tapasztalattal rendelkezett. Kevés, de jelentős hivatalokat birtokoltak. Ez nem meglepő, mivel a választási rendszer a románoknak kedvezett. A tisztújításokon és a követválasztásokon csak a nemesek rendelkeztek választójoggal, Máramarosban pedig a nemesség többségét a románok adták,³³ ráadásul a falusi nemesség közül ők laktak a legközelebb a vármegye központjához. Ez a nemesség azonban nem állt be mindig egységesen a román tisztviselők mögé. Előfordult olyan is, hogy a magyar tisztviselők ügyesebben mobilizálták a koronavárosok magyar, valamint az azok közelében fekvő falvak rutén nemességét. A románlakta területeken is nagy volt az analfabetizmus aránya a reformkorban, ezért egy olyan réteg sem formálódott, mely teljes mértékben

32 | RNLt MMLt, MM vm., Máramaros vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei 1629–1848, Vármegyei közgyűlési jegyzőkönyv (a továbbiakban: Vm. kgy. jkv.) 1836: 1771; Máramarosi közgyűlés. *Jelenkor* 14. évf. 1845/62. (aug. 03.) 371.

33 | Fényes Elek 1847-es munkájában 26 300 máramarosi nemesről tesz említést. Fényes Elek: *i. m.* 372.

kiaknázhatta volna a választási rendszer előnyeit. Ezért is van, hogy csak egy szűk, de jól szervezett csoportja volt a román főtisztviselőknek. Ezek többsége lelkészcsaládból származott. A görögkatolikus papság tudta a leghatékonyabban mozgósítani a román nemességet. Az évszázadok során kialakult *hungarus*-tudat ugyanakkor elősegítette a magyar nemesség soraiba való beilleszkedésüket is.

4. ábra: A tiszttviselőkar összetétele etnikum és felekezet szerint

A felekezeti viszonyok tovább árnyalják a hatalmi viszonyokat. A 4. ábrán látható, hogy a református tiszttviselők voltak többségben, annak ellenére, hogy a lakosságnak csak a 4,1%-át tették ki.³⁴ Viszont a reformátusok többnyire központi hivatalokat birtokoltak, melyek, az alispánit leszámítva, nem jártak akkora politikai hatalommal, mint a járási hivatalok. Ugyanakkor a két katolikus felekezetet összevonva, szinte fele-fele arányba kerülnek a reformátusokkal. A felekezeti arányok időbeli változást sem mutatnak, minden tisztújító évben fele-fele arányban oszlanak meg. Érthető, mert a vallás elsődleges töréspont volt a megye politikai csatározásaiban.³⁵ Példának okáért az 1843-as követválasztás három személy halálával végződő verekezésbe torkollott: Máramarosziget felháborodott református lakosai ugyanis összeverekedtek a városban szavazó román kisnemeseikkel, mert két katolikus követet választottak meg, holott korábban az egyik követ mindig református volt.³⁶

Társadalmi háttér, házassági szokások, iskoláztatás

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy mi hatott jobban a tiszttviselők pályafutására: a társadalmi háttér, a házasságkötési stratégiák vagy az iskolázottság? Névsorukat figyelve feltűnő, hogy a 172 személyből 61 (35%) a 18. század végén megerősödő családok

34 | Uo. 371.

35 | A jelenség nem atipikus, a vallási feszültség a győri 1836-os tisztújításon is megjelenik. Dominkovits Péter: Győr vármegye tisztújítása, 1816–1845. *Comitatus. Önkormányzati Szemle* X. évf. 2000/9. 63–72. 70–71.

36 | Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Királyi Helytartótanács (a továbbiakban: MNL OL, MKH), Departamentum politicum comitatum (C 44), F8: 1848, *Történeti vázlat tekintetes Mánn László Isőalispán pártjának nyilatkozata szerint*, fol. 116.

valamelyikéhez tartozott. Különösen jelentős a Szaplonczay, a Várady és a Kovássy családok jelenléte. Előbbinek tíz, utóbbi kettőnek hat-hat tagja került a vármegyei közigazgatásba. Ilyen erős jelenlétet Héjja Júlia sem talált Békés vármegyében, pedig az ő kutatása jóval tágabb időintervallumot ölelt fel (1715–1848).³⁷

A társadalmi háttér esetében tehát meghatározó szempont, hogy az illető apja maga is tisztviselő volt-e. A 172 személyből 77-nek (45%) az apja vármegyei hivatalnok volt; az 50 főtisztviselő közül 30-nak (60%) az apja szintén tisztviselőként szolgált, közülük 16 (32%) már a vármegyei elit tagja volt. A második csoport társadalmi háttere etnikai és felekezeti vonalak mentén különbözött. A 95 olyan személy közül, akinek az apja nem volt tisztviselő, 44 (47%) református, 30 (33%) görögkatolikus, 14 (15%) római katolikus; etnikum szerint pedig 59 (64%) magyar, 27 (29%) román, hat rutén (7%), egy zsidó (1%) és egy örmény (1%).

A reformátusok társadalmi háttere többnyire valamely városi foglalkozáshoz kötődött. A református iskolák és a jogakadémia a koronavárosok tisztviselőinek önrekrutációs bázisát jelentették. Ezt támasztja alá az is, hogy az elsőgenerációs tisztviselők többségének az apja református lelkész vagy iskolai tanár volt. Rajtuk kívül akadtak még gyógyszerész, kereskedő, postamester, városi hivatalnok, csizmadia vagy tímármester apák is. A románok esetében a lelkész apák aránya szintén magas volt; mellettük a „privatus”-ok száma is jelentős. Erdélyben ugyanebben az időszakban alakult ki a lelkészcsaládokból származó tisztviselőréteg, így a jelenség nem szokatlan. A „privatus” apák valószínűleg kisnemes kisbirtokosok voltak, mert fiaik is falvakból származtak. A római katolikus magyar tisztviselők – akik nem a Szaplonczay vagy a Hatfaludy családhoz tartoztak – többnyire kamarahivatalnoki családokból eredtek. A Habsburgok rekatolizációs politikájának részeként ugyanis Felső-Ausztriából telepítettek olyan családokat a sóbányákkal rendelkező Aknasugatagra és Rónaszékre, amelyekből később tisztviselők kerültek ki.³⁸

A párválasztás fontos szerepet játszott egy tisztviselő életében. A forráshiány miatt azonban a vizsgálat csak a főtisztviselőkre korlátozódik. Három kategóriát különíthetünk el. A legnépesebb csoportba 17 (34%) olyan személy tartozott, aki tisztviselőcsaládba született, és abba is házasodott. Közülük kerültek ki a vármegye vezetői: három alispán és kilenc főszolgabíró. Ebben a csoportban volt a legjellemzőbb a vegyes házasság. Ennek alcsoportját alkotta az a 11 (22%) főtisztviselő, aki magas rangú tisztviselőcsaládban született, és ugyanilyenbe házasodott be. Ugyancsak 11 személy volt, akik tisztviselőcsaládból származtak, de nem ilyenbe házasodtak: ők mind központi főtisztviselők voltak. A legkisebb csoportba négy (8%) személy tartozott, akik nem tisztviselőcsaládból származtak, de abba házasodtak be. Mivel ez utóbbi két csoport feleségeik társadalmi hátteréről nem maradt fenn forrás, további megállapítás nem tehető.

A szegődményesek különállása ebben az esetben is kimutatható: jobb esetben csak egy generáció óta voltak jelen a vármegyében, így többnyire hasonló hátterű családokkal kötöttek házasságot. Vozáry József, a vármegye egyik főmérnöke, szabolcsi származású volt; apja gyógyszerészként a 19. század elején jelent meg Máramarosban.³⁹ Felesége Groschmid Alojza lett, akinek családja a 18. század végén került be a

37 | Héjja Júlianna: i. m. 17–28.

38 | Fényes Elek: i. m. 371.

39 | Magyarország és Erdély. *Hírnök* 4. évf. 1840/73. (szept. 10.) 1; Nagy Iván XII. 267; *A Máramarosszigeti Református Egyház Születési Anyakönyve 1807-ből, 1807dik esztendőben születetteknek és keresztesztetteknek*

vármegyébe a kamarai adminisztráció révén. Vozáry halála után Groschmid Kapu Lajos főorvossal kötött új házasságot.⁴⁰

A legmagasabb társadalmi szinten is kimutatható volt, hogy a felekezeti választóvonalak befolyásolták a házassági szokásokat. Vagyon szempontjából a koronavárosok református nemessége és a román kisenemességből kiemelkedő tisztviselőcsaládok álltak egymáshoz a legközelebb, ám a felekezeti különbségek köztük bizonyultak a legmeghatározóbbnak. A református tisztviselőknek ezért kifelé kellett tekinteniük. Nem rendelkeztek olyan társadalmi tömegbázissal, mint a románok, és a magyarságon belül is kisebbségben voltak. Egy jól megválasztott házasság ugyanakkor segíthette az előmenetelt is. Példának okáért Várady Ádám apja csendbiztos volt; ő maga írnoként kezdte pályáját, majd 1830-ban a vármegye főjegyzője lett. Sikereiben szerepet játszott református felesége, a beregi földbirtokos családból származó Leövey Jozefa hozománya.⁴¹

A római katolikusok esetében csak a Szaplanczay család házassági szokásairól lehet tárgyalni, mert a 14 római katolikus főtisztviselőből hét közülük tartozott. A báró Sztójka családdal együtt ők képezték a kapcsolatot a református és görögkatolikus családok között. Megfigyelhető, hogy a tisztviselők első generációja csak egymás közt házasodott. A második és harmadik generáció azonban már nyitottabb, vagyonban és rangban „kompatibilisebb” volt a Szaplanczayakkal és a Sztójkákkal. Mán László alispánt karrierje elején „szegény oláh nemes ember”-ként tartották számon, amikor a magyarul nem beszélő Jura Ilonával házasodott össze, és 40 éves pályafutása alatt meggazdagodott.⁴² Fia, Mán József már a báró Sztójka Imre táblabíró és országgyűlési követ lányát, Klárát vette feleségül.⁴³

Szaplanczay Pál 1812 és 1832 között elsőalispánja a vármegyének. Két fiát, Józsefet és Zsigmondot Boronkay Miklós lányaival házassította össze. Nem véletlen, hogy Boronkay rögtön Pál halála után átvette az elsőalispáni széket. Pál a lányait a szintén református, koronavárosi Asztalos és Kovássy családokba házassította.⁴⁴ Testvére, idősebbik József főszolgabíró román nőt, Rednik Erzsébetet választotta társnak. Egyik fia, János követte az apa példáját, román feleséget talált magának, és szintén főszolgabírósággal vitte. Mindketten szintiszta román járást vezettek: József a Felső, János a Kaszói.⁴⁵

A családi kapcsolatok meghatározták a vármegye politikai életét is. A vallási feszültségek mellett az 1843-as követválasztás konfliktusának másik forrása a vármegye két klánszerű képződményének rivalizálása volt. Az egyik oldalon a Pogány Károly másodalispán köré tömörülő Asztalos és Kovássy familia, valamint a Szaplanczay család „alispáni” ága – Pál két fia, József és Zsigmond – állt. A másikon pedig Mán László elsőalispán, szövetségben a Sztójka, Mihályi és Jurka családokkal, illetve a

lajstroma, 214.

40 | Nagy Iván V. 451–452; *A Máramarosszigeti Református Egyházközség Házassági Anyakönyve 1845-ből*, 9.

41 | RNLt MMLt, MM vm., Máramarosi tisztviselők nyilvántartása, pag. 34, 37; Várady Gábor: *Hulló levelek*. II. Máramarosszigeti Részvénynyomda, Máramarossziget 1892. 121; Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. I–XIV. Hornyánszky Viktor, Bp. 1891–1914. (A továbbiakban: Szinnyei) VII. 1104.

42 | Mórícz Pál: Váltó-pör 60 év előtt. *Pesti Hírlap* 13. évf. 1891/176. (jún. 28.) 18.

43 | *Hírek. Ellenőr* 8. évf. 1876/350. (dec. 19.) 3.

44 | Máramaros-Szigetről martz. 27ikén. *Jelenkor* 1. évf. 1832/28. (ápr. 07.) 217; Petrovay György: i. m. 78; RNLt MMLt, MM. vm., Vm. kgy. jkv. 1833: 2990.

45 | Petrovay György: i. m. 78.

Szaplonczay familia román családokba házasodó ága – a főszolgabíró Szaplonczay János – tömörült.

A kisebb hivatal betöltését nem kötötték képzettséghez. Nyilvánvalóan ezekben a pozíciókban pótolták a legkönnyebben az embereket, ezért elméletben a felsőfokú végzettség előnyt nyújthatott egy szegényebb személy számára a vármegyében. Ilyen azonban kevés volt. A vezető rétegen kívül eső 122 hivatalnokból csupán 37 (30%) rendelkezett biztosan felsőfokú végzettséggel, 26-nak (21%) nem volt, a többről nincs információ, de valószínűtlen, hogy bármely felsőoktatási intézményben megfordultak volna. 17 személyről csak annyit tudunk, hogy jogot hallgatott, 31 jogot végzett, 24 okleveles ügyvéd, hét orvos, öt okleveles mérnök. Kilencen voltak, akiknek tanulmányai félbeszakadtak, és csak bölcsészetet hallgattak, mert ez volt az előfeltétele a jogi tanulmányoknak.

A felsőfokú tanulmányok nem garantálták a társadalmi mobilitást. Volt 37 személy, aki rendelkezett ugyan felsőfokú végzettséggel, mégsem került be az elitbe. Leszámítva azokat, akik a reformkor legvégén léptek hivatalba, és túl fiatalok voltak, hogy az elit körébe emelkedjenek, vagy épp más vármegyében próbáltak szerencsét. Még voltak olyan esetek, mint például a Dunka György: ő 20 évet töltött a vármegyei közigazgatásban, Nagyváradon jogot végzett, és mégis csak az alszolgabírósáig vitte.⁴⁶

Etnikai és felekezeti szempontból nincsenek jelentős eltérések a képzettség terén. A tanulmányutat azonban meghatározhatta a felekezeti hovatartozás. Például a jogot végző tisztviselők tanulmányi útját felekezetenként csoportosítani lehet. A katolikusok a Máramarosszigeti Piarista Gimnáziumban kezdték tanulmányaikat, majd a Szatmárnémeti Római Katolikus Bölcsészeti Líceumban folytatták a bölcsészetet, vagy eleve a nagyváradi, kassai jogakadémiára mentek. A tehetősebb családok, mint a Szaplonczayak, az Egri Érseki Jogakadémiába adták gyermekeiket. A reformátusok a koronavárosok valamely elemi iskolájában, de legjellemzőbben Máramarosszigeten kezdték tanulmányaikat. Onnan az út a debreceni vagy sárospataki kollégiumok felé vezetett, ahol jogi képzettséget szerezhettek. 1838-tól, a Máramarosszigeti Jogakadémia létrejöttével, főleg a kevésbé tehető családok tagjait helyben avatták be a jogtudományba. A befolyásosabb református családok, mint a Várady vagy a Pogány, a Pozsonyi Evangélikus Líceumban vagy az Eperjesi Evangélikus Kollégiumban taníttatták tovább gyermekeiket. A szegődményesek, helyzetükből fakadóan, ismét kivételt képeztek. A mérnökök a budai Institutum Geometricumban, az orvosok a Pesti Királyi Tudományegyetemen, ritkábban a Bécsi Egyetemen tanultak.

Fluktuáció, karrierutak, tiszteletbeli hivatalnokok és táblabírók

A következőkben azt mutatom be, hogy a tisztikar eddig felsorolt jellegzetességei mekkora hatással voltak a fluktuációra. A fluktuáció mérésére három indikátort használtam: az első és utolsó említéseket, az előléptetések arányát, valamint az átlagéletkort és a közigazgatási tapasztalatot. Az adatokat a 5., 6. és 7. ábrán tüntettem fel.

46 | Varga Júlia: *A Nagyváradi Jogakadémia (1780–1848) és a Püspöki Szeminárium (1741–1848) hallgatósa.* ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Bp. 2006. 60; RNLt MMLt, MM vm., Máramarosi tisztviselők nyilvántartása, pag. 33, 35, 38.

Összevetésükből kiderül, hogy Máramaros vármegyében nem következtek be hirtelen változások, a fluktuáció fokozatos volt. Egy mintaévben átlagosan 57 tisztviselő szerepelt. Közülük átlagban 16-nak (28%) abban az évben kezdődött, és 16-nak ugyanabban az évben zárult le a pályafutása. Egy évben átlagosan 17 (29,8%) személyt léptettek elő, 30 (52,6%) pedig változatlanul ugyanabban a hivatalban maradt. Az átlagéletkor a főtisztviselők körében 44 és 46 év, a teljes tisztikarban 37 és 39 év között mozgott.

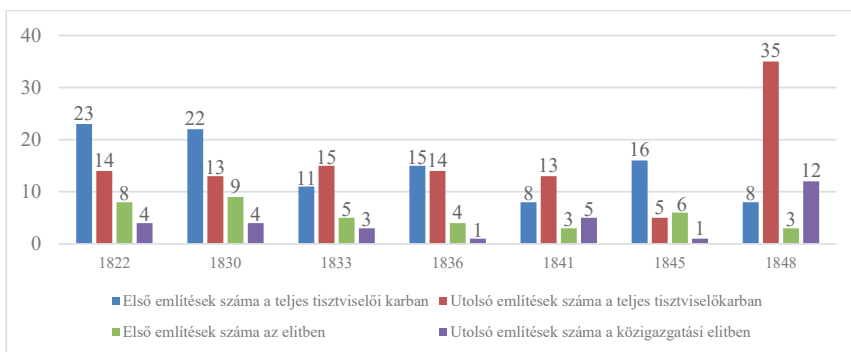
A közigazgatási tapasztalat az előbbieket esetében 17–18 év, az utóbbiaknál 10–12 év között alakult szinte az egész korszak során. Az adatokat némileg torzítja a forradalom kitörése és az a 35 személy, aki már nem vállalt hivatalt az 1849 utáni rendszerekben. A forradalom figyelmen kívül hagyásával mintaévenként átlagosan 12 ember távozott végleg hivatalából. A számítás szerint így évenként néggyel több tisztviselő lépett be a közigazgatásba, mint ahányan kiléptek. Ez összefüggésbe hozható a hivatali létszám korábban említett növekedésével. Ezt tekintetbe véve csupán az 1822-es, az 1830-as és az 1845-ös évek mutatnak jelentősebb eltérést. Az első két eset nem okoz meglepetést, hiszen két tisztújítás között nyolc év telt el, az 1822 előtti pedig 1812-ben tartották, így számos tisztviselő időközben kiöregedett. Az 1845-ös évben viszont generációváltás zajlott le: az 1830-as években pályakezdő tisztviselők ekkor jutottak be az elit körébe, míg az általuk hátrahagyott helyeket teljesen új emberek foglalták el.

Győrben és Zalában például a fluktuáció hirtelen jelentkezett a korszakra jellemző, éles politikai választóvonalak miatt.⁴⁷ Máramarosban viszont a feudális-liberális törésvonal még a korszak végén sem vált meghatározóvá, a vármegye főtisztviselői rétege többnyire mérsékelt liberális álláspontot képviselt. Sokkal inkább a vallási feszültségek, a klánszerű csoportosulások közötti rivalizálás és a generációk közti ellentét volt jellemző.⁴⁸ Az előbbi kettőről már írtam. Az utóbbi az 1843-as követválasztás idején ugyancsak azonosítható. Az 1845-ben hivatalba lépő új nemzedék pozícióit részben jutalomként kapta a követválasztás során vállalt kortesi szerepéért. A Pogány- és a Mán-párt közötti versengés is részben generációs konfliktusként értelmezhető. Amikor Szaplonczay Pál elsőalispán 1832-ben meghalt, fiai még túl fiatalok voltak ahhoz, hogy apjuk befolyását felhasználva bekerüljenek az elitbe. A Pál után keletkezett úrt a Mán-párt tagjai, Mihályi Gábor főszolgabíró és Mán László alispán töltötték be. A két tábor közötti ellentét akkor éleződött ki igazán, amikor Pál fiai, József és Zsigmond már elég idősek voltak, hogy igényt formáljanak a főhivatalokra. Szaplonczay József az egyik bukott követjelöltje volt az 1843-as választásnak.

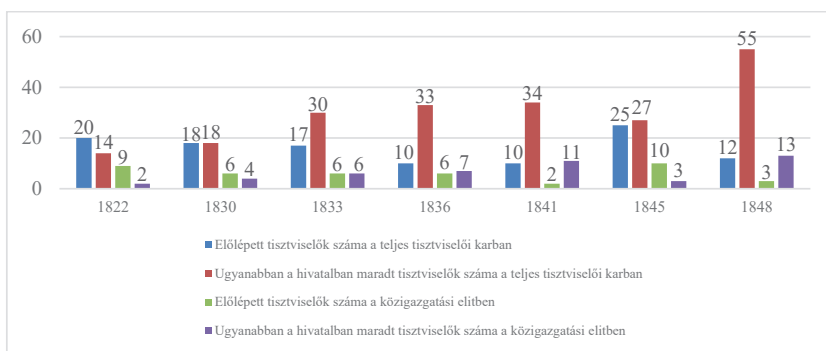
A politika helyett tehát máshol kereshető a fluktuáció mozgatóereje. A szakapparátus bővülése mellett egy természetes folyamatot, a kiöregedést is figyelembe kell venni. Ez inkább a főhivatalokban zajló mozgást magyarázza, hiszen láthattuk, hogy a teljes tisztikar átlagos közigazgatási tapasztalata kevesebb mint a fele a főtisztviselőkének. A hivatal az alacsony beosztású tisztviselőknek inkább jövedelemkiegészítés volt. Kisnemesi háttérük miatt nem volt elegendő anyagi erejük ahhoz, hogy újrázzanak a tisztújításokon. Láttuk, hogy a beágyazódásnak döntő szerepe volt egy tisztviselő

47 | Molnár András: Zala megye közigazgatása, 1790–1849. In: *Zala megye archontológiája 1138–2000*. Szerk. Molnár András. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg 2000. 76; Dominkovits Péter: Hivatalviselő nemesek, hivatali pályák Győr vármegye tisztikarában 1816–1848. *Levéltári Szemle* LXI. évf. 1991/1. 3–18. 8.

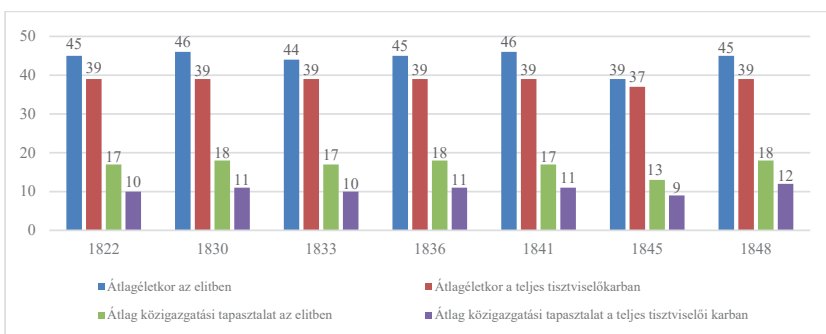
48 | A klánszerű csoportok rivalizálása jellemző Komáromban is. Szigeti István: Az 1844-es tisztújítás. *Limes* XIII. évf. 2000/1. 83–105. 86–88, 91.

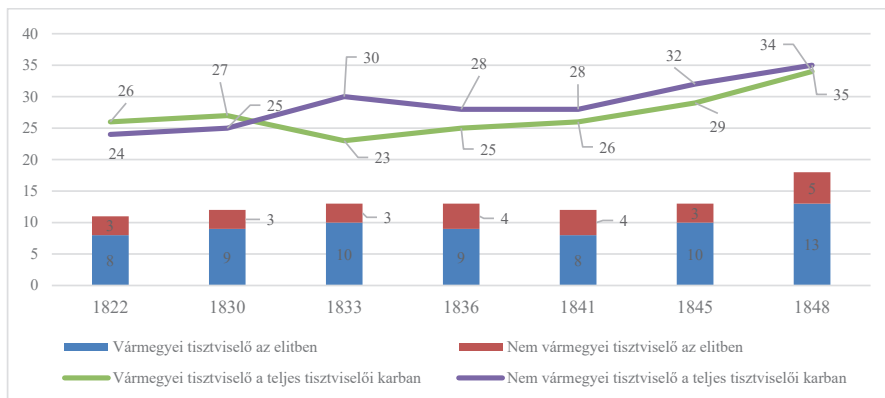
5. ábra: Első és utolsó alkalommal említett tisztviselők arányának időbeli változása a teljes tisztviselői karban és a főtisztviselők között

6. ábra: Az előlépések számarányának időbeli változása a teljes tisztviselői karon belül és a főtisztviselők között

7. ábra: A tisztviselők és főtisztviselők átlagéletkorának és közigazgatási tapasztalatának változása

8. ábra: A tiszttartók (vonalak) és a főtisztviselők (oszlopok) apáinak foglalkozása 1822 és 1848 között

sorsára nézve. Beágyazódás szerint a tisztikar kétpólusú, ezt példázza a 8. ábra. A hivatalokon a teljes korszak során csaknem fele-fele arányban osztoztak azok, akiknek az apja is hivatalnok volt, és azok, akiké nem.

Így a beágyazódott hivatalnokok statikus, de hosszú pályafutásra számíthattak. Ez azt is jelentette, hogy a többi jelöltnek kevesebb helyért kellett versenyeznie. Ezért, akiknek nem volt családtagjuk a közigazgatásban, rendszerint csak egy, jó esetben két egymást követő ciklust maradhattak pozíciójukban. Példának okáért, Popovics Miklós 40 éven át szolgált a vármegye esküdtjeként, apja ugyancsak vármegyei tiszttartó volt.⁴⁹ Dunka János apja a már említett „privatus”-ok kategóriájába tartozott. Dunka húszévesen, 1830-ban lett esküdt, de az 1833-as tisztújításon már fel sem tűnt.⁵⁰

A rendi társadalom normávilágában a kisebb hivatal is presztízsértékkel bírt. Az olyan, alacsonyabb rangú tiszttartók, mint az esküdtök, az emberhiány miatt néha hatáskörükön túlmutató befolyással rendelkeztek, amellyel olykor vissza is éltek. A visszaélések egyben az alacsony fizetést is „pótolhatták”. Így a Popovics Miklóshoz hasonló személyek számára nyújthatott tartósabb megélhetést. Dunka János számára a rövid hivatali pálya inkább egy kisbirtok melletti ideiglenes jövedelemkiegészítést jelenthetett. Ezzel aligha volt egyedül. Az átlagtisztviselő – tehát nem beleértve az elitet – 55 évet élt, és 30 évesen, 16 évig vállalt hivatalt. Azaz felnőttkorának 19 évét egyéb foglalatossággal töltötte. Mindezen adatok magyarázzák a fluktuációt, de rámutatnak arra is, hogy a professzionalizáció, főleg az alsóbb hivatalnokok körében még nagyon alacsony szinten állt a reformkori Máramarosban.

A fluktuáció másik magyarázó tényezője a közigazgatás különböző ágai közötti átjárás. A református tiszttartók számára nyitva álltak a koronavárosok – főként Máramarossziget – hivatali pozíciói. Várady Károly, Csiszár Lajos, Timár Pál és Szöllősy Miklós az 1840-es években lettek a vármegye írnokai.⁵¹ Váradyt később Máramaros-

49 | RNLt MMLt, MM vm., Máramarosi tiszttartók nyilvántartása, pag. 1, 27, 29; RNLt MMLt, MM vm., Vm. kgy. jkv. 1833: 3024–3025.

50 | Uo. 1830: 1617.

51 | RNLt MMLt, MM vm., Máramarosi tiszttartók nyilvántartása, pag. 42.

sziget főkapitányává, Csiszárt mezei biztosává, Szöllősy városi ügyésszé választották 1848-ban. Timár a forradalom után „több éven át buzgó tisztviselője” volt a városnak.⁵² A római katolikus tisztviselők társadalmi háttérük miatt inkább a kamarai adminisztráció felé orientálódtak. Petz Antal és Suska (Zsuzska) Alajos apái a kamarai igazgatásnál dolgoztak,⁵³ ők ketten csak néhány évet töltöttek a vármegye szolgálatában – Petz mezei biztostként, Suska alszolgabíróként –, miután végleg eltűntek a tisztviselők közül,⁵⁴ feltehetően apjuk pályáját követve.

A karrierutak elemzését a szegődményesek elkülönülésének kiemelésével kell kezdenünk. Leginkább abban tértek el a többi tisztviselőtől, hogy pályafutásuknak nem volt több szintje. Mielőtt az alorvosi és almérnöki pozíciók megjelentek volna, előfordult, hogy valaki fiatalon, egyből a legmagasabb tisztségbe került, és általában hosszú időn át meg is maradt abban. György József például közvetlenül az egyetemről került a főorvosi székbe; Pesten egyetemi tanársegédként működött, és tudományos munkát is végzett.⁵⁵ A mérnökök annyiban különböztek tőlük, hogy számukra több továbblépési lehetőség kínálkozott: Vozáry József főmérnök tízévi vármegyei szolgálat után került a máramarosi kamara úrbéri és erdészmérnöki hivatalához.⁵⁶

A karrierutakra általában nem volt jellemző a szakhivatali előmenetel, ami ugyancsak a professzionalizáció kezdetlegességére utal. Ritkán, de előfordult a kisebb hivatalok közötti átjárás is. A tiszteletbeli esküdtek számára előrelépést jelentett, ha tényleges esküdtté, alszolgabíróvá vagy aladószedővé választották őket. Az írnokból válhatott esküdt, az esküdtből pedig alkalmasszerűen alszolgabíró vagy aladószedő. A kinevezett csendbiztosokat néha esküdtnek vagy alszolgabírónak választották. A főtisztviselők esetében sem rajzolódott ki egy többször ismétlődő karrierív. Egyetlen közös ismérve van ezeknek a pályafutásoknak, tudniillik, hogy többnyire tiszteletbeli aljegyzőként, alszolgabíróként vagy címzetes táblabíróként indultak el. Négy markáns kivétel van, aki egyből az elitbe került. Pogány Károly például, feltehetően családja tekintélyének köszönhetően, rögtön főszolgabíró lett, még mielőtt elfoglalta az alispáni széket.⁵⁷

A főtisztviselők karrierjében egyetlen, jól körülhatárolható választóvonal rajzolódik ki: a főszolgabírói tisztség. Az a 23 személy, aki nem töltötte be ezt a pozíciót, többnyire központi hivatalnok volt; átlagosan 23 év közigazgatási tapasztalattal rendelkezett. Közülük mindössze egy jutott el az alispáni székig, és ketten lettek országgyűlési képviselők. Egyébként ezek a pályák mutatják leginkább a professzionalizáció hiányát: Kovássy Illés aladószedőből lett főügyész, Darvak Bálint alszolgabíróból főpénztárnok.⁵⁸ A Perényi családba beházasodó ifjabb Szaplonczay Pál előzmény nélkül, 27 évesen lett főügyész, de csupán hat évig maradt hivatalban.⁵⁹

52 | *Közlöny* 1. évf. 1848/43. (júl. 22.) 193; Gyászrovat. *Pesti Napló* 52. évf. 1901/6. (jan. 06.) 7; Máramaros-Sziget, július 13-án. *Közlöny* 1. évf. 1848/43. (júl. 22.) 193.

53 | Varga Júlia: i. m. 87; RNLt MMLt, Máramarosszigeti Piarista Gimnázium, Iratgyűjtemény, Iskolai matrikula 1809–1810. pag. 5.

54 | RNLt MMLt, MM vm., Máramarosi tisztviselők nyilvántartása, pag. 36, 40.

55 | György József oskolai-doktor. *Hazai s Külföldi Tudósítások* 31. évf. 1836/24. (márc. 23.) 186; uo. 32. évf. 1837/14. (márc. 15.) 105.

56 | Magyarország és Erdély. *Jelenkor* 9. évf. 1840/75. (szept. 16.) 297.

57 | RNLt MMLt, MM vm., Máramarosi tisztviselők nyilvántartása, pag. 38, 40, 43.

58 | Uo. pag. 35, 38, 40.

59 | Uo. pag. 37–38; Petrovay György: i. m. 78; Kmety Adrien–Juhász Réka Ibolya: *A kassai felsőoktatás intézményeinek hallgatói 1776–1852*. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Bp. 2018. 233.

A főszámvevői és főlevéltárnoki tisztség sok munkával és felelősséggel, de kevés politikai befolyással járt, ezért nehezen lehetett betölteni. Következésképp szegényebb, de nagy munkabírású személyek foglalták el. Hary (Hari) Péter a Kolozs vármegyei Nagyidán született, teológiát tanult Bécsben, Göttingenben és Berlinben. A máramaroszigeti református iskola conrectori pozíciójából érkezett a vármegyéhez, ahol modernizálta az intézményt, majd 60 évesen, 1818-ban főszámvevő lett. Tíz éven át – haláláig – látta el a tisztséget.⁶⁰ Tar Gáspár szerény háttere ellenére azért válhatott főlevéltárnokká, majd főszámvevővé, mert nehezen akadt jelentkező e hivatalokra. A vármegye 1830-ban 300 forinttal jutalmazta, amiért három év alatt 15 évnyi iratanyagot rendezett el. Három évvel később főszámvevő lett, és 24 éven át töltötte be a tisztséget, még a neoabszolutizmus idején is.⁶¹

A 21 személy közül, aki főszolgabíróvá vált, tizenegynek ez a hivatal volt a karrier csúcsa, tíz számára viszont csak egy megálló az alispáni vagy országgyűlési székig. Az utóbbiak voltak a vármegye legbefolyásosabb személyiségei, ők rendelkeztek a legnagyobb – átlagosan 27 éves – közigazgatási tapasztalattal. Pogány Károllyal ellentétben közöttük akadtak olyanok is, akiket családi tekintélyük nem mentesített a ranglétra fokozatos megmászásától. Példának okáért Szaplonczay Pált elsőként 1790-ben említik, mint tiszteletbeli aljegyzőt; négy évvel később már másodaljegyző, majd 1799 és 1810 között főszolgabíró, ezután két évig főadószedő, végül húsz éven át első alispán volt, és ez idő alatt egyszer országgyűlési képviselővé is megválasztották.⁶²

Ugyancsak látható, hogy más vármegyékkel ellentétben, Máramarosban nem a másodalispáni székből,⁶³ hanem részben a főszolgabírókból, részben a címzetes táblabírókból kerültek ki az országgyűlési követek. A már említett Szaplonczay Pál az egyik kivétel, és Móricz Péter a másik, mert ő főadószedőként szerzett követséget.⁶⁴ A csongrádi és békési példákkal ellentétben pedig,⁶⁵ Boronkay Miklós kivételével, a főjegyzői állás sem vezetett az alispánság felé. Ugyanis ezt az állást 1830 és 1849 között Várady Ádám töltötte be, akit jelöltek az alispáni székre, de valószínűleg csak azért, mert – mint a vármegye egyik rangidős tisztviselője⁶⁶ – a jelölés tiszteletből járt neki.⁶⁷

60 | Szinyei IV. 463; Balogh Béla: i. m. 12; Kovásy Sándor: *Iskolaügy. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 12. évf. 1869/35. (aug. 29.) 1105; –r –y: Kihalt tudósok, és Írók. *Tudományos Gyűjtemény* 12. évf. 1828/9. 125–126.

61 | RNLt MMLt, MM vm., Vm. kgy. jkv. 1830: 1635; uo. 1845: 1905; *Közhazsnú és mulattató Nemzeti vagy Hazai Kalendárium*. XLII. Trattner és Károlyi Könyvnyomtató Intézete, Pest 1856. 49.

62 | RNLt MMLt, MM vm., Máramarosi tisztviselők nyilvántartása, pag. 30–35, 38; Magyar Ország. *Magyar Kurír* 40. évf. 1826/20. (márc. 10.) 159.

63 | Sebők Richárd: Hivatalviselési stratégiák Békés megyében 1715–1848 között. In: *Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére*. Szerk. Bartha Eszter, Varga Zsuzsanna. ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék–L'Harmattan, Bp. 2012. 312–320. 318.

64 | Magyarország. *Hírnök* 3. évf. 1839/40. (máj. 20.) 1.

65 | Sáfrány Tímea: Tisztújítások és tisztviselői karrierutak a reformkori Csongrád vármegyében. *Századok* CLVI. évf. 2022/3. 531–561. 554; Sebők Richárd: i. m. 317.

66 | RNLt MMLt, MM vm., Vm. kgy. jk. 1833: 2991; uo. 1836: 1771; uo. 1841: 1744; uo. 1845: 1839.

67 | Pintér Tamás és Kovács Dániel hívták fel a figyelmet arra, hogy a kijelölési rend utalhat a társadalmi rangra. Pintér Tamás–Kovács Dániel László: A vármegyei tisztikarok és karrierutak kutatásának historiográfiája, forrás- és módszertani lehetőségei. Tapasztalatok a Dél-Dunántúlról: Baranya és Somogy példája, 1790–1848. In: *Pontes*. VI. Szerk. Barabás Gábor, Csibi Norbert, Gyimesi Réka. PTE BTK Történettudományi Intézet, Pécs 2023. 144–166. 159.

Kevés olyan munka született eddig, amely a tiszteletbeli hivatalnokokkal és a címzetes táblabírókkal foglalkozott, ezért külön is érdemes vizsgálni ezt a kérdést. Az 1822 és 1845 közötti időszakban 177 tiszteletbeli hivatalnokot azonosítottam. Megoszlásuk a következő: 97 (54,8%) esküdt, 21 (11,8%) aljegyző, 17 (9,6%) alszolgabíró és 13 (7,3%) alügyész. A számok hozzávetőlegesek, mivel a tisztújítások közötti kinevezéseket nem minden esetben lehetett követni. A tiszteletbeli hivataloknak négy funkcióját lehet azonosítani: pályakezdő, kompenzációs, presztízs-növelő vagy a munkaerőhiányt enyhítő, „szolgáló” tisztség. A kategorizálást bizonyos fenntartással kell kezelni, mivel volt 55 (31%) tiszteletbeli hivatalnok, akikről nem lehet érdemi megállapítást tenni: nem jelöltek ki számukra konkrét tisztséget, tényleges hivataluk sem volt, és más forrásokból sem derül ki, mivel foglalkoztak.

A leggyakoribb a pályakezdő szerep volt: a 177 tiszteletbeli hivatalnok közül 62 (35%) számára a kinevezés jelentette a karrier indulását. A kompenzációs funkció 32 olyan személy esetében érvényesült, akik korábban viseltek már tényleges hivalt, de nem választották újra őket. Ez különösen azokra igaz, akikről a vármegyei elit – nemcsak a főtisztviselők köre – informális gyűléseken már előzetesen eldöntötte, hogy hivatalba kell kerülniük. Ők könnyen azonosíthatók, mivel személyüket a főispán több pozícióra is jelölte. Nagyiday László például 1830-ban esett ki a tisztikarból esküdként, három ciklus alatt hatszor jelölték alszolgabírónak, egyszer főszolgabírónak, illetve esküdtnek, s minden sikertelen választás után tiszteletbeli tisztséget kapott.⁶⁸

Előfordult ugyan, de ritkán, hogy a tiszteletbeli hivalt olykor egy hosszú hivatali pálya lezárásaként, elismerésként adományozták. Így kapta meg például a tiszteletbeli főszolgabírói címet Markocsány Ferenc, aki 1812 és 1841 között 29 éven át szolgált alszolgabíróként.⁶⁹ A legérdekesebb azonban annak a 11 tisztviselőnek az esete, akiknek megnevezése előtt a „tiszteletbeli szolgáló” kifejezés szerepel. Közülük heten tisztiügyészek, ketten főszolgabírák és ketten aljegyzők voltak. A vármegye tartós munkaerőhiánnyal küzdött, és ennek egyik legszembetűnőbb jele éppen ezeknek a tiszteletbeli szolgáló hivatalnokoknak az alkalmazása. Ők kinevezéssel, fizetés nélkül látták el a tényleges hivatal feladatait. Szathmáry Károly például tizenegy éven át működött a vármegye tiszteletbeli szolgáló tisztiügyészeként anélkül, hogy előtte vagy utána választott tisztséget viselt volna; munkássága során keletkezett dokumentumait külön iratsomó őrzi a Nagybányai Állami Levéltárban.⁷⁰

A tiszteletbeli szolgáló hivatalnokok mellett más tiszteletbeli tisztviselők is tényleges munkakörrel és valós befolyással rendelkeztek. Az 1843-as követválasztáson több hivatalnok – köztük a mindössze tiszteletbeli esküdt, Hatvany József – élt vissza hatalmával. A róla szóló tanúvallomásokból egyértelmű, hogy befolyása vetekedett a ténylegesen megválasztott tisztviselőkével.⁷¹ Ezt a jelenséget az úgynevezett „árnyék-pályafutások” is alátámasztják: olyan tiszteletbeli hivatalnokokról van szó, akiket a

68 | RNLt MMLt, MM vm., Vm. kgy. jkv. 1822: 1441; uo. 1830: 1608, 1626; uo. 1833: 3025; uo. 1836: 1773, 1786, 1806.

69 | RNLt MMLt, MM vm., Máramarosi tisztviselők nyilvántartása, pag. 32, 37, 40; RNLt MMLt, MM vm., Vm. kgy. jkv. 1841: 1758, 1774.

70 | Uo. 1830: 1633; RNLt MMLt, MM vm., Acta Politica, Szathmáry Károly tiszteletbeli szolgáló alügyészi tevékenységének iratai.

71 | MNL OL, MKH, Departamentum politicum comitatum (C 44), F8: 1848, *A királyi biztos vádjai Hatvany József tiszteletbeli esküdt ellen*, fol. 264–266.

főispán kinevezéssel emelt magasabb rangra. Tóth András például – egyetlen, 1841-es, választott aladószedői ciklus kivételével – 1822 és 1845 között tizenkilenc éven át tiszteletbeli alszolgabíró volt, míg nem „előléptették” tiszteletbeli főszolgabíróvá.⁷²

A teljes tisztikar mintegy felét tették ki a tiszteletbeli hivatalnokok – ahogyan azt a 9. ábra is mutatja. A Helytartótanács 1845-ben figyelmeztette is Szentpályi László főispán helytartót, amiért túl sok tiszteletbeli tisztviselőt nevezett ki. Szentpályi azzal érvelt, hogy a megye elszigetelt településszerkezete és a helységek közötti nagy távolság szükségessé teszi ezt a gyakorlatot.⁷³ A hegyvidéki terep és a közlekedési infrastruktúra hiánya valóban megnehezítette a járások átfogó irányítását, így helyben élő tiszteletbeli esküdtekre volt szükség. A központban pedig a növekvő ügyiratszám miatt a tiszteletbeli aljegyzők és alügyészek jelentettek segítséget. A helyzet mindkét fél számára előnyös lehetett: a vagyonosabb tiszteletbeli hivatalnokok – például Szathmáry Károly – tapasztalatot és ismertséget szerezhettek, növelve esélyüket egy választott tisztség elnyerésére; a kevésbé tehetősek – mint Hatvany József – a rájuk bízott hatalom révén gyarapíthatták vagyoniukat, akár visszaélések árán is.

9. ábra: A teljes tisztviselői kar aránya a tiszteletbeli hivatalokhoz képest 1822–1845 között

A táblabírók szerepéről csak óvatos kijelentések tehetők, mert a 327 személy közül 73-ról (22,3%) semmilyen adat nem található a vármegyei jegyzőkönyvekben, 31-ről (9,4%) mindössze annyi, hogy a „világi rend” tagjai voltak. Ugyanakkor 223-ról (68,1%) legalább a foglalkozást és/vagy a lakhelyet feljegyezték. Ezek az adatok Máramaros kapcsolatát jelzik a szomszédos vármegyékkel, a kormányhivatalokkal és az egyházakkal. A 327 táblabíróból 88 (26,9%) más vármegyéből származott, többségük a szomszédos Ugocsa (35), Bereg (23) és Szatmár (14) területéről. Ők jellemzően vármegyei tisztviselők voltak, akik a szavazatszedő bizottságok tagjaiként vettek részt a máramarosi tisztújításokon. A távolabbról érkező bácsi (7), kővárvidéki (2), pozsonyi (1), pesti (1), sárosi (1), szabolcsi (1), szerémi (1) és zalai (1) táblabírók kinevezése már más célt szolgált. A Bács vármegyéből érkező két alispán, főjegyző és aljegyző a reformkorban oly fontos vármegyék közötti szoros együttműködést erősíthették.⁷⁴ Deák Ferenc 1841-es kinevezése

72 | RNLt MMLt, MM vm., Vm. kgv. jkv. 1822: 1451; uo. 1841: 1760; uo. 1845: 1897.

73 | MNL OL, MKH, Departamentum politicum comitatum (C 44), 1845: F1/234a, *Kivonat*, 29228. 1845-ik év kisasszonyhava 18-án tartott tanács üléséből, Máramarossziget, 1845. aug. 18; uo. 1845: F1/350a, *Ő Felségének a Máramaros megyei tisztújítási jegyzőkönyvre tett észrevételek tárgyában alázatos felírás tétetik*, Máramarossziget, 1845. nov. 20., 14.

74 | RNLt MMLt, MM vm., Vm. kgv. jkv. 1836: 1810.

Máramaros aktuális politikai orientációjára utalhatott.⁷⁵ A Pozsonyi Váltótörvényszék, a Helytartótanács és az Államkancellária egyes tisztviselőinek kinevezése szintén politikai jelzésértékkel bírt. Az 1845-ös tisztújításon hat kormányhivatalnok került be a testületbe, miközben a vármegye Budáról és Bécsből is felügyelt királybiztosi vizsgálat alatt állt az 1843-as követválasztás miatt. Ugyanezen a tisztújításon foglalta el hivatalát Szentpályi László főispáni helytartó.⁷⁶

A táblabírók közül 135 (41,2%) máramarosi volt. Közöttük három tanár (egy a szigeti református iskolában, kettő a piaristáknál), hat kamarahivatalnok és négy a helyben állomásozó katonai egység tisztje. Kinevezésük az általuk képviselt intézményekkel való kapcsolattartást szolgálta. Tizenegy személy választott tisztsége mellé kapta a táblabírói címet. Ez a presztízs mellett a munkaerőhiány enyhítését is segíthette, hiszen a táblabírók nem részesültek fizetésben, mégis bekapcsolódhattak a vármegye működtetésébe. Szöllősy Balázs 1841-ben lett táblabíró, tényleges munkát is végzett, majd négy évvel később főügyésznek választották.⁷⁷

A társadalmi háttér szempontjából a testület legnépesebb csoportját a református, római és görögkatolikus alsópapság, 110 fő alkotta (33,6%). A csoport túlnyomó része görögkatolikus papokból állt. Ezek közül 52-en a vármegye északi, ruténok lakta térségében szolgáltak. Neveik szláv hangzásúak, így nagy valószínűséggel maguk is rutén származásúak voltak. A rutén falvakban a görögkatolikus lelkész volt az egyetlen tekintéllyel bíró, írni-olvasni tudó személy; a rendfenntartásban sokszor a vármegyei hatóság szerepét pótolta, mivel annak tényleges befolyása nem ért el a periferiára. A kinevezések ennek a közvetítő szerepnek az elismerését jelentették, egyúttal szimbolikus képviselőket adtak a ruténoknak a vármegyei közgyűlésben.

Valószínűleg ez is magyarázza, hogy a korszakban Máramarosban jóval nagyobb a táblabírók száma, mint például Veszprémben vagy Pest vármegyében.⁷⁸ A táblabírói cím Máramarosban is a társadalmi tekintély jelképe volt. Ennek jellegzetes példája báró Sztojka Imre, akinek családi vagyona elérte a *bene possessionati* réteg szintjét. Az Egri Érseki Akadémián tanult, 24 évesen részt vett a napóleoni háborúkban, majd a Perényi család bárói ágába házasodott be.⁷⁹ Bár soha nem viselt választott hivatal, jelentős befolyása megmutatkozott abban, hogy ő vezette a főispánt fogadó küldöttségeket és a vármegye ügyeivel foglalkozó deputációkat; háromszor választották országgyűlési követnek, az 1840-es években a vármegyei törvényszék, 1848-ban pedig a főrendiház korelnöke volt.⁸⁰ Míg Veszprémben a táblabíróság inkább a református egyház „lob-

75 | Megyei dolgok. *Pesti Hírlap* 1. évf. 1841/25. (márc. 27.) 202.

76 | RNLt MMLt, MM vm., Vm. kg. jkv. 1845: 1895.

77 | Szöllősy Balázs: Máramaros közgyűlésének folytatása. *Jelenkor* 11. évf. 1842/5. (jan. 15.) 19–20.

78 | Hudi József: Táblabírák a reformkori vármegyei közéletben. In: *Zsombékok. Középosztályok és iskoláztatás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Kövér György. Századvég, Bp. 2006. 39–75. (A továbbiakban Hudi: Táblabírák); Dombovári Ádám: i. m. 71.

79 | Udvardy László: *Az egri érseki jogliceum története 1740–1896*. Érseki Líceum Könyvnyomdája, Eger 1898. 673; Kétszery Lajos: A piaristák Szigeten a XVIII. században. In: *A Máramarosszigeti Kír. Kath. Főgimnázium Értesítője az 1913–14. tanévről*. Szerk. Keller János. Máramarossziget 1914. 3–50. 50; Máramaros-Szigetről. *Budapesti Hírlap* 1. évf. 1853/125. (máj. 29.) 641.

80 | Szöllősy Balázs: i. m. 19–20; RNLt MMLt, MM vm., Vm. kg. jkv. 1841: 1741; uo. 1845: 159; uo. 1833 (a jelenléti jegyzéknek nincs határozatszáma), fol. 19; uo. 1830: 1592; Pest, jul. 4-én. *Pesti Hírlap* 8. évf. 1848/99. (júl. 05.) 620.

bijának” eszköze volt, addig Máramarosban sokkal inkább a görögkatolikus egyházé, hiszen a reformátusok közvetlenebb tisztviselői képviseléssel rendelkeztek. A párhuzamok azonban itt véget érnek: Veszprémben a táblabírók helyi vagy szomszédos köznemesekből, arisztokratákból és uradalmi tisztviselőkből kerültek ki,⁸¹ ami nem is lehetett másként, hiszen a két vármegye nemességének belső rétegződése élesen eltért egymástól.

Következtetések

Máramaros vármegye tisztikarának jellegzetességeit leginkább a helyi nemesség sajátosságai, az etnikai és felekezeti összetétel, valamint a földrajzi adottságok határozták meg. A tisztikart főként a román kisnemességből kiemelkedő családok, a koronavárosok református nemesei, valamint a *bene possessionati* réteghez tartozó Pogány, Szaplanczay és Sztojka családok irányították. A belső törésvonalak a vallási különbségek, a főtisztviselői klánok közötti rivalizálás és a generációs feszültségek mentén alakultak ki. A karrierutak a professzionalizáció kezdeti, formálódó jellegét mutatják, külön kiemelve a főszolgabírói tisztség súlyát. A tiszteletbeli hivatalok elsősorban a vármegye tartós munkaerőhiányát és az erre adott kreatív válaszokat tükrözik. A táblabírói hivatal a politikai kapcsolattartás központi fóruma volt, helyben elismerte a görögkatolikus papság rendfenntartó szerepét, és rajtuk keresztül szimbolikus képviseletet biztosított a perifériára szorult rutén lakosságnak. További kutatás feladata a vármegye statútumainak és tisztújítási rendtartásának a vizsgálata, az 1843-as követválasztás részletesebb bemutatása, valamint mindezek összevetése az itt ismertetett megállapításokkal. Kiemelten fontos a tiszteletbeli hivatalok és a címzetes táblabírók további elemzése, illetve – megfelelő források esetén – olyan hálozatkutatás elvégzése, amely rávilágít a főtisztviselők és a tiszteletbeli hivatalnokok közötti kapcsolatokra és ezek szerepére a vármegye működtetésében.

The Officials of Maramureș County in the Reform Era

Keywords: Maramureș, nationalities, prosopography, county administration

Until the mid-18th century, Romanian officials in Maramureș County were gradually replaced by the Reformed nobility of the crown towns. County leadership had long been dominated by the Pogány family and by the assimilated Szaplanczay and Baron Sztojka families. Ruthenians remained below 10% until 1849, represented mainly by Greek Catholic priests who were appointed as *assessors* (táblabíró). Ethnic and political tensions were minor; divisions followed religious lines and clan-like rivalry amongst the elite. Fluctuation stemmed from administrative expansion, inter-institutional mobility, and social heterogeneity, while professionalization was still limited. Honorary posts served entry-level, compensatory, or prestige roles. Social endogamy prevailed, with distinct marriage patterns among Reformed, Romanian, and Roman Catholic elites. Chief county engineers and physicians formed a separate, non-local, endogamous group with stable careers, including the only official of Jewish origin.

81 | Hudi: Táblabírák 48–52.

A Magyar Tudományos Akadémia erdélyi tagjai a kiegyezés előtt*

Európa több államában a kora újkorban uralkodók, főpapok nevéhez fűződik a tudós társaságok alapítása, összefüggésben a különböző tudományágak intézményszerűsülésével. A 18. század végén–19. század elején, a felvilágosodás eszméinek hatására a Habsburg Monarchia országaiban is felmerült ilyen társaságok létrehozása.¹ A modern nacionalizmus elterjedésének következtében egyre intenzívebbé váltak a törekvések a saját nyelv és kultúra ápolására. Ezeket a kezdeti kultúrnemzeti törekvéseket részben a bécsi kormányzat is pártolta. A fő hangsúly ekkor még a nemzeti nyelvekre, a nyelvek standardizálására, ápolására, közéleti szerepének erősítésére esett. A szlovén származású udvari könyvtáros, Jernej Kopitar, aki 1808-ban kiadta a szlovén nyelv nyelvtanát, egy központi szláv akadémiát is tervezett Bécs székhellyel, valamint tervet készített egy össz-szláv nyelvtan, történelem és irodalomtörténet kidolgozására. Törekvéseit Metternich is támogatta, nem érezve veszélyesnek a birodalomra nézve.²

A helyzetet azonban bonyolította a kétféle nacionalizmus, az úgynevezett állam- és kultúrnationalizmus keveredése, és a továbbiakban az államhatalom egyre bizalmatlanabbul tekintett a hasonló kezdeményezésekre. Még az összm monarchiát átfogó, bécsi székhelyű Császári Tudományos Akadémia megalapítására is – hosszú huzavona és bürokratikus gáncsoskodások után – csak 1847-ben került sor, bár létrehozása sokáig Metternichnek is szívügye volt.³ Célja az volt, hogy összefogja a Monarchia különböző

* | A tanulmány a Kolozsvári Akadémiai Bizottság, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem és az ELTE HTK Történettudományi Intézet által 2025. november 18-án szervezett, 200 éves a Magyar Tudományos Akadémia című ünnepi konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

1 | Nálunk is voltak hasonló kezdeményezések, itt csak egyet emelek ki, az Erdélyben Aranka György által kezdeményezett Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaságot. Dávid Péter: „Itt van a’ legvégső óltára Pallásnak”. Az Erdélyi Kéziratkiadó Társaság és az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság története. EME, Kvár 2013. (Erdélyi Tudományos Füzetek 278.).

2 | Kopitar később a bécsi Császári Tudományos Akadémia kezdeményezői közé is tartozik. Brigitte Mazohl–Thomas Wallnig: Anbahnungen einer Akademie in Wien bis zur Gründung 1847. Wissenschaftsorganisation im Kompositestaat. In: *Die Österreichische Akademie der Wissenschaften 1847–2022: Eine neue Akademieggeschichte*. I. Hg. Johannes Feichtinger, Brigitte Mazohl. Verlag Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2022. (A továbbiakban: *Die Österreichische Akademie*) 35–94. 59.

3 | Uo. 48–50, 69–74. Az alapításban br. Joseph von Hammer-Purgstall orientalistának volt döntő szerepe, aki az akadémia első elnöke lett. Uo. 55.

országainak „szétszórt tudományos kezdeményezéseit”.⁴ Ezt a szándékot az alapító tagok listája is tükrözte; tagjai között ott találjuk a Monarchia különböző nemzetiségeit.⁵

Nem véletlen, hogy Magyarországon nem az uralkodó, hanem a rendek, elsősorban a liberális és nemzeti érzelmű arisztokrácia állt a kezdeményezés mögött. Közismert, hogy az 1825–1827. évi pozsonyi országgyűlésen, pontosabban 1825. november 3-án gróf Széchenyi István egyévi jóvedelmét ajánlotta fel egy magyar tudós társaság megalapításának céljára. Példáját többen követték, köztük a későbbi erdélyi gubernátor, Teleki József gróf, aki több mint 20 ezer kötetes családi könyvtárát ajánlotta fel, ez képezte a későbbi akadémiai könyvtár alapját. Az 1827. évi XI. törvény kimondta, hogy miután a rendek igyekezete „a hazai nyelvnek nem csak terjesztésére, hanem a tudományok és művészetek minden nemében leendő kiművelésére” irányul, ezért az uralkodó jóváhagyása nyomán felállítanak egy tudós társaságot vagy „magyar akadémiát”, amelynek elsődleges célja a magyar nyelv művelése.⁶

Az alapítás után Teleki József lett az akadémia első elnöke, és bár nem Erdélyben született, de az erdélyi Teleki grófi család sarjaként több szalon is kötődött a nagyfedelemességhez. Megválasztásakor Csanád, majd Szabolcs vármegye főispánja volt, de később az erdélyi Főkormánysház elnökeként (1842–1848) ismét hosszabb ideig élt Kolozsváron, ahol a középiskolát is végezte. Telekit fiatal korától foglalkoztatta a magyar nyelv ügye, 21 éves korában megjelent pályaművében a magyar nyelv szótára elkészítésének szükségességét hangsúlyozta, és ebben sorra vette az európai akadémiaikat és azok szerepét a hasonló szótárak elkészítésében, megállapítva, hogy „minden pallérozott” nyelv dicsekedhet ilyen szótárral, „csak a’ Magyar, tsak a’ mi kedves Honni nyelvünk vagyon annak szükiben”.⁷ Teleki jó példája annak a nemzetileg elkötelezett főnemesnek, aki egyaránt szerepet vállalt a politikában, de mellette támogatta és sok esetben maga is művelte a tudományt.⁸

4 | Egy országos tudományos társaság létrehozásában a csehek voltak úttörők, az 1786-ban létrejött egyesület azonban csak a 19. század közepétől működött tulajdonképpeni akadémiként.

5 | Az alapító tagok között volt Magyarországról Teleki József gróf, a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke (1830–1855), Dessewffy Emil, a második elnök (1855–1866), Pyrker László egri érsek, a szlovák Pavel Jozef Šafárik, Erdélyből pedig Kemény József gróf, aki 1831-től a Magyar Tudományos Akadémia tagja volt. Brigitte Mazohl–Thomas Wallnig: *i. m.* 85–94. A kiegyezés után azonban a bécsi akadémia hatásköre csak a Lajtán túli területekre terjedt ki. Johannes Feichtinger–Brigitte Mazohl: *Eine neue Akademieggeschichte. Die ÖAW und die Wissenschaften im Wandel von 1847 bis 2022. Zur Einleitung.* In: *Die Österreichische Akademie* 17–30. 19–20. Az előzményekre és az alapításra lásd Brigitte Mazohl–Thomas Wallnig: *i. m.* 35–94.

6 | Az 1827. évi XI. törvény: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=82700011.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D26> (utolsó megtekintés: 2025. 12. 11.).

7 | Teleki József: *Egy tökéletes magyar szótár elrendeltetése, készítése módja* (1817). Trattner, Pesten 1821. 6. Ilyen irányú tevékenységéről lásd Péntek János: A nyelvújítás elfeledett tudós nyelvésze, gróf Teleki József. In: *„Anyai nyelvünk pallérozása”. Teleki József, az ismeretlen nyelvújító.* Szerk. Szabó Ádám. MTA Könyvtár és Információs Központ, Bp. 2020. 7–30. A kötet újraközlí Teleki két nyelvészeti témájú, ifjúkori pályamunkáját is.

8 | Nagyszabású történeti munkáján a Hunyadiak koráról haláláig dolgozott, annak teljes kiadását már nem érte meg, mert 1855-ben, 65 éves korában elhunyt. Szerepére lásd Czinege Szilvia: Gróf Teleki József. Az Akadémia megalapítója. In: *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtítkárai.* Szerk. Szilágyi Adrienn. MTA–HUN–REN BTK, Bp. 2023. 23–32.

Írásomban a Magyar Tudományos Akadémia 1867, azaz az osztrák–magyar kiegyezés előtti erdélyi tagjait vizsgálom, tehát azt az időszakot tekintem át, amikor még az Erdélyi Nagyfejedelemség külön tartományként tagolódott be a Habsburg Monarchia keretébe. A lista összeállításánál Morvai Tünde és Péntek János adatgyűjtéseiből indultam ki,⁹ majd ezt a Fekete Gézáne által összeállított kötet és a háromkötetes akadémiai almanach felhasználásával pontosítottam.¹⁰ Az adatok kiegészítésére felhasználtam az MTA tagjai fölött tartott emlékbeszédek gyűjteményét, lexikonokat és más kiadott forrásokat,¹¹ Torma Károly esetében pedig saját korábbi levéltári és kéziratári gyűjtésemet is. A tagok összetételének vizsgálata nemcsak arra világít rá, hogy kiket tartottak a kortársak az erdélyi magyar tudományos elithez tartozónak, hanem érdekes lehet a professzionalizáció történetének vizsgálatában is.¹² Előre szeretném bocsátani, hogy kutatásom csak az Erdélyi Nagyfejedelemség 1867 előtti területére terjedt ki, nem pedig a ma Romániához tartozó területek egészére (amelyet a köznyelv Erdélynek nevez). Bár többen is kötődtek vagy családi szálakkal, vagy működésük révén a régióhoz – mint például a fent említett Teleki József –, de mivel a képlekeny eseteket nehéz besorolni, egyértelmű kritériumot kerestem, és csak azokat vizsgáltam, akik Erdély területén születtek. Másrészt azt is fontos leszögeznünk, hogy az Akadémia soraiban egészen a második világháború utánig a szigorúan vett tudományos elit képviselői mellett írókat, művészeket is találunk.

Az első erdélyiek a Tudós Társaságban

Az MTA az elhúzódo engedélyezés miatt csak 1830-ban kezdte meg működését, ekkor választotta meg az Igazgató Tanács az első tagokat, 23 rendes és 24 tiszteleti tagot.¹³ Az első tagok között három erdélyit találunk: a közéleti-politikai tevékenysége

9 | Segítségüket ezúttal is köszönöm. Morvai Tünde egy Excel-táblázatban foglalta össze az összes akadémikus születésének, valamint felsőfokú képzésének helyét. Péntek János adatait a következő tanulmány tartalmazza: Erdély(iek) az Akadémia kétszáz évében. *Korunk* III. folyam, 36. évf. 2025/5. 91–100.

10 | Fekete Gézáne: *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–1973*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Bp. 1975; *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai 1825–2002*. I–III. Szerk. Glatz Ferenc. MTA Társadalomkutató Központ, Bp. 2003. (A továbbiakban: *A Magyar Tudományos Akadémia*). Utóbbi alapján készült az MTA honlapján elérhető lista is.

11 | A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek. A sorozat I. évfolyama 1882-ben indult (M. Tud. Akadémia Könyvkiadó-hivatala, Bp.), és évente és évfolyamonként 10–15 füzetet tartalmaz. Az utolsó füzet (24. évf. 9. sz.) 1947-ben jelent meg Marczali Henrikről I. Tóth Zoltán tollából. Ugyancsak minden esetben megnéztem a Szinnyei József által szerkesztett *Magyar írók élete és munkái* c. irodalmi lexikont (I–XIV. Hornyánszky, Bp. 1891–1914.). A többi adatra lásd a lábjegyzeteket.

12 | Harold L. Wilensky amerikai szociológus öt stádiumot különít el az egyes értelmiségi foglalkozások hivatássá válásában: egyesek főfoglalkozásként kezdik ellátni; felsőfokú szakképző intézmények alakulása; szakegyesületek létrejötte; törvényi szabályozás; etikai kódex elfogadása. Harald L. Wilensky: Minden szakma hivatás? *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat*. 11. évf. 2010/42. 19–53. 26–31. A magyarországi recepcióra lásd Szívós Erika: Kartársak és harcostársak. Vázlat a professzionalizáció magyarországi történetéhez. In: *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Szerk. Bódy Zsombor, Mátyai Mónika, Tóth Árpád. Osiris, Bp. 2000. 33–59. Szívós vázolja a fontosabb értelmiségi hivatások professzionalizációját Magyarországon, és felhívja a figyelmet az állam szerepére a folyamatban.

13 | A Tanácsot „a négy alapító tag mellett az uralkodó által 1830. július 7-én megerősített 21 tag alkotta”. *A Magyar Tudományos Akadémia* I. 13.

miatt igen népszerű Wesselényi Miklós bárót, egy kevésbé közismert arisztokratát, Kornis Mihály grófot, aki a tudományok pártolása mellett több útirajzot is közzétett,¹⁴ és az első igazi értelmiségit, a nem nemesi származású Köteles Sámuel, a nagyenyedi református kollégium tanárát, Kant és a felvilágosodás filozófiájának itthoni terjesztőjét, akinek a magyar filozófiai szaknyelv megteremtésében is jelentős érdemei vannak.¹⁵

Következő évben ehhez járult egy tiszteleti és két levelező tag: utóbbiak egyike a kolozsvári polgár, Deáki Filep Sámuel, aki hivatalnoki tevékenysége mellett több mint 200 színdarabot és operát fordított magyarra.¹⁶ A másik gróf Kemény József, a lelkes történetbúvár, Kemény János fejedelem leszármazottja. Hatalmas kéziratgyűjteménye mellett több kötetet is kiadott, és számos cikke jelent meg korabeli lapokban. Gyűjteményét már 1842-ben felajánlotta egy létrehozandó erdélyi tudományos gyűjtemény számára. Ezt is honorálta a Tudományos Akadémia, amikor később, 1844-ben tiszteleti taggá választotta „Erdély történetei s múzeuma körül szerzett jeles érdemeiért”.¹⁷ Megalakulása után – bár azt már nem érte meg – az ő gyűjteménye lett az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyv- és kézirtárának egyik alapja.¹⁸ Keményt 1847 májusában a bécsi Tudományos Akadémia is tagjává választotta.¹⁹

Az első tagok egy részénél egyértelmű a kapcsolati hálójuk és különösen Döbrentei Gábor, a Tudós Társaság titkárának szerepe megválasztásukban.²⁰ Döbrentei több mint egy évtizedig élt Erdélyben (1806–1820) mint a fiatal gróf Gyulay Lajos nevelője, és igen kiterjedt kapcsolathálója volt. Jó viszonyban volt többek között Wesselényi Miklóssal és a tiszteleti taggá választott Teleki Ferenc gróffal, aki állítólag az ő hatására lett a magyar irodalom támogatója.²¹ Döbrentei részt vett az előkészítő munkákban is, 1828 áprilisában például tudósította Wesselényit az alapszabály és a működési tervzet elkészültéről. Levelében azt is megemlíttette: „Az erdélyiek iránt gr. Széchenyivel és gr. Andrássyval szólottam”.²² Döbrentei volt az ajánlója 1832-ben a gyulafehérvári katolikus teológiai tanárnak, könyvtárőrnek – és a mára (múltán) feledésbe merült költőnek –, Buczy (Buczi) Emilnek is. Ismeretségük még Erdélyben indult, és később

14 | Kornis nem rendes, hanem igazgató tag volt.

15 | Köteles Sámuel munkásságáról lásd Hajós József: *Köteles Sámuel*. Irodalmi Könyvkiadó, Buk. 1969.

16 | Szinnyei József: i. m. <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/d/d03755.htm> (utolsó megtekintés: 2025. 12. 13.).

17 | Ajánlói többek között Toldy (Schedel) Ferenc és Teleki József voltak. Veress Endre: Gróf Kemény József (1795–1855). (I. közl.) *Erdélyi Múzeum*, Új folyam IV. évf. 1933/1–3. 3–38. 33.

18 | Sipos Gábor: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület könyvtárának története. In: *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyűjteményei*. Szerk. Sipos Gábor. EME, Kvár 2009. 11–68. 11.

19 | Veress Endre: Gróf Kemény József (1795–1855). (II. közl.) *Erdélyi Múzeum*, Új folyam IV. évf. 1933/4–6. 129–158. 155.

20 | Egy rövid összefoglaló titkári tevékenységéről, amelyik árnyalja a róla kialakult negatív képet: Fórizs Gergely: Az első akadémiai titkok: intrikus vagy hazafi? In: *A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai*. Szerk. Szilágyi Adrienn. HUN-REN BTK, Bp. 2024. 228–234.

21 | *Magyar életrajzi lexikon*. Főszerk. Kenyeres Ágnes. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/t-ty-780F8/teleki-ferenc-gróf-781CE/> (utolsó megtekintés: 2025. 12. 13.).

22 | K. Papp Miklós: A „Magyar Tudós Társaság” keletkezése történetéhez. *Történeti Lapok* 3. évf. 1876/38. 603–605. 603. Döbrentei levele Wesselényihez, 1828. ápr. 8.

is leveleztek egymással.²³ Már 1828-ban ezt írta Wesselényinek: „Professor Köteles van eddig felírva a tagok közé s én még Buczyt sürgettem”.²⁴

Szintén Döbrentei ajánlotta jó barátját, az Amerikai Egyesült Államokról készült útleírásával híressé vált Bölöni Farkas Sándort. Érdekes – ilyen szempontból is – Bölöni Farkas naplóbejegyzése: „Döbrentei és Wesselényi legrégebb barátim, s mégis nagyon haragszom rájuk. Őket szívemből kértem volt, hogy megválasztásomat fordítsák el rólam, s mégis ők azt nem tették, s talán éppen ők is elémozdítoi voltak”.²⁵ Nem tudjuk, hogyan fogadta a megválasztás hírért a többi erdélyi akadémikus, de a szerény Bölöni Farkast igen feszélyezte, hogy ezentúl „kicímerezett tudósnak” nézik, „s minden ember tudós munkát és tudós beszédet vár tőlem”. „Úgy tetszik, mintha boldog magányomból kihurcolnának egy zajgó sokaság közé, hol ujjal fognak mutatni: «Íme a tudós!»” – jegyezte fel érzéseit, amikor a lapokból hírül vette megválasztását.²⁶

Az 1867 előtti erdélyi akadémikusok prozopográfiai elemzése

A továbbiakban a prozopográfia módszerének segítségével igyekszem átfogó képet festeni erről a kis csoportról. Ahhoz, hogy a professzionálizálódást jobban tudjuk vizsgálni, esetenként külön is néztem azokat, akiket 1848 előtt, és külön azokat, akiket 1858–1867 között választottak meg. A politikai helyzet miatt ugyanis 1848 és 1858 között egy évtizedig szünetelt a tagfelvétel. Az 1848 előtti nem egészen két évtized 273 tagja közül 31 született Erdélyben, tehát az akadémikusok 11,3%-a.²⁷ Ehhez jön még az 1858–1866 között megválasztott 16 fő, tehát összesen 47 személy került be a vizsgálatba. Statisztikailag ugyan kis csoportról van szó, de azért néhány következtetést le tudunk vonni az adatokból.

Egyaránt vizsgáltam a rendes, levelező, tiszteleti és igazgató tagokat.²⁸ Az 1848 előtt megválasztott tagok túlnyomó többsége (70,9%) csak a levelező tagságig jutott.

23 | Buczy kilépett a piarista rendből, világi pappá szentelték, előbb Nagyszebenben, majd 1821-től Gyulafehérváron volt teológiai tanár, közben a könyvtár és csillagvizsgáló gondozását is ellátta. Szabó Emília: *Buczy Emil János (1782–1839)*. api.eda.eme.ro (utolsó megtekintés: 2025. 12. 13.).

24 | K. Papp Miklós: *i. m.* 604.

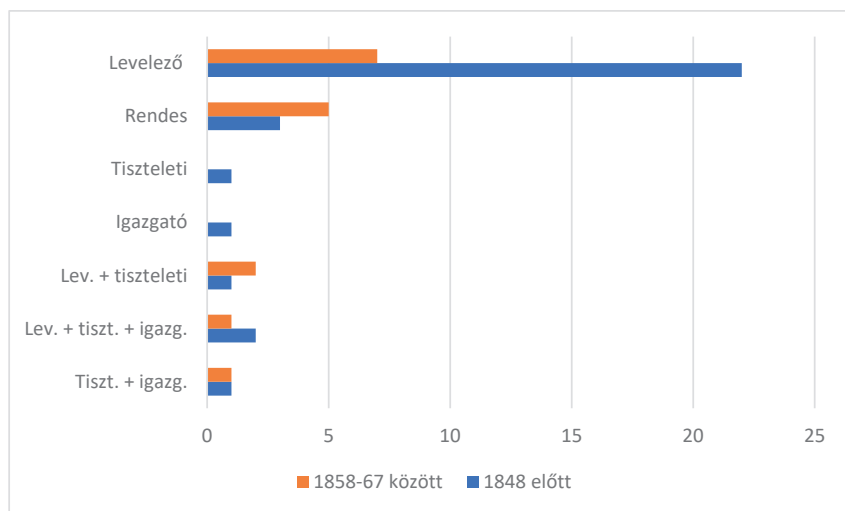
25 | Bölöni Farkas Sándor: *Naplótöredék (1835–1836)*. 1835. január 11-i bejegyzés. <https://mek.oszk.hu/00600/00617/00617.htm> (utolsó megtekintés: 2025. 12. 13.).

26 | Uo.

27 | Ezek közül 37 igazgató tag volt. Ha csak a többiek számoljuk, akkor a 236 fő 12,7%-át teszik ki az erdélyiek. Ugrai János: Reformkori akadémikusok foglalkozása, különös tekintettel a papokra és tanárookra. *Korall. Társadalomtörténeti folyóirat* 23. évf. 2022/90. 5–25. (A továbbiakban Ugrai: Reformkori akadémikusok) 7. „1825–1869 között az Igazgató Tanácsot 25 tag, az alapítók és nagyobb mecénások testülete alkotta. 1869 után az Igazgató Tanács 24 tagból állt, fele részben a nem akadémikusként választott politikai, egyházi méltóságokból, vagyonos tagokból, fele részben pedig akadémikusokból, akik mint aktív tudósok a gazdasági ügyek mellett kézben tartották az Akadémia tudományos ügyeinek az irányítását.” Fekete Gézáné: *i. m.* IX.

28 | „Tiszteleti tagokká részben akadémiai, közéleti, politikai, egyházi tisztségviselőket, pénzembereket választottak, részben pedig az idős akadémiai tagok megtett tudományos pályáját ismerték el ezzel a legmagasabb akadémiai tagsági formával.” *A Magyar Tudományos Akadémia* I. 14.

Mindössze kettőt – Szász Károlyt és Brassai Sámuel – választottak meg később rendes taggá, az 1830-ban megválasztott Köteles Sámuel pedig eleve rendes tagként került be.²⁹ Öt személy nyert tiszteleti tagságot, és négyen igazgató tagok (is) voltak.³⁰ Az 1858–1867 között bekerülteknek már egyharmadát (31,2%) később rendes taggá is megválasztották,³¹ és csak kevesebb mint felük marad levelező tag (43,7%-a).

1. ábra: A tagság minősége

Ezek mindegyike magyar (a székelyeket – akik 1848 előtt elvileg külön rendi nemzetet képeztek – is beleértve), hiszen az Akadémia kezdeti küldetését tekintve a nyelv és kultúra meghatározó volt a tagságnál. A két örmény származású tag – Gorove László és Ötvös Ágoston – sem változtat ezen, hiszen az erdélyi örmények ekkorra jórészt elmagyarosodtak. Gorove családja korábban magyar nemességet szerzett, és mindketten magyarul írtak. Az erdélyi szászoknak megvolt a saját tudományos-művelődési egyesületük, a Verein für Siebenbürgische Landeskunde. Nyilván ez a honismereti egyesület – akárcsak az 1859-ben alapított Erdélyi Múzeum-Egyesület – nem akadémiaiaként működött,³² de 1867 után néhány szászt a Magyar Tudományos Akadémia is

29 | Az első választásnál 1830-ban ugyanis nem választottak levelező tagokat.

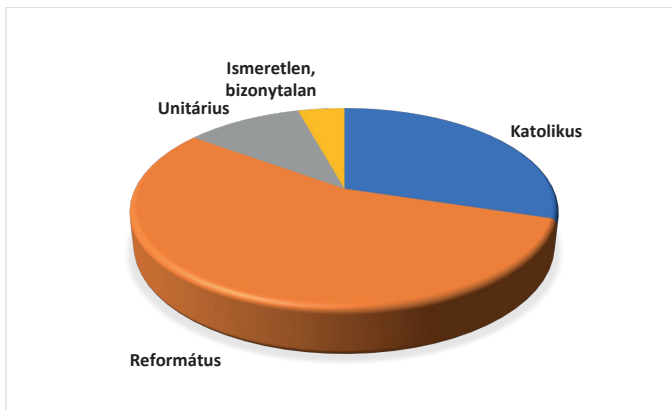
30 | Teleki Ferenc gróf csak tiszteleti tag volt, Wesselényi Miklós igazgató és tiszteleti, Kemény József gróf levelező és tiszteleti, Jósika Miklós báró és Teleki Domokos gróf pedig levelező, igazgató és tiszteleti tagok is.

31 | Rendes tagok lettek: Gyulai Pál, Mátyás Flórián, Salamon Ferenc, Szilágyi Sándor és Torma Károly. Gyulai azonban minden kategóriában szerepel: előbb levelező (1858), majd rendes (1867), később igazgatótanács (1883) és végül 1906-ban tiszteleti tag. Dósa Elek és Kemény Gábor báró előbb levelező, majd tiszteleti, Mikó Imre gróf tiszteleti és igazgató, Kuun Géza gróf pedig levelező, tiszteleti és igazgatótanács tag is volt, és egy cikluson át (1901–1904 között) az Akadémia alelnöke.

32 | Az erdélyi szász és magyar honismereti egyesületre lásd Borbála Zsuzsanna Török: *Exploring Transylvania. Geographies of Knowledge and Entangled Histories in a Multiethnic Province, 1790–1918*. Brill, Leiden 2015.

tagjává választott. Az erdélyi románok később szintén létrehozták az ASTRA-t, majd 1866 után, miután létrejött a Román Akadémia, sokan annak tagjai lettek.³³

Változatosabb a *felekezeti* összetétel, az jórészt leképezi az erdélyi magyar társadalom felekezeti sokszínűségét. A protestánsok – és azon belül a legkisebb felekezet, az unitáriusok – felülreprezentáltak, hiszen a csoport több mint fele (55,3%) református, 10,6% pedig unitárius, és csak szűk harmada (29,7%) római katolikus, miközben Erdély magyar lakosságának mintegy 40%-a volt katolikus. Egy személy felekezetét nem sikerült teljes bizonyossággal megállapítani, egy pedig felekezetet váltott: az eredetileg katolikus Jósika Miklós reformátussá lett, hogy első feleségétől, Kállay Erzsébettől el tudjon válni. Az eredmény nem meglepő, hiszen Karády Viktor és mások kutatásai is mutatják a protestánsok felülreprezentáltságát az oktatás terén a dualizmus korában is.³⁴ Az összes reformkori akadémikus viszonylatában szintén megfigyelhető a reformátusok és evangélikusok felülreprezentáltsága, valamint Erdély kiemelkedő szerepe a protestánsok csoportján belül, de egyúttal viszonylagos zártsága is.³⁵

2. ábra: Az erdélyi akadémikusok felekezeti összetétele

33 | Vlad Popovici: Disparități și dezechilibre non-intelectuale. Scurtă analiză prosopografică a membrilor Academiei Române originari din Transilvania și Ungaria (1866–1948). In: *Națiuni, naționalism și perspective interetnice în Transilvania. În onorarea Sorin Mitu la 60 de ani*. Ed. Constantin Bărbulescu et al. Mega, Cluj-Napoca 2025. 355–368.

34 | Karády Viktor kutatásai alapján jól kirajzolódik a zsidók felülreprezentáltsága a közép- és felsőfokú oktatás terén a dualizmus idején, de a kiegyezés előtt Erdélyből nem került be zsidó származású személy az Akadémia tagjai közé. Lásd például: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon, 1867–1945. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Replika Kör, Bp. 1997.

35 | Az akadémikusok 28%-a református, 12%-a evangélikus volt. Ugrai János: Protestáns kultúrrégiók a 19. század első felében. Az akadémiai csúcselit kollektív biográfiai elemzésének néhány társadalomföldrajzi tanulsága. *Tér és Társadalom* 36. évf. 2022/1. 40–58. 45, 55. Ugrai kultúrrégiókat különített el, és ezek közül a debreceni és az erdélyi adta a legtöbb református akadémikust. A 19 erdélyi reformátusból viszont hét elhagyta a régiót, és az csak két új protestáns tagot vonzott. Uo. 50–52.

A csoport negyedét (25,5%) *főnemesek* tették ki. A 12 arisztokrata közül négyen tiszteleti és/vagy igazgató tagok voltak, de közülük ketten – Wesselényi Miklós és Mikó Imre – nemcsak a közéleti szerepük következtében élveztek rendkívüli presztízt, hanem munkásságuk alapján is kiérdemelték a megtiszteltetést.³⁶ Az viszont megfigyelhető, hogy a főnemesi származás előnyt jelentett, hiszen amíg a vizsgált akadémikusokat átlag 42,3 évesen választották meg, addig a főnemesek esetében az átlagéletkor 37 és fél év, ez az öt év különbség jól mutatja a főnemesi származás előnyét. Az ismert festő, Barabás Miklós mellett a másik legfiatalabb akadémikus is arisztokrata. Akárcsak Barabás egy évtizeddel korábban, Teleki Domokos gróf is 26 évesen lett levelező tag (1846-ban),³⁷ amikor néhány versen és újságcikken kívül még semmi sem indokolta ezt. Később azonban rászolgált a kitüntetésre, hiszen többek között ő dolgozta fel elsőként a székely határőrség történetét.³⁸ Ha a korszakban a főnemesi származás kétséggel nélkül előnyt is jelentett, az igazság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy az arisztokrata tagok többségének munkássága nem marad el az átlagtól, hiszen több olyan értelmiségi tagot találunk, akik néhány folyóiratcikk, egyházi beszéd, vagy jó esetben tankönyvön kívül mást nem publikáltak.

Ha Teleki és Barabás voltak a legfiatalabb erdélyi tagok, a legidősebb korban, 68 évesen Viola József moldvai orvost választották meg. Viola Marosvásárhelyen vagy más adatok szerint Nyárádköszvényesen született, és előbb a Habsburg Monarchiában volt katonaoorvos, majd Moldvába ment, ott a fejedelem háziorvosaként, a jászvásári (Iași) Sfântul Spiridon-kórház igazgatójaként, illetve a moldvai kórházak főfelügyelőjeként szerzett hírt és vagyont magának. 1833-ban egy könyvet (*Dietetică pentru un domnitor*) is publikált német és román nyelven.³⁹ Öt évvel később azonban, levelező taggá való megválasztásakor orvosi működésénél nagyobb súllyal esett latba a moldvai csángók körében végzett népköltészeti gyűjtése (*A moldvai magyar népköltés*), valamint az, hogy a fejedelem háziorvosaként „ezen állásában a moldvai magyarok ügyét híven támogatta”.⁴⁰

Ha az arisztokraták magas aránya nem meglepő, az talán annál inkább, hogy a csoport több mint fele (55,3%)⁴¹ városban született⁴² – miközben Erdély lakosságának túlnyomó része vidéken élt –, és viszonylag sok a polgári-értelmiségi származású.

36 | Rajtuk kívül Kornis Mihály gróf a megalakulástól kezdve igazgató tagként szerepelt, Teleki Ferenc gróftól pedig 1831-ben választották meg tiszteleti tagnak.

37 | Összesen 12 olyan tagot találunk a kezdetektől napjainkig, akiket 24 éves koruk előtt választottak meg, többek között az ismert politikusokat: Eötvös József is 22 évesen lett akadémikus, de 25 éves kora előtt került be Trefort Ágoston vagy Pulszky Ferenc is. Tigyi József: Hol teremnek az akadémikusok? Az MTA tagjai számokban. *Magyar Tudomány* 167. évf. 2006/3. 344–355. 349.

38 | Teleki Domokos: *A székely határőrség története*. S. a. r. Szabó Károly. Franklin-Társulat, Bp. 1877.

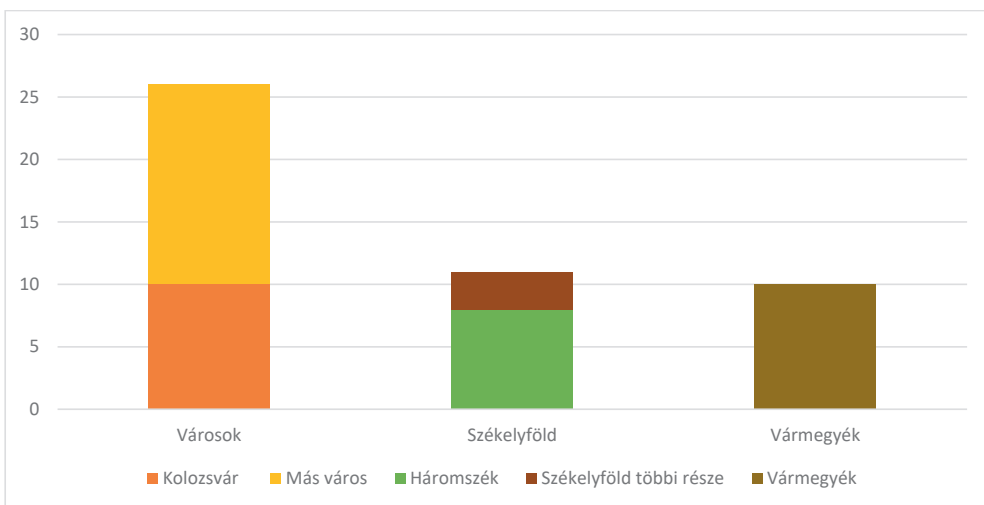
39 | Viola József (Nyárádköszvényes vagy Marosvásárhely, 1770. márc. 15.–Iași, 1858. márc. 23.) életrajzára lásd Ana Todea-Fülöp Mária–Monica Avram: *Oameni de știință mureșeni. Dicționar biobibliografic*. Mediaprint, Târgu-Mureș 2004. (oldalszámozás nélkül). chrome-extension://efaidnbmnnnibpcapjpcglclefindmkaj/https://bjmures.ro/wp-content/uploads/2023/03/T00101.pdf (utolsó megtekintés: 2025. 12. 14.).

40 | Életrajzi adatok elhunyt tagokról. Viola József. *Magyar Tudom. Akadémiai Almanach ... MDCCCLXIII-ra*. Pest 1862. 265.

41 | Vagy 53,1%-a, ha Viola nem Marosvásárhelyen született.

42 | A korban városnak tekintett településen.

A városok közül a fővárosi szerepkört ellátó Kolozsvár emelkedik ki, itt tízen látták meg a napvilágot. Ez egyrészt mutatja, hogy milyen helyzeti előnyt jelentett a városi környezet, elsősorban az oktatás szempontjából, másrészt Kolozsvár az erdélyi magyar arisztokrácia társasági életének központja volt, a teleket általában itt töltötték, és több főnemes itt is született. A városok mellett még Háromszék emelkedik ki,⁴³ annak ellenére, hogy a székekben sokáig nem volt középfokú tanintézmény.⁴⁴ A nagyenyedi kollégium diákjai között is jelentős mértékben felül voltak reprezentálva a háromszékiek – ahogy ezt Jakó Zsigmond és Juhász István kutatásai is mutatták⁴⁵ –, valamint az írástudás szintje is kiemelkedett erdélyi viszonylatban.⁴⁶ Érdekes azonban, hogy Udvarhelyszék, ahol szintén kiemelkedő volt az írástudás szintje,⁴⁷ sokkal kevesebb akadémikust adott ebben az időszakban.

3. ábra: Az akadémikusok születési helye

43 | Tigyi József az 1910. évi népszámlálás alapján százezer lakosra vetítette az akadémikusok számát a történeti Magyarország vármegyéi szerint. Az első helyeken a főváros után a nyugat-magyarországi vármegyék állnak, de Kolozs vármegye is az előkelő 8. helyet foglalja el, ott 46 akadémikus született. A következő két erdélyi vármegye, Brassó 13 akadémikussal a 14., Háromszék pedig 18-cal a 19. helyen áll. Tigyi József: *i. m.* 345.

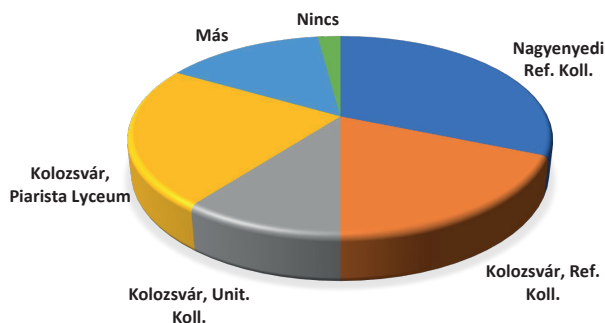
44 | A sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégiumban csak 1859-ben indították el az első gimnáziumi osztályt, tehát az iskolának az 1867 előtt megválasztott akadémikusok oktatásában nem lehetett szerepe.

45 | Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Kriterion, Buk. 1979.

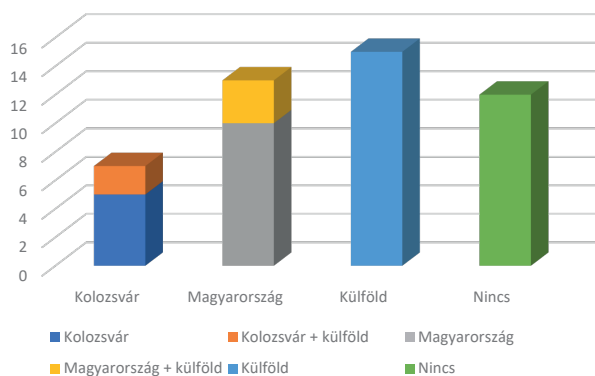
46 | Pál Judit: Írástudás a Székelyföldön a XVIII. században. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. EME, Kvár 1996. 421–433.

47 | A Királyföld kivételével, ahol a legmagasabb volt az írástudók aránya. Az 1869/70. évi népszámlálás idején is a királyföldi törvényhatóságok után rögtön Udvarhelyszék (60,3%) és Háromszék (57,6%) következtek. Uo. 430.

Ugyancsak – nem meglepő módon – Kolozsvár messze kiemelkedik az *iskolázás* terén is. Bár az összes iskola közül az első helyen a nagyenyedi református kollégium áll (itt az akadémikusok harmada tanult – 31,9%), de azt követi a kolozsvári református kollégium, ahol közel ötödük (19,1%) – és ha ehhez hozzászámoljuk a másik két nagy felekezeti iskolát, a piaristát és unitáriust, akkor a csoport több mint fele (53,1%) valamelyik kolozsvári iskolában tanult.

4. ábra: Az akadémikusok középiskolái

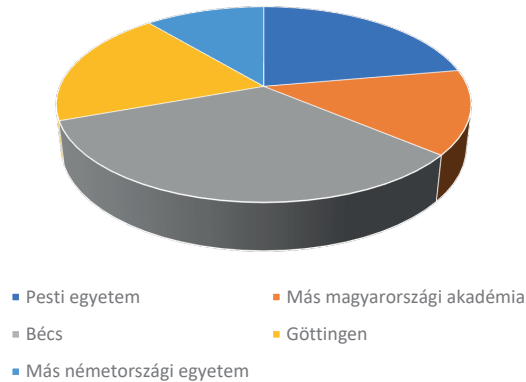

5. ábra: Felsőbb képzés

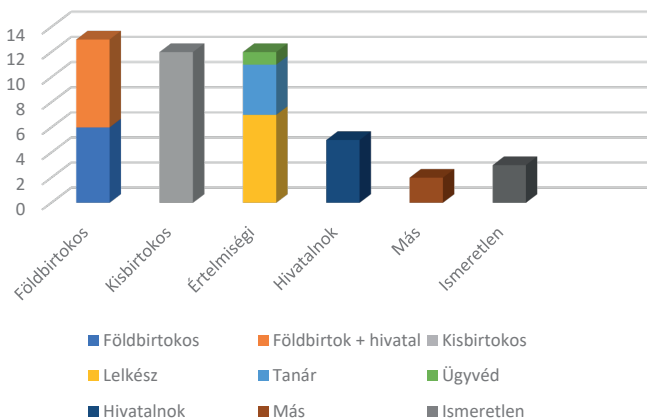
Több mint kétharmaduk *felsőfokú tanulmányokat* is folytatott, és 42,6%-uk külföldi egyetemeken is megfordult: 12-en Bécsben, heten Göttingenben, négyen más németországi egyetemeken.⁴⁸ Bécs mellett jól látszik a göttingeni egyetem kiemelkedő szerepe,

48 | Egy-egy személy Jénában és Heidelbergben, ketten Berlinben (két unitárius, Kriza János és Berde Áron), de páran több felsőoktatási intézményben is megfordultak. Teleki Ferenc gróf például tanult a bécsi Theresianumban, majd Kolozsváron jogot, de hallgatója volt a göttingeni egyetemnek is. Szilágyi Ferenc szintén tanult Bécsben és Göttingenben, Méhes Sámuel Bécsben és Heidelbergben, Mihályi Károly Halléban és Göttingenben.

mint az erdélyi diákok Monarchián kívüli peregrinációjának fő célpontja.⁴⁹ A pesti egyetemen nyolcan, a selmechányai akadémián hárman, ketten pedig más magyarországi akadémián tanultak; a többiek úgynevezett *domidoctusok* voltak, Erdélyben, általában a kolozsvári királyi Lyceumban végeztek jogi tanfolyamot. A csoport negyede nem látogatott egyetemet vagy akadémiát, csak az erdélyi felekezeti iskolákat (sőt Wesselényi Miklós semmilyen intézményes képzésben nem részesült).

6. ábra: Az Erdélyen kívüli felsőbb képzés helyszínei

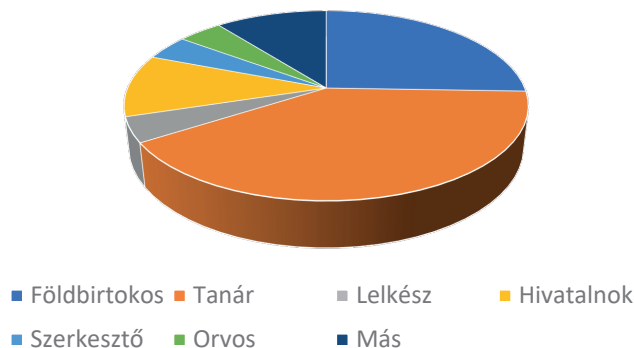
7. ábra: Az apák foglalkozása

49 | Szögi László kutatásai is mutatják, hogy a 18. század végétől a protestánsok körében Göttingen szerepe nagyon felerősödött. Kutatásainak összefoglalására lásd Szögi László: *Peregrinatio Academica. A külföldi magyar egyetemjárás története, mérete és irányai, 1150–1919*. ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, Bp. 2022.

Az *apák foglalkozását/státuszát* is vizsgáltam, ez mutatja a családi hátteret és egyúttal az esetleges társadalmi mobilitást. Három esetben nem sikerült pontos adatokat találni (ezek közül kettőnek valószínűleg kisbirtokos, egynek pedig iparos volt az apja), de a nagy többség három, közel egyenlő nagyságú csoport között oszlik meg: földbirtokos, kisbirtokos/földműves, illetve értelmiségi. Ezek együttesen az apák háromnegyedét (78,7%) teszik ki, mellettük még a hivatalnokok képeznek egy kisebb csoportot (11,3%). A földbirtokos apák esetében szintén megfigyelhető, hogy a csoport több mint fele viselt valamilyen hivatalt, általában főispánok/főkirálybírók voltak, de találunk guberniumi tanácsost és államtitkárt is (utóbbi br. Kemény Dénes 48-as államtitkár, Kemény Gábor apja). Az értelmiségi csoportot főképp lelkészek, kisebb számban tanárok képezik, és találunk egy ügyvédet is. Nem véletlen, hogy éppen ezek voltak a legkorábban professzionizálódó szakmák. A hivatalnokok között többnyire a központi hatóságok alsóbb rangú hivatalnokai fordulnak elő, így Gyulai Pál apja a Guberniumi számvevőtisztje volt, szintén számtiszt volt a Récsi Emil apja, csak az országos építészeti hivatalnál. Gorove László apja Szamosújvár főbírója volt, de a család marhakereskedelemből szerezte a vagyonát. A szintén örmény származású Ötvös Ágoston apja kereskedő volt.

A vizsgálatból ugyan egy hagyományos társadalom képe bontakozik ki, ahol az egyének születésétől megvolt a kijelölt helye a társadalomban, de az oktatás a társadalmi mobilitás egyik fő csatornáját képezte, ahogy ezt a csoport szűk harmadának esete is mutatja. A már említett Köteles Sámuel például parasztszülők gyermekéből lett a nagyenyedi kollégium professzora és rektora.

Végül nézzük meg, milyen *foglalkozási kategóriába* lehet besorolni magukat az akadémikusokat. Akárcsak az apák, ez az ő esetükben sem egyszerű, egyrészt mert sok esetben nem beszélhetünk mai értelemben vett, jól körülhatárolható foglalkozási kategóriákról, másrészt mert – éppen a professzionizáció folyamatának kezdeti vagy átmeneti fázisai miatt – sok a többes besorolás. Valaki például egyszerre lehetett földbirtokos, országgyűlési képviselő vagy hivatalviselő és író, illetve szerkesztő, és sok esetben nehéz eldönteni, hogy melyik legyen az elsődleges kategória. A besorolásnál – amennyire lehetett – elsősorban a megválasztás időpontjára voltam tekintettel.

8. ábra: Az akadémikusok foglalkozása

A legnagyobb csoportot a tanárok képezik, az 1867 előtti akadémikusok 40%-a tanár volt, közülük is kiemelkednek a protestáns felekezeti iskolák tanárai. Ez egybecseng Ugrai János eredményeivel, aki az 1848 előtti akadémikusok teljes csoportját vizsgálta, azon belül is elsősorban a tanárokat és lelkészeket. A teljes csoporton belül is a tanítással foglalkozók tették ki a legnagyobb hányadot, és a teljes mintán belül még szembetűnőbb a református tanárok felülreprezentáltsága.⁵⁰ Ugrai szerint ez egyrészt mutatja a professzionalizáció alacsony szintjét, másrészt azonban a tanári pálya viszonylag alacsony presztízsére utal az, hogy a tanárok „több mint a fele pályája során elhagyta a katedrát”.⁵¹ Ráadásul átmeneti jelenségről van szó; a kiegyezés után az intézményi hálózat kiépülésével, a szakmák differenciálódásával együtt a középiskolai tanárok kiszorulnak az akadémia körül. Annak ellenére, hogy Keller Márkus, aki a tanárok professzionalizációját vizsgálta, a folyamat kiteljesedését a 19. század második felére teszi. Ez a periódus szerint „rendkívül sikeres időszak a középiskolai tanárság gazdasági és társadalmi pozíciójának változásában”.⁵² Érdekes, hogy a bécsi akadémia első 40 alapító tagja közül is több mint harmada (15 személy) tanár – igaz, egyetemi tanár –, és másik négy is korábban középiskolában vagy egyetemen tanított.⁵³

Ha az akadémikusok teljes mintájában az egyháziak is jelentős csoportot képeztek, ez nem mondható el az erdélyiekről, itt számuk elenyésző, bár az arány némileg emelkedne azokkal a református tanárokkal, akik pályájuk korábbi vagy későbbi szakaszában lelkészek voltak (négy ilyen személyről van szó).

Szembetűnő az ügyvédek, de általában a jogászok elenyésző száma, miközben a felsőoktatásban részesülők többsége jogvégezett volt. A teljes magyarországi mintában is alacsony az ügyvédek száma.⁵⁴ Egy kisebb csoportot a hivatalnokok alkotnak, de ők is csak az 1848 előtti csoporton belül. Az 'egyéb' kategóriában találunk katonatisztet, festőt és kalandort,⁵⁵ de Kőrösi Csoma Sándort sem egyszerű beilleszteni a hagyományos kategóriákba.

50 | Ugrai: Reformkori akadémikusok 24.

51 | „... a tény, miszerint a valaha tanárként is aktív akadémikusok több mint a fele pályája során elhagyta a katedrát, megmutatja a fokozatosan professzionalizálódó tanári hivatás társadalmi presztízsének korlátait.” Uo. 22.

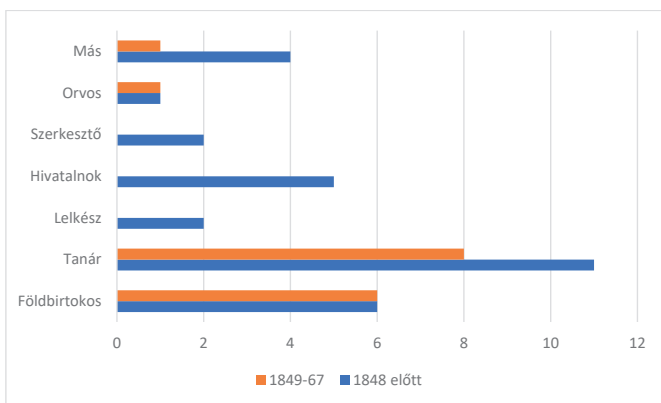
52 | Keller Márkus: *A tanárok helye. A középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar–porosz összehasonlításban*. L'Harmattan–1956-os Intézet, Bp. 2010. 270.

53 | Brigitte Mazohl–Thomas Wallnig: *i. m.* 78.

54 | Az ügyvédek különben egy igen sikeres szakmai csoportot képeztek, akiknek „ősi hivatásból modern hivatás”-sá válása a 19. század második felében gyorsult fel. Lásd Papp Viktor: *Ügyvédtársadalom Magyarországon a 19. században*. Kronosz, Pécs 2024. 423.

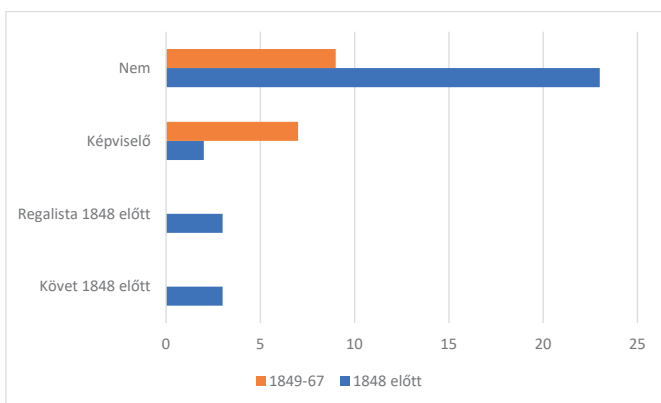
55 | Szöllősy/i (Nagy) Ferencről van szó, akinek kalandos életét a *Magyar életrajzi lexikon* a következőképpen foglalta össze: „Töröko.-ban katonai és diplomáciai szolgálatot teljesített és bányászszakértő volt, 1835-ben Albániában megszervezte a csendőrséget. 1839 után Zimonyban a keleti nyelvek tolmácsa volt; tizennégy nyelven beszélt. 1848 nyarán a Batthyány-kormány bukaresti ügynöke, 1848. dec. 10-én az Orsz. Honvédelmi Bizottmánynál elnöki titkár, 1849. ápr. 14. után kormányelnöki iroda fogalmazója. 1849 után az osztrák kémszolgálat tagja lett, egyesek szerint ő árulta el a korona rejtékhelyét is. Világos után Kossuthtal emigrált, de Máltán, Spanyolo.-on és Párizson keresztül 1853-ban hazatért”. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-eletrajzi-lexikon-7428D/sz-77C95/szollosy-ferenc-szollosi-nagy-78093/> (utolsó megtekintés: 2025. 12. 13.). Deák Ágnes időközben tisztázta, hogy a korona rejtékhelyét nem ő árulta el. *A koronás Wargha. Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában*. Akadémiai, Bp. 2010. 149.

A másik nagy csoportot a földbirtokosok képezték. Ide főként – de nem kizárólag – arisztokraták tartoznak. Arányuk az 1858–1867 közti időszakban még inkább megnőtt, hiszen a neoabszolutizmus és a provizórium idején a magyar földbirtokosok nagy része kiszorult a hivatalviselésből. Sokan viseltek viszont hivatalt a kiegyezés után, az idősebbek pedig 1848 előtt is. A kiegyezés utáni új karrierlehetőségeket mutatja az is, hogy a 16 személy közül ketten (Mikó Imre és Kemény Gábor) miniszterek lettek, egy főispán (Torma Károly), de találunk hat egyetemi tanárt – közülük csak egy (Récsi Emil) volt megválasztásakor is egyetemi tanár –, Szilágyi Sándor pedig a budapesti Egyetemi Könyvtár igazgatója lett. Ez a kis csoport is jól illusztrálja a folyamatot, ahogy az egyetemi tanárok átveszik a középiskolai tanárok helyét a kiegyezés után.

9. ábra: Az akademikusok foglalkozása (II)

A 9. ábrán jól láthatók a különbségek az 1848 előtt és az 1858 után megválasztottak között. Utóbbiak körében fokozott politikai szerepvállalás figyelhető meg. A csoport közel fele (43,7%) országgyűlési képviselő is volt hosszabb vagy rövidebb ideig a kiegyezés után, de az is szembetűnő, hogy ez elsősorban az arisztokratákra érvényes. A hét képviselő közül öt főnemes.

10. ábra: Országgyűlési szerepvállalás

Nem csak a politikai-közigazgatási elit tagjait fűzték át sűrű rokoni kötelékek,⁵⁶ az akadémikusok között is több rokoni kapcsolatot találunk. Herepei Károly például Méhes Sámuel unokaöccse volt. A négy apa-fiú kapcsolat esetében a fiúk – egy kivétellel – nem tartoznak a csoportba, mert egyrészt 1867 után választották meg őket, másrészt nem Erdélyben születtek. Az apa-fiú párosok: Szilágyi Ferenc és fia, Sándor, az ismert történész és szerkesztő, Gorove László és fia, István, az Andrassy-kormány minisztere, aki 24 évesen lett akadémikus. A legkiterjedtebb akadémikus dinasztia azonban Szász Károlyé, a nagyenyedi kollégium neves tanáraé volt. Az erdélyi reformellenzék tagjának két fia is akadémikus lett: ifjabb Szász Károly (1829–1905), a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke (1884–1903), költő, drámaíró, műfordító, valamint Béla (1840–1898), a kolozsvári egyetem filozófianára; egy harmadik fia, Domokos pedig erdélyi református püspök volt. Az ifjabb Szász Károly szintén Károly nevű fia (1865–1950), a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hivatalnok, ugyancsak irodalmi-irodalomtörténeti munkásságot fejtett ki, és őt is beválasztották a Magyar Tudományos Akadémia tagjai közé.

A professzionalizáció kérdése: Torma Károly példája

A professzionalizáció tekintetében a kiegyezés körüli időszak egy átmeneti periódus volt. Mutatja ezt mind a foglalkozások, mind a teljesítmény változása. Egyrésztől továbbra is ott találjuk az amatőr régiségbúvárokat és polihisztorokat, másrészt pedig megjelennek a mai értelemben vett szakemberek. Az első példa Ötvös Ágoston gyulafehérvári orvos, akit nem a természettudományi osztályba, hanem mai szemmel nézve műkedvelő történészi, forrásfeltáró munkája alapján az Akadémia történeti osztályába sorolták be. A történészek különben jelentősen felülreprezentáltak, ez egyaránt mutatja a tudományág korai önállósodását, a fokozott érdeklődést a nemzeti múlt iránt, valamint azt a máig élő szemléletet, hogy a történeti kutatások bárki számára elérhetők, nem szükséges hozzá külön szakmai felkészültség.

A polihisztorság napjai azonban meg voltak számlálva. Brassai Sámuelre igen hosszú élete alkonyán már csodabogárként, lesajnálóan tekintettek, annak ellenére, hogy az utóbbi időben hangsúlyozták nézetei újdonságát a nyelvészet terén, valamint hozzájárulását a világ első összehasonlító irodalomtudományi folyóiratának elindításához.⁵⁷ A Sötér István által szerkesztett magyar irodalomtörténet éppen Brassai-illusztrálta a fordulatot a professzionalizáció terén: „Nálunk a nyolcvanas évek voltak a műkedvelő tudományosság és polihisztorság alkonya. A Brassai-féle tudós típus ekkor vált végképp múzeumi s panoptikumai emlékké és látványossággá. Erre

56 | Lásd például Judit Pál–Vlad Popovici: *Family Relations and Parliamentary Elections in Transsylvania and Eastern Hungary (1867–1918)*. In: *Elites, Groups, and Networks in East-Central and South-East Europe in the Long 19th Century*. Eds. Judit Pál, Vlad Popovici, Oana Sorescu-Iudean. Brill Schöningh, Paderborn 2022. 206–234.

57 | „Brassai halála után több mint egy félszázadnak kellett eltelnie, amíg a modernnek mondott nyelvtudomány utolérte őt a mondat szerkezetére vonatkozó felismeréseiben.” Péntek János: Brassai nyelvészeti munkásságának korszerűsége. *Keresztény Magvető* 113. évf. 2007/3. 273–276. 275; T. Szabó Levente: A kis folyóirat mint az irodalmi modernizmus lehetséges határa. Az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* és a globális modernizmus kezdetei. *Korunk* III. folyam, 34. évf. 2023/3. 110–117.

az ötvenes, hatvanas évek fordulóján kezdődő folyamatra, s egyben ennek vontatottságára jellemző (s mulatságos) illusztráció az a hosszú és végül sikertelen küzdelem, melyet az Akadémia különböző osztályainak szaktudósai folytattak egymás ellen, hogy elhárítsák, illetőleg egymás osztályára hárítsák Brassai tagságát”.⁵⁸ Brassait ugyanis kezdetben, 1837-ben a Matematikai és természettudományi osztályba sorolták be, 1864-ben pedig átkerült a bölcséleti osztályba. Nem ő volt az egyetlen, aki osztályt váltott, hiszen Teleki József és Kemény Zsigmond is kezdetben a Törvénytudományi osztályban szerepeltek, de előbbi a Történettudományi, utóbbi a Nyelv- és széptudományi osztályba került át. Bár az osztálybesorolás többször változott, de jól kirajzolódik a bölcsészek túlsúlya: az osztályokba besorolt erdélyi akadémikusok kétharmada a Bölcsészeti és történettudományi, valamint a Nyelv- és széptudományok osztályának tagjai voltak.⁵⁹

Végül röviden egy példával, egy személy életútjával szeretném illusztrálni a professzionalizáció folyamatát. *Torma Károly* (1829–1897) egy Belső-Szolnok vármegyei kis faluban, Várkuduban látta meg a napvilágot a családi birtokon. A régiségek szeretetét hűgával, Zsófiával – az első magyar női régésszel, aki világszerte is az úttörők közé tartozik – együtt apjuk, Torma József földbirtokos, egy ideig Belső-Szolnok vármegye pénztárnoka, kedveltette meg velük. Az apa gyakran folytatott ásatást a környéken. Gyermekkorának egyik meghatározó élménye volt, amikor „egy napon egész házukat tele rakták kövekkel, téglákkal, cserepekkel”, apja ugyanis saját költségén tárta fel az alsóiliovai római castrum maradványait.⁶⁰ Nemcsak hűga számára volt azonban lehetetlen egyetemi tanulmányok folytatása, hanem Torma Károly is a számára kijelölt életpályát követte, a kolozsvári piarista líceum jogi tanfolyamának hallgatójaként érte az 1848-as forradalom kitörése. A szabadságharc – amelyben ő is részt vett – leverése után megnősült, és birtokán gazdálkodott. Emellett történeti és régészeti tanulmányokat folytatott, mint kortársai közül sokan. Kiadott néhány kora újkori erdélyi elbeszélő forrást, és gyűjtötte Dacia provincia epigráfiai emlékeit. Utóbbi szisztematikus kutatására a jeles ókortudós, Theodor Mommsen is biztatta 1857. évi erdélyi látogatása során.⁶¹ 1861-től a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett.

Az 1860-as években azonban egyre inkább bekapcsolódott az erdélyi magyar elit politikai mozgalmaiba. Ott volt 1865-ben Kolozsváron, az utolsó erdélyi diétán, majd a pesti országgyűlésen. Rövid képviselőség után, 1867 tavaszán kinevezték Belső-Szolnok vármegye főispánjának. Öt évig állt a vármegye élén, majd 1872–1875 között ismét

58 | *A magyar irodalom története*. IV. A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Szerk. Sőtér István. Akadémiai, Bp. 1965. 580.

59 | Az osztálybesorolást Fekete Gézané kötetéből vettem át, de sok esetben későbbi megjelölést alkalmaztam. 1858 előtt hat osztály működött, bár ezek elnevezése változott: Nyelv- és Széptudományi osztály; Filozófiai; Törvénytudományi; Történettudományi; Matematikai; Természettudományi. 1870-től három osztályba vonták össze az akadémikusokat: Nyelv- és Széptudományi osztály; Bölcséleti, társadalmi és történeti tudományok osztálya (1881-ig bölcsészeti); Matematikai és természettudományok osztálya. Fekete Gézané: *i. m.* 558.

60 | Kuun Géza: Torma Károly emlékezete. *Erdélyi Múzeum* 16. évf. 1899/1. 1–13. 2.

61 | Uo. 4.

képviselő volt.⁶² A későbbi miniszterelnököt, Bánffy Dezsőt – a szomszédos Doboka vármegye főispánjának fiát – győzte le, aki a mérsékelt ellenzék színeiben indult. Deák Ferenc köréhez tartozott, és egy ideig a képviselőház alelnöki funkcióját is betöltötte. Anyagi helyzete azonban már korábban megrendült, és családi birtokát 1877-ben elárverezték.⁶³

Az anyagi csőd és az idegösszeomlás nyomán barátai és tisztelői segítettek a talpra állásban. Még ugyanabban az évben kinevezték a kolozsvári egyetemre a közjog tanárának. Hamarosan azonban sikerült az érdeklődéséhez jóval közelebb álló álláshoz jutnia, 1879-ben ugyanis a budapesti egyetem régészeti tanszékére nevezték ki professzornak. Ebben valószínűleg nagy szerepet játszott barátja, Szász Károly, a későbbi református püspök, aki akkor a kultuszminisztériumban töltött be titkári pozíciót. Torma mind Trefort Ágoston miniszternek, mind Szásznak köszönetet mondott, hogy „az én saját helyemre” kívánják állítani, és így „a Monumentám dolga nyélbe jut”.⁶⁴ Ekkor még így kesergett: „... napjainkban a praehistoricus régészet a divatos, perse azért mivel a latin nyelv nehéz valami, s jóval könnyebb a cserepészet és barlangászat, vagy tán azért, hogy [...], de nem kutatom a miértet”.⁶⁵ Kinevezésekor már teljes elégedettséggel írta: „Ha tudnád, mekkora örömet okozott tudósításod! Vágyaim teljesültek. Mint jól jegyzéd meg: *valódi* [kiemelés az eredetiben – PJ] hivatásomnak adattam vissza; a Corpus is meglesz; s köztetek is leszek. Igazi trium perfectum!”.⁶⁶

Jellemző, hogy 1881-ben egy régi ismerőse alig ismerte meg, jó néhány évvel fiatalabbnak tűnt, mint pár évvel korábban, az illető azt hitte, hogy a professzor fiát látja. Tormát szórakoztatta az eset, és megjegyezte, hogy ő maga is jóval fiatalabbnak érzi magát, mint politikusként.⁶⁷ Úgy tűnik azonban, hogy közel ötvenévesen és a több mint egy évtizedes kitérő után hiányzott már belőle a kellő lendület és kitartás, hogy befejezze nagy művét, Dacia epigráfiai emlékeinek kiadását. A hazai szakmai körökben sem nézték jó szemmel a kívülről jött embert, még ha fiatalkorától fogva foglalkozott is régészettel: a belföldi tudományos világ „pár igazán tudós embert leszámítva – ma sem tudja nekem megbocsátani, hogy jóvoltatok arra a tanszékre ültetett!” – írta két évvel később egy levelében.⁶⁸

A régészet önállósodása, a régészek professzionalizációja hosszan elhúzódó folyamat volt. A Pázmány Péter által alapított egyetemen már Budára való áthelyezése évétől, 1777-től létesült egy Érem- és Régiségtani Tanszék, első professzora, a Sáros megyéből származó exjezsuita, Schönvisner István volt.⁶⁹ Ő kezdte meg Aquincum feltárását, amelyet majd Torma folytatott. A tulajdonképpen professzionalizáció

62 | Lásd Pál Judit: Erdélyi főispánok a kiegyezés után. *Aetas* 24. évf. 2009/4. 80–99.

63 | *Budapesti Közlöny* 1877/217. (szept. 23.) 7771. Birtoka elvesztése után „két hónapig nagy betegen élet-halál közt feküdt”. Kuun Géza: *i. m.* 5.

64 | Torma Károly levele Szász Károlynak, 1878. nov. 28. Országos Széchényi Könyvtár (a továbbiakban: OSZK), Levelestár.

65 | Uo.

66 | Torma Károly levele Szász Károlynak, 1878. dec. 27. Uo.

67 | Kuun apjával történt az eset. Kuun Géza: *i. m.* 7.

68 | Torma Károly levele Szász Károlynak, 1880. ápr. 27. OSZK, Levelestár.

69 | <https://regesznet.elte.hu/content/az-intezetrol.t.20430?m=6541> (utolsó megtekintés: 2025. 12. 19.).

azonban csak a 19. század utolsó harmadától számítható. Torma maga – mint láttuk – még úgy lett a szak egyetemi tanára, hogy ő maga egyetemi tanulmányokat sem folytatott.

Nem ő volt az egyetlen a mintában, aki hasonló karriert futott be: Gyulai Pál és Salamon Ferenc hasonlóképp lett a pesti egyetem professzora az 1870-es években.⁷⁰ Utóbbi kanyargós pályát futott be, és igencsak feszegette az egyre inkább professzionalizálódó szakmai kereteket. A dilemmát jól összefoglalta Zabán Márta, Salamon szakmai életútjának feldolgozója: „Az ő szakmai pályafutása két szempontból is későbbi kanonizációja kerékkötőjének bizonyult. Egyrészt a pesti egyetem orvostudományi karán folytatott tanulmányai után matematikát tanít, majd irodalomkritikusként tevékenykedik, ezután történelmet tanít a pesti egyetemen, miközben a hivatalos közlöny főszerkesztői tisztségét is betölti. Hatalmas problémát jelentett munkásságának későbbi értékelői számára, hogy a modern tudósfogalom felől hogyan ragadható meg Salamon tudóssága és életműve, hogy ő tulajdonképpen melyik tudomány képviselője, hova sorolható. Másrészt az irodalomtudomány szempontjából az okozott dilemmát Salamon életútja értékelésében, hogy tekinthető-e egy olyan kritikus valódi irodalmárnak, aki »hűtlen« volt az irodalomtudományhoz, és »átpártolt« a történettudomány területére”.⁷¹ Salamon esete jól illusztrálja a professzionalizáció átmeneti szakaszának dilemmáit is.

Összefoglalás

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az első erdélyi akadémikusok listája felemás képet mutat. Habár ott találunk közöttük olyan ismert személyeket, akiknek tudományos munkásságát a kortársak és az utókor is elismerte, mint a tibetológus Kőrösi Csoma Sándor, vagy a matematikus Bolyai Farkas, de hiányzik például utóbbi fia, a korszak legnagyobb tudományos teljesítményét magáénak mondható Bolyai János. Ennek ellenére úgy vélem, hogy ez a kis csoport viszonylag jól leképezi az erdélyi magyar szellemi elitet. Annak a két csoportnak a képviselői alkotják a többséget, amelyek nemcsak a művelődési élet hangadói közé tartozott, hanem közéleti-politikai téren is jelentős szerepet játszott: a liberális és nemzeti érzelmű arisztokrácia és az átalakuló értelmiségi réteg. Az elmaradt viszonyokat mutatja, hogy utóbbiak többsége kollégiumi tanár volt. Munkásságuk pedig sok esetben fordításokra, tankönyvek összeállítására korlátozódott.

Emlékbeszédében a Tormánál egy évtizeddel fiatalabb Kuun Géza gróf, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, hangsúlyozta az arisztokráciából és a nemesi földbirtokosok közül származó tudósok sajátosságait, akiknek – a német „Gelehrtenstand”-hoz képest – sokoldalúnak kellett lenniük, a művészetek és a tudományok ápolása és

70 | T. Szabó Levente: A magyartanárság születése. Gyulai Pál egyetemi tanársága és a magyar irodalomtörténeti képzés hivatásosodása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 110. évf. 2006/6. sz. 677–701. Életrajzára lásd Papp Ferenc: *Gyulai Pál*. I–II. MTA, Bp. 1935–941.

71 | Zabán Márta: *Salamon Ferenc szakmai életútja. Hivatástörténeti esettanulmány*. Presa Universitară Clujeană/Kolozsvári Egyetemi Kiadó, Kvár 2014. 9.

támogatása mellett a társadalmi és politikai életben is részt kellett venniük. Kezdetben az Akadémia erre is tekintettel volt, nem csak a tudományos teljesítményre; a tagválasztás nem „teljes mértékben tudás alapú volt, hiszen sokkal többet nyomott a latba, ha valaki »buzgó hazafi«”.⁷²

Az Akadémia fennállása első évtizedeiben nem „tudósok zárt köre” volt, hanem a „szélesebben értelmezhető szellemi-kulturális elit” köréből válogatta a tagokat.⁷³ Ez még teljes mértékben ráillik a kiegyezés előtt megválasztott erdélyi tagokra is, de éppen a fenti példák mutatják az átmenetet a professzionalizáció terén: a 19. század 50-es és 60-as éveiben kerültek be a testületbe azok, akik már egyetemeken folytatták karrierjüket – a pesti mellé ugyanis 1872-ben megalapították a kolozsvári egyetemet is. A dualizmus idején pedig már lényegesen más összetételt mutat az akadémikusok csoportja, mint 1867 előtt, nem tűnnek el ugyan teljesen az autodidakták, de többségében szaktudósokat választanak meg, és a fő súlyt az egyetemi tanárok képezik.

Az 1867-ig megválasztott erdélyi akadémikusok listája

Név	Tagság éve	Tagság minősége
Barabás Miklós	1836	levelező
Baritz György	1832	levelező
Benkő Dániel	1859	levelező
Berde Áron	1858	levelező
Bolyai Farkas	1832	levelező
Bölöni Farkas Sándor	1834	levelező
Brassai Sámuel	1837	levelező, 1837; rendes, 1865; tiszteleti, 1887
Buczi/y Emil	1832	levelező
Deáki Filep Sámuel	1831	levelező
Dósa Elek	1861	levelező, 1861; tiszteleti, 1865
Gegő Elek	1835	levelező
Gorove László	1835	levelező
Gyulai Pál	1858	levelező, 1858; rendes, 1867; igazgató, 1883; tiszteleti, 1906
Hegedűs Sámuel	1832	levelező
Herepei Károly	1838	levelező
Jósika Miklós, br.	1835	levelező, 1835; igazgató, 1836; tiszteleti, 1843
Kemény Gábor, br.	1864	levelező, 1864; tiszteleti, 1886
Kemény József, gr.	1831	levelező, 1831; tiszteleti, 1844
Kemény Zsigmond, br.	1843	levelező
Kornis Mihály, gr.	1830	igazgató
Kovács István, nagyajtai	1845	levelező
Kőrösi Csoma Sándor	1833	levelező
Köteles Sámuel	1830	rendes

72 | Czinege Szilvia: i. m. 29.

73 | Ugrai: Reformkori akadémikusok 5.

Név	Tagság éve	Tagság minősége
Kriza János	1841	levelező
Kuun Géza, gr. ⁷⁴	1867	levelező, 1867; tiszteleti, 1883; igazgató, 1904; másodelnök 1901. május 10.–1904. május 13. között
Mátyás Flórián	1858	levelező, 1858; rendes, 1898
Méhes Sámuel	1836	levelező
Mihályi Károly	1865	levelező
Mikó Imre, gr.	1858	tiszteleti, 1858; igazgató, 1865
Lázár Kálmán, gr.	1867	levelező
Ötvös Ágoston	1859	levelező
Péterfi Károly	1834	levelező
Petrichevich-Horváth Lázár	1844	levelező
Récsi Emil	1858	levelező
Salamon Ferenc	1859	levelező, 1859; rendes, 1871
Szász Károly	1833	levelező, 1833; rendes, 1834
Szentkirályi Zsigmond	1845	levelező
Szilágyi Ferenc	1833	levelező
Szilágyi Sándor	1858	levelező, 1858; rendes, 1873
Szóllősy Ferenc	1847	levelező
Teleki Domokos, gr.	1836	levelező, 1836; igazgató, 1855; tiszteleti, 1861
Teleki Ferenc, gr.	1831	tiszteleti
Torma Károly	1861	levelező, 1861; rendes, 1881
Tunyogi Csapó József	1832	levelező
Viola József	1838	levelező
Wass Sámuel, gr.	1861	levelező
Wesselényi Miklós, br.	1830	igazgató, 1830; tiszteleti, 1831

Transylvanian Members of the Hungarian Academy of Sciences before the Austro-Hungarian Compromise (1867)

Keywords: *Hungarian Academy of Sciences, Transylvanian members, professionalization, 19th century*

The study examines the Transylvanian members of the Hungarian Academy of Sciences before the Austro-Hungarian Compromise, using the method of prosopography, thus covering the period when the Grand Principality of Transylvania was still a separate province within the Habsburg Monarchy. Although statistically speaking this is a small group (47 people), some conclusions can be drawn from the data.

The group largely reflects the religious diversity of Transylvanian Hungarian society, but it can be noted that Protestants (Calvinists and Unitarians) are overrepresented. A quarter of the group were aristocrats, but more interestingly, more than half of the group were born in cities and towns. Apart from towns, only the Székely seat of Háromszék stands out in terms of the number of members. Not surprisingly, Cluj (Kolozsvár) also stands out in terms of education, with more than half of the group having studied there. More than two-thirds of them

74 | Kuun Gézát és Lázár Kálmánt 1867. január 20-án – még az Andrássy-kormány kinevezése előtt – választották meg, ezért kerültek be az elemzésbe.

also pursued higher education, and two-fifths of them attended foreign universities, most of them in Vienna and Göttingen. Three-quarters of their fathers can be divided into three roughly equal groups: landowners, smallholders/farmers, and intellectuals. Teachers make up the largest group among Transylvanian members of the Academy, with 40% of academics before 1867 being teachers. The other large group was landowners. The newer generation of academics shows a transition in terms of professionalization: those who joined the body in the 1850s and 1860s had already studied at universities and later pursued careers at universities.

KÁDÁR ÁGOTA

„Az első magyar nő, aki a Juliannál díjat kapott...”

Művészi hivatás Madarász Adeline
(1871–1962) hagyatékában

„Egy kis mag, de amiben már benne van egy nagy fa, minden dús lombjával, virágjával, gyümölcsével. Adja Isten, hogy kedvező talajra hulljon, hogy mielőbb vidítsa lelkünket kedves zöldjével, enyhet adó hús árnyékával!”¹

Bevezető

A fent idézett sorok Madarász Adeline (1871–1962) festőművész tollából származnak, és az iglói születésű Szontagh nővérek gondozásában kiadott *Csetneki magyar csipke* II. gyakorlati füzetének előszavában olvashatók. A szerző által az elvetett *maghoz* hasonlított, úttörő kézműves vállalkozás megfelelőjét akkoriban legfeljebb külföldi divatlapokban találhatjuk meg.²

A kézimunkázás évszázadokon keresztül a női (házban végezhető!) tevékenységek egyik kulcsfontosságú eleme volt. Azt tartották, hogy a női érzelmeket csak ilyen

1 | *Csetneki magyar csipke*. II. füzet. Összeáll. Szontagh Erzsébet és Aranka. Eggenberg, Bp. 1908. 9.

2 | A két családot Szontagh Pálné, szül. Madarász Paula (1826–1908), Madarász Viktor nővére kapcsolta össze. A Szontagh nővérek unokatestvérük, Madarász Adeline révén jutottak írásmintához, melyet magyar motívumokkal gazdagítva, meghonosították a csetneki magyar csipke manufaktúráját. Két füzetet adtak ki, országos tanfolyamokat tartottak. Vállalkozásukat Budapesten „Csetneki Magyar Csipke Szontagh Nővérek” néven ismerték. Termékeik Európában és Amerikában is keresettek voltak. Lásd Erdei T. Lilla: *Az iglói Szontagh nővérek és a Csetneki Magyar Csipke*. Csetneki Magyar Csipke Alapítvány, Debrecen 2005.

3 | Ezt azért fontos kiemelnünk, mert a társadalmi konvenciókban elfogadott női munkák között főként olyanok szerepeltek, amelyek nem kényszerítették a nőt otthonából és egyben a hagyományos női szerepkörökből kimozdulni. A kérdéskörrel a századforduló női gondolkodói is hasonlóan vélekedtek,

Kádár Ágota (1998) – művészettörténész, doktorandusz, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, „Történelem, civilizáció, kultúra” Doktori Iskola, Kolozsvár, kadaragota@yahoo.com

<https://doi.org/10.36373/em-2026-1-9>

és ehhez hasonló, nemspecifikus elfoglaltsággal lehet a leginkább kordában tartani, ugyanakkor az efféle tevékenység, a kézimunkák műfajainak és technikáinak elsajátítása – a könyvek olvasása és más tevékenységek⁴ mellett – a női műveltség fokának legerősebb kifejezője is volt.⁵

A korszakokon átívelő „kulturális egyezmény” feltételei között a nőknek évszázadokig negatív tapasztalat jutott az önérvényesítés útjain, így szinte lehetetlennek tűnt önálló karriert folytatniuk. Ezt társadalmi helyzetük és beilleszkedésük is nagyban befolyásolta.⁶

Tanulmányunkban a művészi hivatástudat megnyilvánulásait vizsgáljuk egy feladásba merült festőművész, Madarász Adeline életútján és pályafutásán keresztül, mellyel egyidejűleg betekintést kívánunk nyújtani a 19–20. század fordulójának társadalmi és művészeti kontextusaiba, a kiegyezés utáni újító szándékú oktatáspolitikai kezdeményezések és a társadalmi mobilitás, az érzékenyítés új feltételeibe.⁷

A téma minél átfogóbb megvilágítása érdekében három tudományterület bevonására is kísérletet teszünk: kissé rendhagyóan igyekszünk alkalmazni a művészettörténeti, társadalomtörténeti és irodalomtörténeti kutatások releváns tapasztalatait. Így a konvencionális művészettörténet-írás kereteit túllépve a képzőművészet társadalomtörténetére és ezen belül is a nők történetére fókuszálunk, amely egy kevésbé kutatott irányzatként izgalmas kérdésekre keresi a választ.⁸ A tágabb értelemben vett életút- és hagyatékkutatás célja nem csupán egy kevésbé ismert női alkotó munkásságának feltárása, hanem az is, hogy választ adjunk arra, miként rekonstruálható egy női életpálya a fennmaradt egodokumentumok révén.⁹

Ahhoz, hogy közelebb hozzuk a témát az olvasóhoz, egy rövid családtörténettel indítunk, melyben a rokoni kapcsolatokat vázoljuk. Majd a vizsgált forrásanyag

a Mária Dorothea Egyesület 1884-es megalakulását követően az érdekvédelmi szervezet több női tagja, köztük Csáky Albiné szül. Bolza Anna (1847–1925) grófné szerint is „a nő – akkor is, ha tanul vagy munkát vállal – maradjon meg női hivatásánál, ne akarjon férfi lenni, férjével vetélkedni”. Lásd Kéri Katalin: *Lednynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon*. Kronosz, Pécs 2018. 365.

4 | A 19. században az általános polgári, női műveltségmodellhez hozzátartozott a következő területeken elsajátított tudás: a kézimunka mellett a nyelvismeret/olvasás, levélírás, ének- és zenetanulás, rajzolás és festés, kertészkedés.

5 | Lásd Basics Beatrix: *Női foglalatosságok a 19. század első felében*. *Múzeumcafé* 14. évf. 2020/79. 161–182; Kéri Katalin: *i. m.*; Fábri Anna: *A nő és hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből, 1866–1895*. Kortárs Kiadó, Bp. 2006.

6 | Pulszky Polyxena (1857–1921) szerint hibás lenne a különböző társadalmi csoportok nőtagjairól egysegesen gondolkodni, ő ugyanis úgy gondolta, hogy minden nő csak saját lehetőségeihez (társadalmi szintjéhez, kapcsolataihoz, műveltségi fokához) képest tudja saját magát „emancipálni”. Lásd Szabó Katalin: „Szerintem kell, hogy minden nő magamagát emancipálja”. Pulszky Polixéna a nőkérdésről. In: *Művelődés-történetek. Írások Fábri Anna tiszteletére*. Szerk. Dede Franciska, Sára Szabó Katalin. Kortárs Könyvkiadó, Bp. 2025. 271–280. 279.

7 | A 19–20. század fordulóján magyar területen érdemes kiemelni tehát Pulszky Polyxena nőjogi aktivizmusát, aki kedvező társadalmi beágyazottsága révén kezdetben mérsékelt véleménnyel, majd a feminizmus felé kacsingatva állt ki a nők iskoláztatása és foglalkoztatása mellett, segítve őket az érvényesülés útján. Neki köszönhető a nemspecifikus oktatás és az első magyar leánygimnázium (1896) létrejötte is. Uo.

8 | Szívós Erika: *A magyar képzőművészet társadalomtörténete 1867–1918*. Új Mandátum, Bp. 2009.

9 | A Madarász Adeline-hagyatéket a drd. Kádár Ágota mint kutató és Csokonai Nonprofit Kft. mint megrendelő között kötött keretszerződési megállapodás alapján, Kis Emőke Hajnalka gyűjteményvezető felügyelete alatt kutatjuk. Ikt.sz.: ESZ-818/2023.

lelőhelyének ismertetése után az abban fellelhető egodokumentumok típusairól is számot adunk.¹⁰

Ki volt Madarász Adeline?

Madarász Adeline, családi becenevén Babiska, a gömöri Madarász családból származó Madarász Viktor (1830–1917) festőművész és Grosjean Adeline (1851–1883) leánygyermeké volt.

A gömöri Madarász család családfáját Kempelen Béla közismert munkája nyomán rekonstruálhatjuk. Csetneki származású nagyapját, Madarász Andrást (1797–1873) fémiparosként tartották a hazai iparfejlesztés egyik meghatározó alakjának,¹¹ hiszen jelentős hozamú vasgyárak működtek irányítása alatt az országban,¹² illetve családi vállalkozásként réz- és vaskereskedést működtetett Budapesten, melyet halálakor említett fia, Madarász Viktor festőművész örökölt meg. Családjuk impozáns pénzügyi vagyonnal rendelkezett, így a festő még tanulmányévei alatt bőséges támogatásban részesült: Párizsban képezte magát, ahol sikeres festőnek számított.¹³

A párizsi tanulmányok után 1870-ben Budapestre visszatérő festő rézkereskedése 1902-ig működött, de – a korábbi évekkel szemben – nem igazán hozott jelentős jövedelmet a művész számára. Ugyanakkor osztrákellenes nézetei miatt, amiért a művészeti életben „forradalmár festő”-nek gúnyolták, nem igazán talált hazájában befogadó közösségre.

Madarász Viktor a francia származású Grosjean Adeline-nel kötött házasságot. Összesen három gyerekük született,¹⁴ akik közül csak Adeline örökölte meg apjától a festői vénát. Anyjuk korai halála után Madarász Viktor pár éven belül újraházasodott Ziska Jolánnal (1856–1921), a család pedig két új testvérrel, Györggyel és Pállal bővült.¹⁵

Madarász Adeline házasságait sok szempontból rejtély övezi,¹⁶ mivel az egodokumentumok nem vagy csak részlegesen dokumentálják ezeket, a házasságkötési anyakönyvekből sem derül ki minden esetben a házasság pontos dátuma.¹⁷ Első házasságának évszámára a naplója ad támpontot: „Ahol az ember 23 keserves évet töltött egyhuzamban

10 | Az egodokumentumok fajtáiról lásd Gyáni Gábor: *Mesélő naplók és levelek. Az ego-dokumentumok történetirői* haszna. *Bárka* 27. évf. 2019/2. 69–74.

11 | A gömöri Madarász családról főként ipari tevékenységük kapcsán jelentek meg írások. A családi kapcsolatokat lásd Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. VII. Grill Károly, Bp. 1913. 9–11.

12 | Csetneken és Pécsen.

13 | Általánosan elmondható, hogy a festészetből való megélhetés a művészeket nagyobb művészeti központok felé vonzotta. Münchenben és Párizsban képezték ki magukat, és ott is éltek meg sikereiket. Párizs a „művészetek fővárosának” számított, gondoljunk csak művészeti akadémiáinak, intézményeinek hálózatára, a világ- és országos kiállítások hagyományaira. Madarász Viktor párizsi korszaka alatt a Salontól aranyérmet (1861) is kapott, amely a lehető legnagyobb elismerést jelentette egy művész számára.

14 | Madarász Adeline két fivére Madarász Andor (takarékpénztári igazgató, Igló) és Viktor (MÁV főfelügyelő) volt, de egyikük sem lett képzőművész. Az anyjuk korai halála miatt Adeline-nak át kellett vennie az anya és háziasszony szerepét a Madarász családban.

15 | Madarász György (a naplókban Gyuri) féltestvérével a naplók és levelezések alapján jó viszonyt ápolt.

16 | Összesen háromszor házasodott élete során (kb. 1894–1899; 1903–1904; 1922–1928).

17 | Az első férjével kötött házasság esetében is ezt tapasztaltuk.

– Aztán elvitt a Feri, a legnemesebb szívű férfi mindegyik között, akit ismertem [...] 23 keserves év, azután megint 4-5 év – Mert a Feri halála után egy ideig Iglón maradtam”.¹⁸

Eszerint 1894-ben mehetett először férjhez Újlaki Ferenchez (1860–?), frigyüket pár év után özvegység követte.¹⁹

1903-ban újabb házasságot kötött a kecskeméti származású id. Katona Béla (1855–1904) koronaügyész-helyettessel, de második házassága is nagyon rövid életűnek bizonyult férjének szintén korai, 1904-ben bekövetkezett halála miatt. Az ezt követő életszakaszt tartjuk kiemelendőnek a művészi hivatás szempontjából, mert Madarász Adeline csak ettől az időponttól számította művészi pályájának kezdetét: „S tulajdonképen csakis innét számítható a művészi pályafutásom. Mert azóta kizárólagosan és csakis a művészetemnek élek, és semmi mással nem törődöm”.²⁰

Harmadik házasságát a két világháború között Kárpáthy Jenő (1870–1950) festőművésszel kötötte. Gyereke egyik házasságból sem született, a családi levelezések vizsgálata alapján viszont tudjuk, hogy jó kapcsolatot ápolt második férje korábbi házasságából származó fiával, ifj. Katona Bélával (1884–1957).²¹ Utóbbinak köszönhetően került összegyűjtésre a Katona család iratait képező levéltári anyag gerince, amely jelentős forrásokat tartalmaz Madarász Adeline-ra vonatkozóan is.²²

A hagyaték és a források lelőhelyei, feldolgozása

1960-ban a festőművésznő apja hagyatékát a Rákospalotai Múzeumnak ajándékozta²³ – ezzel jelentős támogatója lett a helytörténeti gyűjteménynek. A gyűjtemény egyébként a kerületi és a környező települések néprajzi emlékeinek megőrzésére és gyarapítására fókuszál,²⁴ főként palotai viseleteket, kerámiákat, berendezési tárgyakat és mesterségek kéziszerszámaait gyűjti magánfelajánlásoknak köszönhetően.²⁵

18 | XV. Kerületi Kulturális Örökség Háza és Helytörténeti Gyűjtemény, Budapest (Csokonai Nonprofit Közhasznú Kft.) (a továbbiakban: XV. KÖHHGy), ltsh. 2019.4.1. pag. 259. Budapest, 1906. december utolsó napján.

19 | Újlaki Ferencről kevés adattal rendelkezünk, 1860 környékén születhetett Körmöcbányán, tanulmányait a mosonmagyaróvári gazdasági akadémián végezte 1883–1885 között. Arcképe azonosításában a Mosonmagyaróvári Hansági Múzeum Fotógyűjteményének tablóképei és a Madarász Viktor által festett 1893-as portréja volt segítségünkre.

20 | Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet, Archivum és Dokumentációs Központ (a továbbiakban: KEMKI ADK) 1063/1920. Az első fentmaradt napló 1906-os bejegyzésével indulnak utazásai, tanulmányútjai: elsőként a mai Zelenika és Dalmácia területeire, majd tanulmányai miatt 1907-ben Drezdába, 1908-ban Párizsba, majd 1910-ben Münchenbe utazik.

21 | Kemény János: Madarász Adeline (Adél) leveleiből 1903–1931. In: *Évkönyv Bács-Kiskun Megye Múltjából* XIX. Szerk. Szabó Attila. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét 2004. 261–287. 263.

22 | Magos Gergely: *Katona József visszaemlékezése*. Magyar Gyógyszerésztörténeti Társaság, Bp. 2015. 10.

23 | Az ajándékozási szerződés Katona Béláné szül. Madarász Adeline és a XV. Kerület, Rákospalota hivatalos képviselője (Vámbéri Gusztáv múzeumigazgató) között jött létre Budapesten, 1960. február 24-én. KÖHHGy, ltsh. 60/1969.

24 | A Rákospalotai Múzeum – a főváros harmadik helytörténeti gyűjteményeként – 1960. január 10-én nyílt meg Rákospalotán, az akkori Kossuth utca 39. szám alatt (mai cím: Pestújhelyi út 81. szám).

25 | Makrai Sonja: Eleven emlékezet. Fővárosi kerületek helytörténeti gyűjteményei. *Múzeumcafé* 13. évf. 2019/73. 143–157. 149.

A Madarászok tárgyi öröksége azért került ide, mert Madarász Adeline időskorában, 1945-től haláláig Rákospalotán élt, ezért a helyileg illetékes gyűjteménybe kívánta elhelyezni családja hagyatékát. A múzeum jelenleg a művész nő harminchét festményét és más képzőművészeti alkotását, naplóját és levelezését őrzi,²⁶ továbbá személyes családi fotókat és családi használati tárgyakat. A hagyaték különlegességei közé sorolható Székely Bertalan (1835–1910) *Madarász Adeline portréja* című festménye,²⁷ illetve Adeline fiatalkori szerelmének, Jankó Elemér (1872–1892) karikaturistának²⁸ szerelmi vallomását tartalmazó képes füzetecskéje.²⁹

Az eddigi kutatás során a kéziratok kerültek feldolgozásra: naplói 1906-tól 1920-ig összesen mintegy 1700 oldalon dokumentálják életének történetét. Ezekre főleg *útinapló*ként kell tekintenünk, a folyamatos énkérés, az utazó/önfejlesztő nő képe különösen érvényesül bennük. A naplók helyszíneit térképre vetítve, földrajzilag egy nagyobb térség rajzolódik ki tizennégy évi utazás során: Zelenikában (Montenegró), Budapesten, Drezdában, Párizsban, Londonban, Münchenben, Chicagóban és Los Angelesben történtek feljegyzések. A hagyatékot kiegészítik azok a családi levelezések, iratok, illetve fényképek, melyeket a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltár tagintézményében, a Katona család fondjában találtunk.³⁰ A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetének Adattárában háromfüzetnyi emlékiratot sikerült azonosítanunk.³¹

2023-ban a szombathelyi Smidt Múzeum falain belül nyílt meg az első nagyobb, Madarász-hagyatékot felvonultató családtörténeti kiállítás *Madarász Viktor és lánya, Adeline öröksége* címmel.³² A kiállítás a történeti kontextuson belül az apa-lánya viszonyt is bemutatta. A Madarász-örökségnek 2025 márciusától az *Ecsettel írt történelem* című kiállítás keretében a szegedi Móra Ferenc Múzeum adott helyet, kiemelve Madarász Adeline életútját.

Naplók, emlékiratok, levelezések

Madarász Adeline – miként fentebb erre már utaltunk – naplókat, leveleket és visszaemlékezéseket is írt, melyek beszédesebb forrásait alkotják személyes életének. A felsorolt források az egodokumentumok mindhárom műfaját képviselik, amelynek kutatói és szakirodalma a 20. századtól kezdődően egyre inkább növekszik. A legfontosabbak között

26 | Kis Emőke Hajnalka: Hatvanéves a Rákospalotai Múzeum. *Helyem, Hazám, Palotám* 5. évf. 2020/3. 2–7.

27 | A portré keletkezéséről a naplóban a következőket olvashatjuk: „... legelőször a Székely vette észre rajtam, mikor az arcképemet festette – azt mondta, néha olyan kifejezése van a szememnek, mint az üldözött állatnak vagy a rémülve menekülő embernek”. XV. KÖHHGy, ltsz. 2019.4.2. pag. 15. Budapest, 1907. március 4.

28 | Jankó Elemér, Jankó János (1833–1896) karikaturista fia, magyar folyóiratok megbízásából dolgozott. A különleges képregényfüzetke lapjain mintarajziskolai jelenetekbe csöppenünk, melyben a két fiatal szerelmének sikertelenségbe fulladt története rajzolódik ki, hiszen Jankó nagyon fiatalon meghalt.

29 | XV. KÖHHGy, ltsz. 2020.1.1.ké.

30 | Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL BKML), Katona család iratai (XIII. 6.), 14.d., 21.d.

31 | Magyar Tudományos Akadémia, Művészettörténeti Intézet, Adattár (a továbbiakban: MTA MIA), MDK-C-I-10/2477-2479.

32 | A Madarász család képzőművészeti örökségét, hagyatékát az illetékes gyűjtemény évfordulókhoz kötve próbálta – más múzeumok közreműködésével – emlékkiállításokon bemutatni: 1960, 1996, 1997, 2000, 2007, 2017, 2023, 2025.

kell említenünk a francia Philippe Lejeune irodalomtörténész kutatásait, magyar területen pedig Gyáni Gábor és Kövér György történészek megállapításaira hagyatkozunk.³³

Ha a lejeuni „antifikciós” értelmezésben vizsgáljuk, a naplók olyan személyes, szubjektumhoz fűződő megnyilatkozások, amelyek igazságát akármennyire is szeretnénk, nem tudjuk ellenőrizni. Ezért bizalmi aktusként,³⁴ *fictió*ként tudjuk csak tételezni, hogy ezek megtörténtek a múltban, közülük lehet a valósághoz. A napló és az emlékirat között szerinte azért szükséges különbséget tenni, mert a napló az egyén jelenéről ír, nem él az utólagos rekonstrukciókkal, ezért közelebb állhat az igazsághoz, mint a memoár, amely egy visszaemlékező magatartást képvisel.³⁵

Madarász Adeline – mint említettük – 1906 és 1920 között írt naplóiban főként utazásait és tapasztalatait jegyzi le, mindezt az önkifejezés jegyében teszi. Személyén kívül elsősorban azoknak a embereknek a jellemrajzát ismerteti, akikkel találkozik, vagy akikre visszaemlékezik, de gyakran ír az őt körülvevő környezetről, szokásokról és általában a kultúráról is.

Érdekesség volt számunkra a naplók tanulmányozása során, hogy Adeline a naplóírás előzményeit is tárgyalja. Az alábbi idézet is tükrözi, hogy a művésznőnek szándékában állt élete nagyobb történéseit saját felfogása szerint dokumentálni, ezeket a naplókat azonban végül megsemmisítette:³⁶ „Engem magamat is érdekel, ha majd 20–30 év múlva tudom, milyen is voltam tulajdonképpen. Mert most nem tudom. Minden naplómát elégettem”.³⁷

A megmaradt naplók emiatt nemcsak az *utazási napló* műfaját képviselik, hanem értelmezésünk szerint egyfajta *belső naplóként* vagy *titoknaplóként* is felfoghatóak. A napló műfaja a legintimebb az egodokumentumok közül, így értelemszerűen gyakori jelleggel találkozunk az utókor előli elzárás vagy a megsemmisítés tényével. A naplóíró saját személyiségjegyeire és a naplókra is reflektál, ezeket a vonásokat egy sajátos műfajként értelmezi. Nem napról napra vezet, inkább saját érzéseinek leírására igyekszik (*intim napló*),³⁸ mint a valós történések elmesélésére. Az így létrehozott naplókat pedig egy *confusus* műfajnak tekinti: „Nem is napló, mert nem napról napra készült, s nem az események vannak benne sokszor, hanem azok az érzések, amelyeket bizonyos események váltottak ki a lelkemből – És mégis napló, mert rettentően intim – Szóval ez egy *confusus* műfaj – amit, ha megmaradna, az én nevemről kellene elnevezni 300 év múlva”.³⁹

33 | Lásd Gyáni Gábor: *i. m.*; Kövér György: Én-azonosság az ego-dokumentumokban. Napló, önéletírás, levelezés. *Soproni Szemle* 65. évf. 2011/3. 219–240.

34 | Philippe Lejeune: Az önéletírói paktum. In: uő: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Varga Zoltán. L'Harmattan, Bp. 2003. 17–46.

35 | Philippe Lejeune: A napló „antifikció” In: *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok referenciális kontextusai*. Szerk. Mekis D. János, Z. Varga Zoltán. L'Harmattan, Bp. 2008. 13–24.

36 | Philippe Lejeune: Hogyan végződnék a naplók? In: uő: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Varga Zoltán. L'Harmattan, Bp. 2003. 210–222.

37 | XV. KÖHHGy, ltsz. 2019.4.1. pag. 150. Budapest, 1906. július 13-a és 28-a között.

38 | Ez jellemzően a női naplók ismérve, a férfi művésznaplók esetében inkább munkanaplókról beszélhetünk, melyekből az érzelmek helyett inkább az alkotási folyamatok olvashatóak ki. Gondoljunk csak Székely Bertalan ifjúkori naplójára, amelyet művészi tudatossággal konstruált meg. Lásd Bicskei Éva: Napló, vizuális autobiográfia, Künstlerroman. Személyiség és személyesség Székely Bertalan „ifjúkori naplójában”. *Aetas* 17. évf. 2002/2–3. 84–113.

39 | XV. KÖHHGy, ltsz. 2019.4.2. pag. 1. Budapest, 1907 januárjában.

Madarász Adeline 1953-ban írt emlékiratai az MTA MIA-ban, Székely Zoltán művészettörténész hagyatékában találhatóak.⁴⁰ A visszaemlékezések viszonylag röviden tárgyalják a család életét, melyben főként az apjáról és annak megítéléséről, de Adeline gyerekkoráról és családjuk viszonyairól is mesél a festőnő. A közölt adatok Székely Zoltának az egy évvel később, 1954-ben kiadott Madarász Viktor-kötetéhez szolgáltatott fontos támpontokat.⁴¹ Az emlékirat létrejötte egy közöttük történt levélváltásra vezethető vissza, mellyel a Madarász Viktorról az idők során kialakult negatív képet igyekeztek árnyalni.⁴²

A kecskeméti Katona család⁴³ iratai között összesen 65-66 darab olyan levelet találtunk, amelyet 1903 és 1931 között Madarász Adeline írt, vagy neki írtak. Ezek közül a legtöbb levélváltás mostohafiával, ifj. Katona Bélával történt (összesen 54 darab). Kettejük kapcsolatát egyedül Kemény János vizsgálta, de ő az ötven levélből csak húszat elemzett és közölt tanulmányában.⁴⁴

Madarász Adeline igyekezett okosan alakítani mostohafiával való kapcsolatát. Az id. Katona halála törést okozott kettejük viszonyában,⁴⁵ így amikor Adeline 1906-ban külföldre utazott, kapcsolatuk egy időre megszakadt. Erre – minden valószínűség szerint – egy tisztázatlan nézeteltérés miatt került sor, melyre egy közöttük váltott, sértődött hangvételű levél enged következtetni.⁴⁶ Külföldi távolléte alatt csak Pócsy Györgyné szül. Katona Blankával (1858–1936), azaz sógornőjével folytatott levelezése igazolja, hogy mégsem szakította meg teljesen a kapcsolatot Katonáékkal. A rendelkezésre álló forrásokból nem került elő olyan levél, amelyet utazásai alatt a vér szerinti családjának küldött, vagy tőlük kapott volna.⁴⁷

A naplókban és emlékiratokban tárgyalt témák között fellelhetőek a gyermekkorra és neveltetésre vonatkozó adatok, melyekben az apjával való kapcsolatáról is gyakran ír. Adeline naplóiban nagy szerepet kap a szerelemről való gondolkodás, a potenciális jelöltek listái általában fedőnevekkel vagy csak utalásokkal jelennek meg.⁴⁸ Feltételezhetően karakán személyisége és a házassággal kapcsolatos csalódások miatt nem

40 | MTA MIA, MDK-C-I-10/2477 (1-21), 2478 (1-23), 2479 (1-27).

41 | Székely Zoltán: *Madarász Viktor*. Képzőművészeti Alap, Bp. 1954. (Magyar Mesterek).

42 | MTA MIA, MDK-C-I-10/2432 (1-3)-2476. Madarász Adeline a következő levelében fejezte ki lelkesedését Székely Zoltánnak: „Én nagyon sokat várok a megírandó műtől – Monografiát írni apámról nálam nélkül igazán nem lehet, mert én tudok sok mindent, amit más nem tud – nem tudhat –, ami természetes. Nagyon megértettük egymást apámmal”.

43 | A családra vonatkozó adatokat és kapcsolatokat lásd Magos Gergely: *i. m.*

44 | Kemény János: *i. m.* 261–287.

45 | MNL BKML, Katona család iratai (XIII. 6.), b. 7.d. A második férj halála után Madarász Adeline szeretne volna megőrizni a Katona családdal kialakult jó viszonyát, ez olvasható ki anyósának küldött levéléből is: „Nagyon szeretnék lemenni Kecskemétre, ha csak egy napra is, de most annyi még az eligazítani valóm, hogy nem lehet – úgy szeretném már látni a Mamát és a többieket is mind – úgyne én azért oda tartozom, ha ilyen szerencsétlenül rövid ideig is voltam együtt a Bélával. – Ha valaki egy év előtt azt mondta volna nekem, hogy egy év múlva özvegy leszek – dehogy is hittem volna el. Mindig azt hittem, én fogok előbb meghalni – mert már egyszer eltemettem valakit”.

46 | MNL BKML, Katona család iratai (XIII. 6.), 14.d.

47 | Madarász Viktor az 1910-es években már egy öreg, gyengélkedő festő volt. Madarász Adeline naplójában és egy gyors rajzvázlatban is dokumentálta 1917. január 10-ei halálát. XV. KÖHHGy, ltsz. 2019.4.7-17. pag. 32. Budapest, 1917. január 15.

48 | XV. KÖHHGy, ltsz. 2019.4.1. pag. 153. Budapest, 1906. július 13-a és 28-a között. „Ezer szerencsém, hogy egypár professorom hőtt-szerelmes volt belém – mert különben bizony Isten kitettek volna a Mintarajzból – Mert olyan dolgokat rendeztem, hogy még most is emlegetik.”

kereste a férfiak társaságát, a dokumentumok sokszor a nő mint individuum karakterét domborítják ki.

Gyermekek, neveltetés

Madarász Adeline 1871. május 26-án született Budapesten, és a Városligeti fasor 45. szám alatti impozáns Madarász-villában nőtt fel, amely egyben beépített műteremmel is rendelkezett. Adeline emlékiratai szerint 32 évig élt itt családjával (1871–1902), nagyjából 1901–1902 közé datálja a családi vállalkozás és a villa elzálogosítását.⁴⁹ Az Országos Magyar Képzőművészeti Társaság (OMKT) felajánlására Madarász Viktor a Kelenhegyi úton levő műteremházba⁵⁰ költözött lányával, ahol szerény körülmények között éltek, nem jártak középiskolai eseményekre: „... volt egy időben pár gyönyörű fiatal főúri hölgy, gondolom Pálffy és Károlyi grófnők, akik apámtól tanultak festeni [...] Mi össze nem jártunk a középiskolai családokkal [...] De azt azért mindig éreztem gyermekkoromban, hogy nincs mindenféle, ami más családoknál van”.⁵¹

Mindössze Székely Bertalan látogatásai ismerhetőek meg a művésznő emlékirataiból, aki szoros barátságot ápolt apjával, Madarász Viktorral: „... mennyi rengeteg munka, s Székelynél ugyanezt láttam. Székely tanárom volt, s apám legjobb barátja a piktorok között, alkalmam volt sokat lenni együtt vele”.⁵²

Érdekes még kiemelni Ernst Lajos (1872–1937) kapcsolódását a családhoz, hiszen a műgyűjtő az Ernst Múzeum megnyitását követően több művész alkotását is szeretne volna megszerezni gyűjteményének, köztük Madarász Viktor műveit: „Mikor még a Városligeti fasorban laktunk, emlékszem, Ernst Lajos, aki akkor egészen fiatal ember volt, sokat járt hozzánk. Mindig kutatott, kérdezte, ebben a fiókban mi van, az a sok papírszerű a szekrény tetején micsoda? Nagyon ügyetlenül még a székre is állott, s úgy iparkodott megállapítani, mik vannak rajzolva a lapokra”.⁵³

Madarász Adeline, valószínűleg apja tehetségét örökölve, már az otthoni műteremben találkozott a művészi pálya vonzásával. Az 1871-ben megalakult Országos Magyar Királyi Mintarajziskolában és Rajztanárképezdőben kezdte tanulmányait. Az intézménynek a Magyar Képzőművészeti Egyetem Levéltárában őrzött beiratkozási lajstromai alapján ezt az időszakot 1887 és 1893 közé tehetjük.⁵⁴ Mesterei Székely Bertalan, később Deák-Ébner Lajos⁵⁵ voltak: „... a Mintarajztanodába jártam 6 évig, megfordult házuknál egy csomó író és festő⁵⁶ [...] Székely 6 évig volt a tanárom, szívemben hálással őrizem emlékét...”.⁵⁷

49 | MTA MIA, MDK-C-I-10/2477. pag. 13.

50 | 1903-ban az OMKT kezdeményezésére megnyílt Kelenhegyi úti műteremház (ma Gellérthegyi műteremház) lehetőséget adott a rászoruló művészeknek, hogy műteremlakást bérelhessenek olcsó bérleti díj ellenében. Lásd: A kelenhegyi úton épült műterem-bérház. *Művészet* 2. évf. 1903/6. 422–423.

51 | MTA MIA, MDK-C-I-10/2477. pag. 3.

52 | Uo. 35.

53 | Uo. 34.

54 | Magyar Képzőművészeti Egyetem Levéltára, 11/a, 11–16. köt. (1887/88-as–1892/93-as tanévek).

55 | Deák-Ébner Lajos a későbbiekben elkülönült női osztályt vezetett.

56 | XV. KÖHHGy, ltsz. 2019.4.1. pag. 6. Zelenika, 1906. március 26.

57 | MTA MIA, MDK-C-I-10/2432-2479. pag. 15.

1885-től külön Női Festészeti Tanfolyamot indítottak a nők számára, ebből vált ki később a Magyar Királyi Női Festőiskola,⁵⁸ melyet Madarász Adeline is látogatott. Tanulmányi eredményeiről a naplókban is számot ad, melyekből érzékelhető az intézmény felkészítő jellege: „Szerencsére a diplomám megvolt – egy fél-tucsat jelessel benne. Székelytől csak jót kaptam, de akvarelle és ornament jeles volt – és volt még több jeles is – De azért én szentül megvoltam győződve arról, hogy semmiféle talentumom nincs a pingáláshoz”.⁵⁹

A megpróbáltatásoktól közel sem mentes családi háttér és a Madarász név mögött meghúzódó fiatal leány bizonyos szempontokból a lehetőségek, de egyidejűleg a korlátok közé is született. Beszédes, ahogy saját életéről és karrierjéről rendkívül öntörvényűen vélekedett, miután sikeresen tette le képesítési vizsgáit a Mintarajztanoda rajztanárjelöltjeként: „Végre mikor már egy diploma a kezemben volt, s azt találtam, elérkezett az ideje, hogy magam igazítsam a dolgaimat – szépen megkértem a családomat, hagyjanak békével, mert Isten bizony, elfolyamodom valami rajztanári állásba – azután mindig magam igazítottam az életemet”.⁶⁰

Madarász Adeline, úgy tűnik, nem állami intézmény keretei között kívánt végzettségének előnyeivel élni, hanem sokkal inkább egy önállóbb és függetlenebb karriert keresett: kezdetben egy magánfenntartású női festőiskolát működtetett barátnőjével, báró Huszár Ilonával,⁶¹ amely ígéretesen, komoly várakozásokkal indult.⁶²

Saját festőiskola, párizsi tanulmányok

Madarász Adeline talán abból a szempontból is különlegesnek tekinthető nőársai között, hogy a két balszerencsésnek mondható házassága között festőtársnőjével, mezőkövesdi Huszár Ilona bárónővel működtetett magánfenntartású női festőiskolát Budapesten. Az iskola a *Huszár-Újlaki Női Festőiskola* nevet viselte, ahol rajz- és festészeti kurzusokra lehetett ifjú hölgyeknek jelentkezni: „Na, és mikor a Huszár Ilonával festőiskolám volt, s 58 tanítványunk volt: akkor aztán végképp kijelentette egy csomó ifjú pictor – akinek 3 tanítványa volt –, hogy én ezen a világon semmit sem tudok. Az Ilonáról meg nem is beszéltek”.⁶³

A források szerint iskolájuknak jó fogadtatása és előkelő közönsége volt, a festőnő drezdai naplójának egyik részletében tekint vissza kezdeményezésükre, s egyúttal

58 | Bicskei Éva: A női festészeti tanfolyam. A Magyar Királyi Női Festőiskola története (1885–1921). *Ars Hungarica* 35. évf. 2007/1. 51–94.

59 | XV. KÖHHGy, ltz. 2019.4.2. pag. 20. Drezda, 1907. április 18.

60 | MNL BKML, Katona család iratai (XIII. 6.), b. 14.d.

61 | Kövesdi br. Huszár Ilona (1865–1932) életpályája az arisztokrata műkedvelő korlátaiból kinövő festő professzionális tevékenységének nehézségeit jól példázza. Környezetében látott minták hatására kezdett festeni, de családja ellenállása miatt komolyabb külföldi tanulmányokat csak később kezdhette. A századfordulón társadalmi állásának és kapcsolatainak köszönhetően reprezentatív megbízásokban és kiállítási lehetőségekben részesült. Maga köré gyűjtötte a magyar festő- és iparművésznőket, így alakítva meg *Művészet és Művelődés* névvel egy női művészegyesületet. Habár kezdeményezései rövid életűek voltak, meghatározták a magyar művészeti élet alakulását, és lehetőséget teremtettek a peremre szorult alkotó nők számára.

62 | Basics Beatrix: A rákospalotai Madarász-örökség. *Múzeumcafé* 14. évf. 2020/77. 149–163. 152.

63 | XV. KÖHHGy, ltz. 2019.4.2. pag. 20. Drezda, 1907. április 18.

össze is hasonlítja azt más szabadiskolákkal: „Na, voltam otthon elég festőiskolában – s nekünk is volt egy festőiskolánk. A miénk volt határozottan a legelőkelőbb, mert 4 db mágnáskisasszonyunk is volt”.⁶⁴

Az iskola feltételezhetően valamivel 1896 után – Újlaki Ferenc, első férje halálát követően – és 1903 között – a Katona Bélával kötött házasság előtt – csupán pár évig működhetett. A fiatalokat képző magániskola első említése a *Nemzeti Nőnevelés*⁶⁵ folyóirat 1900. évi novemberi számában olvasható.⁶⁶ Iskolájuk úttörő vállalkozásnak számított, mivel újszerű tanításmódban gondolkodtak. Emellett kiállításokat is rendeztek, és művészeti témájú felolvasóesteket tartottak diákjaiknak, melyek egyaránt feltűnést keltettek a városban. Nagy Károly 1901-ben közölt cikke „komoly dilettantizmus”-nak nevezi kezdeményezésüket, melyet pozitív értelemben tárgyal. Az iskola értékei közé emeli többek között az iparművészeti érzék fejlesztését (bútortervezést, lakásdíszítést, kézimunkát), az anatómia- és perspektívakurzusokat és a szobrászati órák tartását élő modell után.⁶⁷

Madarász Adeline kisebb-nagyobb megszakításokkal összesen hat évig tartó párizsi tartózkodása idején írta naplójának nagy részét.⁶⁸ Erről az időszakról, a tanulmányai újramegzéséről a *Julian Akadémia*,⁶⁹ majd a *Cercle International des Artes* tanítványaként nyilatkozik: „Tanárom volt mindenki Párisban, akinek neve van és tanít, csak úgy, mint mindenkinek, aki Párisba megy, s a havi 80-70, 50 frankot Juliannál vagy egyebütt lefizeti. Ösztöndíjat nem kértem, nem is kaptam”.⁷⁰

1911-től folyamatosan szerepelt mind a párizsi, mind a környékbeli francia kiállításokon.⁷¹ Megbecsült művésznek számított a párizsi művész körökben, hiszen 1908-ban ő volt az első magyar nő, aki megszerezte a Julian Akadémia éves díját: „És tudni kell, hogy pár száz tanítvány van a Julián akadémián [...] – s természetesen a férfi is ott versenyez – Hát én vagyok az első magyar nő, aki a Juliannál díjat kapott [...] megnéztem a hivatalos történetében az akadémiának. Más angol, német, spanyol stb. nő már mind kapott, csak magyar nem”.⁷²

Az elismerést naplójában és hazaküldött leveleiben elragadtatva fogadta. A „mi könnyen jön, könnyen megy” elvén, párizsi sikerét a háborús évek gúzsba kötötték. 1914-ben visszatérni kényszerült Budapestre, a világháború kitörése miatt pedig otthon

64 | Uo. pag. 51. Drezda, 1907. április 8.

65 | A *Nemzeti Nőnevelés* 1880-tól 1919-ig megjelenő havi folyóirata főként a nőneveléssel, leányiskolákkal kapcsolatban közölt cikkeket a korabeli kultúra és oktatás neves gondolkodóitól.

66 | Festő-iskola nők számára. *Nemzeti Nőnevelés* 21. évf. 1900/8. 361.

67 | Nagy Károly: Komoly dilettantizmus. *Nemzeti Nőnevelés* 22. évf. 1901/9. 381–385.

68 | A naplók 1908-tól 1914-ig követik a párizsi eseményeket, amelyeket rövid hazautazások és egy amerikai út szakít meg 1912–1913 között.

69 | A Julian Akadémia sok művésznél népszerű választásnak bizonyult, ugyanis sokkal szabadabb keretek között fogadta tanulóit, és tulajdonképpen ezzel kívánt fellépni a szigorú felvételi rendszerrel működő École des Beaux-Arts és a hivatalos Szalon intézménye ellen. Mellette számos más szabadiskola is működött, a tanítványok tagdíj ellenében szabadon látogathatták ezeket. Lásd Gellér Katalin: *Magyarok a Julian Akadémián*. L'Harmattan, Bp. 2017; *Overcoming All Obstacles. The Women of the Académie Julian*. Eds. Gabriel P. Weisberg, Jane R. Becker. Rutgers University Press, New Brunswick–London 1999; Catherine Fehrer: Women at the Académie Julian in Paris. *The Burlington Magazine* 136. évf. 1994/1100. 752–757.

70 | KEMKI ADK 1063/1920. A párizsi Julian Akadémia (Académie Julian) Rodolphe Julian (1839–1907) magániskolája volt Párisban, amely 1867-től 1940-ig működött.

71 | Például a *Salon D'Automne* (Őszi szalon) 1913. évi katalógusában szerepel neve.

72 | XV. KÖHHGy, ltsz. 2019.3.1. pag. 7. Párizs, 1908. december 13.

maradt. A hazai művészeti életbe megpróbált bekapcsolódni, a Műcsarnok és a Nemzeti Szalon⁷³ kiállításain is részt vett, de a fővárosi művészeti közeg nem igazán foglalkoztatta, folyamatos visszavágyódást érzett Párizsba.

Összegzés

Madarász Adeline egodokumentumait a művészézés szempontjából fontos elemeznünk, hiszen kevés olyan női naplót ismerünk, amely az intimitás és a siker áhított kettősségét érintené. A legsikeresebb életszakasz a naplózott periódus, mialatt úgy döntött, folytatja festészeti tanulmányait. Személyisége éppoly összetett, mint művészi pályája: egyszerre volt környezetének érzékeny megfigyelője és kritikus, ironikus kommentátora. Naplóiban rendszeresen reflektált saját írásaira is: nem a napi történetek kronológiája érdekelte, hanem saját belső világának, érzéseinek megértése. Ahogyan ő maga írja: „*intim napló, sentimentális ostobaságok*” – ezekben rejlik valójában életének és korának női tapasztalata.

Pályájával kapcsolatban nemcsak alkotói szándékait, hanem oktatói felelősségvállalását is figyelembe kell vennünk, melynek bizonyossága a Huszár Ilonával működtetett közös női festőiskola, amely a századfordulón – habár rövid időre – afféle úttörő szerepet töltött be a magyar női művészképzés területén. Ez az iskola nemcsak szakmai képzést, hanem intellektuális közösséget is teremtett a tanítványok számára, tulajdonképpen egyfajta autonóm térként is értelmezhetjük a női alkotói identitás gyakorlására.

“The First Hungarian Woman Awarded at the Académie Julian...” Artistic Vocation in the Legacy of Madarász Adeline (1871-1962)

Keywords: *women's history, fine arts, gender, feminism, everyday life*

This paper examines the artistic vocation of the Hungarian paintress Madarász Adeline (1871–1962) amongst the social transformations of the late 19th and early 20th centuries. By analysing a rich corpus of ego documents, the research reconstructs Adeline's career and her personal networks. It highlights her pioneering achievement as the first Hungarian woman to receive an award at the Académie Julian in 1908, and her role in founding the private Huszár–Újlaki Women's Painting School in Budapest. This is contextualised alongside the Szontagh sisters' Hungarian lace initiative, showing how educational reforms and the actual feminist discourse created limited, but significant opportunities for female professionalisation. The interdisciplinary methodology combines art and literary history to provide social-historical perspectives, thereby broadening the biography of a Hungarian woman artist.

73 | A Nemzeti Szalon kiállítási katalógusaiban 1915–1918 között, a Magyar Képzőművésznők Egyesületének katalógusaiban 1916–1919 között szerepel a neve. Az 1920-as évektől a Magyar Képzőművészek Egyesületének kiállításain vett részt.

Emlékeztető feljegyzés a magyar társadalmi (egyházi és egyesületi) tulajdonból államosított nemzeti jelentőségű művelődési javakról*

I. Általános megjegyzések

Az alábbiakban elsősorban az egykor egyházi tulajdonban volt, jelentősebb könyvgyűjteményeket kívánom ismertetni, de megjegyzem, hogy a nagy múltú felekezeti középiskoláknak múzeumméretű értékes régiségtáraik, néprajzi és természettudományi szertáraik is voltak. Ezek legbecsesebb darabjaira vagy olykor egész anyagára az újonnan szervezett helyi múzeumok tették rá a kezüket. Lényegében ezek a magyar iskolai gyűjtemények alkották az új állami muzeális intézmények magvát.

A másik csoportot a magyar társadalmi egyesületek által létesített és fenntartott megyei és városi múzeumok alkotják (például az Erdélyi Kárpát-Egyesület kolozsvári néprajzi múzeuma, a kolozsvári 1848-as ereklyemúzeum, a Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat dévai, a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat, valamint a Délmagyarországi Természettudományi Társulat múzeumai Temesváron, az Alsófehérmegyei Történelmi, Régészeti és Természettudományi Társulat gyulafehérvári múzeuma). Ezek egy része 1918–1945 között is megmaradt magyar tulajdonban, és csak a kommunista rezsim romanizálta őket. Például ilyen volt a három székely vármegye lakosságának tulajdonát alkotó Székely Nemzeti Múzeum Sepsiszentgyörgyön, vagy a helyi megyei történelmi-régészeti társulat által fenntartott nagyváradi,

* | Jakó Zsigmond (1916–2008) jelen kéziratot 1990 végén vagy 1991 elején, minden valószínűség szerint az RMDSZ felkérésére készítette. Erre az alapján következtethetünk, hogy a kézirat egy – 12 oldalas – példánya az Erdélyi Múzeum-Egyesület ügyviteli irattárában, az *RMDSZ kapcsolatok* (nr. 20.) megnevezésű irattartóban található, iktatószáma: 5/1991. sz. A vizsgált kérdés legfontosabb könyvészeti tételeit tartalmazó jegyzék is tehát az 1991 előtti munkákat foglalja magában. Bizonyos viszont, hogy Jakó professzort az államosított könyvgyűjtemények sorsa a későbbiekben is foglalkoztatta, ugyanis a kéziratnak az EME Kézirattárában található másik, 14 oldalas – ezúttal fénymásolt – példánya a 13. és 14. oldalon újabb címeket tartalmaz, melyek közül a legfrissebb 1999-ben jelent meg. E kiegészítés tehát, melyet e közlésben szögletes zárójellel jelöltünk, legkorábban 1999-ben készülhetett, következőképpen az újabb könyvészeti anyag azokat a tételeket tartalmazza, melyeket Jakó professzor a kérdés szempontjából – az említett esztendővel bezárólag – még fontosnak tartott.

A kéziratot sajtó alá rendezte Fejér Tamás.

illetve nagybányai múzeum. Mindezek anyagát 1950-től kezdődően az államosítás során annyira elvegyítették a mindenfelől összehordott és mesterségesen felduzzasztott területiális múzeumokban, hogy a tulajdonjog csak ott bizonyítható, ahol a régi leltárkönyvek vagy legalább az egykori kiállítási katalógusok megmaradtak. A tulajdonjog elismertetése azonban ezekben az esetekben is feltétlenül szükséges, mert csak ezúton remélhető, hogy társtulajdonosokként talán elérhetjük magyar nemzetiségű szakemberek kinevezését az ilyen gyűjteményekhez. Különös figyelem fordítandó a gyulafehérvári egykori Egyháztörténeti Múzeum és az egykori Székely Nemzeti Múzeum nemzetiségi jellegének helyreállítására. Ez előbbi a Batthyaneum épületében volt, nagyon értékes egyházművészeti ötvös- és kegytárgyakat, valamint egyházi díszruhákat tartalmazott, részben katolikus egyházközségek, részben pedig a püspöki székesegyház tulajdonából származó letétekként. A gyűjtés államosítás utáni sorsa, legalábbis e sorok írója előtt, ismeretlen, a tárgyak jelenlegi őrzési helyéhez hasonlóan. A Székely Nemzeti Múzeum értékének érzékeltetésére elegendőnek vélem annak megemlítését, hogy múzeumi törzsállománya 1928 végén 273 575 tárgyat, könyvtára pedig 1913-ban 67 690 kötetet számlált.

Egészen különálló ügy az egykori aradi Kultúrpalota 1848-as múzeuma és könyvtára, melyet az ottani Kölcsey Egyesület hozott létre, de 1913-ban átadott Arad városának. A könyvtár magában foglalja Csáky Istvánné Erdődy Júlia 5000 kötetes, a francia felvilágosodás irodalmában gazdag könyvgyűjteményét, az Atzél család 10 000 kötetes és a Fábíán család 4000 kötetes anyagát. Az Egyesület által átadott könyvanyag 1913-ban összesen 41 000 kötetet számlált. Az 1848/9-es szabadságharcra kapcsolatos múzeumi anyagnak és a magyar könyvkultúra említett reprezentatív műemlékeinek megfelelő hasznosítása megköveteli, hogy az intézmény tudományos személyzetében kellő számban legyenek magyar szakemberek is.

A harmadik csoportot azok a kegytárgyak, művészeti-történeti értékek alkotják, amelyeket a diktátor gyűjtetett össze erőszakos módszerekkel a magyar egyházaktól is a bukaresti Nemzeti Múzeum és kincstár létesítéséhez. Ezekről az egyes darabokról az érdekelt egyházak rendelkeznek pontos kimutatásokkal. Ezek segítségével egyenként kinyomozandó a tárgyak jelenlegi őrzőhelye, majd egységes akció keretében visszakövetelendők az elbirtokló állami intézményektől. Egyes jelek arra utalnak, hogy bizonyos tárgyak a hanyag kezelés következtében megrongálódtak, elkallódtak, vagy egyszerűen nem akarják őket visszaszolgáltatni. Rongálódás vagy elkallódás esetén anyagi kártérítés igényével kell fellépni. Ennek az akciónak a során természetesen visszakövetelendők az Erdélyi Nemzeti Múzeumból és a Székely Nemzeti Múzeumból jogtalanul elhurcolt tárgyak is.

II. A római katolikus egyház gyűjteményei

A katolikus egyház tulajdonát alkotó nemzeti könyvörökség püspöki-káptalani, középiskolai (gimnáziumi) és szerzetesi (kolostori) gyűjteményekből tevődik össze.

A gyulafehérvári Batthyaneum ugyan hivatalosan az erdélyi egyházmegye tulajdona, de létrejötte szerint püspöki és káptalani könyvtárnak tekinthető, mert a püspökök és kanonokok személyi könyvhagyatékaiból tevődik össze, és mert Batthyány Ignác a korábbi püspöki és káptalani gyűjteményt már a XVIII. század végén beolvasztotta

saját alapítványába. Az 1798 óta nyilvános könyvtár állománya 1913-ban 34630, 1970-ben viszont körülbelül 50000 kötet volt. Az egész magyar nyelvterületen kiemelkedő fontosságúvá, Romániában pedig egyedülállóvá teszi a Batthyaneumot 1230 kódexe a IX–XVI. századból, 530 ősnymtatványa és az egész európai nyomdatörténetet és könyvművészetet bibliofil darabokkal képviselő ritkasággyűjteménye. Ezek közül világviszonylatban is jelentős emlék a Karoling-kori könyvfestészet remeke, a *Codex aureus*, melyet azonban körülbelül egy évtizede a bukaresti Állami Központi Könyvtárba (Biblioteca Centrală de Stat) vittek el. Tehát onnan kérendő vissza esetleg más elszállított darabokkal együtt. Megjegyzendő, hogy az állam a Batthyaneum épületét jelentős összegekkel restauráltatta és korszerűsítette. Azt is tudni kell, hogy az erdélyi káptalan és a kolozsmonostori konvent házi levéltárának középkori oklevelei szintén a Batthyaneum páncéltérmeiben vannak elhelyezve, és ezek is a római katolikus egyházat illetik.

A váradi püspökség az államosítások előtt három jelentős központi könyvtárral rendelkezett. Az 1913-ban 38531 kötetet számláló püspöki könyvtár Szaniszló, Lipovniczky, Schlauch, Szmrecsányi és Széchenyi püspökök magángyűjteményeiből tevődött össze, de legnagyobb értéke a műgyűjtő és tudós Ipolyi Arnold 8000 kötetes hagyatéka volt, mely a magyar tudománytörténet elsőrangú emlékének számított. Az egész könyvtár a püspöki palota földszintjén, az egyházmegyei levéltár szomszédságában volt elhelyezve, és eredeti rendjét a fosztogató szovjet katonák feldúlták. Tragédiája azonban akkor teljesült ki, amikor a palotát az egyháztól elvették, és 1950 körül menekült görög kommunista családokat szállásoltak el benne. Ekkor a könyvtár és a levéltár anyagát rabokkal végeztetett rohammunkával átköltöztették a kanonokszori házak egyikének istállójába. Ennek során nagyon sok könyv eltűnt, megrongálódott, mindkét gyűjtemény rendje teljesen felborult. Erről a méltatlan és nem biztonságos helyről is hamarosan ki akarták tenni, hogy az istállót lakássá alakítsák át. Ekkor a Bolyai-egyetem történészhallgatóiból alakított mentőcsoport a megsemmisülés szélére sodródott értékes anyagot, de most már minden rend nélkül, bemenekítette a székesegyház oldalhajói feletti két karzatra. Éveken át itt voltak a könyvek a karzatok kövére rakott kupacokban, sajnos kellő gondviselés és felügyelet nélkül. Végül is az illetéktelenek által többször megdézsmált könyvanyag maradványát az 1960-as években a kolozsvári Egyetemi Könyvtárba szállították és olvastották be.

A káptalan körülbelül 5000 kötetes könyvtára sértetlenül átvészelte ezeket az éveket a székesegyházban lévő eredeti őrzőhelyén. Amikor azonban a 60-as években az említett karzatokról a püspöki könyvtár maradványait elszállították, és a püspöki uradalmak ott tárolt gazdasági iratanyagát az Állami Levéltár átvette, az addig sértetlen káptalani könyvtár rendjét is feldúlták, helyiségeit ideiglenesen elfoglalták. Ugyanekkor erőszakosan elvették az egyháztól a káptalan házi, gazdasági és hiteleshelyi levéltárát is, szétzilálva annak addig mintaszerű rendjét. A XVIII. században egyenesen erre a célra épített és idegenforgalmi látványosságnak beillő berendezésű száraz helyiségekből elhurcolt anyag azóta is a váradi vár nedves termeiben várja eredeti rendjének helyreállítását. A könyvtári anyagokkal egyidejűen ezekre a teljesen jogtalanul elvett és békeidőben tönkretett levéltárakra vonatkozóan is helyre kell állítani az egyház tulajdonjogát.

Szintén a püspöki palotában őrizték a váradi papnevelő szeminárium körülbelül 10–15000 kötetes könyvtárát is, melynek a magyar tudománytörténet szempontjából

különös jelentőséget kölcsönzött az, hogy ez az intézmény örökölte a XVIII. századi magyar történetírást vezető személyiségének, Pray Györgynek a könyvtárát. Ennek a Szemináriummal együtt barbárul elpusztított gyűjteménynek bizonyos maradványait a 60-as években Várad város könyvtárának pincéjében tárolták, kupacokba rakva.

A szatmári püspökséget ugyan már 1804-ben létrehozták, de az új intézmény komolyabb könyvtárra csak 1874-ben tett szert, amikor Schlauch Lőrinc püspök megvásárolta számára a Széchenyi István köréhez tartozó ismert közzgazdász, Török János (1807–1874) bibliofil értékekben gazdag, 12 000 kötetes könyvgyűjteményét, melyet később Meszlényi Gyula püspök tovább gyarapított. Az 1913-ig 39 552 kötetre növekedett és anyagában a XV. századig visszanyúló könyvtár a kommunista diktatúra idején áldozatul esett az egyházi épületek barbár módon történt kiürítésének. A gyűjtemény maradványait is csak úgy sikerült megóvni a pusztulástól, hogy beszállították a Román Tudományos Akadémia Kolozsváron létesített könyvtárába. E könyvtár kálváriájának részletei felől pontos tájékoztatással szolgálhat a ma is élő Dani János¹ történész-kutató, aki a beszállításban közreműködött.

A katolikus egyház középiskolái közül a kolozsvári Lyceum mondhatta magáénak a legértékesebb könyvgyűjteményt. Ez a jezsuiták, majd a piaristák által létrehozott gyűjtemény ugyanis magában foglalta a Báthory István fejedelem által 1581-ban alapított kolozsvári jezsuita egyetem megmaradt könyveit és a magyar egyházak reformáció előtti időkből származó könyvanyagát. A Lyceum-könyvtár tehát egyszerre reprezentatív és hiteles könyvtári műemléke az erdélyi magyar katolicizmusnak, és őrzője a legrégebb magyar egyetemi könyvgyűjteménynek. Több mint félszáz ezer kötetes állománya teljes épségben vészelte át a könyvtárpusztítások évtizedeit, mert mindjárt az államosítás után a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárának gondozásába került. Ott működik ma is könnyen leválasztható külön egységként. Esetében csak a tulajdonjog érvényesítése a megoldásra váró probléma.

A váradai premontrei gimnázium is a jezsuiták ottani iskolájától örökölte gazdag könyvtárát; tehát XVIII. századi képződmény volt. Anyaga az államosítás után hosszú időn át az iskola dísztermében hányódott mindenki szabad prédájaként, és így alighanem nyomtalanul felszámolódott.

Hasonló sorsra jutott például a gyulafehérvári Majláth-gimnázium 1913-ban 12 000 kötetes, a kézdivásárhelyi gimnázium 8600 kötetes, a brassói gimnázium 13 600 kötetes, a szatmári gimnázium 8470 kötetes vagy a szilágysomlyói gimnázium 4200 kötetes könyvtára.

Szerencsésebben járt a székelyudvarhelyi gimnázium egykori, körülbelül 8000 kötetes könyvtára, mert ennek erősen megrostált anyagát a helybeli Református Kollégium dokumentációs könyvtárával egyesítették. A csíkszeredai gimnázium 11 000 kötetes könyvtára is csak esztelen selejtezéseket szenvedett, de romjaiban fennmaradt, a marosvásárhelyi gimnázium meghiányosult könyvanyagának viszont a Teleki-téka nyújtott menedéket. Az aradi katolikus főgimnázium 1913-ban 26 665 kötetes könyvtára magában foglalta Orczy László és az író Orczy Lőrinc 8700 kötetes, felvilágosodáskori, gazdag könyvgyűjteményét, valamint a Vásárhelyi család magánkönyvtárát. Talán ezeknek a romjai lappanganak a jelenleg Ioan Slavici-ról elnevezett líceum 1970-ben 15 000 kötetesnek jelzett könyvtárában.

1 | Levéltáros, történész (1923–2005).

Minden egyes szerzetesi rendház is rendelkezett valamelyes könyvgyűjteménnyel. Egyesek éppen századokra visszanyúló értékes anyagokkal. Ezek zöme áldozatul esett az államosításnak, mert a szerzetesi épületek világi célú igénybevételekor csak kivételes esetekben gondoskodtak a régi könyveknek más állami intézmény őrizetébe való adásáról. Szerencsére azonban a legjelentősebb szerzetesi könyvgyűjtemény, a székelyföldi katolicizmus könyvkultúrájának teljes fejlődését bemutató csíksomlyói ferences könyvtár, a középkori kódexekben és az ősnymotatvány-állományában a háború végén elszennvedett jelentős károsodása ellenére, lényegében átvészelte a romlás évtizedeit, mert idejében beszállították a csíkszeredai múzeumba. Hasonló módon menekült meg a mikházai és a kolozsvári ferences rendház, valamint a kolozsvári piarista Kalazantinum 14 000 kötetes könyvtára is. Az előbbi a Teleki-tékába menekítették be értő kezek, az utóbbi kettőt pedig a kolozsvári Akadémiai Könyvtár vette védelmébe, és olvasztotta be állományába. Előttünk ismeretlen sorsra jutott, valószínűleg szétszóródott és elpusztult a ferencesek máriaradnai házának 1913-ban 6342 kötetet, a piaristák nagykárolyi házának 8300 kötetet vagy az aradi minoriták kolostorának 4272 kötetet számláló könyvtára. Az enyedi minorita rendház körülbelül 2000 kötetes gyűjteménye az ottani Bethlen-kollégium könyvtárában talált menedéket.

III. A református egyház gyűjteményei

Az erdélyi református egyház műemlék könyvtárai között különleges hely illeti meg az 1803-tól fogva nyilvános könyvtárként működő marosvásárhelyi Teleki-tékát, melyet alapítója az Erdélyi Református Egyházkerületre hagyott végrendeletében. Minthogy Teleki Sámuel kancellár annak idején külön épületet is emelt gyűjteménye elhelyezésére, az államosítás ebben az esetben csupán a tulajdonjogot érintette, de magának a könyvanyagnak a létét nem veszélyeztette. Az eredeti állomány a maga többnyire válogatott bibliofil példányokból álló 30 000 kötetével, 48 ősnymotatványával és nagyszámú értékes kéziratával ma is az ország egyik legrangosabb könyvtártörténeti emléke és látnivalója. Esetében csupán az egyház tulajdonjogát kell érvényesíteni. Hasonló a helyzet a Tékával 1962-ben Bolyai-könyvtár néven egyesített helybeli református kollégiumi könyvanyaggal, mely szintén sértetlenül vészelt át a nehéz évtizedeket. Jóllehet ez a kollégium csak a XVIII. század elején, a reformátusok Gyulafehérvárról történt kiszorulása után vált elsőrangú iskolává, könyvtárának anyaga szintén visszanyúlik a reformáció előtti időkig, amint ezt a *Marosvásárhelyi sorokat* tartalmazó XV. századi nyelvemlékkódex is bizonyítja. Az egyesített két könyvtár állománya 1970-ben több mint 200 000 kötetet és 3000 kéziratot számlált.

A kolozsvári kollégium régi magyar könyvekben különösen gazdag anyaga is épségben fennmaradt annak köszönhetően, hogy az államosítás után a Román Tudományos Akadémia Kolozsváron létesített könyvtárának kezelésébe került különálló testként. Állaga az államosításkor körülbelül 60 000 kötet könyv és folyóirat, valamint több ezer kézirat volt. Az anyagnak külön leltára, folyamatos helyrajzi számozása van. Itt is a tulajdonjog érvényesítése a megoldásra váró kérdés.

Az enyedi Bethlen-kollégium könyvtárát is az mentette meg a vidéki kiskirályok garázdálkodásától, hogy hosszabb önállóság után a kolozsvári Egyetemi Könyvtár szakmai-politikai felügyelete alá került, noha e lépés kiváltója már a nacionalista

gyanúsítgatás volt. A XVII–XVIII. században ez volt Erdély leggazdagabb könyvtára, de a fejedelmi alapítványból nagyra fejlesztett régi gyűjtemény 1849 januárjában Enyed városával együtt elpusztult. Az államosítás időpontjában több mint 65 000 kötetes gyűjtemény és kéziratár a múlt század második felében jött létre az erdélyi magyar társadalom adományaiból az elpusztult régi könyvtár pótlására. Az ide bekerült magángyűjtemények sorából messze kiemelkedik Mikó Imre bibliofil ritkaságokban és modern szakirodalomban egyaránt bővelkedő adománya. Ennek köszönhetően az újraalapított Bethlen-könyvtár is a XV. századig visszamenően őrzi a magyar könyvkultúra emlékeit. Az elmúlt évtizedekben szinte teljesen elapadt a könyvtár gyarapodása, az olvasóktól szinte teljesen elzárták, tehát funkciója ellátásában megakadályozták, inkább csak idegenforgalmi látványossággént mutogatták, de állagában komolyabb károsodás nem érte. Ebben az esetben is az iskolához való egyházi tulajdonjog elismertetése rendezheti mind a könyvtár, mind pedig a kollégiumi természettudományi múzeum jövődő sorsát.

A Szekegyudvarhelyi református kollégium könyvtárának anyaga annak köszönheti megmenekülését az esztelen „tisztogatásoktól”, hogy a Bolyai-egyetem történész hallgatói 1959/60-ban nyári gyakorlatokon végzett munkájukkal véget vetettek a háború utáni anarchiának, helyreállították a rendet, és ezzel lehetővé tették a gyűjtemény zárt dokumentációs könyvtárrá minősítését. Ma ez az ország egyetlen olyan régi könyvtára, mely felállításában, tehát elhelyezésileg is bemutatja, hogy miként fejlődött, gyarapodott évszázadokon át egy kálvinista kollégium szellemi fegyvertára az alapító Bethlen János kancellár és I. Apafi Mihály fejedelem első könyvadományaitól fogva egykori professzorok, diákok és patrónusok ideadott magánkönyvtárai útján. Itt lett menedéket a helybeli katolikus gimnázium és az egykori állami gimnázium régi könyvanyaga is. A kollégium új épületében erre a célra épített korszerű raktárakban elhelyezett gyűjtemény esetében is a tulajdonjog rendezése az egyetlen aktuális feladat.

A sepsiszentgyörgyi Székely Mikó Kollégium könyvtárának sorsa már nem ilyen zökkenőmentesen alakult. A visszatérő, rosszindulattól és tudatlanságtól egyaránt vezetett „tisztogatások” itt érzékeny veszteségeket okoztak azt megelőzően, hogy a Bolyai-egyetem akciójának 1960-ban itt is sikerült kialakítania és biztosítania a dokumentációs könyvtári jelleget. Bár ez a gyűjtemény, az iskolával egyidejűleg a XIX. század második felében alakult ki, állománya szintén Mikó Imre könyvtárának ideajándékozott tekintélyes részével, a Telekiek gernyeszegi könyvtárával, illetve református értelmiségiek magánkönyvtáraival sok emléket őriz az erdélyi magyar könyvkultúra korábbi időszakából is, és anyaga szintén a XVI. század elejéig nyúlik vissza. Az utóbbi évtizedekben ennek a könyvtárnak a gyarapodása is elapadt, és a nyilvánosságtól szigorúan elzárva funkcióját veszítette. A könyvtár sorsa ebben az esetben is az egyháznak az iskolához való tulajdonjoga rendezésével oldható meg.

Nagyjából az előbbivel hasonló viszontagságokon ment keresztül a zilahi református kollégium könyvtára is. E gyűjtemény eleve szerényebb méretű volt az előbbieknél, de többet is szenvedett a vidéki kiskirályoktól, az ideológiai ürügyekkel jelentkező nacionalista ártó szándékoktól. Az ismétlődő „tisztogatásoktól” végül is csak az mentette meg, hogy a kolozsvári Egyetemi Könyvtár szakmai-politikai védnöksége alá helyezték. A háború előtt 20–22 000 kötetet számláló könyvtár külföldön is számontartott értéke az összehasonlító nyelvtudomány egyik úttörőjének tekintett Gyarmathi Sámuel

(1751–1830) itt őrzött könyvgyűjteménye. Ennek a könyvtárnak a sorsa is az őt létrehozó iskoláéval együtt rendezendő el.

A máramaroszigeti református kollégium könyvtára a hitújítás korában, tehát a XVI. század második felében alapozódott meg, és 1913-ban már 35 000 kötetet számlált, fejlődése azonban a felekezeti oktatás megszüntetése következtében 1918 után teljesen elakadt. E könyvtárban őrizték még a csebi Pogány, a szalafői Sztojka és a Kovássy család, valamint a szigeti nemesi közösség, továbbá a kollégium iratanyagát is. A gyűjtemény tragédiája azzal kezdődött, hogy a háború végén a gimnáziumot felgyújtották, a fosztogatás után megmaradt könyveket a református templom karzatára és egyéb nem eléggé biztonságos, zárt helyre menekítették, ahol hovatovább szabad prédája lett fűnek-fának. A fosztogatók még Kolozsváron is árulták az állami antikváriumban a Szigetről ellopott könyveket. Az egykor nagy hírű könyvtár származásán leapadt maradványait a hatvanas években végül is a helyi dokumentációs könyvtár, illetve a marosvásárhelyi Teleki-téka fogadta be, de ezek a töredékek már nem is érzékeltetik a gyűjtőktől, állami antikváriusoktól már előzőleg értékeiből kifosztott egykori gyűjtemény jelentőségét könyvkultúránk múltjában.

Hasonló sorsra jutott a szászvárosi Kuun-kollégium XVII. századtól fogva gyűlt 18–20 000 kötetes könyvtára. Miután az iskola 1925 körül kénytelen volt működését beszüntetni, könyveiből a kolozsvári református Teológia és az akkor létesített kolozsvári református leánygimnázium válogathatott. Az akkor eredeti helyén hagyott anyagot az épületek állami tulajdonba vételekor egy üres üzlethelyiségbe zsúfolták össze mindenki szabad prédájául. E fosztogatásnak csak azzal lehetett véget vetni, hogy a gyűjtemény végzetesen leapadt maradványát beszállították a kolozsvári Egyetemi Könyvtárba. A nacionalista indulatoktól is táplált, esztelen könyvtárpusztítás azonban ebben az esetben a román kultúrának is érzékeny veszteséget okozott azáltal, hogy az erdélyi román művelődés- és irodalomtörténetben oly sokra értékelt Mihai Halici (1643–1712) egész itt őrzött könyvtárát megsemmisítette.

A többször is említett könyvtárpusztításokban a kommunista korszak elején a tömény tudatlanság és rosszul értelmezett ideológiai megfontolások játszották a főszerepet, később azonban a magyarellenes nacionalista szempontok voltak a döntőek. Jellemző példa erre, hogy a szatmári református gimnázium egyébként nem régi és különösebb értékeket sem rejtő könyvtárát nem a kommunista szélsőségek idején, hanem a konszolidációs hatvanas-hetvenes évek ismétlődő, egyre kíméletlenebb „tisztogatásaival” züllesztették szét és semmisítették meg majdnem teljesen.

IV. Az unitárius egyház gyűjteményei

Az unitárius egyház nemzeti jelentőségű könyvtárai közül kétségtelenül az 1557-ben létesült kolozsvári kollégium gyűjteménye a legnagyobb és a legértékesebb. Az államosításkor több mint 60 000 kötetet és számos kéziratot számláló könyvtár egyedülállóan reprezentálja az unitárius magyarság könyvkultúráját és sajátos szint képvisel a magyar könyvtárfejlődésben. Sorsa a háború után szerencsésen alakult, mert az államosítás után a Román Tudományos Akadémia kolozsvári könyvtárának lett egyik alkotóegysége. Anyagáról külön leltár készült, önálló egységként folyamatos helyrajzi

számozása van, kézíratairól pontos leíró katalógussal rendelkezünk. Tehát ebben az esetben is a tulajdonjog elismertetése az egyetlen feladat.

Amíg a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtára közismertsége és méretei folytán bekerült az állami könyvtárvédelem sáncai közé, a székelykeresztúri Unitárius Kollégium gyűjteménye elszenvetde mindazt, amit hozzá nem értés és rosszindulat a vidéki kulturális értékekre zúdított az elmúlt évtizedekben. Az államosítást követően sorozatos és egyre radikálisabb „tisztogatások” tizedelték meg az állományát, züllesztették szét egykori rendjét, és tették Csáky szalmájává a könyvtárát, hogy aztán maradványait végül Marosvásárhelyre szállítsák, ahol a Teleki-tékában kötött ki. Az 1913-ban 26 000 kötetet számláló könyvtár tudományos értékét az adta meg, hogy idekerült a történetíró Jakab Elek főként kolozsvári provenienciájú bibliofil és magyar művelődéstörténeti értékekben gazdag magánkönyvtára. A gyűjtemény károsodásának mértéke egyelőre még csak fel sem mérhető. Sorsa az iskoláéval párhuzamosan rendezendő.

V. Távlati szempontok a gyűjtemények ügyének rendezéséhez

A magyar egyházak tulajdonából államosított nemzeti művelődési értékek visszaszerzésével és további hasznosításával kapcsolatosan az alábbi kérdések várnak megoldásra:

1. Az egyházak tulajdonjogának elismertetése.
2. Ott, ahol erre mód nyílik, e gyűjtemények tényleges birtokbavétele. Ott, ahol ez akadályokba ütközik, az állami használat szerződéses szabályozása meghatározott időre szólóan. Ennek biztosítania kell, hogy a kezelő tudományos személyzetben magyarok is legyenek, akiket a tulajdonos egyház javasol kinevezésre. Az állam bérleti díjat fizessen a gyűjtemény használatáért a tulajdonos egyháznak, amit az a gyűjtemény céljaira köteles felhasználni.
3. Az államosítás utáni hozzá nem értésből és gondatlan kezelésből származó károkat az állam térítse meg a tulajdonos egyháznak. A megcsonkult könyvtárterozókat az egyházak visszaigényelhetik maguknak, vagy eladhatják annak az intézménynek, melynek állagába az állami kezelés idején beolvasztották. Az innen befolyó összegeket is a gyűjtemények céljaira kell fordítani.
4. Kívánatos lenne, hogy az egyházak a visszanyert könyvtáraikat, tulajdonjoguk fenntartása mellett, mint a magyar nemzetiség közös művelődési örökségét, egységes szervezetben kezeljék erdélyi Magyar Nemzeti Könyvtárként, lehetőleg ott, ahol azok keletkeztek. Ártalmas lenne ugyanis a vidéket megfosztani az ott élők által létrehozott művelődési javaktól és intézményektől. Erre az egyházi tulajdonú, imponáló történeti könyvörökségre kellene aztán ráépíteni a szintén egységes, korszerű magyar dokumentációs szakkönyvtárat. E Nemzeti Könyvtár esetében is biztosítani kell, hogy a tulajdonos magyar egyházak, anyaguk mennyiségének arányában javasolhassanak megfelelő szakképzettségű személyeket a kezelő személyzetbe való kinevezésre. Mindezt nem csupán az erdélyi magyar tudományosság igényei, hanem gyakorlati és gazdasági szempontok is előbb-utóbb megkívánják. A helyreálló felekezeti oktatás például Kolozsváron nem nélkülözheti azokat az épületrészeket, amelyeket a könyvtárak kiköltöztetése után megkapott. A visszanyert gyűjteményeket az egyházak nem

kezeltethetik szakszerűtlenebbül, miként ezt az állam tette. Ez pedig leggazdaságosabban egységes szakmai felügyelet mellett biztosítható. Az államosítás által a gyűjtemények életében okozott radikális változásokat lehetetlen teljesen figyelmen kívül hagyni a jövő tervezésekor, sőt egyenesen káros is lenne. Az oktatás és a tudományos gyűjtemények ügyét az egyházaknak is külön kell megoldaniuk, miután visszanyerték szabad rendelkezésüket egykori tulajdonaik felett. S ezt csak összefogva, közös erővel valósíthatják meg kielégítő módon, a kulturális örökség kérdését a magyar nemzetiség általános érdekű ügyeként kezelve.

VI. A kérdés legfontosabb, válogatott irodalma

A fenti vázlat kiegészítéséhez, főként az említett gyűjtemények 1918 előtti történetére vonatkozóan, további adatok és részletek találhatók az alábbi könyvészeti anyagban:

- | *Magyar Minerva. A magyarországi múzeumok és könyvtárak címkönyve.* V. Bp. 1915.
- | *Múzeumi és Könyvtári Értesítő. Az Országos Főfelügyelőség hivatalos közlönye* 1907–1917.
- | Moldoveanu, Valeriu–Popescu, Gheorghe–Tomescu, Mircea: *Ghidul bibliotecilor din România.* Buc. 1970.
- | *Magyar Könyvszemle* 1876–
- | Petranu, Coriolan: *Muzeele din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș.* Buc. 1922.
- | György Lajos: Az erdélyi könyvtárügy és a kolozsvári Egyetemi Könyvtár. In: *Erdély magyar egyeteme.* Szerk. Bisztray Gyula et al. Kvár 1941. 207–246.
- | Jakó Zsigmond: Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben. In: uő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez.* Buk. 1976. 284–304.
- | Jakó Zsigmond: *Cartea și biblioteca în istoria culturii (maghiare).* In: *Naționalitatea maghiară din România.* Red. Koppándi Sándor. Buc. 1981. 367–403.
- | Csutak Vilmos: A Székely Nemzeti Múzeum alapítása és gyűjteményeinek ötvenéves fejlődése. In: *Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum 50 éves jubileumára.* Szerk. Csutak Vilmos. Sepsiszentgyörgy 1929. 5–25.
- | Varjú Elemér: A gyulafejevári Batthyány-könyvtár. Bp. 1899. (Különnyomat a *Magyar Könyvszemle* 1899. évfolyamából).
- | Gyárfás Tihamér: *Batthyaneum.* I–II. Brassó 1911.
- | *Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia.* Buc. 1957.
- | Szentiványi Róbert: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum bibliothecae Batthyanyanae.* Szeged 1958.
- | Kulcsár Péter: *Catalogus incunabulorum bibliothecae Batthyanyanae.* Szeged 1965.
- | Simonescu, Dan: *Codex Aureus.* Buc. 1972.

- | Simonescu, Dan: *Codex Burgundus*. Buc. 1975.
- | Bica, Cristina Lucia-Mârza, Iacob: *Psaltirea lui David cu calendar*. Buc. 1977.
- | Karácsonyi János: Kísérletek nagyváradi nyilvános könyvtár létesítésére. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 5/1911. 289–293.
- | Fraknói Vilmos: Schlauch Lőrinc szatmári püspöknek Török János által gyűjtött könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 1877. 5–15, 77–90.
- | Eckhardt Sándor: *Az aradi közművelődési palota francia könyvei*. Arad 1917.
- | *Biblioteca Teleki–Bolyai*. Târgu Mureș 1970.
- | *Catalogul incunabulelor din Biblioteca Teleki–Bolyai*. Târgu Mureș 1971.
- | Somkuti Gabriella: A Teleki-téka pere. A marosvásárhelyi Teleki-könyvtár a múlt században. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976/77*. Bp. 1979. 235–303.
- | *Az erdélyi református egyházkerület igazgató tanácsának jelentése a Teleki-téka ügyében*. Kvár 1912.
- | Deé Nagy Anikó: *Teleki Sámuel és a Teleki-téka*. Buk. 1976.
- | Kristóf György: Tudományos intézetek Erdélyben 1919-ig. *Erdélyi Múzeum* 47/1942. 104–131.
- | Koncz József: A marosvásárhelyi helv. hitv. főtanodai könyvtár ismertetése. *Magyar Könyvszemle* 4/1879. 215–233, 313–332.
- | Farczady Elek: A marosvásárhelyi Bolyai Tudományos Könyvtár. In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Bodor András et al. Kvár 1957. 265–278.
- | Farczady Elek–Székely Margit: Istoricul și situația actuală a Bibliotecii Documentare „Bolyai” din Târgu Mureș. *Studii și cercetări de bibliologie* 2/1957. 241–254.
- | Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története*. Marosvásárhely 1896.
- | Török István: *A kolozsvári ev. ref. collegium története*. III. Kvár 1905. 305–336.
- | Mihályi Károly: A nagyenyedi ev. ref. collegium könyvtára. *Magyar Könyvszemle* 9/1884. 87–101.
- | Turnovszky Sándor–Vita Zsigmond: *Biblioteca Bethlen din Aiud*. Buc. 1957.
- | Jakó Zsigmond: A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története. In: uő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Buk. 1976. 219–251.
- | Domján István: *A sepsiszentgyörgyi Székely Mikó kollégium története, 1859–1895*. Sepsiszentgyörgy 1898.
- | Kincs Gyula: A zilahi ref. kollégiumi könyvtár története. In: *A zilahi evang. reform. kollégium Értesítője az 1894/95-dik isk. évről*. Szerk. Berényi János. Zilah 1895. 223–229.

- Kisgyörgy János: *A máramarosszigeti református Líceum történetének rövid áttekintése, 1540–1940*. Máramarossziget 1941.
- Dósa Dénes: *A szászvárosi ev. ref. Kún-kollegium története*. Szászváros 1897. 198–202.
- Görög Ferenc (szerk.): *A szászvárosi ref. Kún-kollégium emlékkönyve*. Kvár 1925.
- Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)*. II. Kvár 1935. 187–202.
- Sándor János: A székelykeresztúri unitárius közéletanoda könyvtára. *Keresztény Magvető* 12/1877. 75–89.
- [Bica, Cristina: Tipărituri românești vechi existente în Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia. *Apulum* 18/1980. 233–251.
- Dârja, Ileana (ed.): *Fondul Migazzi. Surse documentare*. Alba Iulia 1998.
- Jakó Zsigmond: A Batthyaneum-könyvtár történetéből. I. A Migazzi-gyűjtemény megszerzése. *Könyvtári Szemle* 13/1969. 3. sz. 125–129.
- Jakó Zsigmond: Batthyány Ignác, a tudós és tudományszervező. *Erdélyi Múzeum* 53/1991. 76–99.
- Jakó Zsigmond: Várad helye középkori könyvtártörténetünkben. In: uő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Buk. 1976. 138–168.
- Kovács András: Observatorul astronomic Batthyaneum de la Alba Iulia: un program decorativ puțin cunoscut. *Ars Transsilvaniae* 2/1992. 29–48.
- Lăzărescu, Anca: Catalog de țeșături din patrimoniul Bibliotecii Batthyaneum din Alba Iulia. *Apulum* 20/1982. 403–460.
- Mârza, Eva–Mârza, Iacob: Biblioteca Migazziana Vienensis (Anregungen zu einer möglichen Rekonstruktion). *Colloquia. Journal for Central European History* 2/1995. nr. 1–2. 74–79.
- Mârza, Iacob: Die Bibliothek Batthyaneum von Alba Iulia (Karlsburg). In: *In honorem Paul Cernovodeanu*. Ed. Violeta Barbu. Buc. 1998. 201–220.
- Mârza, Iacob: Ediții Elzevier în Biblioteca Batthyaneum din Alba Iulia. *Studii și comunicări. Seria Arheologie-Istorie* 21/1981. 325–341.
- Mârza, Iacob: Noi identificări de tipărituri elzeviriene în Biblioteca Batthyaneum. *Apulum* 21/1983. 191–202.
- Mârza, Iacob: Plantiniana in der Batthyaneum-Bibliothek in Alba Iulia. *Apulum* 17/1979. 311–332.
- Mârza, Iacob: Tipărituri din Țările de Jos (secolul al XVI-lea), în Biblioteca Batthyaneum Alba Iulia. In: *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Cercetare și valorificare*. II. Red. Monica Breazu–Rodica Bănățeanu. Buc. 1983. 517–532.
- Mückenhaupt Erzsébet: *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei*. Bp.–Kvár 1999.

Petrișor, Carmen: Colecția de argintărie a Bibliotecii Batthyaneum din Alba Iulia. *Apulum* 19/1981. 463–478.

Schileru, Eugen: Die Urkundenbibliothek Batthyaneum. *Die Kunst in der Rumnischen Volksrepublik* 10/1955. 37–52.

Șerban, I. Ioan: Despre arhitectura fostei biserici trinitariene (azi Biblioteca Batthyaneum) din Alba Iulia. *Apulum* 13/1975. 373–385.

Suciu, Viorica: Monedele romane republicane din colecția Bibliotecii Batthyaneum. *Apulum* 18/1980. 89–99.

Winkler, Iudita: Colecția monetară a Bibliotecii Batthyaneum. *Apulum* 13/1975. 35–48.]

JAKÓ ZSIGMOND

Egész Erdély legfelsőbb fóruma

Bogdándi Zsolt: *Az erdélyi fejedelmi tábla a 16. század második felében*. HUN-REN BTK TTI, Bp. 2025. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 274 o.

Az Erdélyi Fejedelemség intézménytörténetének kutatása az elmúlt évtizedekben kétségtelenül új lendületet vett, a központi igazságszolgáltatás szervezetének és működésének feltárása azonban továbbra is háttérbe szorult. Noha a korszak jogi, politikai és társadalmi rendjének egyik meghatározó intézményeként működő fejedelmi tábla az uralkodói hatalom közvetlen megjelenési formájának számított, történeti bemutatásával a szakirodalom mindeddig többnyire csak érintőlegesen, nagyobb összefoglalások alfejezeteiben vagy elszórt utalások formájában foglalkozott. Ezt a hiányt kívánja pótolni Bogdándi Zsolt monográfiája, amely elsőként vállalkozik a fejedelmi tábla szervezetének, működésének és joggyakorlatának átfogó rekonstrukciójára a korszak gazdag, ám a legkülönbébb levéltári állagokban rendkívül szétszórta fennmaradt oklevel-es forrásanyagára támaszkodva.

Ahogy arra korábban az eddig egyetlen átfogó kormányzattörténeti monográfia szerzője, Trócsányi Zsolt is rámutatott, a fejedelmi tábla részletes bemutatása kizárólag a peres anyag feltárása révén válik lehetségessé. A kutató ebben a munkában

tehát főként a periratokra, valamint azok hátlapjára írt, olykor rendkívül fontos adatokat tartalmazó jegyzetekre támaszkodhat, amelyek összegyűjtése viszont rendkívül időigényes. Bogdándi Zsolt azonban nemcsak áthidalni tudta e nehézségeket, hanem az egyes részletek következetes feltárására és szigorú forráskritikára építve meggyőző, összességében koherens képet alkotott. Elemzései révén kirajzolódnak az intézmény működésének alapvető vonásai, és egyúttal pontosabban feltárhatók a kora újkori erdélyi bíraskodás sajátosságai is.

A 16. század második felében kialakuló központi bíróságok intézményes hátterének feltárása Bogdándi Zsolt kutatásainak meghatározó irányát jelenti. Előtanulmányai már korábban több részletkérdést tisztáztak: ezek a váradi hiteleshelyek történetétől, valamint a kolozsmonostori konvent működésének részletes elemzésétől az erdélyi ítélmesterek intézményén, társadalmi helyzetén és a központi bíraskodás kialakulásán át a fejedelemségkori törvénykezési szakaszok vizsgálatáig terjedtek. Külön figyelmet fordított a fejedelmi tábla perfolymára, a partiumi jogügyigazgatók tevékenységére, a szászok

és a tábla viszonyára, valamint a tábla ülnökeinek bemutatására. Ezek a sokrétű, egymásra épülő vizsgálatok megalapozták a jelen munka átfogó intézménytörténeti megközelítését, amelyben a korábbi eredmények egységes egészszé rendeződnek.

A forrásbázist a kolozsmonostori konvent és erdélyi káptalan hiteleshelyi levéltárai, családi és városi archívumok tucatjai, továbbá egyéb levéltári fondok és állagok képezték a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárából és a Kolozsvári Állami Levéltárból. Az átnézett anyagból természetesen a peres iratokra fókuszált, illetve minden olyan más forrásra, amelyek a központi jogszolgáltatás működésére vonatkozó információkat tartalmaztak. Emellett Bogdándi Zsolt hasznosítja Fejér Tamás sokéves forrásfeltáró munkájának eredményeit is, amelyek a fejedelmi kancellária történetének rekonstruálására irányulnak.

A kötet az Erdélyi Fejedelemség központi igazságszolgáltató szervének bemutatására összpontosít. Az 1556-tól fokozatosan kialakuló táblai ítélkezés szervezetét mutatja be, amely kezdetben királyi, majd vajdai, végül fejedelmi táblaként működött. A szerző már a bevezető fejezetben tisztázza, hogy a *fejedelmi tábla* elnevezést konvencionálisan használja, mivel a korabeli források terminológiája nem egységes: találkozunk mind a *vajdai ítélőszék*, mind pedig a *curia* megjelöléssel is.

A három nagyobb részre tagolt kötet első, bevezető fejezetében a szerző bemutatja a fejedelmi tábla felállításának előzményeit, azonosítva a királyi kúria és az erdélyi vajda bíraskodási intézményeit. Választ keres arra, hogy Buda elestét követően hogyan működtek a központi bíróságok a Szapolyaiak fennhatósága alatti területen, illetve kik működtették azokat. Ugyanitt az erdélyi központi bírói szervezet 1541 és 1556 közötti állapotát is bemutatja, amelynek feltárását nehezítette, hogy a szakirodalmi előzmények erre a korszakra is igen

hiányosak, így a bevezető rész megírása is alapkutatásokat igényelt. A szerző két periódust különböztet meg az 1541 és 1556 közötti időszakra vonatkozóan. Az első évtizedet (1541–1551) illetően, amelyet Fráter György működése határozott meg, kevés használható forrás áll rendelkezésre a bíraskodásról. A Partiumban a káptalani személyzetet is igénybe vették a helytartói bírói szék működtetéséhez, Erdélyben pedig Fráter György főbírósága alatt az alhelytartók végezték a bírói munkát, utóbbiak ítéletei fellebbezhetők voltak. Mellettük Izabella királyné is tartott időnként külön bírói széket. A bíraskodás nem a szokásos nyolcadokon folyt, hanem az országgyűlés idején kijelölt terminusokon, az írásbeli teendőket pedig ugyanazon íródeákok látták el a különböző bírói székeken. Ezen időszakban a jogszolgáltatásban jelentkező zavarok mellett az ítélőmester személye biztosított valamennyire folytonosságot – példa erre Csombordi Máté, aki egyszerre volt Izabella királyné és Fráter György erdélyi protonotáriusa. Bogdándi megállapítása szerint ez a szükség szülte szervezet nem tekinthető az 1556-tól létrejövő központi bírói intézményrendszer előzményének, hanem a korábbi gyakorlat folytatásának, amit abban is megerősítenek, hogy a kancellária személyzete ez idő alatt nem változott. Az 1551–1556 közötti időszakra nézve sem lát lényeges eltérést a vajdák korábbi bíraskodásához képest, kivéve a Partium ügyeit, amely ekkor nem a vajdák fennhatósága alá tartozott. A tábla személyzetét nagyrészt a korábban is hivatalban lévő tisztségviselők alkották, az erdélyi ítélőmester és a *director* is tisztségben maradt. Ugyanekkor állandósult a központi bíróság személyzeti összetétele.

A kötet második fejezete a fejedelmi tábla 1556 és 1600 közötti szervezetét és működését mutatja be. A szerző Izabella királyné és János Zsigmond visszatéréséhez köti a külön bírói szervezet felállítását és a tábla létrehozását, amikor szükség lett az

intézmények állandó jellegű megszervezésére. A tábla kialakításában meghatározó volt, hogy a megörökölt mintákat az új viszonyokhoz kellett alkalmazni. Ez a bírói szervezetre is kihatott: külön erdélyi és magyarországi ítélőmester működött (bár nem elkülöníthető hatáskörrel), az egyes nemzetek számára külön terminust rendeltek, amelyeket különböző helyszíneken tartottak meg. A százszok ügyeinek kérdése különleges megítélés alá esett: saját terminus hiányában ügyeiket az országgyűlés ideje alatt tárgyalták, és két százsz közötti polgári per csak ritkán került a tábla elé. A tábla fellebbviteli fórumaként a személyes jelenlét bíróságát rendelték – ebben a középkori mintát követték. Ezen a szinten a bíró mellé tanácsurakat és más jogtudó személyeket neveztek ki. A kutatás olyan eseteket is kimutat, ahol a tárgyaláson alkalmanként az uralkodó is jelen volt.

Ezt követően Bogdándi Zsolt a táblai törvényszakok idejére és helyszíneire vonatkozó kérdéseket vizsgálja. A források alapján sikerült feltárnia a terminusok megtartásának rendjét, 1592 után azonban a korábban szokásos nyolcadok már nem kerültek megtartásra, feltehetően a tizenöt éves háború miatt; ezekben az években a bíraskodás – minden valószínűség szerint – az országgyűlések alatt zajlott.

A szerző tisztázza a táblai elnökség felállításának kérdését is: létrehozását illetően a korábbi kísérlet után csak az 1588. évi medgyesi országgyűlés hozott eredményt, a rendek kezdeményezésére. Ugyancsak elemzi a törvénykezés munkálatait, különösen az ítélőmesterek tevékenységét az ülésszakok idején és azon kívül. Feladatukörük hasonlított a Mohács előtti időszakhoz, elsősorban a bevallások felvételében és megbízatások teljesítésében. A végrehajtások során ítélőszéki jegyzők segítették munkájukat. Az ülésszakokon kívül gyakran küldték őket vitás ügyek eldöntésére különböző helyszínekre, vagy a felek maguk is felfogadhatták őket fogott bírákként.

A táblai döntéshozatal menetére kevés forrás áll rendelkezésre, de Bogdándi Zsolt elemzése alapján a két ítélőmester játszotta a meghatározó szerepet: ők vizsgálták az okleveles bizonyítékokat, előadták a perfolym korábbi menetét, felnyitották a jelentéseket, kihirdették az ítéletet, és kézjegyükkel látták el az ítéletleveleket. Más szóval: tevékenységük többé-kevésbé részletesen rekonstruálható, ezzel szemben a kinevezett táblai elnök gyakorlati feladatairól keveset tudunk.

A szerző ezt követően a fejedelmi tábla joghatóságát vizsgálja: az ítéletlevelekben szereplő terminusokat összeveti a diéták törvényszakokra vonatkozó végzéseivel, és konkrét peresetek bemutatásával szemlélteti a gyakorlatot. A perfolym rekonstruálása során az ítéletlevelek hátlapján található ítélőmesteri feljegyzések szolgálnak alapul, amelyek részletes tájékoztatást adnak az ügymenetről, megerősítve, hogy az írásbeliség minden szakaszban meghatározó volt. A tárgyalások magyar nyelven folytak, az ügyvédek beadványaikat már a tárgyalás előtt benyújtották a protonotáriusnak, és a jogszabályi alapokat a *Tripartitum*, a magyar királyok törvényei, valamint az erdélyi országgyűlési végzések képezték.

A táblai tisztségviselők fizetést is kaptak: a protonotáriusokét az uralkodó biztosította, de bevételeik más forrásokból is származtak, például az oklevélkiállításból és az ügyfelektől kapott juttatásokból. Az ülnökök és a *directorok* a bírságokból részesedtek, amelyeket maguknak kellett beszédniük. Emellett az ülnökök a bírói parancsok végrehajtoiként és fogott bírákként is tevékenykedtek. Bár nincs közvetlen adat arra vonatkozóan, hogy milyen mértékben vettek részt az ítélethozatalban, a szerző későbbi források alapján feltételezi, hogy szavazatuk számított. Egyéni példaként bemutatja Szentegyedi Somlyai Gergely pályafutását, aki ülnökként kezdte, majd jogügyigazgatóvá,

később pedig *praesidens*sé, azaz táblai elnökké lépett elő.

Ezt követően a szerző a *fiscalis* directorok vagy jogügyigazgatók feladatait tárgyalja, akiket a mai államügyészi szerepkörrel rokonít. A kutatás során elsősorban azokat a tevékenységeket sikerült azonosítani, amelyeket a kiszállások alkalmával láttak el. A táblai működésük nyomairól kevesebb adat maradt fenn, de középkori mintát követve a *fiscus* érdekeit képviselték. A parti-umi *directorok* esetében az ottani levéltári anyag nagyfokú pusztulása miatt csupán néhány nevet és feladatot lehet pontosan meghatározni, további adatok nem állnak rendelkezésre.

A kötet harmadik nagy fejezete gazdag és sokrétű „példatárával” a munka talán legélvezetesebb és egyben legértékesebb egységének tekinthető. A szerző nem pusztán tematikus rendbe szervezi a bemutatott peres ügyeket – így a hatalmaskodási, birtokvitákkal kapcsolatos, adóügyi, hűtlenségi és fellebbezési eljárásokat –, hanem elemző módon rámutat azokra a sajátosságokra is, amelyek különösen szemléletesen világítják meg a fejedelmi tábla hatáskörét és működését. A bőségesen bemutatott esetanyag alapján világosan kirajzolódik, hogy bár a tábla formálisan jogi fórumként működött, döntései gyakran jelentős politikai súllyal bírtak, és nemritkán szorosan összefonódtak a rendi konfliktusokkal, illetve a fejedelem aktuális hatalmi érdekeivel. A jogi eljárásrend és a politikai racionalitás egyidejű jelenléte a fejezet egyik legfontosabb tanulsága.

A monográfiát záró adattár a kutatás legkézzelfoghatóbb eredménye. A táblai terminusok táblázatos formában összefoglalt

jegyzéke, a táblai személyzet 1556–1600 közötti archontológiája és a fejedelmi ülnökök életrajzi összefoglalói olyan adatokat kínálnak, amelyek a további vizsgálatok számára nélkülözhetetlenek. A táblai személyzet esetében külön tárgyalja a táblai elnököket (*praesidentes sedis judicariae*), az ítélmestereket (*prothonotarii*) és a jogügyigazgatókat (*directores causarum*). A szerző több helyen pontosítja a szakirodalomban eddig ismert adatokat, korábban bizonytalan kronológiai kérdéseket tisztáz, és eddig ismeretlen személyeket azonosít be. Mindezzel a kutatás eddigi legátfogóbb és legmegbízhatóbb adatbázisát nyújtja, ami jelentősen növeli a munka értékét.

A kötetet levéltári és kéziratári forrásjegyzék, a felhasznált irodalom részletes listája, valamint személy- és helynévmutató egészíti ki, amelyek áttekinthetővé teszik a feldolgozott anyagot, és elősegítik a kötet alaposabb tanulmányozását.

Összegzőképpen a kötet legnagyobb érdeme, hogy a bírói szervezet kialakulását folyamatában mutatja be, részletesen ismerteti a bírósági működés anyagi és személyi feltételeit, és a források alapján rekonstruálja a táblai szervezet szerkezetét. A gazdag adattár nem lezárja, hanem éppen megnyitja a további kutatási lehetőségeket, új perspektívákat kínálva a 16. századi erdélyi központi bíráskodás tanulmányozásához. A munka értékét a világos szerkezet, a logikus gondolatvezetés és a szinte tankönyvszerű, tárgyilagos bemutatás emeli, így a könyv a szűkebb szakma és a téma iránt érdeklődő olvasók számára egyaránt használható.

DERZSI JÚLIA

Újabb kutatások Marosvásárhely történetéről és igazságszolgáltatásáról

György Árpád Botond: *A város és igazságszolgáltatása. Marosvásárhely a 17. században.* Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár 2024. (Doktori Dolgozatok 39.) 425 o.

Az Egyetemi Műhely Kiadó és a Bolyai Társaság kiadásában megjelenő *Doktori Dolgozatok* sorozat keretében évente három-négy disszertáció közzétételére kerül sor. A legkülönbözőbb tematikájú dolgozatok között az utóbbi években a történelmi tárgyú értekezések is egyre nagyobb teret nyernek. Ezt az igen öröndetes tendenciát folytatja György Árpád Botondnak *A város és igazságszolgáltatása. Marosvásárhely a 17. században* című kötete, amely a sorozat 39. kiadványaként került az érdeklődők kezébe, 2024 novemberében. A sorozaton belül nem ez az egyetlen kötet, amely egy erdélyi település kora újkori igazságszolgáltatását mutatja be, ugyanis néhány éve jelent meg Derzsi Júliának a *Delict și pedeapsă. Justiție penală în orașele săsești din Transilvania în secolul al XVI-lea* című munkája,¹ amelyet két éve ismertettem a *Historia Urbana* folyóirat hasábjain.² Jelen kötetre visszatérve, a szerzőhöz fűződő több mint egy évtizedes szakmai és baráti kapcsolatomnak köszönhetőn, a „kulisszák mögül” értesültem arról, hogy doktori témaválasztását egy szerencsétlen véletlen is befolyásolta. Miután 2017-ben a Kolozsvári Állami Levéltár

egyik raktáépületének mennyezete beomlott, kutathatatlaná vált a Teleki család irathagyatéka. A témaváltásra kényszerülő György Árpád Botond pedig „szülővárosához nyúlt vissza”, könyvében is kiemelve, hogy az igazságszolgáltatás tevékenysége nyomán olyan mennyiségű forrás maradt fenn, amely lehetővé tette disszertációjának elkészítését.

A *város és igazságszolgáltatása* ismertetését a jól megfogalmazott kutatási kérdésektől indítom, amelyek megfelelő keretszerkezetet biztosítanak a kötetnek, és a témában kevésbé jártas olvasó számára is jól elkülönítik a nagy tematikus egységeket. A szerző többek között arra volt kíváncsi, hogy milyen kapcsolatok voltak a vásárhelyi bírói és esküdt polgári hivatalok között, és milyen módon választották a tisztségviselőket? Mennyi időbe telt, amíg az esküdt polgárok bírónak válhattak? A jegyzők milyen típusú hivatalnokok voltak, illetve mennyire hasonlított a marosvásárhelyi jegyző életpályája a kolozsváriéhoz? Hogyan működött gyakorlatban a bíróság? Nem utolsósorban pedig, hogy mennyire oszlottak meg a feladatok a különböző tisztségviselők között? György

1 | Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár 2022.

2 | Julia Derzsi, *Delict și pedeapsă. Justiție penală în orașele săsești din Transilvania în secolul al XVI-lea*. Cluj-Napoca: Editura Egyetemi Műhely, Societatea Bolyai, 2022, 346 p. *Historia Urbana* 31. évf. 2023. 308–310.

Árpád Botond kiemelte, hogy az adatgyűjtés és a feldolgozás során állandó nehézséget jelentett számára az, hogy az egyes bírói életpályákról igen hiányos ismeretekkel rendelkezünk, illetve a jegyzők hivatalviselésével sem foglalkozott korábban a szakirodalom. A források változatossága és a fennmaradásuk véletlenszerűsége is nehezítette a kutatást, mert gyakran eltérő adatokat közöltek, ami bonyolította a rekonstrukciót. A bírói és jegyzői tisztségek mellett a szerző szűkeségnek találta a többi hivatal leírásának és gyakorlati működésének bemutatását is, nagymértékben segítve ezzel mindazok munkáját, akik a későbbiekben a város történetét kutatják. E munkájával tehát megfelelő alapot biztosított azok számára, akik a jövőben például a városi szolga vagy a városi darabontok szerepkörével szeretnének foglalkozni. Könyvével kettős célt tűzött ki: egyszerre törekedett az intézménytörténet, valamint az igazságszolgáltatás elméleti és gyakorlati vonatkozásainak bemutatására. Emellett a záró alfejezetek esettanulmányokon keresztül mutatják be az igazságszolgáltatás gyakorlatát. Kiemelte, hogy számára a 17. századi Marosvásárhely minél teljesebb és pontosabb megismerése volt a cél, ami a kötetet olvasva is szembetűnik. A feldolgozott levéltári források adatainak újdonságértéke mellett hangsúlyoznunk kell, hogy Marosvásárhellyel kapcsolatosan korábban nem született hasonló feldolgozás.

A könyv szerkezetére térve, a doktori dolgozatok tipikus felépítésével találkozunk. A bevezetőt kutatástörténet és az alkalmazott módszertan, illetve a felhasznált levéltári és elbeszélő források ismertetése követi. A kutatás egyik elsődleges forrása Marosvásárhely 1604-ben vezetni kezdett városkönyve, amely a város statútumait (*Leges seu Decreta*) is tartalmazza. A statútumokat, illetve a városkönyvben olvasható, jelentősebb információk nagy részét Pál-Antal Sándor korábban már publikálta, de a szerző is értékes adatokkal egészíti ki, mint például

a könyv borítójának és papírjának feltételezett származási helye. György Árpád Botond – Kovács András művészettörténész megállapítására hagyatkozva – megjegyzi, hogy a kézirat kötése egy kolozsvári mester műhelyében készülhetett, papírja ugyanakkor sokkal jobb minőségű, mint amelyekre a marosvásárhelyi ítélezési és vallatási jegyzőkönyveket vezették. Vízjele a szerző szerint a karintiai Millstatt Am See papírmalmaira utal, de nem zárható ki a papíros pozsonyi eredete sem. A másik jelentős és gyakran idézett forráscsoport a városi jegyzőkönyvek, amelyek az igazságszolgáltatással kapcsolatos bejegyzéseket, azaz tanúvallatásokat, ítéleteket és hasonló feljegyzéseket tartalmaznak. Ezek lejegyzési módját vizsgálva a szerző jogosan teszi fel a kérdést, hogy vajon egyszerre több, vallomásokat és ítéleteket tartalmazó jegyzőkönyvet is vezettek a jegyzők és az írnokok? A lapok eredeti számozása alapján úgy tűnik, hogy a 17. század elején még egy kötetbe vezették be az ítéleteket, a század közepétől azonban már külön íveket használtak a jegyzők a tanúvallomások, illetőleg a deliberátumok lejegyzésére. Ezeket a későbbi évszázadok során kötötték egybe, és így nyerték el ma ismert formájukat. A kötetből kiderül, hogy a 17. század folyamán minden marosvásárhelyi jegyző saját meggyőződés szerint és nem szigorúan megtartott szabályoknak megfelelően vezette a jegyzőkönyveket, szemben a város statútumait, illetve a polgárok nevét és a különböző birtokokra vonatkozó zálogügyleteket tartalmazó protokollumokkal, mivel utóbbiak hiányos vezetése vagy a dokumentumok sérülése súlyos bonyodalmakat okozhatott a város számára.

A kötet harmadik fejezete Marosvásárhely történetének áttekintése. A szerző bevallása szerint ennek megírását igencsak nehezítette az a sajnálatos tény, hogy a városban az elmúlt két évtizedben végzett régészeti feltárások eredményei nem kerültek közlésre. A téma iránt érdeklődők azonnal

feltehetik a kérdést: hogyan és mikor lett Székelyvásárhelyből Marosvásárhely? A szerző az igazságszolgáltatással kapcsolatos privilégiumok elemzésével vizsgálja, hogyan és miért vált a város egyre szélesebb önkormányzatú településsé Marosszéken belül, majd határait feszegetve, közjogilag miként szakadt ki fokozatosan belőle. Arra a kérdésre, hogy mikor és kitől kaphatta Székelyvásárhely az első kiváltságait, szintén nehéz egyértelmű választ adni. Az írott forrásokban a legkorábbi, városként történő említés 1409-ből származik. A szerző szerint két lehetőség van a rangemelkedés magyarázatára. Vagy a király adott privilégiumot a településnek, vagy pedig egy földesúri mezőváros sajátos formájáról beszélhetünk, amikor a település ura nem egy adott nemesi család, hanem nemesi joggal rendelkező közösség volt. A kötetben több alkalommal is olvasható a szerző véleménye, miszerint a város vezetői kihasználták minden olyan lehetőséget, amikor a központi politika vagy éppen egy helyi erős ember támogatta a székelyektől függetlenedni vágyó törekvéseiket. Ilyen volt ecsedi Bátori István erdélyi vajdasága, Izabella uralkodása és János Zsigmond uralmának kezdete, majd pedig a tizenöt éves háborút követő válságos időszak is. Szerinte elhanyagolhatatlan szempont (a város viszonylagos fejlettsége és anyagi erőforrásai mellett), hogy „jó helyen és jó időben megfelelő emberek vezették a várost, akik felismerték a lehetőségeket [...] nem a székely jogot szerették volna maguk mögött hagyni, sokkal inkább a szék gyámkodását, ami gazdasági és igazságszolgáltatási befolyást jelentett a városok hétköznapijaira”. Mindezeknek köszönhetően, a székelyföldi városok közül Marosvásárhely jutott el az urbanizáció legmagasabb fokára, de mások is (kisebb-nagyobb lemaradással) igyekeztek követni példáját. A hasonló kiváltságok ellenére, mivel nem kaptak szabad királyi rangot, a többi városban a szék és a nemesiség szerepe később ismét dominánssá vált.

A „mikor” kérdésre válaszolva György Árpád Botond hangsúlyozza, hogy az 1616-os oklevél nem eredményezett jelentős változást Marosvásárhely belső ügyeiben, mivel a fejedelem nem új konstitúciót adományozott a városnak, hanem megerősítette az 1604-ben elfogadott statútumot, amely vélhetően a régi, még a középkorból származó szokások továbbfejlesztése lehet. Szintén fontos évszám az 1630. október 20-a, amikor egy rendelettel a várost két részre osztották. A szabad királyi városi rész alatt lényegében a mai várfallal körülkerített területet értették, a külső rész pedig külvárossá vált, ahol a nem nemesi telkeken továbbra is a városi törvények maradtak érvényben. A 17. században a várost negyedekre és fertályokra még nem osztották fel (az csak a 18. században történt meg), hanem a Maros folyásának irányában osztották két részre a települést: „Aloszlásra” és „Feloszlásra”.

Bár a könyv eddig ismertett három fejezete is jelentős, György Árpád Botond kutatásának fontos újdonságait a következő három tematikus egységben olvashatjuk. A negyedik fejezet egy általános képet igyekszik rajzolni arról az intézményrendszerről, amely az igazságszolgáltatást működtette, és a bíróság döntéseit végrehajtotta a kora újkori Marosvásárhelyen. Esetenként a bírákat is bemutatja, akik meghatározó szerepet játszottak a város törvénykezésében, akik a perek vagy a végrehajtás során kimondták a döntő szót, és a legnagyobb befolyással rendelkeztek e téren. A szerző külön mutatja be a belső és külső tanácsot, ezen belül a választott tisztségeket: a tiszteket, a bírókat, az esküdt polgárokat, a szenátorokat/tanácsosokat, a jegyzőket, a városi *director*okat, a malombírókat, a hadnagyokat és erdőbírókat, valamint a fizetett tisztségeket: a város szolgáját, a cirkálókat, a darabontokat és a hóhérokat. A bírók és a jegyzők tevékenységét rövid életrajzokkal igyekszik szemléltetni, s egyidejűleg pótolni a források nyújtotta lehetőségek szerint

e téren jelentkező, korábban már említett hiányosságokat. Esetükben ajánlott az olvasó számára, hogy kézbe vegye Marosvásárhelyi tisztségviselőinek archontológiáját, amelyet a szerző még 2023-ban publikált.³ Ezáltal ugyanis könnyebben áttekinthetővé válik adott személyek hivatalviselési ideje. Az életrajzok esetében apró kritikát is meg kell fogalmaznom. Az egységes sablon alapján áttekintett életutak ama bírók és jegyzők esetében kimondottan érdekesek, akikről elegendő adattal rendelkezett a szerző. Ezzel szemben a kevésbé ismert személyeknél az lesz az olvasó érzése, hogy a fél-egy oldal terjedelmű életrajzvázlatokban ugyanazt az információt már sokadszorra olvassa, csak újabb kontextusba helyezve.

Az ötödik nagy fejezet a marosvásárhelyi bíróság gyakorlati munkáját mutatja be az idézéstől egészen az ítéletek meghozataláig, adott esetekben pedig a kivégzések végrehajtásáig. Mindezt a perrendtartás rekonstrukciója követi. A szerző igyekezett tehát a vádemeléstől egészen az ítélet végrehajtásáig leírni azt a folyamatot, amely során egy marosvásárhelyi polgár mint az eljárás szenvedő alanya vagy éppen igazságát kereső fél a vádemelés lehetséges formáitól eljutott az ítélet végrehajtásáig. György Árpád Botond olyan apró részletekre is igyekezett kitérni, mint a tárgyalások vagy a fogva tartások helyszíne. A fejezet végén három kategóriába sorolva (pénzbüntetés, testi fenytés/erkölcsi megszégyenítés, halálbüntetés) részletezte a különböző büntetési formákat és azok végrehajtását. A törvénykezési és bírósági gyakorlat esetében gyakran találkozott azzal a problémával, hogy az ítéletek íratlan törvényekre hagytakoztak.

A tulajdont érintő ügyekben – az örökösödési ügyekhez hasonlóan – a szóbeli rendelkezések és megállapodások aránya magas volt, ezekről azonban a kutató értelemszerűen nem rendelkezik írott forrással, és csak a szokásjog ismert kitételeire hagyatkozhat.

Az utolsó fejezetben a szerző a bírósági gyakorlatot tekinti át esettanulmányok segítségével. A bűncselekményeket hat kategóriába sorolva (tulajdont érintő esetek; verbális és testi sértések; gyilkosságok; házasságtörés, nemi erőszak és más szexuális kihágások; csecsemőgyilkosságok; boszorkányperek), adott eseteken keresztül mutatja be a város kora újkori bírósági gyakorlatát. Itt utalok arra, hogy a csecsemőgyilkosságokra és boszorkányperekre vonatkozó megállapítások ismertek lehetnek a Marosvásárhelyi története iránt szorosabban érdeklődők számára, azokat ugyanis György Árpád Botond korábban tanulmányok formájában már publikálta.⁴ Egy apró negatívumot itt is meg kell fogalmaznom. A szerző a személyneveket minden esetben a leírt formájukban használja. Emiatt nagyon nehéz követni az olyan perek szövegét, amelyekben számos (ragadványneveivel együtt), három vagy annál több névvel rendelkező személy érintett, a tanúk pedig nem egységes névalakot használnak megnevezésükre (pl. Olajos [Kovács] Litteratus György névváltozatai: Olajos György, György deák, Kovács György deák). Mivel a kötet nem rendelkezik névmutatóval, az olvasó hamar elveszhet a különféle névváltozatok közt, ez ugyanakkor megnehezíti az akár több perben is szereplő személyek azonosítását. Ezek egységesítése a kötet előnyére vált volna.

A perrendtartásról olvasva számos érdekességet tudunk kiemelni a fejezetből. Sok

3 | György Árpád Botond: Marosvásárhelyi archontológiája (1604–1700). *Erdélyi Múzeum* LXXXV. évf. 2023/1. 53–80.

4 | György Árpád Botond: Csecsemőgyilkosságok a 17. századi Marosvásárhelyen. In: *Certamen*. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában. IX. Szerk. Egyed Emese, Pakó László. EME, Kvár 2022. 305–318; uő: Witch Trials in Seventeenth-Century Târgu Mureș. *Studia Historiae Universitatis Babeș-Bolyai* 67. évf. 2022. (külön szám) 27–41; uő: Boszorkányperek a 17. századi Marosvásárhelyen. *Korunk* 33. évf. 2022/7. 69–78.

tanú, talán önmagát is mentve, többször megemlíti: figyelmeztette az alperest, hogy rosszat cselekszik. Létezett egyfajta szolidaritás is a vádlottakkal szemben. Fontos szerepet kapnak a vallomások a hétköznapi, szexuális élet, valamint a gyerekekhez való viszonyulás feltárásában is. A szerző maga is hangsúlyozza, hogy kissé naiv kérdésfelvetés volt részéről az elkövetők motivációjának esetleges vizsgálata. Őt idézve: „... ami véleményem szerint állandó és egyetemes emberi motivációs tényező, azok a szükségletek, legyen az anyagi, testi vagy lelki”. A perek leírása igencsak részletes, és nem fukarkodik az olvasót megmosolyogtató olyan részekben sem, mint a jogtalan adószedés miatt 1630 novemberében elégedetlenkedő Asztalos Jánosné, aki az adókövetőket és utódaikat a következőképpen szidalmazta: „Isten még az a maradékotokat is erre jutassa, és olyan igazán segítse, úgy verje meg, soha meg ne irgalmazzon neki”.⁵

A város és igazságszolgáltatása című kiadvány eredményeit és újdonságait összegezve, mindenekelőtt az emelendő ki, hogy a marosvásárhelyi bíróság működését korábbi ismereteinknél jóval részletesebben tárja fel. Egyidejűleg sikeresen bemutatja több hivatalnak az igazságszolgáltatásban és a város igazgatásában betöltött feladatait. A Marosvásárhely élén álló, kora újkori elit-ről általánosságban megállapítható, hogy a vezető tisztségeket egy viszonylag kis létszámú réteg sajátította ki magának. Ez a réteg pedig megegyezik azok szűk csoportjával, akik a bírói hivatalt viselték, előtte pedig jellemzően esküdt polgárként szerezték meg e tisztség betöltéséhez szükséges tapasztalatot. Fokozatosan lépdelt előre a ranglétrán a legtöbb olyan polgár, aki a bírói székig

eljutott (jegyző – esküdt polgár – bíró). Egyes jegyzők, malombírák, katonai vezetők évtizedeken keresztül esküdt polgárok voltak. Olyan esetekkel is találkozunk, amikor egyesek visszafelé csúsztak az esküdt polgárok sorában. Példaként hozhatjuk fel az 1677-től a bírói tisztséget ötször betöltő Nyíró Szabó István esetét, aki 1666-ban kerül fel először az esküdt polgárok listájára (az utolsó helyen). 1667-ben már a harmadik helyen találjuk (1673-hoz hasonlóan), 1674-ben viszont a negyedik helyre esett vissza. Ennek ellenére, zavaros körülmények között 1673-ban és 1674-ben is kis híján bírónak választották.

Számos esetben átfedések voltak az egyes feladatkörök, mint például a bíró és az esküdt polgárok hatásköre között, miközben a bíró tekintélye ezekben az esetekben sem csorbulhatott. A marosvásárhelyi ismert jegyzők elsősorban olyan városi polgárok voltak, akik a jegyzőséget a város politikai életében betöltött szerepük részének tekintették, és akik tisztségük elnyerésekor már kiterjedt családi kapcsolatokkal és vagyonnal rendelkeztek. Ezzel szemben például Kolozsváron a jegyzőket meghívták a város élére, vagy ismertebb, tanultabb személyek foglalták el a tisztséget. Az elitekről a szegényebb rétegekre térve, a kötet a hóhérokkal kapcsolatban röviden bemutatja a marosvásárhelyi cigányság kora újkori helyzetét is, a kérdés azonban további kutatásra szorul.

Végzőként kijelenthető, hogy a kötet valóban hiánypótló. Elsősorban a szakmabelieknek szól, de utolsó fejezete például jól szolgálja a Marosvásárhely története iránt általánosan érdeklődők igényeit is.

IZSÁN CSABA

5 | Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Levéltára, Adminisztratív és ítélkezési iratok, nr. 261. fol. 223^r.

A 17. századi moldvai katolikus misszió Róma és az újkori délkelet-európai katolikus kisebbségek perspektívájából

Antal Molnár: *Catholic Confessionalization in Early Modern Moldavia. The Synod of Cotnari and the Speculum Ordinis of Bartolomeo Bassetti OFMConv. (1642)*. Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano 2025. 580 o.

„A csángók eseménytelen magyar nép, melynek a ma csak olyan, mint a tegnap: vegetáció: csak egyháztörténete van, mondta sok kutató, az is csak kicsiben az Övé, inkább idegen papjaié” – írta Mikecs László a *Csángók* című kiemelkedő művének utószavában.¹ Molnár Antal itt ismertetett munkája sok tekintetben igazolni látszik Mikecs meglátását, és – a kutatástörténetben első ízben – fel is vázolja azt a bonyolult egyházi struktúrát, hálózatot, amely révén érthetővé válik az is, hogy a katolicizmus moldvai történetének a hiteles megismeréséhez miért szükséges „a nemzeti historiában gondolkodó történetírások keretei”-nek az átlépése.² Az 1642-ben Kutnár (Cotnari, Iași megye) megtartott papi zsinat iratanyagát közreadó, angol nyelvű kötet bevezető tanulmányában Molnár Antal nem a – magyar és a román tudományosságban egyaránt követett – hagyományos (nemzeti) történelemszemlélet keretei között elemzi a helyi katolikus

egyház életében végbement történéseket, hanem az egyetemes egyház szempontjai és érdekei szerint, valamint a Délkelet-Európa térségében működtetett missziós rendszeren belül. A nemzetközi tudományosságban is egyedülálló kötethez Erdő Péter bíboros, prímás írt ajánló előszót.

A római/vatikáni levéltári forrásokra alapozott kutatásokban és Molnár Antal e sorba illeszkedő művében olvashatók alapján eseménytelennek aligha mondhatjuk a moldvai katolikusok történelmét, annak ellenére sem, hogy az egyszerű nép valóban sokkal inkább elszenvédője, semmint alakítója volt saját történelmének. A moldvai katolikus egyház története éppen annyira viharos, szövevényes és bonyolult, mint a trónviszályokkal küzdő, kozák és török dúlásoktól megtépázott Vajdaság története. Mindezt nemcsak a szűk történelmi kutatások, de nyelvészeti vizsgálatok is megerősítik.³ A recenzió kereteit messze meghaladja

1 | Bolyai Akadémia, Bp. 1941. 322.

2 | Tóth István György: Missziók és misszionáriusok a moldvai csángók között a 17. században. *Kisebbségkutatás* 13. évf. 2004/1. 86–93. 88.

3 | Lásd pl. Trunki Péter: A moldvai Forrófalva és környéke családnevei a 17–18. században. *Névtani Értesítő* 2011/33. 59–70.

Iancu Laura (1978) – néprajzkutató, tudományos főmunkatárs, ELTE HTK Néprajztudományi Kutatóintézet, Budapest, iancu.laura@htk.elte.hu

<https://doi.org/10.36373/em-2026-1-13>

a népcsoport történetének a vázlatos áttekintése, de még a kötetben tárgyalt 17. század egyháztörténeti eseményeinek a tételes összefoglalása is. Utóbbira azért sem vállalkozhatunk, mert a szerző által részletesen felvázolt és bemutatott „balkáni missziós szerkezet” és moldvai „ágának” a teljes értékű megértése szempontjából minden egyes szereplő, esemény és momentum jelentőséggel bír.⁴ Az alábbiakban a kotnári gyűlés idején fennálló egyházi struktúrákat, az egyház képviselőit (párhuzamosan) működő missziós csoportokat, valamint a gyűlés előzményeit és lelkipásztori okait megvilágító körülményeket vázoljuk fel röviden a kötet bevezetőjében foglaltak szerint.

A 17. században a fennálló krízisek hatására a moldvai katolikusok száma megcsappant, becslések szerint 2800 és 5800 között mozgott.⁵ A tárgyalt korszakban Moldva a lengyel egyházszervezet és a kelet-európai, illetve balkáni missziós struktúrák határvidékét képezte, ahol a katolikus egyház négy intézménye bírt valamiféle érintettséggel és/vagy érdekeltséggel. 1. Bár a magyar egyház (formálisan) nem volt jelen a területen, az Erdélyből rendszeresen érkező magyar utánpótlás révén a katolikusok nagy többséget alkottak, és jelenlétükkel a magyar egyházi hagyományt képviselték. 2. Egyházi jogi értelemben a területen élő katolikusok a 15. századtól a lengyelországi Lviv érsekséghez tartoztak, ám a lengyel klérus képviselői rendszerint a jövedelmek összegűjtése céljából és idejére érkeztek és tartózkodtak Moldvában, lelkipásztori munkát nem végeztek. A területen jelen voltak 3. a bolgár obszerváns és 4. az olasz konventuális ferences misszió papjai is, akik a nyelvi és egyéb akadályok miatt kétséges színvonalú

vagy mélységű lelkipásztori tevékenységükkel végül is hozzájárultak a katolikus hit, vallás és egyház fennmaradásához. A 17. század a szerzett privilégiumaihoz ragaszkodó lengyel és a Róma támogatását élvező misszió között fennálló feszültségben telt, aminek a kárát a hívek szenvedték meg, akik körében egyedül az anyanyelvű kántorok (deákok) végeztek tényleges vallási szolgálatot. Molnár Antal áttekintéséből világosan kirajzolódik az, hogy az intézmények és hálózatok egymás mellett élése és egymásra épülése „az egyházi joghatóságok teljes összekuszálódásá”-hoz vezetett. Ugyanezen körülményeket jellemezve Benda Kálmán úgy fogalmazott, a 17. századra „a moldvai katolikus egyház szinte szétzüllött”.⁶

A katolicizmus moldvai jelenléte azonban Róma számára kardinális kérdés volt, hiszen ebben az időszakban az oszmán uralom alatt álló államok közül (Oroszország mellett) egyedül a két román vajdaság maradt meg többé-kevésbé autonóm ortodox államnak. Moldva kiemelt szerepét mutatja az is, hogy az 1622-ben alapított Sacra Congregazione de Propaganda Fide az első misszióját (*missio primogenita*) itt alapította meg (1623), jelentős mértékben támaszkodva a balkáni misszió keretében már az 1580-as évektől feltérképezett helyszíni ismeretekre és tapasztalatokra. Bár a misszióban fennálló 12 plébánián egyszerre általában 2–4–6 lelkipásztor tartózkodott, Róma – a lengyel egyháztól való függetlenedés céljából – a missziós hierarchiát kívánta kiépíteni és a területet a miszionáriusokra bízni. A kötetben vázoltak tanulsága szerint a Róma által delegált papok egyházpolitikai szerepe és küldetése a korábban tételezetttnél sokkal meghatározóbb volt, sőt, kis túlzással azt is mondhatjuk,

4 | Öröndetes, hogy 2025 végén a kötet bevezető tanulmánya magyar nyelven is megjelent: Molnár Antal: *A moldvai magyarság felekezeti kultúrák választóján*. A kotnári zsinat (1642) és a katolikus reform kezdetei a kora újkori Moldvában. Szent István Társulat, Bp. 2025.

5 | Benda Kálmán: A moldvai magyarok (csángók) a XVI–XVII. században. *Magyar Tudomány* 95. évf. 1988/7–8. 535–551. (A továbbiakban Benda: A moldvai magyarok) 542.

6 | Uo. 550.

hogy a lelkipásztori szempontok, ha nem is egészen mellékesek, mindenképpen sokadrangúak voltak az uniós célkitűzésekhez képest – amely eszmét ekkor a Propaganda Fide és misszionáriusai képviselték a legerőteljesebben. Mindazonáltal úgy tűnik, a területen megforduló lelkipásztorok szükségét látták a katolikus restaurációnak. A restauráció megvalósítását az egyház helyi képviselői más-más módon képzelték el. A lengyel elgondolások szerint a katolikus egyház újjászervezését a lengyel domonkos püspöki vikárius irányítása alatt magyar nyelvtudással rendelkező papokra kell bízni. Az obszerváns (bosnyák) ferencesek a balkáni missziós hierarchia északkeleti expanziója keretében kívánták ugyanezt a feladatot elvégezni. Az olasz konventuális ferences misszió végül a helyi egyházi intézmények létesítésében, az uralkodó támogatásával működő „sajátos ortodox-katolikus államegyházi modell” létrehozásával kívánta újjászervezni a helyi katolikus egyházat, amelyet a létesítendő missziós prefektúra és püspökség irányít. Ahogyan a későbbiekben látni fogjuk, végül a megerősödő olasz ferences misszió kapott lehetőséget arra, hogy a katolikus konfesszió restaurációját előkészítse.

A 17. században egy, ortodox és katolikus területeken egyaránt kibontakozó „zsinati mozgalom” létének vagyunk a tanúi. A mozgalomban érintett egyházak és események részletes ismertetése jól mutatja azt, hogy Molnár Antal műve kiemelkedik a nemzeti kereteken belül művelt történelemszemléletből, hiszen a szerző az európai kereszténység délkeleti történetének egészét érintve tárgyalja a moldvai katolikus egyházban zajló eseményeket. Vélhetően a zsinati mozgalom hatásától nem független az, hogy maga Vasile Lupu vajda (1634–1653) kezdeményezte Rómánál az országa területén vegetáló katolikus egyház újjászervezését. A vajda kérését/levelét a misszióban tartózkodó Benedetto Emanuele Remondi da Milano juttatta el Rómába, Róma pedig Remondit bízta meg a

feladat elvégzésével. Bár a Kongregáció ezt a közeledést is a nagy (Kelet-Nyugat) uniós ügyének az előmozdítására kívánta fordítani, határozott lépéseket tett a moldvai katolikus egyház intézményesülése irányában is. 1640. szeptember 28-án az évtizedek óta terjeszkedő balkáni misszió megerősítésében élen járó Petár Bogdan Bakševet nevezte ki Moldva apostoli vikáriusának. Moldva ezzel kikerült a lengyel egyház szorításából, és Róma irányítása alá esett. Remondi és az általa kiválasztott Simone Appoloni da Veglia és Bartolomeo Bassetti pedig hozzáfogtak a katolikus restauráció körülményeinek a megeremtéséhez. A kotnári papi gyűlés főszereplője, Bassetti, 1640. március 4-én érkezett meg Moldvába, és csatlakozott az apostoli vizitációját éppen bonyolító Petár Bogdan Bakševhez. A vizitáció (1641. szept.–okt.) során szerzett tapasztalatait megfogalmazó jelentése Bassetti hároméves moldvai munkásságának kiemelkedő alkotása. A források szerint Bassetti kapcsolatban állt az ortodox egyház legképzettebb és legkiemelkedőbb görög és rutén képviselőivel is. Inkvizíciós múltja és tapasztalatai révén jó ismerője volt a hit és erkölcs terén fennálló eltéréseknek, amikor pedig Bakšev a vikáriusának nevezte ki, már az egyházi visszaélésekkel szemben is joghatósággal lépett fel. A teológiában járatos klérus a magyar, lengyel, balkáni és római misszió és egyház-szervezet periferiáján álló moldvai (német és magyar) katolikusokat „műveletlennek”, „babonásnak”, „kuruzslásokkal” foglalkozóknak, és eretnekségben tévelygőknek találta. A trienti zsinat szellemiségét meghonosítani készülő Bassettinak és paptársainak nem kevesebb, mint a katolikus vallás komplex (intézmény, liturgia, tanítás) megújítására kellett vállalkoznia. Az általános restauráció leglényegesebb feladatai között Bassetti az egyházfegyelem és a liturgia terén tapasztalt rendellenességek megszüntetését tartotta.

A zsinat (synusia, gyűlés) történetét Molnár Antal a *Speculum Ordinis* záró fejezetében

található jegyzőkönyv, valamint az esemény kapcsán keletkezett, a kötetben szintén közreadott források (levelek) adatai alapján rekonstruálta. Miután néhány klérustársa ellenállását leküzdte, és a vajda jóváhagyását megszerezte, Bartolomeo Bassetti 1642 novemberére, Kotnárra papi gyűlést hívott össze. Miért Kotnár? – merül fel a kérdés, hiszen ebben az időszakban a helyi katolicizmus központja – a lengyel Jan Zamoyski püspök által uralt – Bákó volt. 1641-ben Bákóban 520 katolikus élt, valamennyien magyarok, s bár saját pappal és nagy, kőből épült templommal rendelkeztek, javaiktól és ingóságaiktól kifosztottan éltek, a kolostoruk birtokait pedig a görögkeleti szerzetesek használták. Kotnáron 494 (szász és magyar) katolikus élt; itt találjuk a tartomány legszebb templomát, ugyanitt készült az ország legjobb bora. Vélelmezhetjük, hogy a misszionáriusok az itt működő egyházközséget (kiemelkedően) jól szervezettnek találták, ráadásul a német és magyar katolikus többsége az ország hivatalos nyelvét (vlah) is beszélte, és nem utolsósorban magyar és latin nyelvű iskolát tartottak fenn, stb.⁷ A kritikus körülmények között vergődő Bákótól elég távol, de a vajdaság fővárosához elég közel fekvő Kotnár tehát alkalmas helyszínnek bizonyult a katolikus restauráció körülményeinek a kidolgozásához. A gyűlésen résztvevők 1642. november elején érkeztek meg a helyszínre. A kotnári templomban megrendezett tanácskozás két napig tartott, tizenhét településről érkezett tizenhat fő részvételével (misszionáriusok, plébánosok, templomigazgatók, tanítók, kántorok, egyházfiak). A gyűlés jegyzője a Pozsony megyéből származó Bellinus Pál volt, aki – vélhetően a hasonló ügyben és céllal megtartott győri zsinat tapasztalataira alapozva – elérte azt, hogy a helyi/moldvai kánonjogi és liturgikus dokumentum összeállítása során

a gyűlés az esztergomi zsinati törvények és rituálék anyagát használja fel.

A *Speculum Ordinis*, vagyis a kotnári papi gyűlésen hozott zsinati határozatok fő forrását Molnár Antal a *Rituale Romanumban* (V. Pál, 1614), valamint a Pázmány Péter által 1625-ben Pozsonyban kiadott esztergomi szertartáskönyvben, a *Rituale Strigoniensében* jelöli meg. Utóbbi minden bizonnyal Bellinus Pál révén jutott el Moldvába. A gyűlés emellett a nagyszombati zsinatnak (1611) az esztergomi rituálé függelékében is olvasható dokumentumaira is támaszkodott, például a szentségek kiszolgálásán használt formulákat innen vette át. A római és a magyar liturgikus hagyomány mellett a rituálé két lengyel egyházi liturgikus úzust, áldást is tartalmaz. A gyűlésen megalkotott és elfogadott rituálé tehát a római és az esztergomi rituálé egyesítéséből, és a magyar egyházi törvényhozás egyes elemeinek az átvételéből állt össze, végső formába öntése pedig a helyi egyházi élethez és szükségletekhez igazítva történt meg. A helyi körülményekhez való alkalmazkodás fontosságát a szerző számos – vallástörténeti és néprajzi szempontból rendkívül értékes – konkrét példa részletes elemzésével támasztja alá. A helyi igényekhez való közeledést kell látnunk abban is, hogy a *Rituale Romanum* és a *Speculum Ordinis* liturgikus szövegei között több eltérés is fennáll, azaz Bassetti néhány szertartás esetében más liturgikus szövegeket illesztett be. Ugyanezt a szándékot erősíti az áldásokat tartalmazó, rendkívül eredeti és sajátosan szerkesztett szövegegység is. Teológiai, kateketikai, lelkipásztori szempontok érvényesülése mutatkozik a népnyelvű (román, német, magyar) betétek szerepeltetésében is. A rituálé utolsó egységében megjelenő népének (töredékek) felvételével az alkotók feltehetően követték a 16. század végétől kibontakozó gyakorlatot, ahol azt látjuk, hogy a prédikációk, imakönyvek,

7 | Uo. 550.

meditációs művek végén megjelennek az énekek is. A krédótöredéket és a Luther Mártonhoz köthető karácsonyi éneket minden bizonnyal Bellinus választotta ki Székelyföldről hozott kéziratokból, legalábbis mindkét szöveget megtaláljuk a nyomtatott énekeskönyvekben (Petri András 1630–31; Kájoni János 1676). Az így létrehozott új úzus kapcsán Molnár Antal a következőképp fogalmaz: „... túlzás nélkül állíthatjuk, hogy ezzel az alkotómunkával a moldvai rituálé szerzői szinte a *Rituale Strigoniense* összeállítóival kerültek egy szintre, hiszen, amiként Pázmány és munkatársai az új római és régi esztergomi szertartásrend egyesítésével teremtettki meg az új esztergomi rituálét, úgy hozta létre Bassetti és Bellinus a római és az esztergomi, sőt kisebb mértékben a lengyel rituálék kreatív szintéziséből, a helyi lelkipásztori valóságra folyamatosan figyelve a moldvai rituálét” (148. o.).

A kötet második egységében közreadott forrástár első nagyobb részét a gyűlés előkészületét és körülményeit megvilágító források (185–336. o.), a második egységét a zsinati dokumentumok alkotják (kritikai kiadás: 337–423. o.; faximile: 461–517. o.). Utóbbi, azaz a *Speculum Ordinis* a következő tételekből épül fel: 1. a kötet tartalmát hitelesítő Appoloni, Bassetti és Remondi aláírásával ellátott záradék; 2. a liturgikus és az egyházfegyelmi szabályozást tartalmazó dekrétumok (40 db); 3. a liturgikus rész három tétele (*De ritibus sacramentorum*, *De benedictionibus*, *De proceSSIONibus*); 4. a zsinat történetét bemutató akták (előkészületek, tárgyalások, a Kongregáció irányába megfogalmazott kérések); 5. függelék (egy ádventi és egy karácsonyi magyar nyelvű ének/vers). A felhasználó és a megalkotott rituálék szövegeinek az összehasonlítása révén a szerző részletesen ismerteti a kotnári rituálé sajátosságait, és rámutat az eredeti forrásoktól való eltérésekre. Az áttekintés alapján kiderül, hogy a negyven dokumentum fele önálló, azaz a gyűlésen meghozott

(saját) jogszabály. A forrás egyik rendkívüli értéke a keresztesítés és a házassági szertartás szövegeibe illesztett román nyelvű sorok (dialógus), amelyek minden bizonnyal a legkorábbi, latin írással lejegyzett román nyelvemlékek. A szerző szerint a moldvai egyház szabályozását célzó dokumentum európai összevetésben is kiemelkedő színvonalú alkotás. A klérus és a laikusok vallási életének majd minden területét érintő visszaélések és visszaállások megszüntetését, a népi valláshosszág „megtisztítását” célzó szabályokban fellelhető adatok néprajzi és vallástörténeti értéke aligha felbecsülhető. A *Speculum Ordinis* adatai tükrében nemcsak a moldvai katolikus egyház 17. századi történetének az újrafogalmazása válik szükségessé, de a korabeli egyházi struktúrák és hálózatok működéséről, a hitélet körülményeiről, a kántorok/diakok szerepéről, a katolikus identitásról korábban állítottak is újragondolás tárgyát kell, hogy képezzék.

A *Speculum Ordinis* címlapján foglaltak szerint az anyag összeállítása november 16-án zárult le, az iratlezáró dokumentum pedig november 19-én készült el Jászvásáron. A határozatokat, jegyzőkönyvet és rituálét tartalmazó zsinati könyv összeállítását a zsinat Bellinus Pálra bízta. Az elkészült művet Bartolomeo Bassetti révén juttatták el Rómába, aki azonban csak fél évvel később, 1643 júniusában indult útnak. A zsinati dokumentumok és beadványok értékelését a kongregáció titkára, Francesco Ingoli végezte el. Ingoli a legsürgetőbb teendők közül az iskola alapítását és a lelkipásztori szolgálatok biztosítását tartotta, a feladatok elvégzését az időközben megerősödött balkáni obszerváns ferencesekre bízta, akiknek vezetője a moldvai egyháztörténetből jól ismert Marko Bandulović (Bandinus) marcianapolisi érsek volt. Ezzel – bár hasonló körülmények és állapotok közepette – a moldvai katolikus egyházban új fejezet veszi kezdetét, hiszen Bandulović főpásztori kinevezése és az általa képviselt koncepció

annullálta Bassetti konfesszionalizációs programját. Ahogyan a szerző fogalmazott: Bassettivel „együtt a moldvai katolicizmus megújulásának egy kivételes lehetősége is sirba szállt”.

Bár a *Speculum Ordinis*nak „minden esélye meg lett volna arra, hogy [...] a tartomány katolikus konfesszionalizációjának alkotmányává váljon”, az iratnak Rómában nyoma veszett, nyilvános megjelenésére pedig 380 évvel később, Molnár Antal munkájának köszönhetően kerülhetett sor.

A 110 oldal terjedelmű *Speculum Ordinis* eredeti példánya nem ismert, xeroxmásolatát a Népek Evangelizációjának Kongregációjában dolgozó Eördögh István levéltáros juttatta el Benda Kálmánnak 1989 végén. Benda ekkor már lezárta a vatikáni levéltári forrásokat közreadó kétkötetes művének az összeállítását,⁸ így a *Speculum Ordinis* nem került be az okmánytár iratai közé. Benda és a források feldolgozásában részt vevő Kenéz Győző halála után a dokumentum Tóth István György birtokába került. A Tóth-hagyatékban megmaradt másolatra Molnár Antal bukkan rá 2021. december 15-én. A napvilágot látott kötetben a korszak egyházi intézményhálózatát illusztráló térképek mellett hely- és névmutató, valamint gazdag bibliográfia is helyet kap. A forráskiadás elveit ismertető fejezetben a szerző részletes tájékoztatást ad az irat kritikai kiadásának az alapelveiről.

Mi változott a kotnári gyűlés után? Húsz évvel az események után készült egyházi jelentés (Petrus Parčevic, 1670), és az ugyanebben az időben, a Szabófalván élő katolikusok által jegyzett levélben (1671) foglaltak értelmében a katolikusok vallási életében semmi nem változott. Molnár Antal szerint a konfesszionalizációs kísérlet legnagyobb hozadéka az volt, hogy a Propaganda Fide Kongregáció figyelmét felhívta a restauráció

szükségességére, amihez a helyi igények szerint összeállított rituálét mint bizonyítékot és alapot nyújtottak be. Bár a zsinat alapos munkát végzett, és konkrét tervet készített elő, a területre érkező misszionáriusok munkássága nyomán az óhajtott restauráció nem valósult meg. A történelem és az események nyertese azonban hosszú távon (mégiscsak) Róma volt, hiszen a mégoly műveletlen katolikusok beolvadása (az ortodoxiába) elmaradt, a misszionáriusok kitartó jelenlétéből pedig a 19. század végére a (román) nemzeti katolikus egyház is megszületett.

Molnár Antal művére úgy kell tekintenünk, mint történelemértelmezésünk korszakhatárára, hiszen az események értelmezését szolgáló egyházpolitikai (Benda megfogalmazásában: „nagypolitikai”⁹) keret megalkotásával az etnikum történetének az értelmezését is új szintre emelte, és új perspektívából világította meg. Ebben a perspektívában azt látjuk, hogy a moldvai katolikus népesség genezise, a társadalom struktúrája, az etnikumok története és az asszimiláció körülményei a balkáni katolicizmus történetének a világát tükrözik. A politikai és diplomáciai szempontból az oszmán fővároshoz szorosan kapcsolódó moldvai és havasalföldi misszió azonban valamelyest ki is emelkedik a tágabb balkáni keretből, hiszen – ahogyan azt Molnár Antal részletesen bemutatta – Róma uniós törekvéseinek a szándékaiban kulcsfontosságú területeknek minősültek. A kora újkori délkelet-európai katolikus kisebbségek perspektívájából szemlélt történet egészen más, mint amit a – nemzeti szempontú – történelemírásban megszoktunk. Mindazonáltal, bár a magyar egyház a 15. század végétől nincs jelen Moldvában, a nemzeti jelenlét éreztetve hatását, hiszen míg a balkáni kisebbségek közül nem egy igen korán átesett a nyelvváltáson, az Erdélyből érkező rendszeres,

8 | *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706. I–II.* Magyarságkutató Intézet, Bp. 1989.

9 | Benda: *A moldvai magyarok* 548.

időnként tömeges magyar kivándorlás hatására a magyarság (teljes) beolvadása nem következett be, annak ellenére sem, hogy a 19. századtól a katolicizmus már nem a magyar identitás támogatója, hanem az asszimiláció közege és egyik eszköze. Bassetti konfesszionalizációs kísérletének a kudarcából – és számos további esetből is – igazolva látjuk a bevezetőben idézett Mikecs László állítását, miszerint a moldvai katolikusok történelme az egyházon belüli érdekellentétek és harcok mentén alakult, és a távolról, illetve a formai keretekre/jelenlétre fókuszáló stratégiában a hívek vallási, lelkipásztori szükségleteire nem jutott figyelem. A kötetben vázolt történelmi láttelet e sorok írója számára azt tanúsítja, hogy bár az egyház intézményes fennmaradása elképzelhetetlen a missziós klérus fizikai jelenléte és aktivitása nélkül, a katolikus közösségek megszilárdulása az anyanyelvű laikus tanítók és kántorok tevékenysége, valamint a területen kibontakozott, az életvilág egészét lefedő vallásos népi kultúra révén valósult meg. A kotnári zsinati dokumentum is arról tanúskodik, hogy a papság lényegesnek tartotta azt, hogy a helyi rituálét a magyar egyházi hagyományhoz kapcsolva alkossa meg, ám ezek a körülmények épphogy nem a nemzeti történetírás, hanem az egyházi térvesztés szempontjából meghatározóak. Benda Kálmán számos példával igazolta azt,

hogy az egyházi szervezet és az anyanyelvű hitélet együttesen alkotta a „megtartó” közeget, és ennek az egységnek a megszűnése általában felekezetváltáshoz vezetett.¹⁰ Mindazonáltal Molnár Antal meggyőző érvekkel igazolta azt, hogy a 19. század előtti egyházi intézkedések kapcsán tudatos és szándékolt etnikai, nemzeti identitásrombolásról nem beszélhetünk. Meggyőzően igazolta azt is, hogy a kutatások során feltárt források között nem találunk olyat, amely alátámasztaná azt a román tézist, mely szerint a katolikusok elmagyarosított vagy elmagyarosodó románok. Csak egyetérteni tudunk a szerző azon végkövetkeztetésével is, hogy a történelmi folyamatok elkerülhetetlenek voltak, ebből adódóan a különféle etnikai és nemzeti identitások megteremtéséhez (immáron) nem szükséges a múlt meghamisítása.

A moldvai katolikusok (magyarok) történelméről szóló munkák között Molnár Antal nemzetközi perspektívában írott műve mérföldkő, de ugyanilyen jelentőségű a regionális történelemszemlélet képviselésében, a szemlélet fontosságának a tudatosításában is, ezért a szerzővel együtt mi is reményünket fejezzük ki arra vonatkozóan, hogy műve egyszersmind a román–magyar megbékélés terén is hasznosítható szerepet tölthet be.

IANCU LAURA

10 | Uo. 546.

Sógazdálkodás az Apafi-korszakban

Bakk Antal Pál: *A kőso bányászata és kereskedelme az Erdélyi Fejedelemségben I. Apafi Mihály uralkodása idején*. Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár 2024. (Doktori Dolgozatok 40.) 374 o.

I. Apafi Mihály uralkodásának időszaka (1661–1690) kétségtelenül az Erdélyi Fejedelemség egyik legkevésbé ismert periódusa. Az erdélyi sógazdálkodás, vagyis a kősobányászat és -kereskedelem kutatásának ugyanakkor az Apafi-korszakra vonatkozóan is komoly előzményei vannak, gondolok itt elsősorban Kulcsár Árpád és Wolf Rudolf munkáira.¹ Ezek sorába illeszkedik Bakk Antal Pál doktori disszertációjára épülő, 2024-ben a kolozsvári Egyetemi Műhely Kiadó *Doktori Dolgozatok* sorozatában megjelent *A kőso bányászata és kereskedelme az Erdélyi Fejedelemségben I. Apafi Mihály uralkodása idején* című monográfiája.

A szerző célkitűzése az Apafi-korszak belső-erdélyi és sóvidéki kősobányászatának és a sóval való kereskedelem sajátosságainak átfogó elemzése, beleértve a központi irányítás sógazdálkodással kapcsolatos elképzeléseinek ismertetését, a korabeli sóbérleti rendszer bemutatását, valamint a sóbányászatot és -kereskedelmet működtető tisztviselők tevékenységének vizsgálatát.

Bakk Antal Pál bevezetesként áttekintést ad a kutatás számára viszonylag nagy

számban rendelkezésre álló, erdélyi sógazdálkodás témájában írt szakirodalomról és kiadott forrásokról, emellett röviden ismerteti a kutatáshoz használt primer forrásanyagot.

Az *I. Apafi Mihály és a korszak sóügye* című fejezetet a szerző azzal indítja, hogy míg a só kitermelése a középkortól uralkodói monopólium volt, addig a vele való kereskedelem érthető módon nem tartozott a fejedelmi felségjogok sorába. Ezáltal ugyanis a kőso után is harmincad járt a kincstár számára, következőképpen a vámbevétel is gyarapította a fiskális jövedelmeket. Kiemeli, hogy a só, mint rövid idő alatt készpénzre váltható és bőségesen rendelkezésre álló nyersanyag, évszázadok óta komoly gazdasági hasznót jelentett Erdély számára. Ez a jövedelemforrás az Apafi-korszakban kulcsfontosságú volt a második nagy uralmi válság következményeként a Porta irányába több mint kétszeresére, azaz 80 000 tallerra megemelt éves adó előteremtése és a fejedelmi udvartartás fenntartása céljából egyaránt.

Habár a szerző néhány oldalon keresztül foglalkozik az I. Apafi Mihály uralkodását

1 | Példaként lásd erre: Kulcsár Árpád: Sóbányászat és sókereskedelem Erdélyben I. Apafi Mihály uralkodása idején. *Századok* 125. évf. 1991/5–6. 415–448; Wolf Rudolf: Az erdélyi sóügyek az Apafi-korszak végén. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. EME, Kvár 1996. 471–489.

megelőző és fejedelemsége idején bekövetkezett változásokkal, és munkája további tematikai egységeiben is röviden utal ezekre (164, 235. o.), véleményem szerint érdemes lett volna ezzel kezdeni a kötetet, és akár egy egész fejezetet szentelni a korszak „általános” és gazdasági, ezzel összefüggésben társadalmi szempontú átfogó bemutatásának, amely nagyban segítette volna a sógazdálkodás kérdéseinek a megértését is. Nem osztom a szerző véleményét abban, hogy az Apafi-korszak „egy közel három évtizedes, viszonylag stabil bel- és külpolitikai időszakot foglal magába” (10. o.). Elég, ha csak Zólyomi Miklós 1667-ben történő Portára szökésére és a fejedelmi trónra közel másfél évtizedig történő aspirálására vagy a Béli Pál nevével fémjelzett összeesküvésre (1678) gondolunk.² Mindezek mellett az Apafi-kormányzatnak napi szinten számolni kellett a török térségbeli terjeszkedésével, miután Várad elesett (1660), és létrejött a váradi vilájet, amely már önmagában óriási veszteséget jelentett, egyúttal folyamatos nyomás alatt tartotta az erdélyi vezetést. Az Erdélyi Fejedelemség közel egynegyede oszmán hódoltság alá került, gazdasági bevételei ezzel értelemszerűen jelentősen csökkentek, kereskedelmi hálózata átrendeződött, a társadalom számottevő része több irányba kényszerült adózni, óriási volt a készpénzhiány. Emellett az oszmán katonaság a teljes korszakban saját adózó területeinek bővítésére törekedett, természetesen a fejedelemség rovására – ahogyan Bakk Antal Pál is felhívja rá a figyelmet –, a belső-erdélyi

sóbányák, mindenekelőtt Dés működését is veszélyeztetve. Részben társadalom-, részben gazdaságtörténeti szempontból fontos kiemelni, hogy az Apafi-korszakot megelőző időszakban és annak első hónapjaiban zajló hadakozás, a török-tatár betörések óriási népességvesztést eredményeztek az Erdélyi Fejedelemségben, a háborúk a gazdasági „szakemberek” is megtizedelték. Mindez a gazdasági igazgatás teljes újjá- és átszervezését kívánta, a korszak első évtizedében a kormányzat még „munkába tudta állítani” a Partiumból és a hódoltsági peremterületről az oszmán terjeszkedés miatt megélhetésüket veszített és menekülni kényszerült, a szaktudásukat és kisebb gazdasági tisztviselőkben szerzett tapasztalatukat megélhetésre váltó réteget.³ A bel- és külpolitika folyamatos és egyre fokozódó instabilitása miatt azonban a korszak második évtizedétől egyre fontosabbá vált a biztos, egyösszegű és azonnali jövedelem előteremtése az állam számára. Az említett változások és nehézségek részletes bemutatása révén, véleményem szerint, egyértelműbb következtetéseket lehetett volna megfogalmazni a szerző által – főleg Kulcsár Árpád kutatásai nyomán – részletekbe menően ismertetett belső-erdélyi sóbányák és sókikötők 1671-től való bérbeadásának okairól és benne a „görög” kereskedők és részben a fejedelmi tanácsurak szerepéről is. Ennek megerősítésére vagy cáfolatára alapkutatások elvégzésére lenne szükség, és ezt követően feltárni a bérleti rendszert megelőző évtized

2 | Deák Farkas: *Uzoni Béli Pál, 1621–1679*. Méhner Vilmos, Bp. 1887; A Zólyomi Miklós-ügy kirobbanására a teljesség igénye nélkül lásd *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. XIV. (1664–1669). Szerk. Szilágyi Sándor. MTA, Bp. 1889. 270–274.

3 | R. Várkonyi Ágnes: Az önálló Erdélyi Fejedelemség utolsó évtizedei (1661–1690). In: *Erdély története*. II. 1606-tól 1830-ig. Főszerk. Köpeczi Béla. Akadémiai, Bp. 1986. 810–811; Szalai Ágnes: Adalékok az erdélyi-oszmán-török kondomínium Apafi-kori történetéhez (1661–1685). In: „Az Várad dolga legnagyobb...” *Várad és partiumi nemesek, katonák és tisztviselők a kora újkorban*. Szerk. Oborni Teréz, Rácz Balázs Viktor. Nagyvárad 2021. 237–285. A partiumi „szakemberek” alkalmazására kiváló példa az erdélyi gazdaságot 1664–1667 között vezető Udvarhelyi György fejedelmi *praefectus* és egyes alatta szolgáló gazdasági tisztviselők is. Lásd erre: Szalai Ágnes: Udvarhelyi György prefektusi működése. In: *Fejedelmi prefektusok Erdélyben. Források a kora újkori Erdély igazgatástörténetéhez*. Bevezető tanulmánnyal közli Mátyás-Rausch Petra, Szalai Ágnes. MTA BTK TTI, Bp. 2021. 133–165.

sógazdálkodásának hatékonyságát is, vagyis 1671-ig a sógazdálkodást kézben tartó Alvinczi István sóügyi *inspector* működését és az irányítása alá tartozó tisztségviselők tevékenységét, amelyre a rendelkezésre álló források lehetőséget is adnak, még ha azok, való igaz, nagyon szórton maradtak is fenn.

A szerző a második nagyobb egységben egy technikátörténeti áttekintést ad a sóbányászatról, bemutatva a sófőzés, a belső-erdélyi sóbányákban jellemző felszín alatti és a Székelyföldön alkalmazott felszíni kősókitermelés sajátosságait. Az olvasó képet kap a mélyművelésű bányák létesítéséről a próbalyuk kialakításától kezdve a gárgyázat, vagyis a bányatér és a benne dolgozó sóvágók védelmét szolgáló „ácsszerkezet” létrehozásán át a vízbeszivárgás elleni védelemig. A szerző behatóan ismerteti a sóaknák technikai, biztonsági és termelői szempontból szükséges feltételeit is: két- vagy háromtörkű (lajtörzs és köteles) aknák kialakítása, a nagy mennyiségű ásvány felszínre hozásához megfelelő kenderkötéllel felszerelt és lovak által működtetett felvonószerkezet (gépely) készítése, vízelvezető (istoly, stolla) árkok létrehozása. Emellett kitér a sókitermelés nehézségeire, mint például a kolozsi akna aknátalprededésének következményeire, valamint a sóvágók embert próbáló tevékenységének bemutatására. Utal továbbá a kitermelést akadályozó tényezőkre, a talajvíz okozta nehézségek mellett a millye, azaz a porsó aknában történő felhalmozódására. Apanfi-kori források hiányában, főleg kései, 18–19. századi párhuzamok alapján a kősó felszínre hozatalának mennyiségére is következtet. Arra a megállapításra jut, hogy a gépely segítségével hozzávetőlegesen 16–17 darab, egyenként 27 kilogrammos/60 fontos sókockát tudtak egyidejűleg felvontatni. Emellett kísérletet tesz a kolozsi sókamara napi kitermelési mennyiségének meghatározására is.

A kősó megfelelő raktározásának kérdése – mindenekelőtt az időjárás miatt

– elengedhetetlen volt. Bakk Antal Pál ennek részleteit is bemutatja: a kősó tárolása általában egyszerű, faszerkezetű sópajtákban történt. Egy aknához általában több pajta tartozott, esetleges hiányuk esetén a só minőségének megőrzése érdekében szalmával vagy egyéb száraz növényvel fedték be a sókockákat.

A sóvidéki bányászattal kapcsolatban a szerző rávilágít arra, hogy a székelyföldi rosszabb közlekedési adottságok miatt a só külföldi értékesítésére nem volt lehetőség, ebből adódóan a mélyművelésű bányák kialakítása nem lett volna gazdaságos, így a térségben az egyszerűbb, felszíni sókitermelés terjedt el, amelynek jellemzőiről áttekintést nyújt.

Bakk Antal Pál egy külön fejezetet szánt a sóbányászatot működtető tisztségviselői hierarchia bemutatásának, és zömmel normatív jellegű forrásokra, azaz javarészt a számukra adott utasításokra alapozva ismerteti a kitermelést irányító és végrehajtó személyzet feladatait, kötelezettségeit és jogait. Megállapítja, ahogy az közismert a témával és/vagy az erdélyi társadalomtörténettel foglalkozók számára, hogy a sókitermelést és -értékesítést irányító sókamara vezetője a kamaraispán volt, akinek munkáját „beosztottjai”, vagyis a bevételekről és kiadásokról pontos számadást készítő számtartó vagy *rationista*, a kitermelést közvetlenül irányító máglás és a kamaraházat vezető kulcsár segítette. Mellettük a sókamara alsóbb szintű személyzetéhez sorolhatók a lovas legények, valamint a szakács vagy sütő. Előbbiek főleg futári, de „írnoki” feladatokat is kaptak, míg utóbbiak a kamaraháznál ellátásban részesülők számára főztek. A szerző ismerteti a kősó kitermelését végző, két eltérő jogállású csoportból álló „sóvágók rendjét” is. Bemutatja a posztós sóvágók tevékenységét, akik a sóbányahely településéről származtak, és meghatározott, éves fizetésük mellett a kamaraispántól posztót kaptak „munkaruhának”; nevüket is innen

kapták. A sóbányákban nagyobb létszám-ban dolgozó másik csoport, azaz a vendég sóvágók helyzetét, feladataikat is körüljárja. Áttekintést ad továbbá a két sóvágó csoport fizetéséről, munkakörülményükről és belső, hierarchikusan felépülő szervezeteükről (posztós sóvágók: dékán, sóvágóbíró; vendég sóvágók: vendégek kapitánya, hűtös legény). Kitér az általában helyi származású aknai segédszemélyzetre és feladataik ismertetésére is: a millyérek az aknák alján összegyűlt por- és törmeléksó, valamint a víz összegyűjtéséért, a gépelyesek az akna aljáról a só és a víz felszínre hozásáért, a taligások a sónak az aknák köteles torkától a sópajtákba juttatásáért, a máglálók pedig a sópajtákban a sókockák megfelelő elhelyezéseért feleltek. A kevésbé fontosnak tűnő tevékenységet végző, de az aknák működése szempontjából nélkülözhetetlen személyzet, így a kovács, a szénégető és faragó feladataira is felhívja a figyelmet a szerző. A fennmaradt inventáriumok alapján rekonstruálta az önellátásra berendezkedett kamaraház felépítését és alkalmazottjainak tevékenységét is. Kiemeli a korcsma- és mészárszéktartás jelentőségét, előbbi működtetése a bevételek gyarapítása, utóbbi a sóaknák nagy bőr- és faggyúigénye (mások mellett a talajvíz elleni védekezés vagy a világítás) miatt volt kulcsfontosságú. Bakk Antal Pál emellett rámutat arra is, hogy a sóbányavárosok bizonyos kiváltságokért és előjogokért cserébe egy-egy kamara irányába kötelezettséggel, például sókitermeléssel, fuvarozással vagy kaszálással tartoztak. Emellett ismerteti az I. Apafi Mihály fejedelemsége idején is fennálló sóadományozás ügyét, ami jellemzően a kultúra pártolását, így a templom- és iskolaépítések támogatását, a lelkipásztorok és iskolamesterek fizetésének biztosítását jelentette. Továbbá arra a sajátosságra is utal, hogy az erdélyi nemesek és a székelyföldi főurak, lófők és darabontok saját háztartásuk szükségleteire úgynevezett táskasót, vagyis kisebb darab kősót kaptak adományként.

Az utolsó fejezetben a kősó szállításáról, kereskedelméről és az értékesítéséből származó jövedelemről kap képet az olvasó. A szállítás kapcsán a szerző kitér a szárazföldi és vízi kereskedelem bemutatására. Ismerteti, hogy az ásvány szárazföldi fuvarozása általában ökrök által vontatott szekérrel vagy szánnal történt, de a nehezen járható utakon málhás lovakat használtak. A kereskedők a harmincadhelyeket érintve, a törvényes utakon szállíthatták a sót, a kikötőkhöz történő fuvarozást nagyrészt a sóakna környékén fekvő települések lakosai végezték. A szekerek teherkapacitását is megbecsülte a szerző: egyszerre egy szekér hozzávetőlegesen 25–30 darab, tehát nagyjából 675–810 kg közötti sót szállíthatott. Mivel vízen olcsóbban, nagyobb mennyiségben és biztonságosabban lehetett a kősót szállítani, döntően erre alapoztak. Ez a Maroson, a Tiszán és a Szamoson zajlott, a folyók melletti sókikötőkből, azaz Marosváradjáról, Déváról, Désről, Hosszúmezőről és Máramaros-szigetről indulva. A vízi szállítás tutajokkal és vélhetően dereglyékkel történt, a szállítóeszközöket a „költséghatékonyság szellemében” a célállomáson gyakorta értékesítették épületfának. Bakk Antal Pál példákkal illusztrálja azt is, hogy milyen nehézségekkel kellett szembenéznie a kereskedőknek a hajózás során. Az erdélyi só felvevőpiacaként a hódoltságot, a Balkán-félsziget északi részét és a Habsburg-fennhatóság alatti területeket azonosítja.

A szerző a kősó értékesítése kapcsán kiemeli, hogy az túlnyomóan a sóportusokról történt, a portusi számtartó irányításával. Rámutat, hogy a kősóárakat befolyásolták a sókikötőktől eltérő távolságban lévő aknák, mivel az árba beleszámolták a szállítási költségeket is. Bakk Antal Pál rekonstruálja a sóportushoz vezető szállítási útvonalakat, utalva a szállítás nehézségeire, például a hidak építésének és karbantartásának kérdésére, az árvizekre vagy a folyók vízállása okozta problémákra. Kitér ezenfelül a

só országgyűlésen meghatározott értékesítési árara, az egyes sóaknában kitermelt sókockák közötti minőségi különbségekre. A törvénytelen kereskedelmi ügyleteket és azok megakadályozására irányuló törekvéseket, a törvényi szabályozásokat példákban keresztül szemlélteti. Bakk Antal Pál a kőből származó bevételeket egy, a bérleti rendszer előtti és utáni év forrásai alapján elemzi. A számszerű adatokból látható, hogy az államnak a biztos, egyösszegű és azonnali jövedelem érdekében megérte bérbe adni a bányákat és harmincadokat, hiszen a bevétel közel azonos volt az árendálás előtti év jövedelmével, amely egyébiránt az állam összbevételeinek jelentős hányadát tette ki. Emellett egyértelmű az is, hogy a bérlők számára – a komoly kihívások ellenére is – megérte a sógazdálkodásba történő bekapcsolódás.

A kötetről általánosságban elmondható, hogy szerkezete jól tagolt, ugyanakkor a szöveg sok helyen redundáns maradt. Emellett némileg megnehezíti a gazdaságtörténeti kérdésekhez kevésbé értő olvasó dolgát, hogy a szakkifejezések kibontása, magyarázata esetenként nem annak első említésekor történik. A szerző Apati-kori források hiányában viszonylag gyakran hagyatkozik középső- és/vagy újkori analógiákra, példákra egy-egy téma körüljárásában. Amint fentebb is említettem, több esetben meggyőző következtetésre jut ezek segítségével, ugyanakkor véleményem szerint bizonyos esetekben nem célszerű és nem is szükségszerű ezek előre- vagy visszavetítése a 17. századi (gazdasági) viszonyokra. Sajnos, tárgyi pontatlanságok is maradtak a szövegben. Az újabb

kutatások már felhívták rá a figyelmet, hogy Teleki Mihály nem volt kancellár (213. o.),⁴ míg 1658-ban nem II. Rákóczi Ferenc (291. o.), hanem II. Rákóczi György volt Erdély fejedelme. Néhány, kifejezetten gazdaságtörténeti vonatkozásút említve: Trócsányi Zsolt alapmunkájából évtizedek óta ismert, hogy 1666-ban Udvarhelyi György az erdélyi gazdasági igazgatás irányítója, azaz fejedelmi *praefectus* volt, és nem gyulafehérvári udvarbíró (138, 241. o.),⁵ utóbbi tisztséget ekkor Szentimrei Márton deák viselte.⁶ Vizaknai Péter esetében célszerű lett volna pontosítani, hogy milyen prefektus volt (135, 172. o.), való igaz ugyanis, hogy az említett Udvarhelyi György előtt, 1664-ig ő volt a fejedelmi *praefectus*, ekkor azonban már nem viselte ezt a tisztséget.⁷

Általánosságban elmondható, hogy a mondanivaló befogadását segítik a kötetben sűrűn megjelenő illusztrációk, táblázatok és térkép. Emellett hasznosnak tartom, hogy a szerző számos esetben a román fejedelemségekből hozott példákban keresztül betekintést nyújt az erdélyi, havasalföldi és moldvai sógazdálkodás közötti hasonlóságokba és különbségekbe. Összességében Bakk Antal Pál a szakirodalomra, valamint a kiadott és a már korábban részben feldolgozott primer forrásokra építve mutatta be az Apati-korszak sóbányászatának és -kereskedelmének kérdéskörét, árnyalva a mindelelőtt Kulcsár Árpád és Wolf Rudolf széles körű alap kutatásokon nyugvó munkáiból ismert képet.

SZALAI ÁGNES

4 | „Rengeteg nyom van, amit az elmúlt századok emberei hagytak hátra, csak hát meg kell tanulnunk olvasni ezeket.” – Magyarosi Sándor beszélgetése Fehér János művészettörténésszel. *Székelyföld* 27. évf. 2023/1. 114–151. 138.

5 | Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata 1540–1690*. Akadémiai, Bp. 1980. 327.

6 | Szalai Ágnes: i. m. 163.

7 | Trócsányi Zsolt: i. m. 327.

A mikházi és a szárhegyi ferencesek könyves műveltségéről

A mikházi és szárhegyi ferences kolostorok régi könyvei: katalógus. Összeállította Bányai Réka. Teleki Téka Alapítvány, Marosvásárhely 2022. (A Kárpát-medence Magyar Könyvtárainak Régi Könyvei 14.) 840 o.

Az erdélyi egyházi könyvtárak a második világháborút követő politikai és társadalmi átalakulások időszakában olyan kihívásokkal találták szembe magukat, amelyek korábban szinte elképzelhetetlenek voltak. A román állam felszámolta a felekezeti oktatást, és azt az állam hatáskörébe helyezte át, ugyanakkor felekezetre való tekintet nélkül lefoglalta a vallási közösségek ingó és ingatlan javait. A római katolikus szerzetesrendek esetében, a felszámolásukat célzó 1949. esztendei rendelet formálisan nem érintette legnépesebb csoportjukat, a ferences rendieket, mivel ők többnyire pasztorációs tevékenységet folytattak. Megszokott életterületük azonban kénytelenek voltak elhagyni, előbb kényszerlakhelyekre vonulhattak, majd innen más rendházakba helyezték át őket, javaik azonban a többi

felekezethez hasonlóan állami tulajdonba mentek át. Egyes rendházakból ekkor rekvirálták el a rendi vagyon részét képező értékes könyvgyűjtemények jelentős részét, amelyeket később állami fenntartású gyűjtőkönyvtárakba helyeztek el, nem egy esetben egységüket is megbontva.¹

Éppen ezért ezeknek a gyűjteményeknek a rekonstruálása, szakszerű feldolgozása komoly kutatómunkát és hozzáértő szakembert igényel. Anyaguknak nyomtatott katalógus formájában való közzétételét *A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei* címmel indított program vállalta fel.² A Monok István által 2005-ben indított sorozat eddig megjelent 14 kötete a valaha egyházi tulajdonban lévő, túlnyomórészt szerzetesrendi gyűjtemények anyagát tette közzé. Ezek többsége napjainkban Erdélyben³

1 | Hasonló helyzet állt elő a nagyenyedi minorita rendház könyvgyűjteménye esetében. Az 1949-es államosítást követően a régikönyves állományt átszállították a szintén állami tulajdonba kerülő Bethlen-kollégium könyvtárába, ahol csupán 1959-ben vették leltárba a könyveket. A nagyenyedi minoriták gyűjteménye jelenleg a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonát képezi.

2 | A dévai ferencesek könyvgyűjteményének a Szabó Henriette által összeállított katalógusa kivételesen a Nemzeti Téka sorozatban jelent meg. Lásd *A Dévai Ferences Rendház 1850 előtti könyvei: katalógus.* OSZK–Osiris, Bp. 2002.

3 | Magyar Árpád–Zvara Edina: *A kaplonyi ferences rendház könyvtárának régi állománya.* OSZK, Bp. 2009; Rácz Emese: *Az egykori nagyenyedi Minorita Rendház könyvtárának régi állománya: katalógus.* OSZK–Biblioteca Centrală Universitară “Lucian Blaga”, Bp.–Cluj-Napoca 2009; Szügyi-Szűcs Judit–Veres Anna Mária: *A Gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelő Intézet „Seminarium Incarnatae Sapientiae”*

és Partiumban⁴ áll a kutatók rendelkezésére. A sorozat további kötetei felvidéki és vajdasági gyűjtemények⁵ egy-egy szerzetesrendi állományát rekonstruálják, a mai Magyarország területéről pedig a Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtárának régikönyves katalógusát adták ki három kötetben.⁶

A sorozat legutóbb megjelent 14. kötete a mikházi és a szárhegyi ferencesek 1951-ben államosított könyvgyűjteményeit veszi számba. A két gyűjtemény alakulásának részletes történetét és a könyvkatalógust a Teleki Téka lelkes munkatársa, Bányai Réka állította össze. Kutató könyvtárosként tanulmányainak számottevő részében a Teleki Téka eddig feltáratlan kincseit hozta nyilvánosságra,⁷ vagy éppen a könyvtár 20. századi mindennapjait tárta fel. A kötet összeállításában Gordán Edina, Muckenhaupt Erzsébet és Sebestyén-Spielmann Mihály működtek közre. A munkaközösség további tagjai a Teleki Téka egykori és jelenlegi munkatársai: Kovács-Gorboi György az előszó román, Vakarcz Szilárd a német fordítását végezte el, a személynévmutató Nagy Júlia, a kiadó, nyomdász- és nyomdamutató Kimpán Anna-mária, a possessor-mutató pedig Bányai Réka munkáját dicséri. A Teleki Téka Alapítvány kiadásában 2022-ben Marosvásárhelyen

megjelent katalógus impozáns, 840 oldal terjedelmű, amelyet egy részletes magyar, valamint egy vázlatosabb román és német nyelvű 83 oldalas bevezető előz meg.

A sorozatra jellemző egységes arculatnak eleget téve a bevezető részben a mikházi és szárhegyi kolostorok alapításának, valamint könyvgyűjteményeik kialakításának történetét követhetjük nyomon. Megtudjuk, hogy Mikházán, az erdélyi fejedelemség idejében, bosnyák szerzetesek ferences rendházát alapítottak. A Toldalagi Mihály által adományozott telken megépült kolostor és rendház a marosszéki katolikusok fontos búcsújáró helyévé vált, ahol rövidesen oktatási központot is működtettek. Tevékenységüket az 1951. esztendőig követhetjük nyomon, ekkor vitték kényszerlakhelyre a szerzeteseket, és államosították a rendi vagyont, amelynek értékes részét képezte a könyvgyűjtemény.

A következőkben a mikházi szerzetesek által gondosan kezelt és folyamatosan gyarapított könyvtár történetének részleteibe nyerünk betekintést. Megtudjuk, hogy a gyűjtemény egyetlen, napjainkig fennmaradt könyvjegyzéke 1732-ben készült, ebben valamivel több mint félezer kötetet jegyeztek fel. Ez a lajstrom azonban nem tartalmazta a kolostor különböző szakrális tereiben

könyvtárának régi állománya. MTA KIK, Bp. 2019; Gordán Edina: *A dési ferences rendház könyvtárának régi állománya.* MTA KIK, Bp. 2019.

- 4 | Emődi András: *A Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtár régi állománya.* I–II. Akadémiai–OSZK–Egyházmegyei Könyvtár, Bp.–Nagyvárad 2005–2008; uő: *A Szatmári Római Katolikus Egyházmegye Műemlékkönyvtárának régi állománya. Katalógus: 1701 előtti külföldi nyomtatványok. Régi Magyar Könyvtár.* Szatmári Római Katolikus Püspökség–Varadinum Script, Nagyvárad 2010.
- 5 | Martí Tibor: *A füleki ferences rendház könyvtárának régi állománya.* Eszterházy Károly Főiskola, Eger 2012; Csesznegi Viktória–Stohl Róbert: *A zombori kármelita rendház könyvtárának régi állománya.* MTA KIK–Eszterházy Károly Főiskola, Bp.–Eger 2015.
- 6 | Keveházi Katalin–Varga András: *A Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár 1701 előtti nyomtatványai.* SZTE Egyetemi Könyvtár, Szeged 2010; Varga András: *A Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár 1701–1800 közötti régi nyomtatványai.* SZTE Klebelsberg Könyvtár, Szeged 2016; Varga András–Farkas Katalin: *A Szegedi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár 1801–1850 közötti régi nyomtatványai.* SZTE Klebelsberg Könyvtár, Szeged 2018.
- 7 | A mikházi kolostor ősnymtatványait először itt összegzi: Bányai Réka: *A mikházi ferences kolostor ősnymtatványai.* In: *Certamen.* Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szaksztyábjában. VII. Szerk. Egyed Emese, Pakó László, Sófálvi Emese. EME, Kvár 2020. 361–371.

használt kiadványokat, a teljes könyvgyűjteményről tehát valószínűleg sosem készült átfogó nyilvántartás. Az 1582 tételnvi mikházi gyűjtemény rekonstruálását bizonyára megkönnyítette az a tény, hogy csaknem minden kötetébe bejegyezték a kolostor tulajdonjogát: ezt kezdetben a *Conventus Mikhaziensis* kézi bejegyzés jelölte, amelyet legtöbbször évszám kísért, később, a rendház 1894-es felújítása alkalmával ez a *Szent Ferencz Zárda Mikházán* feliratú bélyegzővel, az 1943-as újabb átrendezéskor pedig a *Bibliotheca Conventus Mikhaziensis O.M.F. 1636* feliratú és ferences szimbólumrendszert tartalmazó bélyegzővel történt.

A mikházi ferencesek értékes könyvgyűjteményének egysége már az államosítást megelőzően megbomlott. A várható kitelepítés előtt ugyanis a szerzetesek kimenekítették a rendházból értékesebbnek ítélt köteteket, amelyeket különböző helyeken igyekeztek biztonságba helyezni. Több kiadványt a településen élő híveikre bízta, ezek többségét napjainkban a csíksomlyói kolostorban őrzik, egy részük azonban lapang valahol. Néhány értékes könyvet a kolostor oltára mögé falaztak be, amelyek csupán 2000-ben, a kolostor helyreállítási munkálatai során kerültek nyilvánosságra. Az ősnymtatványok nagy része (10), tizenegy RMK és kilenc 17. századi kiadvány eddig tisztázatlan körülmények között a dési ferences kolostorba került, egy ősnymtatvány és további öt kötet pedig napjainkban a kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdonában van. Az államosítást követően 1951-ben, a mikházi könyvgyűjtemény 3700 kötetét a térség gyűjtőkönyvtáraként definiált marosvásárhelyi Teleki Tékába szállították, ahol megbontották az értékes gyűjtemény egységét: a régikönyves állomány a Teleki Tékában maradt, a 19–20. századi kiadványokat feltehetően áthelyezték a Marosvásárhelyi Tartományi Könyvtár állományába.

A bevezető második blokkjában a szárhegyi ferencesek jóval szerényebb gyűjteményét

veszi górcső alá a szerző. A szárhegyi rendház két alkalommal is leégett (1709, 1872) így magáról a könyvgyűjteményről is jóval kevesebb adat maradt fenn. Egyelőre nem kerültek elő a bibliotéka regiszterei sem. Az államosítást követően a gyűjtemény a Marosvásárhelyi Tartományi Könyvtárba került, ahol egybeolvasztották egyéb elkobzott könyvanyaggal. A Teleki Téka munkatársai az 1980-as években innen válogatták ki a régebbi, 17–18. századi kiadványokat, és átszállították a Tékába. Az átszállított anyagnak azonban csak egy része volt a szárhegyi rendház tulajdona. Azonosításuk azért ütközött nehézségbe, mivel – a mikházi anyagtól eltérően – nem minden szárhegyi kiadvány tartalmazott tulajdonjogot jelző bejegyzést. Mindezeket összevetve Bányai Réka 322 szárhegyi kötetet tudott azonosítani, ezek provenienciáját azonban nem sikerült minden esetben igazolnia.

A könyvkatalógus bevezetőjét részletes bibliográfia követi, amely a katalógusban szereplő nyomtatványok azonosításához felhasznált nyomtatott és elektronikus bibliográfiák mellett az erdélyi ferences rendtartományra vonatkozó részletes forrásjegyzéket is nyújt. A katalógus szerkesztésének szempontjait külön útmutató ismerteti.

A két gyűjtemény katalógusának szerkezete könnyű áttekintést ad a kollekció egészére, ugyanis időrendben – *Ősnymtatványok* (27–4), *Régi Magyar Könyvtár* (82–11), *16. század* (257–11), *17. század* (387–52), *18. század* (633–168), *1801–1850* (88–14), *Incertae* (28–16) –, ezen belül pedig szerzői betűrendben közli az egyes kiadványokat. A két könyvjegyzék szerkezete közötti eltérés csupán annyi, hogy a mikházi katalógus *Töredékek, egyleveles nyomtatványok* (11) mellett *kéziratokat* (69) is tartalmaz, a szárhegyi gyűjtemény katalógusa *Kisnyomtatványok* (15) mellett a *Feltételezett szárhegyi tulajdonú* (30) könyveket sorolja szerzői, és ezen belül kiadási időrendben. A zárójelben szereplő kiadványszámokból jól érzékelhető a mikházi és szárhegyi gyűjtemény

közötti mennyiségbeli eltérés, ugyanakkor az is kitűnik, hogy mindkét rendház leginkább a 17–18. századi kiadványokhoz jutott hozzá.

A katalógus bibliográfiai leírásai a megszokott rendben készültek. Az ezt követő szakirodalmi hivatkozásokat Bányai Réka rögtön a címleírás után, a példányra vonatkozó szakirodalmat pedig a példányleírás utolsó, F pontjában tüntette fel.

Általában a példányleírások tartalmazták a nyomtatott katalógusok legizgalmasabb részét, ugyanis az itt jelzett adatok különböztetik meg az adott állomány példányait a bárhol fellelhető más példányoktól. A sorozatra jellemző gyakorlatnak megfelelően a katalógus hat pontban igyekszik rendszerbe foglalni az adott kiadvány legfontosabb ismertetőjegyeit: a példány területi hiányosságait (A), a kötésleírást (B), a possessor-bejegyzéseket, *supralibro*st, pecsétleírást (C), az esetleges egyéb kézi bejegyzéseket (D), a kolligált példányokat (E), illetőleg az adott példányra vonatkozó szakirodalmat (F). A kézi bejegyzések kapcsán a bejegyzés műfaját (imádság, gyógyyszerészeti bejegyzés, levélformula, jelmondat, gazdasági bejegyzés stb.), nyelvét (latin, cirill betűs, olasz, német, magyar stb.), esetleg a korszakot (pl. 16. század) jelzi a szerző. Ekkora volumenű munkánál előfordulhatnak apró pontatlanságok, így az 525, 526. tételeknél a kolligátum jelzése a kézi bejegyzéseket jelző D pontba került. A „törölt, kiolvashatatlan” bejegyzéseket (660, 195, 225. tétel) vagy possessor-bejegyzéseket (254, 358, 836. tétel) zárójelben jelzi a szerző. Az olvasható tulajdonosbejegyzések törlésének áthúzással való jelzése talán nem volt a legszerecsesebb megoldás, ugyanis rontja a szövegképet és az olvasás élményét az egy-/kilencsoros áthúzott szöveg. Talán célszerűbb megoldás lett volna ennek jelölésére például a < > jelek használata.

A katalógus használatában a *Személynévmutató*, *Nyomdahelyek*, *nyomdatulajdonosok*, *nyomdászok és kiadók mutatója*, valamint

a *Possessormutató* igazít el. Sajnálatosan, a személynévmutatóból kimaradtak az előszó személynevei, de a címleírásokban külön feltüntetett fordítók is legtöbb esetben hiányoznak a mutatóból. A bibliográfusoknak nem egy esetben gondot okoz a disputációk, téziskiadványok vagy promóciós könyvek leírása, ezekből jó néhány példánnyal mindkét ferences gyűjtemény rendelkezett. Gyakran vitatott, hogy valójában ki a szerzője ezeknek a munkáknak: a disputáló hallgató vagy az elnöklő tanár, a promóciós könyveket pedig leggyakrabban kollektív munkáknak tekintik. Éppen ezért ajánlatos felvenni a személynévmutatóba mindkét nevet (disputálót és *praesest*), de a kiadvány megjelenését támogató mecénás neve sem hagyható ki. Kár, hogy valamilyen megfontolásból mindezek a nevek kimaradtak a személynévmutatóból, hiszen fontos információkat hordoznak.

A *Nyomdahelyek*-, *nyomdatulajdonosok*-, *nyomdászok és kiadók mutatója* nagy részletességgel összeállított, kitűnő munka. Szerkezete annyiban különbözik a szokványos mutatóétól, hogy a nyomdahely alá besorolt kiadó/nyomdász neve alatt megtaláljuk a kiadási évet/szerzőt/címet/tételszámot is, tehát tulajdonképpen teljes képet alkothatunk a könyvanyagáról. Végiglapozva a mutatót egyáltalán nem lepődünk meg azon, hogy a kiadványok kiadási helyét illetően teljesen máshol vannak a hangsúlyok, mint egy protestáns gyűjteményben, ahol főként németalföldi, svájci és németországi kiadványok dominálnak (pl. a nagyenyedi Bethlen-kollégium most készül, 18. századi könyvkatalógusának a rekonstrukciója egyértelműen ezt a tendenciát mutatja). A ferences atyák könyvgyűjteményének legtöbb példánya hangsúlyosan katolikus központokból került Erdélybe. Velence és Köln nyomdáiból érkezett a legtöbb kiadvány, majd a sorrendben Bécs, Nagyszombat, Kolozsvár, Kassa, Pozsony, Prága, Eger, Esztergom és Csíksomlyó következik, valamivel kisebb mennyiségben

szerepelnek az olyan nyugati nyomdaköz-pontok, mint Róma, Lyon, Antwerpen.

Az ezt követő, gondosan elkészített possessor-mutató nem csupán a könyvtulajdonosokat sorolja betűrendben, hanem a különböző, nem csak erdélyi ferences kolostorok lelőhelyjegyzékét is megadja a tulajdonjog évszám szerinti rendjében. Ebből a mutatóból egyebek mellett érzékelhető a könyvek beérkezésének ritmusa is: például a mikházi kolostorba 1686-ben és 1700-ban jött be nagyobb mennyiségű könyv; Dés, Csíksomlyó, Eszternek, Miskolc és más ferences kolostorok mellett néhány jezsuita rendházból (Kolozsvár, Kassa, Nagyszombat stb.) is átkerültek könyvek a ferencesekhez. A világi könyvtulajdonosok között legtöbb az erdélyi nemesek katolikus köreiből került ki: Apor István, Apor Lázár, a Bornemisza család több tagja, Kálnoki Sámuel, Homonnai Drugeth György, Mikes Antal és Mikes János, Széchenyi Istvánné Seilern Crescentia. Utóbbinak az imádságoskönyve került a gyűjteménybe. Református részről főispáni minőségben is Bethlen Elek, Cseffey László, valamint Teleki Ádám, akinek 1722–1725 közötti, hallei peregrinációja során beszerezett egyik könyve (569. tétel) is a mikházi kolostorba került. A bejegyzések zöme azonban érthető módon ferences szerzetesektől ered, emellett kisebb számban minorita (516. tétel), jezsuita (21. tétel), pálos (26. tétel), domonkos (343. tétel) rendtag vagy római katolikus pap (43, 482. tétel) és nem utolsósorban Illyés András erdélyi püspök (63. tétel) könyvei is részei voltak a gyűjteménynek.

A kollekció néhány református értelmiséginek és egyházi előjárónak a könyveit is őrizte: Bojti Veres Gáspár 1617-ben, feltehetően heidelbergi tanulmányútja során jegyezte be nevét egy Bellarminus-kötetbe (416. tétel), Miskolci Csulyak István (könyvgyűjteményét Oláh Róbert rekonstruálta és

elemezte) református lelkésznek, a Zemp-léni egyházmegye esperesének könyve (659. tétel) szintén heidelbergi possessor-jegyzéssel, Laskói Csókás Péternek (124. tétel) és Tordai Ádámnak (127, 247. tétel), a marosvásárhelyi particula rektorainak a könyveit is itt említjük meg. Emellett néhány református lelkész (Balai P. Mihály, Gönczi Mátyás, Gyulai János, Kolozsvári Bálint) tulajdonbejegyzéséről is számot ad a mutató.

A ferences szerzeteseknek a mindennapi vallásgyakorlatához elsősorban liturgikus művekre volt szükségük, így az állomány gerincét misekönyvek, graduálék, breviáriumok, valamint teológiai és hitbuzgalmi munkák tették ki, amelyet egy impozáns, 27 kiadást számláló Biblia-gyűjtemény egészített ki. A teológiai munkák mellett azonban világi munkák is helyet kaptak a gyűjteményben, amelyek a történelem, a csillagászat, a botanika vagy az orvoslás alapműveit is magukban foglalták.

A mikházi és a szárhegyi ferencesek egykori gyűjteményeiről ez ideig nem készült teljes körű és részletes nyilvántartás, így a katalógust összeállító Bányai Réka munkájának egyik nagy érdeme, hogy igyekszik az időközben darabokra esett és szétszóródott állományokat rekonstruálni. A legfőképpen a kora újkori erdélyi könyvállomány iránt érdeklődő kutatók érdeklődésére számot tartó könyvkatalógus komoly és alapos kutatómunka eredménye, amelynek során a szerző az alábbi kilenc erdélyi intézmény gyűjteményeit nézte át: Csíki Székely Múzeum, Csíksomlyói Ferences Kolostor, Dési Ferences Rendház, Erdélyi Ferences Gyűjtő-levéltár, Kolozsvári Egyetemi Könyvtár, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Maros Megyei Könyvtár, Maros Megyei Múzeum könyvtára, Teleki-Bolyai Könyvtár.

RÁCZ EMESE

A Tudós Társaságon túl

„... a Tudós Társaság dolgában” Válogatás Széchenyi István gróf levelezéséből. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Czinege Szilvia. MTA–HUN-REN BTK, Bp. 2024. 455 o.

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia fennállásának kétszázadik évfordulóját ünneplő MTA200 program keretében jelent meg, és szervesen illeszkedik abba a tudatos intézményi törekvésbe, amely az Akadémia történeti szerepének, tudományos teljesítményének és jelenkori relevanciájának bemutatását, valamint a tudomány társadalmi láthatóságának erősítését célozza. A bicentenáriumi emlékvé alkalmából megjelenő kiadványok sokirányú koncepciójuk révén az intézménytörténeti, társadalmi és regionális összefüggések mellett az alapítók és meghatározó szereplők tevékenységét feltáró forrásközlésekre is nagy hangsúlyt helyeznek. Az ünnepi kiadvány, miként címe is jelzi, válogatást közöl Széchenyi István monumentális levelezéséből, elsősorban azokat a szövegeket kiemelve, amelyek a Magyar Tudós Társaság alapításához, korai működéséhez és fenntartásához kapcsolódnak. A forráskiadvány sajtó alá rendezője, Czinege Szilvia a reformkori intézmény- és eszmetörténetet, valamint a korszak politikai és tudományos elitjének kapcsolathálóját kutatja. Doktori disszertációját gróf Apponyi György közéleti pályájáról írta, az utóbbi években pedig a Széchenyi-levelezés kritikai kiadásán dolgozik. Levéltári kutatásai nyomán számos kiadatlan forrást

tett hozzáférhetővé, amelyek révén árnyaltabb és összetettebb képet nyerhetünk a 19. századi magyar politikai és tudományos elit működéséről. Ez a tájékozottság – jelen esetben – nem csupán a forrásanyag kezelésében, hanem annak értelmező feldolgozásában is tetten érhető, mindenekelőtt a kötet bevezető tanulmányában.

A kiadvány szerkezete logikusan felépített és jól tagolt: a rendkívül alapos bevezetőt öt egységbe rendezett forrásközlés követi. A forrásanyag tematikus csoportosítása a főmértóságokkal folytatott hivatalos levelezéstől (19 db) a Tudós Társaság elnökeivel (41 db) és munkatársaival (92 db) váltott leveleken át a magánlevelezésig (62 db) ível, míg az ötödik egység kiegészítő, e témákhoz szorosan kapcsolódó, egyéb forrásokat közöl. Külön érnye a kiadványnak, hogy nagy számban közöl Széchenyinek írt leveleket is, melyeket az adott forrás közvetlen közelében helyezi el, így a levelezés valódi párbeszédként válik olvashatóvá. A levelek betűhíven és eredeti nyelven jelennek meg, megőrizve a reformkori nyelvhasználat és központosítás sajátosságait, az értelemzavaró helyek tisztázására jegyzetekben kerül sor. Különösen értékes, hogy a latin, német, angol és francia nyelvű levelekhez magyar fordítás is társul, míg a magyar szövegek

Fehér Andrea (1981) – történész, egyetemi docens, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, feher_andrea@yahoo.com

<https://doi.org/10.36373/em-2026-1-16>

idegen kifejezései és történeti utalásai tartalmi jegyzetek révén válnak azonnal érthetővé. Minden levél után pontos forrásadatok, valamint az előzmény- és választlevelek hivatkozásai szerepelnek. Az eligazodást a kötet végén található kislexikon is segíti, amely szintén a közreadó alapos munkáját dicséri. A lexikon használata közben a kutató olykor váratlan kultúr- és társadalomtörténeti adalékokra is bukkan, de különösen tanulságosak az egyes szócikkek hangsúlyeltolódásai is, melyek jól érzékeltetik, hogy még egy látszólag semleges névmutató sem mentes az értelmező nézőponttól. Kossuth Lajosról, Széchenyi legnagyobb politikai ellenfeléről például a lexikon meglehetősen visszafogott leírást ad: „... ügyvéd, politikus, a Batthyány-kormány pénzügyminisztere, 1849-ben Magyarország kormányzója” (433. o.). Ezzel kontrasztban áll Wesselényi Miklós rövid jellemrajza: „Széchenyi ifjúkori barátja, »erényszövetségese«, a reformkori politikai közélet egyik vezető egyénisége” (437. o.). Ez a különbség jól tükrözi a forrásanyaggal hosszasan együtt élő és Széchenyi nézőpontjával talán némileg azonosuló szerkesztő értelmező érzékenységét is. A kötetet részletes irodalomjegyzék és névmutató zárja.

A forrásközléseket Czinege Szilvia kiemelő bevezető tanulmánya előzi meg, amely tematikusan rendezi a leveleket, és világos értelmezési keretbe helyezi a Magyar Tudós Társaság létrejöttének és korai működésének történetét. A következőkben e gondolatmenetet és szerkezeti logikát tekintem kiindulópontnak, ugyanakkor az így felkínált rend mentén igyekszem rámutatni azokra a további összefüggésekre és érdekességekre is, amelyek a forrásanyagból kibontakozva túlmutatnak a szűken vett intézménytörténeti olvasaton.

Az *Előzmények* fejezetben a magyar tudományosság meghatározó alakjai jelennek meg Bél Mátyástól és Bessenyei Györgytől Révai Miklósig, valamint a tudománypártoló

arisztokraták – mindenekelőtt Széchenyi Ferenc és Festetics György. Kiemelt figyelmet kap a Teleki család, azon belül is Teleki József, a Tudós Társaság első elnöke. A fejezet leglényegesebb mozzanatát az 1825. november 3-i pozsonyi felajánlás képezi, amikor Széchenyi István birtokai egyévi, 60 000 forintos jövedelmét felajánlotta egy tudós társaság megalapítására. Gyakran találkozunk azzal a felfogással, hogy Széchenyi akadémiaalapító felajánlása pillanatnyi romantikus elhatározás volt; a kötetben közölt, 1830-ban Felsőbükk Nagy Pálnak írt levele azonban világossá teszi, hogy nem „gyermeki agyvelő” munkájáról van szó, hanem egy régóta érlelődő elképzelésről (316. o.). A fejezet felsorolja továbbá azokat a – többnyire fiatal generációhoz tartozó – főnemeseket is, akik követték az alapító példáját, mint Vay Ábrahám, Károlyi György és Andrássy György grófok. Emellett pontosan kirajzolódik az intézményesülés folyamata is: mikor emelkedett a terv törvényi erőre (1827. évi XI. törvénycikk), mikor és hol került sor az első ülésre (1828. március 15. és április 17. között, Pesten), valamint az is, hogy az igazgatótanács csupán 1830. november 17-én ült össze, ekkor vált hivatalossá Teleki József elnöksége és Széchenyi István másodelnöki tisztsége. A mintegy öt éven át elhúzódó előkészületi folyamat meggyőzően szemlélteti, hogy egy akadémiai intézmény létrehozása és működtetése soktényezős egyenlet: az anyagi feltételek, a tudománypolitikai elképzelések, a mindenkorai politikai környezet és a személyi viszonyok egyaránt alakították a Tudós Társaság korai történetét.

Külön alfejezet tárgyalja az alapító tagokat, amelyből megtudjuk azt is, hogy miért nem Széchenyi István, hanem Teleki József lett a Magyar Tudós Társaság első elnöke. Czinege Szilvia meggyőzően érvel amellett, hogy Teleki szilárd tudományos tekintéllyel, kiterjedt kapcsolatrendszerrel és erősebb tudományos legitimációval rendelkezett, míg Széchenyi nem kifejezetten számított

„akadémiai alkatnak” (21–22. o.). A levelezés ugyanakkor azt is világossá teszi, hogy mindez nem hagyta nyugodni az alapítót: 1830-ban sérelmezi háttérbe szorulását, és felajánlásának „erkölcsi súlyára” hivatkozva kéri személyes részvételét az Akadémia megalakításában: „Mivel azonban viszonyaim közt ez a közjónak szentelt adomány, ha igazságosak vagyunk, nem jelentéktelen, úgy vélem, nekem is lenne némi jogom, hogy személyesen vegyek részt a tervbe vett irodalmi intézmény megalakításában”, s arra kéri József főherceget, hogy a Társaság felállítását halasszák el addig, amíg ő haza nem tér al-dunai útjáról (70–71. o.). 1832-ben Széchenyi már úgy nyilatkozik, hogy nem kíván az első elnöki tisztségre lépni (97. o.), *másodelnökként* azonban továbbra is aktívan alakítja az eseményeket, aminek a szerkesztő külön fejezetet szentel. Ennek a résznek egyik legnagyobb értéke a szinkronforrások következetes alkalmazása: a Széchenyi-naplók és a levelezés párhuzamos olvasása egyszerre teszi érzékelhetővé a korszak belső feszültségeit, és tanúskodik a szerkesztő tájékozottságáról és alaposágáról. A fejezetben kirajzolódnak az első akadémiai kiadványok körüli konfliktusok, a nagyszótár szerkesztésének és nyomtatásának nehézségei, valamint egy tudományos folyóirat és az akadémiai könyvtár létrehozására irányuló törekvések is. A kötetben közölt levelek Széchenyi tudománypolitikai gondolkodását is élesen kirajzolják, melyből számomra különösen izgalmasnak bizonyult az eredetkutatáshoz való viszonya. Míg a nemzeti romantika hatása alatt álló kortársak az őstörténet vizsgálatában látták az akadémiai presztízs növelésének egyik lehetőségét – vagyis „a mi Académiánk leginkább kaphatna becsületre Europa előtt” (181. o.), amint azt Prónay Sándor írta 1832-ben –, addig Széchenyi következetesen elzárkózott az expedíciók finanszírozásától. Elismeri, hogy „az ázsiai utak” önmagukban fontosak lehetnek, ám válaszlevelében

hangsúlyozza: „... nervus rerum gerendarum! [pénz a lelke mindennek]”, és nem áll rendelkezésre erre megfelelő fedezet. A túlzott reményeket ezért tudatosan igekezett lehűteni: „... s minekutána kinezni senkit sem szabad”, mielőbb közölni kell (ebben az esetben Rischel Ágosttal), hogy a „Tudós Társaság érette semmit sem fog tenni” (182. o.). Széchenyi ugyanis a tudományos és társadalmi előrehaladás zálogát nem a múlt vagy őshazák kutatásában, hanem a jövő felé irányuló, nyugat-európai mércéhez igazodó intézményépítésben látta. E gondolkodásmód különösen élesen jelenik meg Reguly Antal utazásai kapcsán. Titkárához, Tasner Antalhoz címzett 1844-es levelében már nyíltan fogalmaz: „... nem vagyunk arra kíváncsiak, hogy megtudjuk, hol éltek elődeink” (366. o.), és kifejezetten nehezményezi, hogy „buzgó fantaszták gyakorlatilag arra kényszerítenek, hogy fizessünk és kéregessünk” (372. o.). Főként, hogy az előző levelében már jelezte, hogy „követelni fogom a pénzemet, vagy levonom abból, az 1800 forintból, amit az Akadémiának kell fizetnem” (371. o.). Érdekes ellenpontot jelent ugyanakkor Kőrösi Csoma Sándor alakja: a „szegény árva magyar”, aki „pénz és taps nélkül” halt meg, mégis „tettel, és nem szájjal, és olcsó demonstrációkkal” bizonyított (398–399. o.) – sírkövérről Széchenyi 1859-ben medalliont készíttetett. A különbség beszédes, Széchenyi nem az eredetkutatás létjogosultságát kérdőjelezi meg, hanem annak akadémiai feladatként való kezelését és finanszírozását tartja problematikusnak.

A forrásokból az is világosan kirajzolódik, hogy a tudományszervezést nem csupán az állandó pénzhiány nehezítette, hanem az elnökség krónikus időhiánya is. A mai, határidők és teljesítménymutatók kényszerében élő kutató számára meglepően ismerős az a leterheltség és szerephalmozás, amely már a reformkor tudós és intézményvezető alakjait jellemezte. A Döbrentei Gábornak címzett egyik levelében található

elgondolkodtató megjegyzés, miszerint „csak a dilettánsnak szapora a munkája”, a mai tudománymetria mennyiségi logikájának tükrében nem kevés iróniát hordoz. Az időhiány részben abból fakadt, hogy az Akadémia vezetői egyszerre több szerepkörben is aktívan jelen voltak a közéletben. Nem véletlen, hogy a két elnök – Teleki és Széchenyi – levelezésében szinte refrénszerűen tér vissza a mentegetőzés: „... körülményeim nem engedik [...], hogy az Igazgató-ülésben részt vehessek. Méltóztassál azt tehát nálam nélkül tartani” (1834, 104. o.). Többször találkozunk óvatos puhatolózással: „... mely időtájban volna neked legkevesbé alkalmatlan” (1835, 108. o.), majd erősebb felszólításokkal, melyben arra kéri a másodelnököt, hogy „személyes jelenlétével diszesiteni” méltóztassa az üléseket (1837, 117. o.). A határidők lezárása elegáns bizakodással történik („... tökéletesen bízván benne...”, 1840, 123. o.), amelyet rendszerint újabb háritás követ. Széchenyi maga is reflektál erre: 1842-ben írja Teleki Józsefnek, hogy „szegény fejem minden idejéből kifogyott és kifogy” (128. o.), ami egy évtizeddel korábban sem volt másként, legalábbis ez derül ki a Lunkányi Jánoshoz 1831-ben intézett egyik leveléből: „... annyi dolgom van, hogy a fejem szédeleg” (329. o.). A „dolga-im tenger sokasága” (1834, 346. o.) végig ott hullámoz a levelek hátterében, s ez a félig komikus, félig hősies túlterheltség emberközelivé és meglepően ismerőssé teszi a reformkori tudományművelők és -szervezők mindennapjait.

Az Akadémia kezdeti működését az anyagi és időbeli nehézségek mellett az aktuális járvány- és egészségügyi helyzet is érdemben befolyásolta. A betegeskedő Széchenyi levelei valóságos orvostörténeti láttelek. Állapota szinte állandó témája a levelezésnek, legyen a címzett nádor vagy titkár. Egészségügyi aggodalmait a járványhelyzet csak fokozza, ám Széchenyi – Telekihez hasonlóan – nem pusztán

veszélyforrásként tekint rá, hanem a munkamániások optimizmusának sajátos logikájával a kényszerű elszigeteltségben a munka lehetőségét is felismeri. 1831-ben „kiütött az epekórság”, amint azt Döbrentei Gábor is jelzi, s folyamatosan tudósítja Széchenyit az áldozatok számának alakulásáról, amit ez utóbbi aggódva észrevételez, de mégis azzal zárja sorait, hogy „dolgozunk azonban addig is, míg oránk üt – hiven, férfiasan” (160. o.). Széchenyi szemléletére különösen jellemző, hogy a szélsőséges időjárást is a produktivitás szolgálatába állítaná. Felsőbükki Nagy Pálnak 1830-ban így ír: „... szinte örülnék, ha több hónapig nem tudnál mozdulni lakhelyedből, s mindég csak feleséged [...] s könyveid társaságában töltened az időt” (314. o.). Egy évvel később pedig már a koleráról is úgy vélekedik, hogy „több jót, mint kárt tett” (331. o.), mivel az egészségi krízisek, a járványok és a természeti csapások nem feltétlenül a cselekvés felfüggesztését, hanem sokszor éppen az elmélyült munka lehetőségét jelentették számára. Ezért is tolerálta nehezen, hogy az „ideális” körülményeket nem lehetett jobban kihasználni. Nem véletlen, hogy már 1832-ben észrevételezi Wesselényihez intézett levelében, hogy „tespedést” érzékel az Akadémiában (335. o.).

Erről az elégedetlenségről és állandó újító kényszerről szól a bevezető *Reformátio* címet viselő fejezete, amelyben Czinege Szilvia Széchenyi István reformgondolkodásának alakulását követi végig a kezdeti lendülettől a későbbi, megfontoltabb és célszerűbb változtatásokig. E reformtörekvések lendületét végül az alapító kedélyállapotának drasztikus romlása töri meg. Széchenyi 1848 után a döblingi szanatóriumba kerül, s ezt követően éveken át alig ír naplót vagy levelet. Levelezése csak 1857-től élénkül meg újra, elsősorban a cenzúra megerősödése és a magyar nyelvű tudományművelés visszaszorulása miatti aggodalmai nyomán.

A következő fejezet Széchenyi István munkakapcsolatait vizsgálja, és érzékletesen rajzolja meg az alapító összetett, gyakran feszültségekkel terhelt kapcsolathálóját. Külön figyelmet kap Teleki József alakja, akit Széchenyi leveleiben kezdetben „méltóságos”-ként, később egyre inkább „kedves barátom”-ként szólít. Czinege Szilvia azonban meggyőzően érvel amellett, hogy a címzésben szereplő változás inkább udvariassági és kommunikációs gesztus volt, semmint a tényleges intimitás jele. A Tudós Társaság ügyeiben Széchenyi Teleki mellett elsősorban Döbrentei Gáborral, Toldy Ferencel és Helmezy Mihállyal működött együtt. Közülük Döbrentei állt hozzá a legközelebb, nemcsak az Akadémiához kapcsolódó munkájában, hanem a löversenyek és a kaszinó szervezésében, valamint műveinek írása és kiadása során is nélkülözhetetlen segítő társnak bizonyult. Ennek megfelelően levelezésük tartalmilag jóval összetettebb, mint Széchenyi más munkatársaival folytatott levélváltásai, és különösen igazalmas végigkövetni kapcsolatuk fokozatos megromlását – amelynek rekonstruálásához a szerkesztő Döbrentei és Széchenyi naplóját is bőségesen bevonja.

A bevezető utolsó fejezete emlékeztet arra, hogy Széchenyi István számára az Akadémia csupán egy volt a párhuzamosan futó vállalkozások közül, fontos, de nem kizárólagos terepe annak a rendkívüli energiával végzett munkának, amely egész életművét meghatározta. A fejezet tudatos tartalmi visszafogottsága egyértelműen szerkesztői döntésként értelmezhető, amelyet a kötet jubileumi kontextusa indokol. Minden bizonnyal ezzel magyarázható a levelezés negyedik tömbjében közölt levelek csupán érintőlegesen bevonása is, jóllehet olvasóként számomra éppen ez a rész bizonyul a kötet egyik legizgalmasabb egységének. A Wesselényi Miklóssal vagy Tasner Antallal folytatott levelezés egészen más hangot üt meg, mint Széchenyi hivatalos levélváltásai. Itt

a valódi „kedves barátom” szólal meg, aki bevallja Wesselényinek, hogy „egy leveledre sem szeretnék, felelet nélkül maradni – akármely nehezen esne is nékem a hazánk nyelvén való írás” (1826, 285. o.) Az akadémiai ügyek háttérbe szorulnak, és előtérbe lépnek a szenvedélyek, az angliai tapasztalatok, vadászatok, löversenyek és lótenyésztés. A „kedves barátoknak” írt levelekben kapnak helyet a családi hírek, a szerelmi bonyodalmak és Crescence iránti szenvedélye, valamint a Zichy és Széchenyi familiák egyesítését követően kialakult családi dinamika is. Ugyancsak ebben a negyedik részben tárul fel Széchenyi testi és lelkiállapotának legintimebb oldala, valamint nyers őszintesége is. Mások betegségéről vagy haláláról olykor kíméletlen egyenességgel ír, s itt fogalmazza meg a legélesebben nemzetkritikai gondolatait is. Széchenyi éles különbséget tesz hasznos és haszontalan arisztokraták között, s ebben a tekintetben még saját családját sem kíméli. Enyhe zavart érezhet az olvasó annak kapcsán, hogy két Esterházy Károly is jelen van a levelezés ezen tömbjében (s ezt a konfúziót sajnós a mutató sem tisztázza megnyugtatóan), s míg az egyikről, a vérhasban elhunytól azt jegyzi meg: „Isten nyugossa, de ugyan nem kár!” (1828, 298. o.), a másikat erényszövegszerűnek tekinti, s vele osztja meg a „mostani Magyarok és a mult s mulandó Genaratio”-ról alkotott véleményét is, ez utóbbiak ugyanis „nem is érzik s nem is sejdítik, mennyire elallassodtak, s mennyire rosszak – úgy, mint a szemérmet vesztett leány, nem pirul többé szégyenében”, s akiknek „rothadjon porok”. A falvak lakóinak jövőjét is aggodalommal figyeli, s csupán abban reménykedik, hogy „igazi Magyar emberek lesznek, de nem ám betyár, pipás, káposzta evő Magyarok, hanem a Nemzetiség jeles és nemes értelmében” (1828, 303. o.). Wesselényinek fogalmazza meg a legélesebben azt is, amit másutt inkább csak kerülget: „Mi valóban a föld kereknek leggyávább, ontrombább

s még is leg elbizottabb nemzete vagyunk” (1830, 318. o.).

Bár a kötet elsődleges célja az Akadémia születésének és korai működésének bemutatása, a levelek együttes olvasása messze túlmutat az intézménytörténeti kereteken. Éppen ebben rejlik a forráskiadvány egyik legnagyobb erőssége: a gazdag anyag lehetővé teszi, hogy az olvasó saját érdeklődése és kérdésfeltevései szerint tájékozódjon a szövegek kínálta olvasatok között. A több száz levélben újra és újra olyan részletek és hangsúlyok bukkannak fel, amelyek arra emlékeztetnek, hogy az akadémikusok – legyenek alapítók, elnökök vagy tudósok – nem pusztán hivatali szereplők, hanem esendő, gondolkodó, érzelmekkel és konfliktusokkal terhelt emberek is voltak. A levelezés így a tudománytörténeti megközelítésen

túl érzelem-, társadalom- és kultúrtörténeti, sőt akár maszkulinitástörténeti olvasatok számára is termékenynek bizonyul. Széchenyi esetében pedig ezek a dimenziók szinte elválaszthatatlanok. A magánember és a közszereplő alakja folyamatosan egymásba csúszik, gondolkodásának sűrű hálója átszövi leveleit. Azok számára, akik el szeretnének mélyülni ezekben a rétegekben, s nem csupán az életműre, hanem a mögötte álló, elemi energiával alkotó emberre is kíváncsiak, javasolnám Csorba László Széchenyi Istvánról készült életrajzának legújabb kiadását,⁸ melyben a szerző kiváló pszichohistóriai elemzésben kapcsolja össze a lángész és a „kétségektől gyötört, töprengő ember” kettős tapasztalatát.

FEHÉR ANDREA

8 | Csorba László: *Széchenyi István*. MTA–HUN-REN BTK, Bp. 2024.

Akadémiai elnökök és főtitkárok albuma

A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai. Szerk. Szilágyi Adrienn. MTA–HUN-REN BTK, Bp. 2023. 466 o.

Alapításának 200 éves jubileumára készülődve, az MTA 2020-ban elnökségi bizottságot hozott létre a másfél évesre tervezett ünnepségsorozat különféle kiadványainak és eseményeinek egybehangolására. Magyarhon egyik legrégebbi, patinás intézményeként az Akadémia ünnepi rendezvényeivel a tudomány világát kívánja közelebb hozni a nagyközönséghez, történeti köteteivel pedig múltjának fényes és sötétebb részeit a korszerű kutatások eredményeivel tervezi bemutatni. Tudománytörténeti sorozatának nyitó kötete jelent meg Szilágyi Adrienn, az ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet tudományos munkatársa szerkesztésében.

Albumformátumú, vaskos kötet hagyta el a nyomdát 2023 nyarán, első kézbevételekor a súlya is jelzi, hogy díszműhöz illő minőségű papírt használtak, a tipografizálás eleganciája, a reprodukciók kifogástalan minősége egyaránt a jubileum jelentőségét sugallja az olvasónak. Az előzéklap hátoldalán a Tudós Társaság allegóriája, a tudás kelyhét magasra emelő, antik ruhás hölgy látható rövid magyarázattal, az impozáns kép megadja az egész kiadvány alaphangulatát.

Lővei Pál, a jubileumi bizottság elnöke jegyzi az előszót, bemutatja az ünnepségsorozat terveit, és hangsúlyozza a nyitókötet jelentőségét: harmincegynehány szerző szövegét gondozta és rendezte egységes könyvvé a szerkesztő, „az MTA élén álló 21 elnök

és 24 főtitkár életrajza, munkássága, az intézmény érdekében végzett munkája és működésének értékelése jelenik meg a könyv lapjain”.

Elsőként Szilágyi Adrienn bevezető és összefoglaló írása olvasható az Akadémia elnökeiről és főtitkáiról. A szinte két évszázadot átfogó, a szóban forgó főtisztviselőkről a legfontosabb adatokat értékeléssel együtt közlő tanulmány jó eligazítást nyújt az olvasók számára. Párhuzamosan tárgyalja az elnökök és mellettük tevékenykedő főtitkárok munkásságát, az idővonal szellemes megoldással az első és a hátsó borítón látható.

A szerzők a Történettudományi Intézet munkatársai, egyetemi oktatók, levéltárosok köréből verbuválódtak, többféle tudományterületet képviselnek, névsoruk a kötet végén olvasható. Előnyére válik az ünnepi kötetnek a sokszerezőség, a stílusok változása, az életrajzok egyéni megformálása üdítő olvasmánnyá teszi a vaskos könyvet. A magyarázó jegyzetek az életrajzok végén találhatók, ez némi lapozásra készíti az olvasókat.

Az *MTA elnökei* alcím mellett az első rész belső tartalomjegyzéke igazítja el az olvasót. Teleki József gróftól Kosáry Domokossal bezárólag készültek részletes bemutatató és értékelő szövegek. Arcképek (festmény, fénykép vagy szobor) láthatók a tanulmányok élén, a

születés és halálozás évszáma alatt az elnöki megbízatás időtartama olvasható a lapszámon. E fejezetrészek általában hasonló szerkezetűek, a rövid életrajz a gimnáziumi és egyetemi tanulmányok bemutatásával kezdődik, majd a közéleti vagy tudományos életpálya felvázolása következik. Az MTA-val való kapcsolat részletesebb bemutatásra kerül, az elnöki működés részletezése gyakran alapoz az iránymutató elnöki beszédekre.

Igen érdekes egymás után átolvasni az elnökök pályaképét, az arisztokrata tudósoktól, mint gr. Teleki József vagy br. Eötvös József jutunk el br. Eötvös Lorándig, aki már tudományos életműve és nem társadalmi rangja révén jutott e tisztségbe. Közben két arisztokrata politikus is elnökölt a tudós társaságban, majd Berzeviczy Albert korszakokon átívelő elnöksége a történetírót és a közéleti személyiséget méltányolta e megbízatásban. Habsburg József Ágost főherceg elnöki mandátumát mindeddig csupán protokolláris jelenségnek tartottam, a most ismertetett kötetben olvasható életrajza világosított fel, hogy hét kötetben kiadott első világháborús naplója ha nem is tudományos munka, de jelentős forrásértéket képvisel. 1945–1948 között, a nagy fordulatok éveiben az immár tudósok közül választott elnökök igyekeztek megőrizni az Akadémia önállóságát, azonban a létező szocializmus évtizedeiben a szovjetizálást senki sem akadályozhatta meg. Majd az 1985-ben elnökké választott Berend T. Ivánra és 1990-től utódára, Kosáry Domokosra hárult a feladat, hogy az immár széles körű kutatóintézeti hálózatot működtető tudós társaságot átvezesse a demokratikus korszakba.

Az utóbbi 30 év elnökeiről – Glatz Ferenc, Vizi E. Szilveszter, Pálinkás József, Lovász László, Freund Tamás – lexikonszócikkhez hasonló adatközlések zárják e részt, a szerkesztő indoklása szerint esetükben hiányzik még a szükséges történelmi távlat.

Itt engednék meg magamnak egy szubjektív véleményt: Eötvös Loránd életrajza

és tudományos munkájának értékelése nagyon érdekfeszítő olvasmány, a világhírű fizikus tekinthető az első igazi tudományos kutatónak az elnökök sorában, aki másfél évtizedes tevékenysége után tudományos céljainak megvalósítása kedvéért mondott le tisztségéről.

Elegáns alcímmel és belső tartalomjegyzékkel kezdődik az Akadémia főtítkárait bemutató második rész. E sorban a legismertebb Arany János, kinek pályaképéből kiderül, hogy a képzési oklevelekkel nem, de autodidakta úton szerzett széles körű műveltséggel annál inkább rendelkező költő közigazgatási tapasztalatait a főtiskári hivatal megszervezésében kamatoztatta. Tevékenyen hozzájárult 1869-ben az új akadémiai alapszabályok kidolgozásához.

Egyik elődje, Toldy Ferenc a leghosszabb ideig, 26 évig viselte e hivatalt, és munkásságának értékelését olvasva derült ki számomra, hogy az utókor gondolkodásában is iránymutató irodalomtörténeti tevékenysége mellett eredeti szakmáját, az orvostudományt egyetemi szinten és magánpraxisban is folytatta. Tudományos munkájában egyre inkább a magyar irodalomtörténeti érdeklődés, a filológiaiailag pontos szövegkiadások váltak meghatározóvá.

Döbrentei Gábor, a tudós társaság első titoknokja pályarajza szokatlan címmel kezdődik: „intrikus vagy hazafi?” A dunántúli születésű evangélikus papfiú Erdélyben mutatta meg először irodalomszervezési tehetségét az *Erdélyi Múzeum* folyóirat szerkesztésével, az alapító atyák befolyása révén őt választották titoknokká Horvát István és Kazinczy Ferenc ellenében. A róla kialakult, máig ható negatív megítélés az ifjú irodalmárok (Bajza, Vörösmarty, Toldy) köréből származhatott, akik eleve Toldy Ferencet óhajtották titkárnak.

A főtiskárok hosszú sorából most a történetkutató nagyváradi kanonok, Fraknói Vilmos személyét emelném ki, életpályájának adatgazdag összefoglalása a szorgalmas

és szeretetre méltó vezetőnek állít emléket, hangsúlyozva nagylelkű alapításainak, például a római magyar intézetnek a fontosságát.

Id. Szily Kálmán a nyelvészet és a kísérleti fizika terén egyaránt jelentőset alkotott, másfél évtizedes főtitkári munkáját Eötvös Loránd elnöksége idején végezte, a két természettudós egyszerre mondott le akadémiai megbízatásáról 1905-ben.

Berzeviczy Albert hosszú elnöksége idején két főtitkár váltotta egymást: Heinrich Gusztáv, a kritikus hangú irodalomtörténész 1920-ig vezette a hivatalt, majd Balogh Jenő, az Akadémia történetírója viselte e tisztséget.

1945 után a bizonytalan politikai helyzetben egymást gyakran váltó elnökök mellett Voinovich Géza főtitkár igyekezett megtartani az Akadémiát, tudomásul véve szovjet mintájú átalakítását, ezt azonban 1949-től utódai vezényelték le.

Az utóbbi 30 év főtitkáiról – Keviczky Lászlótól a jelenleg is hivatalban levő Kollár László Péterig – fényképpel kísért rövid adatközlések zárják e fejezetet.

Kommemoráció mint reprezentáció. A Magyar Tudományos Akadémia (másod)elnökeinek és főtitkárainak portréiról címen Bicskei Éva tanulmánya olvasható a kötet végén. Fényképekkel gazdagon illusztrált közleménye tanulságos összefoglalása a hivatali vagy családi reprezentáció változásainak.

Az *MTA alelnökei* című zárófejezet a névsorokat tartalmazza, életrajzi és hivatalviselési dátumokkal. Rövidítés- és irodalomjegyzék, valamint a képek jegyzéke zárja a kiadványt.

A reprezentatív kötet tördelése, fényképmellékletei, nyomdai kivitelezése egyaránt dicséretet érdemel, méltó a 200 éves jubileumhoz.

SIPOS GÁBOR

Miről árulkodik a támogatás? Az MTA és mecénásai: egy mozgalom társadalomtörténete

A Magyar Tudományos Akadémia mecénásai. Szerk. Klement Judit. MTA–HUN-REN, Bp. 2024. 454 o.

A jubileumok egyszerre jelenthetnek áldást és átkot. Lehetnek figyelemfelkeltők, szerencsésen csatornázhatják a kutatók, a szakmák és a nagyközönség érdeklődését, jelentős szakmai eredményekkel járhatnak, megerősíthetik a kulturális örökséget. De látni olyan helyzeteket is bőséggel, amikor az évfordulók a kötelező emlékezéstől leterheltek, az önisméltás, a fölösleges rendezvények, a források könnyelmű eltékozlása, az ötlettelenség letagadhatatlan kolonc.

Ha a Klement Judit által szerkesztett és Kövér György által lektorált, a társadalomtörténet számos éles szemű kutatóját felso-
rakoztató nagyszerű kiadványt, *A Magyar Tudományos Akadémia mecénásait* nézzük, akkor az lehet az érzésünk, hogy az impozáns, nagyszerű grafikai küllemmel kiadott kötet mintapéldája lehet annak, hogy miként lehet egy jubileumi helyzetet egyenletesen nívós szakmai teljesítményre átváltani. Az MTA mecénásairól korábban is jelentek meg színvonalas és fontos publikációk, de Klement Judit és szerzőtársai jó érzékkel ismerték fel, hogy mekkora – eddig kiaknázatlan – szakmai lehetőség rejlik abban, hogy a kérdést szisztematikusan, alapkutatásokkal, a rendelkezésre álló szakirodalmat jó érzékkel összefoglalva, a legfrissebb módszertani

fogódzók segítségével készüljön a szakma és a nagyközönség számára egyaránt tanulságos és olvasmányos összefoglaló.

Már az is rendkívül bizalomgerjesztő, hogy a szerkesztő a kötet felütéseként elvszerűen kijelöli a vállalkozás határait, és nem csupán a munkába bekerült témaköröket, megoldásokat indokolja összefoglalóan, hanem ahhoz is ad támpontokat, ami kimarad a kötetből, és további kutatás, más munkák tárgya lehet. A vaskos kiadvány az adományozókra, azok rendkívül változatos társadalmi összetételére és motivációira helyezi a figyelmet, s tudatosan elválí az októl az irányoktól, amelyek az Akadémia költségvetése és vagyongazdálkodása felől vennék szemügyre az adományokat és adományozókat. De arról a – tudományszociológiai-tudománytörténeti szempontból igen fontos és beszédes – kérdésről is leválasztja a munkát, hogy egyes tudósok vagy tudományos eredmények mögött milyen jellegű és mértékű támogatás állt, s ez hogyan tette lehetővé innovatív eredmények létrejöttét, jelentős szakmai pályák felívelését.

A kötet szerzői ehelyett az adományozókra kíváncsiak, az adományozás mint társadalmi gyakorlat érdekli őket s ez a fókusz igen termékenynek bizonyul. Összesen húsz

T. Szabó Levente (1977) – irodalomtörténész, egyetemi tanár, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, tszabo.levente@ubbcluj.ro

<https://doi.org/10.36373/em-2026-1-18>

olyan, az Akadémia alapításától máig lokalizálható társadalmi csoportot mutat be és elemez, amely felől meggyőzően felvethető a szempont. De a kötet azért is innovatív, mert az adományozók igen változatos társadalmi beágyazottságának szisztematikus, két évszázadra kiterjedő vizsgálata kiterjeszti a mecénás hagyományos jelentését: olyan, a modernségben is fontos társadalmi gesztusnak mutatja, amelynek társadalmi energiája, dinamikája van, társadalmi kohéziót képes létrehozni egy-egy markáns ügy köré. Ezzel valójában egy olyan társadalomtörténeti gondolkodást erősít fel és tesz tel, amely – többek között – az ajándék nagy hagyománnyal rendelkező antropológiájára támaszkodik. Marcel Mauss klasszikus, az ajándékról írott esszéje nyomán egész társadalomtudományos kutatási paradigma épült arra a szemléleti alapállásra, hogy az ajándék valójában társadalomformáló technológia összetett társadalmi kódokkal, s egészen megdöbbentő módon van ott a jelenünkben is (például elég csak az úgynevezett digitális kalákára gondolni, ahol rendkívül nagy közösségek osztanak meg nyílt forráskódú szoftvereket egymással, lelkes rajongók fordítanak le sorozatokat a „közjó” érdekében, vagy adnak megfizethetetlen szakmai tanácsokat Reddit-csoportokban). Az ajándék a modernség nagy, új kötőanyaga, s ugyan nagy kérdés, hogy az erre alapozó, új típusú mecénatúra különféle formái valójában milyen viszonyban is állnak a hagyományos, 19. század előtti mecénatúrával, de az alap-szempont rendkívül izgalmasnak és természetesen bizonyult e kötet számára is.

A kötet három tömbre tagolódik. Érthető módon az alapítás és székházépítés az első problémakör, hiszen ez az a két nagy, 19. századi esemény az Akadémia történetében, amely rendkívüli figyelmet generált, s így kiemelten érdekes, hogy az adományozók felől nézve miként vált társadalomkohéziós erővé, kiket mozgatótt meg, az adományozók személye és az adományozás

„sűrűsége” révén miként váltak kiemelt társadalmi eseményekké ezek a mozzanatok. Fónagy Zoltánnak az alapító mecénásokról szóló tanulmánya már érzékelteti, hogy mire számíthatunk a kötet későbbi munkáiban is: a szakirodalmat számos új meglátással gyarapító (vagy egyenesen az alap kutatás nehéz feladatát felvállaló), reflexív, módszertanilag tudatos gondolatmenetekre. Fónagy tárgyi tekintetben is folyamatosan korrigál, amikor Vay Ábrahám, Károlyi György és Andrassy György kevésbé ismert alapító szerepét tisztázza a Széchenyi közismert alapító gesztusa mellett, de az utóbbit is érzékenyen, pszichohistóriailag értelmezve helyezi el. Úgy érvel, hogy az nem hirtelen felindulás, hanem jól megfontolt, a megfelelő pillanatra váró döntésként érthető, hatásos belépőként a közéletbe. A családban gyakori a közcélra való felajánlásnak ez az erős kulturális mintázata, s Széchenyi liminális helyzetben ezt a mintázatot követve lép be az alapítók közé. Fónagy tehát mind filológiai, mind pedig a motivációkat illetően újraértelmezi az Akadémia alapításának a gesztusát, visszahelyezi jogaiba az alapítók közösségét, s a mecénatúrát családi és kulturális mintázatokra vezeti vissza.

Találó párját képezi ennek a tanulmánynak Papp Gábor György gondolatmenete, amely az Akadémia impozáns, állandó székházának megépítését abba a széles körű adományozó mozgalomba ágyazza bele, amely az 1830-as évek óta körülvette az intézményt. Ugyanis ekkortól indul a folyamatos adományozás, s magánszemélyek, közösségek, intézmények rendszeresen alapítványt tesznek pénzben, értékpapírban, illetve könyvekkel, ingóságokkal gyarapítják a társaság vagyonát. Miközben az akadémiai tagság exkluzív (és még sok tekintetben rendi) intézménynyé tette az akadémiát, ezzel párhuzamosan egyre szélesebb közösségi támogatásra támaszkodott, s ezt az első évtizedek esetlegesebb felajánlásait követően, 1858 után szisztematikus gyűjtés jellemezte. A székház

ügye fordulópont a közösségi mecenatúrában, hiszen a közadakozás első rendkívüli alkalmát jelentette az Akadémia életében. Hozzátehetnénk, hogy az adakozás sikere annak is köszönhető, hogy protesztjellegű, a társadalmi ellenállás kifejezésének egyik fontos formájává vált a kiegyezés előtti, az Akadémia működését is ellehetetlenítő időszakban. Papp érzékletesen mutatja meg, hogy miközben a gyűjtés láza jelentősen bejáratta, természetessé tette a köz érdekében való filantróp gyűjtéseket, ezzel párhuzamosan az épület maga is katalizátorává vált a neoreneszánsz stílus pesti elterjedésének.

A kötet gerincét kitevő második tömböt az 1945 előtti mecenatúrát tárgyaló tanulmányok adják. Ezeket Fónagy Zoltán második, alapos és inspiratív tanulmánya nyitja a főnemes mecénások szerepéről az Akadémia támogatásában. Indokolt a döntés, hiszen – amint a tanulmányból is kiderül – az első világháború végéig az Akadémia számára adományozók egyharmada főnemes volt, és ezek az alaptőke 40%-át adták. Fónagy szellemesen és izgalmasan elemzi a főnemesek különféle csoportjait is, például az Esterházyak, a Batthyányak és a Károlyi grófok kiemelkedő szerepét és adományát a birtokaik nagyságához képest. A kérdésnek van speciális, e folyóirat olvasóit bizonyára kiemelten érdeklő erdélyi vonatkozása is: ez természetesen Teleki József grófnak (az MTA első elnökének) a rendkívüli szerepe, a harmincezer tételből álló családi könyvtár adományozása és a rendkívüli mecénási jelenlét. A mecénási portré összetettségéhez hozzátartozik, hogy haláláig – tehát csaknem 30 éven át! – magánvagyonából fizette a könyvtár külföldi folyóirat-előfizetéseit, s adományaival tette lehetővé egy sor magángyűjtemény megvásárlását. Végrendelete is arról árulkodik, hogy az MTA egyik legkomplexebb 19. századi mecénása számára ez a típusú támogatás a közéleti jelenlétének a kétségkívül legfontosabb összetevői közé tartozik; rendkívüli alapítványt hagyott

az Akadémiai könyvtár gyarapítására, és hasonlóan komoly alapot a drámai művek évenkénti jutalmazására – ebből született a Teleki-díj. Az olyan elfeledett, kiemelkedő mecénások, mint Batthyány Fülöp herceg adományozói habitusának az elemzése a többi főrendű mecénás komplex csoportként való kezelése révén cáfolja meg azt a máig közkeletű sztereotípiát, hogy a főrendűek közül kizárólag Széchenyi István játszott volna jelentős szerepet az Akadémia körül.

Bicskei Évának a női közösségi mecenatúráról szóló alapos és körültekintő tanulmánya jól érzékeltetheti, hogy mekkora potenciál van a nőtörténeti kutatásokban. Az interszekcionális logikával élő tanulmány a nemzetépítés társadalmi nemi beágyazottságából indul ki, s – mint ahogyan a kötet számos tanulmányának – ennek a gondolatmenetnek is messze a köteten túlra mutat a problémafelvetése: nevezetesen, hogy hol is vannak a nők a nemzetépítésben, nem fedi-e el őket az a módszertani nacionalizmus, amely eleve láthatatlanná tette a róluk szóló forrásokat. Bicskei Éva invenciózusan követi végig néhány olyan női közösségnek és pártfogói vállalkozásnak az útját, amelyek meggyőzően mutatják, hogy a nők a férfiak kulturális vállalatának anyagi támogatásán keresztül miként keresték a helyüket a hagyományosan férfiközpontú nemzetépítés világában. De természetesen egy interszekcionális érvelésben egyáltalán nem mindegy, hogy kik képesek adományozó közösségeket felépíteni maguk köré, ki kivel szolidáris az adományozásban s mire használja az adományt. A tanulmányban vizsgált egyik kezdeményező csoport magát az úgynevezett Csillagkeresztes Rend – egy katolikusoknak adományozott kiűztetés – tagjai alkották, míg egy másik a szabadságharc (mártír) vezetőinek a hozzátartozóiból került ki, s például özvegy gróf Batthyány Lajosné az ebben a mozgalomban vállalt szerepe révén tért vissza a közéletbe. A tanulmány finom árnyalatokkal felépített

érvelése révén így nem csupán az izgalmas, hogy Orlai Petrich Soma Kazinczy és Kisfaludy Károly találkozásáról szóló festménye valójában ennek a női mecenatúrának az eredménye, hanem hogy a hasonló gesztusról árulkodó Hölgyek díja – amely 1859-ben tudományos népszerűsítő kézikönyv(ek) létrehozását célozta meg női támogatással! – vagy a főépület pompázatos biedermeier virágmintás szőnyege eltérő felekezetű, identitású női támogatói csoportokat és érdekeket takar. Mindenik eset viszont annak a remek példája, hogy informális női csoportok hogyan szervezték meg magukat a 19. század közepén, miként váltak társadalmilag-politikailag is értelmezhető mecenás közösségekké, s ez a mecenatúra hogyan illeszkedett különféle kulturális modellekbe az 1848–49-es intenzív honleányi tevékenységtől egészen a nők képzését célul kitűző szerveződésekig.

A Habsburg-család és az MTA különösen kényes viszonya sok tekintetben leképezi az uralkodó és a magyar közösség összetett párbeszédét is. Ezért izgalmas Manhercz Orsolya tanulmánya a Habsburg-család mecenási működéséről. József nádor szerepe az alapításban, Ferdinánd főherceg támogatói tevékenysége egyaránt jelzi, hogy az 1865-ös gesztus, amikor maga az uralkodó is kiemelkedő összeggel támogatta az akadémiai palota építkezését, nem kivétel, hanem egy összetett kapcsolat része. De ezzel messze nem zárul le a kapcsolat: Miksa, Mexikó tragikus sorsú császára is ott van a támogatók sorában, s a szerves és bonyolult viszonyt jelzi az is, hogy József herceg adott pillanatban az MTA elnökévé válik.

Az MTA centrális társadalmi szerepét bizonyítja, hogy nem csupán a politikai és közigazgatási, hanem az egyházi elit is felsorakozott a mecenások közé. Bárány Zsófia tanulmánya az egyházi mecenások körét értelmezi, például Bartakovics Béla egri érseknek és Haynald Lajos kalocsai érseknek a tevékenységét.

Dobszay Tamás tanulmánya a nemesi adományozók köréről, motivációiról, az akadémiai mozgalomhoz való viszonyáról számbelileg is tágra nyitja a mecenások körét, hiszen a 19. században a magyar társadalom körülbelül huszadát kitevő nemesek a társadalomnak az össznépszerűségben európai léptékekkel is hatalmas arányú csoportja. Életmód vagy jövedelem szempontjából is tagolt ez a csoport, s ez a helyzet érdekfeszítővé és fontosá teszi az elemzést. Például a köznemeség átütő szerepvállalása az 1830-as évektől kezdődően jól mutathatja ennek a nemességnek mint csoportnak a belső dinamikáját. De a gondolatmenet izgalmas abból a szempontból is, hogy a Marczibányi-jutalom esetén keresztül – a kötet néhány más szerzője mellett – elvszerűen is felveti a vármegyei keretek közti tudománypártolás és az akadémiai mecenatúra összefüggéseit. Ez felhívhatja a figyelmet arra is, hogy mennyi társadalomtörténeti eredménnyel kecsegtethet, ha pontosabban és korszerűbben elkészül az Akadémia előtti tudományos intézményesülési kísérletek társadalomtörténete.

Tóth Árpád *Városok, városi intézmények és városi polgárok az akadémiai mecenások között* című fejezete rendkívül izgalmas és tanulságos módszertani rész a régi polgárság és a jótékonykodás szerepéről. Érvéle szerint a városi polgárság rendkívül aktívan vesz részt az alulról induló társadalmi szerveződésekben, s eközben újraakterezik a kegyes hagyományozás gyakorlatát (például túllépnek a saját közösségük felekezeti-kulturális határain). Különösen tanulságos, hogy például a Magyar Nemzeti Múzeum korai támogatói között a szabad királyi városok látványosabban képviseltetik magukat, mint a vármegyék. Az, hogy városi közösségek és városi polgárok szép számban találhatók az Akadémiát támogatók között, érzékenyen kirajzolja, hogy az MTA korai mecenatúrájának a története egyben a civil tudománypártolás és az önszerveződő modern polgári társadalom története is.

A kötet harmadik és negyedik tömbje kronologikus ívbe szerveződik, így Papp Barbarának a kiegészéstől a második világháborúig terjedő időszak női adományozóit számba vevő gondolatmenete egyszerre folytatja az 1945 előtti mecenatúrát felölelő ívet és Bicskei Éva elemzését. Ez még továbbra is az az időszak, amikor az Akadémia társadalmi nemi logika szerint szerveződik, fel sem merül, hogy nők is lehetnének akadémiai tagok, ezért az akadémiai mozgalom támogatása fontos mozgásteret ad ennek a közösségnek. A jótékony női végrendelkezők és adományozók sora hosszú, épp ezért remek forrás ahhoz, hogy a segítségével megértsük egy társadalmi csoport emancipációs kísérletét a tudománypártolás révén, s nem utolsósorban ennek rendkívüli tudománytörténeti jelentőségét. Hadd idézzek fel egy számomra fontos erdélyi vonatkozást a tanulmányból ennek szemléltetésére. A Kőrössy Flóra mezőszentgyörgyi birtokos adományából létrejött alapítvány 1942-es kuratóriuma – Domanovszky Sándor, Balanyi György, Hajnal István és Lukinich Imre is szerepelt a bizottságban – történelmi témájú szakmai pályázatokról döntve Jakó Zsigmond *Bihar megye a török pusztítás előtt* című értekezését méltányolta. Az akadémiai nagyjutalom összegével egyezett a díj, s ezt érzékelteti, hogy Jakó csaknem negyven év után is fordulópontként tekintett rá: „1940-ben doktoráltam Budapesten. Létezett akkoriban egy igen rangos díj, a Kőrössy Flóra jutalomdíj [...] és hát 1942-ben nekem, zöldfülűnek ítélték oda olyan befutott személyiségek ellenében is, mint Eckhart Ferenc, a pesti jogtörténész professzor, kiváló kutató, aki meg is nehezített rám ezért. Ennek az elismerésnek a súlyát az is növelte, hogy a díjat olyan bizottság ítélte nekem, [...]z akkori magyar történettudomány legkiemelkedőbb alakjai, [...] egy fiatalnak, amilyen én voltam, nagyon sokat jelentett az elismerés”. (206. o.)

Már a reformkori időszak akadémikusainak nagy többsége valamilyen módon

kötődik a tanári hivatásrendhez, nem véletlen, hogy a tanárok az akadémiai mozgalom támogatói között vannak a korai időszaktól kezdődően. Ugrai János fejezete látványosan érzékelteti, hogy az Akadémia 1859-es új lendületét követően ez a társadalmi csoport egyre erősödött, sőt egyre látványosabb lett nem csupán a tudós egyetemi tanárok akadémiai tagsága, hanem támogatói jelenléte is. Hollós László kecskeméti mikológus híres gombagyűjteményétől Fraknói Vilmosnak – többek közt a Római Magyar Történeti Intézet alapítójának – a jelentős támogatásáig vagy az Elischer-féle Goethe-ereklyéig számos példát hoz erre Ugrai gondolatmenete. Ez közvetett módon jelzi azt is, ahogyan maga az Akadémia is professzionalizálódott, s a század második felében egyre inkább a tudományos elit intézményévé vált – izgalmas kutatás tárgya lehetne, hogy milyen a belső dinamikája annak, hogy a mindenkorai támogatók az Akadémiára előbb nemzeti intézményként, egy idő után pedig a tudományosság csúcshintézményeként tekintenek, ennek a kettős tendenciának a változó viszonya hogyan befolyásolja a támogatás jellegét, társadalmi motivációit.

Papp Viktor az Akadémia jogász támogatóiról készített frappáns összefoglalót, külön kiemelve az ügyvéd-politikusok körét, míg Sipos Balázs az írók és újságírók támogatását vette szemügyre. Ez utóbbi természetesen könyvkiadókat és nyomdákat is jelent, noha a gondolatmenet főként a professzionalizálódó sajtó és az Akadémia különleges viszonyára hívja fel a figyelmet; talán érdemes lett volna elidőzni az íróknak és az irodalmi értelmiségnek az Akadémiához való sajátos kötődésén, speciális támogatási formáin a szóban forgó időszakban, hiszen erre komoly irodalomtörténeti forrásadottságaink vannak.

Kiss Zsuzsanna *Orvosok, mérnökök és közgazdászok az Akadémia támogatói között* című fejezetének nem kis feladat jutott, hiszen egy rendkívül heterogén társadalmi csoport támogatói mintázatait próbálja megérteni.

Például a kórházi, illetve egyetemi orvosok mint mecénások elkülönítése szépen mutathatja, hogy milyen erőt próbáló feladat a taxonómia, ha ennyire heterogén csoportokról van szó. A részletkérdéseken túl a gondolatmenet tanulságosan érvel amellett, hogy ezeknek a támogatói közösségeknek a jelenléte és a képzési és érdekvédelmi kereteik kialakulása egybeestek, így a hivatáscsoportok mecénatúrája és az Akadémia szerepe az egyes szakmák hivatásmércéinek a felerősítésében és felgyorsításában kölcsönös, egymásba fonódó folyamatként érthető.

Konrád Miklósnak a vállalkozó mecénások csoportját vizsgáló tanulmánya jó érzékkel teszi láthatóvá, hogy ennek a közösségnek az elsőprő többsége zsidó származású, kikeresztelkedett, akik nem feltétlenül célzottan támogatnak, vagy tipikusan a közgazdaságtani szaktudás fejlesztését tűzik ki célul.

A szerkesztő Klement Judit inspiratív fejezete a vállalatok közösségi szerepvállalásáról valló kortárs globális vállalati filozófia felől értelmezi az ilyen természetű támogatásokat. Mindazt, amit ő a takarékpénztárak, a biztosítási szektor, a gőzmalomipar szerepvállalása felől tagolva látta, filantropkapitalizmusnak is szokás nevezni mostanság, a támogatás a társadalmi szerepvállalás mérvadó formája és egyben a vállalatok jó hírnevét is szolgálja. A gondolatmenet számos érdekfeszítő esettanulmánya közül hadd emeljek ki kettőt: az első magyar kereskedelmi szótár (és egyben az üzleti élet nyelvének) magyarítása nagy pénzintézetek támogatása révén jön létre, de beszédes, hogy az első világháború utáni krízisben a vállalatoknak milyen mérvadó szerepe lesz az Akadémia fenntartásában.

Az állam izgalmas és fontos új szereplő a magyar kultúra és oktatás 19. századi történetében. Az állami szerepvállalás a kulturális intézmények életében lassú átmeneti folyamat, tele feszültségekkel és váratkozásokkal. Részben ez a tétje Ablonczy Balázs

első tanulmányának – ő a második szerző, aki két remekbe szabott gondolatmenettel van jelen a kötetben. A *Vármegyei és állami adományok* arra kérdez rá, hogy miként támogatták a vármegyék és más törvényhatóságok, illetve az állam az MTA-t a 19. és 20. század fordulóján, s milyen mintázatok nyerhetők ki ebből. Ablonczy szerint a vármegyék két kiemelt időszakban adakoztak látványosan, a 19. század közepének a nemzeti támogatási mozgalmában és – meglepő módon – a nehéz helyzet dacára, közvetlenül a világháború után, egészen az 1920-as évek végéig. Ebben a második támogatási hullámban az adakozás egyszerre volt a trianoni traumára adott szimbolikus válasz és az a vármegyei logika, hogy helyi közösségi döntéssel (például póttadóval) teremtsenek elő új forrásokat. Ablonczy tanulmányának fontos megfigyelése és megkülönböztetése, hogy a rendszeres állami szerepvállalás előtti időszakban (és annak a korai éveiben) is jellemzően célzott támogatások voltak: konkrét tárgyakra, eseményekre, kiadásokra érkezett a pénz. Észszerű, hogy Ablonczy a vármegyei és állami adományokat közös keretben tárgyalja, hiszen így rendkívül látványos, hogy a vármegyék szerepének visszaszorulásával miként válik az állam állandó támogatóvá, majd finanszírozóvá, s ezáltal miként lesz természetes, magától értetődő az állami szerepvállalás a kultúrának és tudománynak ebben a fontos intézményi szegmensében.

Püski Levente a Vigyázó-örökségnek az Akadémiára kerülését vizsgálja: a végrendekezés logikáját, az örökség valódi nagyságát és összetételét, a kezeléssel járó sűrű konfliktusokat (hiszen az 1930-as leltár szerint ez kb. 24 millió pengőt jelent), a felhasználás mintázatait s nem utolsósorban ennek az örökségnek a második világháború utáni eltűnését (államosítását) és emlékezetpolitikai felbukkanását – azt, ahogyan a rendszerváltás utáni időszakban Vigyázó Ferenc neve újra felbukkanhatott a történeti emlékezetben.

A kötet fajsúlyos, második tömbjének méltó lezárása Ablonczy Balázs újabb tanulmánya az Akadémia számára külföldről érkező adományokról. A tanulmány eleve módszertani dilemmával indít: mi is számít külföldi adománynak? Annak vehető-e például a külföldről hazatérő tudós adománya? És mi számít Trianon után külföldnek? Ablonczy ennek a csoportnak az adományait – izgalmas módon – egy tágasabb keretbe helyezi; abba, hogy az adományokat ösztönzendő az Akadémián már 1881-ben döntés született arról, hogy az alapítók és adományozók névsorát látványosan megörökítsék. Ennek ellenére a századfordulón aggasztóan hullámzott az adományokból beérkező összeg. Ehhez képest látványosak a külföldi adományok, de főként Mehmet Feridun bej támogatása, amely ösztöndíjalapot és kutatási támogatási alapot is tartalmazott, s egészen addig, míg a háború és az infláció nem nullázta le az értékét, komoly, célzott mecénási gesztusnak számított (például egész sor török jellegű kiadvány megjelenéséhez járult hozzá). Ehhez a támogatáshoz hasonlítható volumenű külföldi adomány már nem érkezik 1945-ig, de jön holland könyvtári támogatás vagy a Carnegie Alapítvány felajánlása a világháború gazdaság- és társadalomtörténetének megírására. A gondolatmenet tanulsága, hogy a Klebelsberg-korszakban jelentősen növekvő állami szerepvállalás egyben háttérbe is szorítja a külföldi (és a belföldi) adományozást (a kötet előző tanulmányában már elemzett Vigyázó-vagyon a nagy kivétel).

A kötet utolsó tömbje az 1945 utáni mecenatúrát járja körül két tanulmány révén. Takács Róbert *Az államosított Akadémia nem állami támogatói* című írása az MTA második világháború utáni radikális pénzügyi kríziséből indul ki, amely megkönnyítette az intézményi autonómia felszámolását és a szovjet típusú átalakítást, a párt és az állam anyagi támogatás révén gyakorolható nyomást a tudósok közösségére. Az állami

támogatás elengedhetetlenné vált 1949-től a kutatóhálózatot is fenntartó Akadémia számára. Így mind az intézmény felől, mind társadalmilag ellehetetlenültek a mecénatúrának azok a formái, amelyekre kezdetektől támaszkodott az intézmény. A tanulmány amellet érvel, hogy az új helyzetben a támogatásnak és a hagyatékörzésnek újszerű formái alakultak ki. A Bartók-hagyaték intézményes gondozását (amely az ifj. Bartók Bélával kötött szerződés nyomán került az MTA-hoz), illetve később a Lukács Archívum és Könyvtár létrejöttét a szerző ilyenként értelmezi. Persze, egyik sem volt zökkenőmentes, mint ahogyan a magánszemélyek által alapított díjak sorsa sem. Például az Erdős Pál által eredetileg szülei emlékére alapított, majd utóbb az alapítóról elnevezett díj devizában érkezett, a Bolyai János Matematikai Társulat közvetítésével történt az átváltás. De ez enyhébb volt annál, amennyire az Akadémia és a Soros Alapítvány közti jelentős együttműködést néhol a korszak politikai jellegű és személyes konfliktusai árnyékkolták be.

A tömböt Zsidi Bernátnak a közelmúltba és a (majdnem) jelenbe kalauzoló, Lovász László elnöki ciklusának végéig terjedő, *Az Akadémia támogatói a rendszerváltás óta* című összefoglalója zárja arról a nagyszabású kísérletről, ahogyan az Akadémia 1990 után megpróbált támogatókat bevonni a működésébe. Az alapítványtevés új lehetőségei, tárgozgástere jótékonyan hatottak és hatnak az akadémiai mecenatúrára is, az Akadémia egyre tudatosabban idézi fel a támogatás korábbi formáit. Ez intézményi-vállalati támogatásoktól a magánszemélyekig terjed. Zsidi szerint míg a korai, „átmeneti” időszakban a külföldi támogatók és a diaszpóra nagyobb súlya érzékelhető (a tanulmány például Ryoichi Sasakawa példáját hozza fel), az 1998-tól induló „konszolidált” időszakban a gazdasági növekedés és a modell bejáratása új támogatásfajtákat hozott (ilyen volt például Peter Munk nagyvonalú felajánlása).

A szerző szerint a 2006 utáni globális és helyi politikai-gazdasági krízisek nyomán megcsappant a felajánlások száma. Igen tanulságos a tanulmánynak az a következtetése, amely az adományozók társadalmi rétegződése felől veszi szemügyre ezt az időszakot, hiszen a magyar kulturális és tudományos elit és a saját országaik gazdasági elitjéből érkező külföldi magyarok nagyvonalúságát érzékeli, miközben az új magyar gazdasági elit elszomorító módon szinte teljesen hiányzik a kortárs mecénások sorából.

A kötetet képjegyzék, a kötetben használt pénzrendszerek és pénznemek mutatója, illetve névmutató és a szerzők rövid életrajza zárja. Az Akadémia jubileumához méltó, nagy ívű kiadvány született az intézmény mecénásairól. A kötet szerkesztője kétségek nélkül gondos, igényes és koncepciózus munkát végzett, jó érzékkel kérte fel a munka- és szerzőtársakat. S noha nem minden tanulmány egyforma terjedelmű és mélységű, érződik a gondos szerkesztés azon, hogy ezek egységes egészzé állnak össze, kiadnak kronológiailag és módszertanilag is egy viszonylag egységes fókuszú nagyobb történetet, az Akadémia javára történő adományozás két évszázados társadalomtörténetét. E felől a történet felől érzékletesen kirajzolódik a meritokrácia modern története, és az, ahogyan az adományozás a nemzetépítéssel összefonódó hivatásosodásnak rendkívül fontos összetevője marad.

A jó munkák mindig is új ötleteket adnak, újabb vállalkozásokra inspirálnak, s ez a kötet is ösztönző minta lehet számos új kutatásra. Minta ahhoz, hogy miként lehetne szisztematikusan megvizsgálni a hosszú

19. század nemzeti intézményeinek – a Kisfaludy Társaságtól a Nemzeti Színházig – ilyen típusú, mecenatúrába ágyazott történetét. De az akadémiai mozgalom történetét más metszetekben is ösztönözhet elhelyezni: mindenekelőtt egy transznacionális keretben, a modern európai akadémiai és egyesületi mozgalom keretei között, vagy a magyar egyesületi mozgalom kiindulópontjaként és katalizátoraként. De ugyanez a vállalkozás gondolkodtathat el arról, hogy a modern filantropia és a filantrokapitalizmus új szellemisége miként keretezi a kultúrát és tudományt; érdemes lenne a közjó, az altruizmus, a közösségi filantropia lokális és globálisabb történeteiben elhelyezni az Akadémia történetét (hiszen ez a kötet valójában egy szelete ennek a kérdéskörnek). De elképzelhető, hogy valaki egy kissé továbbírja a kötet egy-egy apró feltáratlan pásmáját: például majd ez a vállalkozás ösztönöz egy-egy kutatót, hogy az anonim adományozásnak a 19. században olyannyira népszerűvé vált gyakorlatát feltérképezze akár az MTA történetén keresztül is.

Egy biztos: fontos kötet született, érdemes lenne minél több formában és repozitóriumban szabadon hozzáférhetővé tenni már csak azért is, mert tanulságos lehet a mindenkori politikai és gazdasági elit számára. De lehet, hogy már az is elég lesz, ha a nagyközönség tanul belőle: szolidaritást a tudomány intézményeivel, tiszteletet a jelentős tudományos eredményeket felmutatók iránt, s gesztusokat, amelyekkel mindezt a mecenatúra kortárs kulturális logikáinak a segítségével kifejezheti.

T. SZABÓ LEVENTE

Intézeti évkönyv pecsétekről és Erdély múltjáról

Erdélyi Évszázadok. A Kolozsvári Magyar Történeti Intézet Évkönyve. IX. Pecsétek a múlt időben. Egyetemi Műhely Kiadó, Kvár 2024. 464 o.

A kolozsvári Magyar Történeti Intézet 2016-ban indította útjára évkönyvsorozatát, melynek legújabb, IX. kötete 2024-ben jelent meg. Ez a kötet, mint ahogyan az eddigiek is, valamilyen tematika köré csoportosítva közli a tanulmányokat, vagy legalább azok nagy részét, ezúttal – miként a címe is mutatja – a pecsétkekre, illetve a pecsétteni tematikájú írásokra esett a választás.

Az évkönyv első írása Gesztelyi Tamás tollából született, és a *Görög-római pecsétten* címet viseli. Ez a tanulmány átfogó képet nyújt a görög és római korszak pecséthasználatairól, tisztázza a szfragisztika és a glyptika fogalmait, ez utóbbi az ékkövek metszését, a lenyomatok és öntvények készítését és az ezekhez kapcsolódó ismereteket jelenti. A bevezető részben a pecsételés kezdeteiről és módjáról, a gemmakészítés technikájáról is leírást kapunk. Ezt követően a szerző a görög-római korszak Egyiptomának pecsételési szokásait mutatja be részletesebben, minthogy „hála Egyiptom éghajlatának, ezek az emlékek itt maradtak fenn a legnagyobb számban”. Az egyiptomi pecsét két fontos funkciót szolgált: hitelesített, és védte a tárolóeszközöket. A görögök a ptolemaioszi időszakban újra meghonosították a szerződések pecsételését, és elterjesztették a helenisztikus világban az úgynevezett kettős

dokumentumokat, amelyeken a szöveg kétszer szerepelt, melyből az egyiket pecséttel lezárták, a másik pedig bármikor megtekinthető volt. Itt jegyezzük meg, hogy e pecsételési és íratmegőrzési módszer gyakorlati megvalósítását az erre szolgáló, igen sematikus illusztráció alapján csak nehezen tudjuk elképzelni. A duplikátumos megoldás a római hódítás után Egyiptomban megszűnt, de szerződéseket, végrendeleteket továbbra is pecséttel láttak el. Szintén a római kortól terjedt el a szöveg alá nyomott pecsét a hivatalos dokumentumokon, amely utóbb, így például a középkorban is az iratok érvényességének elengedhetetlen kellékvé vált. A magánleveleknél a pecsételés fő célja a levél tartalmának a védelme, és nem a feladó azonosítása volt, utóbb a pecsételési gyakorlatot fel is váltotta a tintaminták alkalmazása.

A tanulmány ezt követő, jól elkülöníthető részében Gesztelyi régészeti feltárások, illetve jelentősebb pecsétleletek (pl. Selinunte Szicíliában, elephantinéi papiruszok, a ciprusi Nea Paphos, az észak-afrikai Kyréné, az Eufrátesz menti Zeugma stb.) alapján hoz példákat ezek forrásértékére és lehetséges értelmezésükre. A karthágói romok közül előkerült több ezer agyagbullán levő ábrázolásoknak nemcsak a stílusa, hanem

Bogdándi Zsolt (1977) – történész, tudományos munkatárs, EME, Jakó Zsigmond Kutatóintézet, Kolozsvár, bogdandi.zsolt@eme.ro

<https://doi.org/10.36373/em-2026-1-19>

a képvilága is görög, ezek alapján pedig módosítandó a punok görögellenességéről alkotott kép, a görög minták átvétele tehát már az 5. században elkezdődött. Ugyanez a *Hel-lenisztikus kori archívumok pecsétlenyomatai* című alfejezet tartalmazza a Verespatakon előkerült viaszostáblákon levő pecsétek leírásait, mely lenyomatok különös jelentősége abban is áll, hogy nemcsak keltezésük állapítható meg, hanem a tulajdonosaik is azonosíthatók.

A szerző a magyarországi Pannonia területén előkerült mintegy 330 gemma alapján megállapította, hogy zömében a római limes mentén talált leletekről van szó, olyan településekről, amelyekben komoly vásárlóerővel rendelkező katonaság állomásozott. Ez a tény fellendítette a gemmaforgalmat, és az ábrázolások tematikáját is befolyásolta, a leggyakrabban alkalmazott isten- és állatábrázolásokban is a katonai jelleg dominált. Végül, bizonyára a téma feltáratlansága okán is, egy rövid alfejezetben áttekinti a glyptika daciai emlékeit, számba veszi a gemmalelőhelyeket és a különböző múzeumokba került leleteket, és kritikai megjegyzéseket tesz az ezeket közlő, olykor silány illusztrációkkal ellátott vagy téves következtetésekre jutó publikációkhoz.

Rudolf Veronika, az ELTE segédtudományi tanszékének adjunktusa a Magyarországon is tevékenykedő két szerzetesi közösség, a bencések és a ciszterciek Mohács előtti pecséthasználatát mutatja be, és veszi számba a MNL OL-nak DL–DF adatbázisa és a kiadott források alapján a konventi, illetve az apátok által használt pecséteket. Előtte azonban az e témában kelt legújabb szakirodalom alapján rövid áttekintést nyújt „a vidéki írásbeliség fáklyáiként emlegetett” hiteleshelyi intézményrendszer kialakulásáról és működéséről, megállapítva, hogy a kutatás jelenlegi állása szerint mintegy 80 egyházi intézmény folytatott hiteleshelyi tevékenységet, így nem csodálkozhatunk azon, hogy az 1526 előttről ránk maradt

okleveles anyagnak közel 30%-a hiteleshelyi kiadvány. A tatár és török pusztítások rostáján fennmaradt okleveles forrásokból több mint 100 bencés rendház létezésére következtethetünk a középkorban; ezek méretükben, jelentőségükben nagyon különböztek, és nem rendelkezett mindenikük pecséttel. A kutatás jelenlegi tényállása szerint a konventek kezdetben egyetlen közös pecséttel rendelkeztek, majd a vagyonok elkülönülésével alakult ki az apátok saját pecsételési gyakorlata. A bencés konventi vagy apáti pecsétekről csak azon intézmények esetében maradt fenn forrás, amelyek egy adott időszakban hiteleshelyként is működtek; ezek jegyzékét a szerző egy könnyen áttekinthető táblázatban közli. A konventi pecsétek általában kerek alakúak, és az adott rendház védőszentjére vagy annak valamelyik attribútumára utaltak, a hiteleshelyi tevékenység sűrűsödésével pedig gyakran egy újabb pecsét bevezetésére is sor került a káptalanok mintájára, melyet a nem privilégiumként kiállított oklevelek hitelesítésére használtak. A saját ügyeikben okleveleket kiadó bencés apátok több pecséttel is rendelkezhettek, így tudomásunk van apáti nagyobb, kisebb és gyűrűspecsekről is; ezek a legnagyobb számban bizonyára nem véletlenül Pannonhalmáról maradtak fenn. Csupán néhány apát esetében maradtak ránk a gyűrűspecsepek lenyomatai, ezek közül a szerző Ugron László tihanyi, illetve Raguzai Sándor telki apátok gemmapecsétjeit említi.

Mínthogy a pecsét a hitelesítés és az azonosítás legfontosabb eszköze volt, így annak őrzetére a bencés konventek is nagyon figyeltek, több szerzetes jelenlétében kulccsal nyitható, lepecsételt ládában tartották a sekrestyében, a pecsétért és a pecsételést pedig a *custos*-szerzetes felelt. A pecsétkép megváltoztatására, új pecsét készítésére csak kivételes esetekben kerülhetett sor: ilyennek számított a pecsétnyomó elvesztése – hozzátesszük, hogy bizonyára az ellopása is –, illetve a pecsétnek oklevél-hamisításra

való használata. Ez utóbbira a szerző példaként felhossa a Szengyeli István kolozsmonostori jegyzőhöz köthető, nyilvánvalóan az apától sem idegen „hamisítási botrányt”, melynek következtében egyrészt István deákot máglyahalálra ítélték, másrészt a hamisításokra használt pecsétnyomó helyett újat vésettek. Itt szükséges megjegyezni, hogy Rudolf Veronika a témával kapcsolatos két legjelentősebb írást, Jakó Zsigmondnak éppen a kolozsmonostori oklevél-hamisításokról írott tanulmányát¹ vagy a középkori jegyzőkönyveket közéztevő forráskiadványa – e témát tekintve is mérvadó – bevezetőjét² nem említi meg.

Míg a bencés rendházak maguk dönthetik a pecsét bevezetéséről, addig a ciszterciek esetében ennek szabályozása a generális káptalanra tartozott, és ennek értelmében kezdetben csak az apátoknak lehetett pecsétjük. Vélhetően éppen e pecséthasználati gyakorlat, valamint a konventek kis száma és a létszámhiány következménye, hogy a hiteleshelyi tevékenységben – néhány vérszegény próbálkozástól eltekintve – nem vettek részt. A két szerzetesrend középkori pecséthasználatát összevetve a szerző így foglalja össze a következtetéseit: „Összeségében megállapítható, hogy a bencések már csak a kiemelkedően nagy számú rendházak miatt is jobban integrálódtak a Magyar Királyság szövetébe, ám komplex pecséthasználatról csak a hiteleshelyként működő rendházak esetében beszélhetünk, míg a ciszterciek többségénél – 1335 után – mind az apáti, mind a konventi pecsét használata kimutatható”.

A középkorkutatás egyik részadóságát törlesztette Körmendi Tamás azzal, hogy a Szentpétery Imre oklevéltanában és

Bónis Györgynek a középkori jogtudó értelmiségről írott művében fellelhető tézisszerű megállapításokat kiegészítve, az ország egyik nagybírájának, a forrásokban 1469–1517 között említett Szentgyörgyi és Bazini Péter grófnak és a nevében okleveleket kiadó ítélőmestereknek a pecsételési gyakorlatát elemezte. Péter gróf 12 évig volt erdélyi vajda (1498–1510), és tizenhét évig országbíró (1500–1517), így e tekintélyes hivatali pálya következményeként 2500-nál több oklevele maradt fent, melyből 160-on a pecsétek is megmaradtak. Ez a mennyiség lehetővé tette a pecséthasználat alapos vizsgálatát, melynek során a szerző legalább 11 külön pecsétnyomót azonosított, ezek lenyomatait nagypecsétek, kisebb pecsétek és gyűrűspecsétek kategóriákba helyezte, és mindegyikről részletes leírást adott.

Szentgyörgyi és Bazini Péter legalább négy nagypecsétet használt hosszú hivatali pályája során, ezek valamennyi példánya vörös viaszú függőpecsétként maradt fenn privilegiális alakú okleveleken. Az országbírói működéshez kapcsolható nagypecsét kifejezetten hivatali jellegű volt, egy másik lenyomót csak alkalmanként vettek igénybe ugyanebben az „irodában”, a többi nagypecsét pedig egyedül magánokleveleken fordult elő. A kisebb pecsétek, melyeket az okleveleken levő ítélőmesteri *lecta* és *correcta* jegyzetek szerint a *protonotarius*ok kezeltek, általában hivatali ügyekben kelt, pátens vagy zárt dokumentumokat erősítettek meg. Használatuk két szakaszra osztható. Az 1498–1504 között kelt okleveleken megőrződött 16 lenyomat egyértelműen az erdélyi vajdai hivatalhoz köthető, ezek javarészt birtokügyekben kiállított pátensek vagy zárt alakú *mandatum*ok. A második,

1 | Jakó Zsigmond: A kolozsmonostori apátság hamis oklevelei. *Levéltári Közlemények* 55. évf. 1984/2. 111–139.

2 | *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. I–II. Kivonatokban közléteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Akadémiai, Bp. 1990. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II: Forráskiadványok 17.) I. 38–40.

kisebb pecsétet egyértelműen az országbírói pecséttel lehetett azonosítani: erre a körirata is utalt, és az 1503–1517 között kelt 78 ismert lenyomata közül 48 az országbírói hivatal budai székhelyén kelt. Az okleveleken azonosítható, de az előbbiektől olykor nehezen elkülöníthető, más kisebb pecsétekből Körmendi még két, az országbírói és a vajdai hivatalban használatos pecsétet, illetve egy, csak magánoklevélen felbukkanó pecsétet azonosított. A Szentgyörgyi gróf által használt gyűrűspecsétek esetében bonyodalmat okozott az a tény, hogy az úgynevezett első gyűrűspecséteket csak a méretadatok alapján lehetett ebbe a kategóriába sorolni, ugyanis azt minden jel szerint hivatali pecsétként használták, kizárólag Erdélyben, ahol a vajdai pecsét „másodlagos” pecsétjeként szolgált.

A szerző a pecsétek elemzéséből levonható tanulságként megállapította, hogy a Péter gróf országbírói és vajdai hivatalaihoz köthető pecsétek jól elkülöníthető sorozatokat alkotnak, de a vajdai tiszttel kapcsolatban a pecsételési gyakorlatok következeten: ugyanazt a nyomót privilégiumok, zárt és nyílt alakú oklevelek megerősítésére is alkalmazták, mint ahogyan a gyűrűspecséteket is. Ez a következetlenség bizonyára a különálló vajdai kancellária hiányára is visszavezethető, illetve az országbírói és vajdai tisztt ugyanazon személy általi betöltésével is magyarázható. Itt jegyzem meg, hogy a különálló vajdai kancellária 16. századi kialakulásáról Jakó Zsigmond értekezett,³ újabban pedig W. Kovács András a vajdai ítélőszék működésével kapcsolatos cikkében idézte Szentgyörgyi Péternek 1507-ben kelt oklevelét, melyben említés történik a nagybíró Erdélyben hagyott pecsétjéről (MNL OL,

DL 28672 – Körmendi katalógusában ez az adat nem szerepel).⁴

A vajdai működéshez köthető pecsételési gyakorlattal szemben az országbírói pecséthasználtnál ügykörök tekintetében is elkülönülő, kiforrott gyakorlat figyelhető meg, ez egyértelműen a hivatali szervezet fejlettségének is a jele. A tanulmány függelékéeként a szerző katalógust közöl Szentgyörgyi gróf pecsétlenyomatairól, amely a darabszintű leíráson túl tartalmazza az oklevelekre vonatkozó legfontosabb adatokat is. Itt, akár csak az előző tanulmány esetében, csupán a főbb pecsét típusokat bemutató illusztrációkat hiányoljuk, amelyek az értelmezésüket is nagyban segítették volna.

Az időrendi sorban következő tanulmány Kovács András művészettörténész munkája Bethlen Gábor fejedelem pecsétjeiről, amely némileg bővített változata korábban megjelent dolgozatoknak. A bevezető részben áttekintést kapunk a fejedelmi pecsétek tanulmányozására magát rászánó, megszállott kutató előtt álló nehézségekről: minthogy fejedelmi tipáriumok csak kivételes esetben maradtak ránk, azok lenyomatainak a tanulmányozására vagyunk utalva, amelyek okleveleken maradtak fent. Segítségünkre lehetnének még, ha megtalálnánk azokat, az EME régi lenyomatgyűjteményei, illetve Kemény Józsefnek pecséttrajzokat tartalmazó, még fellelhető kéziratok korpuszai. A rendelkezésre álló források alapján Bethlen Gábor pecséthasználatának formáiról teljes képet ugyan nem alkothatunk, de a bemutatott, reprezentatív minta alapján a szerző – érdeklődési köréből fakadóan – remekbe szabott művészettörténeti és címer-tani leírásokat ad az azonosított pecsétekről, és érvényes tanulságokat fogalmaz meg.

3 | Jakó Zsigmond: Az erdélyi vajdai kancellária szervezete a XVI. század elején. In: uő: *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Kriterion, Buk. 1976. 42–61.

4 | W. Kovács András: A vajdai oktavális ítélőszék a középkori Erdélyben. In: *Certamen*. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában. XII. Szerk. Egyed Emese et al. EME, Kvár 2025. 181–254. 189. (92. jegyzet).

Beszterce és Kolozsvár város levéltárának okleveles anyaga alapján Kovács András a fejedelmi kancellária kilenc-tíz különböző pecsétnyomóját azonosította, ezek címertani és művészettörténeti értékelését végezte el. A kancelláriai pecséteken levő címertani változatok alapján a szerző három, jól elkülöníthető csoportot azonosít. Az első variánst a fejedelem 1613 őszétől 1620. március 6. utánig használta, és a titulátúra a fejedelem nevét, valamint címeit (Erdély fejedelme, a Részek ura, a székelyek ispánja) tartalmazta, a pecsétkép közepén az iktári Bethlen-címer, jobbról szárnyas sasos, bal felől pedig nap- és holdarcos, bástyás pajzsos. A második, jól elkülöníthető sorozat a fejedelem nemzetközi elismerése után keletkezett, és Bethlen új címének megfelelően csak a keresztnévét, illetve 1620. február 18-tól a megváltozott titulátúrát tartalmazta, a pecsétkép pajzsa pedig mindhárom tipárium esetében a magyar és az erdélyi címert egyesítette. Az 1623-tól használt három pecsétnyomó négyelt öregpajzsán a Károlyi-címer, talán Oppeln és Ratibor (közös) jelvénye, a 2. és 4. negyedben Erdély címere, a szív-pajzsban pedig a fejedelem egyéni címere jelent meg.

Bethlen Gábor pecsétjeinek első kompozíciós típusát Kovács András Báthory Zsigmond 1595-től használt címerére vezeti vissza, amely a hárompajzsos elrendezésével a két román vajdaság függőségét hangsúlyozta. Utóbb Bocskai István és Báthory Gábor fejedelmek pecsétkészítői is ehhez a formához nyúltak vissza. A második címer-típus újdonságnak számított: ezen először a vésnök tévedéséből a Habsburg-házi korona, utóbb, szándékosan és következetesen a Szent Korona jelenik meg.

A kivitelezés szempontjából is jól elkülöníthető az első kompozíciós típus ez utóbbi kettőtől. Az 1613-ban készült pecsétnyomó nem volt „a technikai kivitelezés remeke... Vésnöke szemmel láthatóan nem tudott mit kezdeni a képi elemekkel,

nem tudta összebékíteni a cicáva zsgorodott és művészileg is, heraldikailag is értelmetlen oroszlánokat meg az ugyancsak telamónként szereplő sárkányt”. Készítője, a számadáskönyvi adatok alapján, a kiváló ötvös, de a pecsétvésésben meglehetősen járatlan kolozsvári Eppel Mihály lehetett. Ehhez képest jóval színvonalasabb az 1618-ban vésett új pecsétnyomó, amelynek vésnöke talán azzal a kassai Ötvös Gergellyel azonosítható, aki 1618 őszén költözött a gyulafehérvári fejedelmi udvarba. A második és harmadik csoportot alkotó pecsétnyomókat nagy gyakorlattal rendelkező vésnökök (Heider Dániel vagy Hörll Vilmos) készítették Körmöcbányán, ahol a számadások 1620-ban és 1622-ben is utalnak fejedelmi pecsétek vésetésére. Ezen tipáriumok igen magas színvonala „érthetővé teszi azt is, hogy miért lettek meghatározóak a fejedelmi pecsétek kompozícióját tekintve e formák a következő évtizedekben, lényegében a fejedelemség bukásáig terjedő időszakban”.

A kötet tematikus részének soron következő írása a pecsétekkel hosszú idő óta foglalkozó Pál-Antal Sándor tollából született, és a 18. századi székelyföldi hivatali pecsét-használatot tekinti át, lényegében számba véve és leírást adva a pecséttel rendelkező törvényhatóságokról és városi közösségekről. A szerző megállapítja, hogy Székelyföldön először a székely nemzet pecsétje jelent meg, melyet a 16. század elején kezdtek el használni. Ezt a gyakorlatot hamar átvette még ugyanabban az évszázadban az akkor még Székelyvásárhelynek nevezett mezőváros, majd a pecsét-használat a székely közösségeknél a 17. században lendületet vett (Székelyudvarhely, céhek pecsétjei, egyházi pecsétek stb.).

A 18. században a székely székek uralkodói engedély alapján hiteles címeres pecséteket szereztek, majd a címeres pecsétek gyakorlata kiterjedt a többi székelyföldi mezővárosra is. A községi előjáróságok csak később, az 1840-es évektől kezdenek el

pecséteteket használni. Pál-Antal írásában először a székely székek pecséthasználátát, illetve ennek elterjedését mutatja be, majd kitér a főkirálybírói pecsételésre, illetve a különböző székelyföldi városi pecsétekre. Ez utóbbiakkal kapcsolatban jegyezzük meg, hogy itt nem csupán a 18. századi gyakorlatról szerzünk tudomást, hanem olykor korábbi, más-kor későbbi adatokat is felsorakoztat a szerző, emiatt a tanulmány címe kissé félrevezető. A közleménynek viszont nagy érdeme, hogy a pecsétlekírásaihoz jó minőségű illusztrációk társulnak, melyek között néhány pecsétnyomóról készült fotót is felfedezhetünk.

Az évkönyv pecsétteni részét Bicsok Zoltánnak a csíkszéki nemesek 16–19. századi pecsétjein előforduló, oroszánábrázolásokról szóló, statisztikai ábrákkal és illusztrációkkal is ellátott tanulmánya zárja. A szerző által vizsgált szinte másfél ezres nagyságú pecsétanyagban tekintélyes számban, 487 esetben valamilyen állatalakot ábrázolt a pecsétkép. Az úgynevezett természetes állatalakok közül kiemelkedik az oroszán, amely egyértelműen uralja a pecsétábra-kategóriákat, és a középkori európai heraldika legnépszerűbb állatalakja is volt. A feldolgozott csíkszéki anyagban összesen 119 osztatlan és 41 osztott pajzsú címerben, 41 esetben sisakdíszként és 17 lenyomaton pajzstartóként, továbbá 14 jelvényes pecséten tűnt fel az oroszán. Ebből nyilvánvalóan következik, hogy e motívumot „különösen alkalmasnak tartották arra, hogy megjelenítse a székely katonai társadalom számára fontos értékeket”. Az oroszán alakja szorosan illeszkedik azoknak a katonai motívumoknak a sorába, amelyek a csíkszéki pecsétanyagot egyébként is jellemzik.

Az évkönyv fő tematikájára vonatkozó, eddig bemutatott tanulmányokat további írások egészítik ki, melyeket a szerkesztők külön címek alá csoportosítottak. A *Memento* című fejezetben Konrad Gündisch az erdélyi százszok 1224. évi szabadságleveléről, az *Andreanum*ról értekezik, rövidebb változatban a 2024 decemberében tartott *Andreanum 800* emlékkonferencián is elhangzott szöveget Derzsi Júlia tolmácsolta magyarra. Igen dicséretes, hogy a *Műhely* című rovatban pályakezdő fiatal történészek, doktoranduszok írásai kapnak helyet. Ezek sorában Bódy Bence a Hátszeg vidéki kenézi eredetű nemesség Rákóczi-szabadságharc alatti sorsáról, Lukács-Erdei Ibolya a zsibói kastély kertjéről, Zan Antonia pedig gróf Gyulay Lajos itáliai naplója alapján annak utazási élményeiről írt értékes tanulmányokat. Ugyanebben a fejezetben Vörös Péter gróf Kemény József és Anton Kurz együttműködéséről értekezik, Bíró István pedig a második bécsi döntés után Kolozsvárra visszakérült egyetem szervezési nehézségeivel ismertet meg minket.

Az *Arcél* című rovat a megemlékezésszere, itt Heltai Gáspárról, Szabó Károlyról, illetve Csetri Elekről írott szövegek kerültek közlésre, a *Könyvszemlében* nyolc, frissen megjelent kötetet ismertettek, az évkönyvet záró *Krónika* rovat pedig a Magyar Történeti Intézet tevékenységét mutatja be különböző beszámolók révén.

Végezetül, de nem utolsósorban megemlítem, hogy az évkönyvet Nagy Róbert-Miklós és Izsán Csaba állította össze és szerkesztette. Csak dicséret illetheti munkájukat!

BOGDÁNDI ZSOLT

EGYESÜLETI KÖZLEMÉNYEK

Elnöki tájékoztató az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2025. évi tevékenységéről¹

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület több mint másfél évszázada vállal meghatározó szerepet az erdélyi magyar tudományos élet szervezésében és intézményes kereteinek fenntartásában. Küldetésének középpontjában a magyar nyelvű tudományosság művelése, támogatása és tovább örökítése áll, különös tekintettel az erdélyi magyar közösség kulturális és tudományos értékeire.

E feladat ellátását az EME összetett intézményi struktúrára építve végzi: saját kutatóintézet, tudományos könyvtár és kéziratár, digitális adattár, szakosztályok, fiókszervezetek, ifjúsági közösségek és könyvkiadó működtetése biztosítja a tudományos munka folytonosságát. Az Egyesület tevékenységének kiemelt területe a kulturális örökség feltárása, megőrzése és közzététele, valamint az új kutatási eredmények bemutatása és hasznosítása.

Az EME működését a szakmai autonómia, a minőség iránti elkötelezettség, az együttműködés és a közösségi felelősségvállalás határozza meg. Ezek az alapelvek irányítúként szolgálnak mind a tudományos tevékenység, mind a közösségépítő munka során, hozzájárulva az alkotómunka és a tudományos teljesítmény társadalmi elismertségének erősítéséhez.

2025-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület – sajátos, többpilléres működési modelljét megőrizve – ismét sokrétű és tartalmában gazdag programkínálatot valósított meg. A kutatási, könyvtári, kiadói és közművelődési tevékenységek megvalósítását a normatív támogatások, valamint a sikeresen elnyert pályázati források egyaránt segítették, lehetővé téve az intézményi célok következetes érvényesítését és a szakmai tervek megvalósulását.

Tisztelet elődeink előtt

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 2025-ben is tisztelettel búcsúzott több tagjától, akik munkásságukkal maradandó értékeket hagytak az erdélyi magyar tudományos és kulturális életben.

1 | E tájékoztató elérhető az Erdélyi digitális adattárban (EDA): <https://eda.eme.ro/handle/10598/34726>.
A hozzá tartozó képes bemutatkozó uo. tekinthető meg: <https://eda.eme.ro/handle/10598/34727>

Januárban elhunyt Dukrét Géza² nagyváradi helytörténész, aki elkötelezett kutatómunkájával gazdagította a partiumi és erdélyi helytörténeti ismereteket. Áprilisban búcsúztunk Jancsó Árpádtól, a vasúttörténet és a műszaki örökség kutatásának kiemelkedő alakjától.³ Májusban elhunyt Filep Antal néprajzkutató, az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagja,⁴ akinek életműve meghatározó része az erdélyi és ősszmagyar néprajztudománynak.

Emléküket tisztelettel megőrizzük, munkásságukat az Erdélyi Múzeum-Egyesület közössége hálával és megbecsüléssel tartja számon.

Akikre büszkék vagyunk

(Díjak, kitüntetések és szakmai elismerések 2025-ben)

2025-ben az Erdélyi Múzeum-Egyesület munkatársainak és tagjainak tudományos, kulturális és közösségépítő tevékenységét számos rangos hazai és nemzetközi elismerés igazolta vissza. Ezek a díjak nemcsak az egyéni teljesítmények értékét jelzik, hanem azt az intézményi és közösségi háttérrel is, amelyet az EME több mint másfél évszázada biztosít az erdélyi magyar tudomány és kultúra művelői számára.

Az év során több kiemelkedő országos és nemzetközi rangú elismerésben részesültek az EME-hez kötődő személyiségek. Egyed Emese költő, író, irodalomtörténész, az EME Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának elnöke 2025 januárjában Erdélyi Magyar Kortárs Kultúráért díjat vehetett át,⁵ majd kiemelkedő irodalmi és irodalomtörténeti munkásságának elismeréseként József Attila-díjban részesült.⁶ Az Akadémikusok Gyűlése 2025 májusában az MTA külső tagjává választotta Tanczos Vilmost,⁷ egyetemi tanárt, az *Erdélyi Múzeum* folyóirat szerkesztőjét. A marosvásárhelyi magyar orvoscépzés meghatározó alakját, Brassai Zoltán belgyógyász professzort⁸, az Erdélyi Múzeum-Egyesület tiszteleti tagját és volt alelnökét a rangos Miskolczy Dezső-émlékplakettel tüntették ki. Az év végén, a Semmelweis Egyetem Dies Academicus ünnepségén Genersich-díjat kapott Sipos Gábor,⁹ az Erdélyi Múzeum-Egyesület alelnöke.

A tudományos és kulturális közélet szélesebb összefüggéseiben is több elismerés erősítette az EME jelenlétét. Kolozs megye díszpolgári címével tüntették ki Uray Zoltánt,¹⁰ az EME alapító és tiszteleti tagját, több évtizedes tudományos és sportéleti munkássága elismeréseként. Székelyudvarhelyen Dávid Gyula irodalomtörténész vehette át a Legprimább Polgár díjat,¹¹ míg Pozsony Ferenc néprajzkutató a Háromszék kultúrájáért

2 | <https://www.eme.ro/hir/elhunyt-dukret-geza-nagyvaradi-helytortenesz-egyesuletunk-tagja>

3 | <https://www.eme.ro/hir/elhunyt-jancso-arpad>

4 | <https://www.eme.ro/hir/elhunyt-filep-antal-neprajzkutato-az-eme-tiszteleti-tagja>

5 | <https://www.eme.ro/hir/erdelyi-magyar-kortars-kulturaert-dijat-kapott-egyed-emese>

6 | <https://www.eme.ro/hir/jozsef-attila-dijat-kapott-egyed-emese-az-eme-bolcseszeti-nyelv-es-tortenettudomanyi>

7 | <https://www.eme.ro/hir/az-mta-kulso-tagja-lett-tanczos-vilmos-egyetemi-tanar-az-erdelyi-muzeum-folyoirat-szerkesztoje>

8 | <https://www.eme.ro/hir/brassai-zoltan-professzor-miskolczy-dezso-dijban-reszesult>

9 | <https://www.eme.ro/hir/genersich-dijban-reszesult-sipos-gabor-az-eme-alelnoke>

10 | <https://www.eme.ro/hir/kolozs-megye-diszpolgarava-avattak-uray-zoltant>

11 | <https://www.eme.ro/hir/legprimabb-polgar-dijban-reszesult-david-gyula>

díjban részesült hetvenedik születésnapja alkalmából.¹² Bernády-emlékplakett díjat kapott Hollanda Dénes professzor,¹³ az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapító tagja, több évtizedes mérnök-tanári, egyetemszervezői és közösségépítő tevékenységéért. Kolumbán József matematikust, az MTA külső tagját Gr. Mikó Imre-emléklappal tüntették ki.¹⁴ A Magyar Kémikusok Egyesülete különdíjjal jutalmazta Bogyor Andrea doktoranduszt,¹⁵ míg a Pápai Páriz Ferenc-emlékdíjak átadásán Széman Péter részesült elismerésben.¹⁶ A Sára Sándor emlékére meghirdetett Lakiteleki Filmszemlén díjazták Miholcsa Gyula *Bolyai Farkas* című alkotását¹⁷.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület intézményi keretein belül is számos díj és elismerés került átadásra az EME közgyűlésén, illetve a Magyar Tudomány Napja ünnepi megnyitóján.

A szakosztályi és szakmai közösségek keretében szintén számos elismerés született. A Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály Debüt díjjal ismerte el Nyulas Dorottya és Szász Hunor¹⁸ munkáját. A F fiatal Műszaki Tudományos Ülésszakán Gyenge Csaba-emlékdíjat kapott Gergely Attila Levente,¹⁹ Maros Dezső-díjban részesült Sánduly Annabella.²⁰ A Műszaki Tudományos Ülésszakon Jenei Dezső-emléklappal tüntették ki Domokos József²¹ egyetemi docent, dékánt. A Matematika és informatika alkalmazásokkal konferencián Farkas Gyula-emlékérmet kapott Bálint Attila Sándor, Csomós Róbert és Forgács István.²²

Az elismerések együttesen jelzik, hogy az EME olyan szellemi közeg, amelyben az egyéni teljesítmények intézményi és közösségi értelmet nyernek. Ezek a díjak nemcsak a kitüntetettek munkáját, hanem az EME egészének tudományszervező és közösségépítő tevékenységét is visszaigazolják, megerősítve az Egyesület felelősségét az erdélyi magyar tudományosság jövőjének szolgálatában.

Az EME 2025-ös éve számokban

Az EME 2025-ben összesen 105 rendezvény megszervezésében és lebonyolításában vállalt házigazda szerepet. A szakmai továbbképzés területén három kreditpontos képzés valósult meg az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály közreműködésével, továbbá egy szakmai alkotótábort szervezett a Műszaki Tudományok Szakosztálya a technikatörténeti kutatásokhoz kapcsolódva. A kiadói tevékenység 2025-ben is jelentős

12 | <https://www.eme.ro/hir/pozsony-ferenc-kapta-a-haromszek-kulturajaert-dijat>

13 | <https://www.eme.ro/hir/dr-hollanda-denes-bernady-emlekplakettben-reszesult>

14 | <https://www.eme.ro/hir/kolumban-jozsef-matematikus-az-mta-kulso-tagjat-gr-miko-imre-emleklappal-tuntettek-ki>

15 | <https://www.eme.ro/hir/kulondijat-nyert-bogyor-andrea-a-xxi-nemzetkozi-vegyszekonferencian>

16 | <https://www.eme.ro/hir/szeman-peter-a-szilagysomlyoi-fiokegyesulet-elnoke-papai-pariz-ferenc-emlekdiiban-reszesult>

17 | <https://www.eme.ro/hir/dijat-nyert-a-xxiv-lakiteleki-filmszemlen-a-bolyai-farkas-alkotas>

18 | <https://www.eme.ro/hir/nyulas-dorottya-es-szasz-hunor-az-idei-debut-dijasok>

19 | <https://www.eme.ro/hir/dr-gyenge-csaba-emlekdiijat-kapott-gergely-attila-levente-egyetemi-docens>

20 | <https://www.eme.ro/hir/sanduly-annabella-kiemelkedo-kutatasi-tevekenysegeiert-maros-dezso-dijban-reszesult>

21 | <https://www.eme.ro/hir/jenei-dezso-emleklappal-tuntettek-ki-domokos-jozsef-villamosmernokot>

22 | <https://www.eme.ro/hir/a-farkas-gyula-emlekerem-2025-evi-dijazottjai>

volumenű volt. Az év során összesen 33 kiadvány jelent meg az EME gondozásában. A kutatási tevékenység számszerű mutatói szintén az EME sokrétű tudományos jelenlétét tükrözik. 2025-ben az Egyesület összesen 60 kutatási programot működtetett, amelyeket további 15 egyéni kutatás egészített ki az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály keretében. A kutatásokban jelentős számú belső és külső munkatárs vett részt – köztük fiatal kutatók, egyetemi hallgatók és doktoranduszok –, ami jól mutatja az EME szakmai hálózatának kiterjedtségét és az együttműködésekben betöltött szerepét.

Rend, rendszer és stratégia 2025-ben

Az EME intézményhálózata 2025-ben is a rend, a rendszeresség és a tudatos stratégiai tervezés elvei mentén működött. Ez a működési keret az Egyesület sokrétű tudományos, kulturális és közösségi tevékenységének stabil alapját biztosította, miközben lehetővé tette az erőforrások átgondolt felhasználását és a hosszabb távú fejlesztési célok előkészítését.

Az év során kiemelt figyelmet fordítottunk épületeink folyamatos karbantartására és állagmegóvására. A Jordáky-ház esetében megvalósult a tető felújítása, a Lőrinczi-ház esetében pedig befejeződött az aláfalazási munka. A Moll-ház karbantartása szintén folytatódott. A Rhédey-házban található székházunkban – a 2024 decemberében elvégzett fürdőszoba-felújítást követően – 2025 elején a lépcsőház festése, az év végén pedig az épület északi szárnyában az ablakkerékhez kapcsolódó felújítási munkálatok valósultak meg. A Müller-ház esetében a felújítást előkészítő lomtalanítás és kiürítés mellett elkészült az épület hasznosítási terve, valamint az építészeti felmérés is. Mindezek mellett 2025-ben további, hosszabb távú épületfejlesztési előkészítő munkák is megkezdődtek, amelyek a következő időszakban teremthetnek fejlesztési mozgásteret, ugyanakkor stratégiai jelentőségűek az EME jövőbeni működése szempontjából.

A munkafeltételek javítása 2025-ben is az EME működésének fontos pillére volt. Az Egyesület továbbra is biztosította a kutatók és a könyvtárhasználók számára szükséges adatbázis-hozzáféréseket, valamint a tudományos és adminisztratív munkához elengedhetetlen technikai feltételeket. Ezek az intézkedések hozzájárultak a kutatási és szervezési munka folyamatosságához és hatékonyságához.

Az Egyesület jogi helyzete 2025-ben nem változott: működését stabilitás és kiszámíthatóság jellemezte, ami elengedhetetlen feltétele a hosszú távú tervezésnek és a felelős intézményirányításnak.

Az intézményközi együttműködések és szakmai kapcsolatok ápolása 2025-ben is kiemelt szerepet kapott. Az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez több jelentős szakmai látogató érkezett: az EME székházában köszönthettük Balogh Balázst, az ELTE Humán Tudományok Kutatóközpont főigazgatóját, valamint Fülemile Ágnest, az intézet Történeti Néprajzi Osztályának vezetőjét. 2025. június 30-án Nagy Gyula, a SZTE Klebelsberg Könyvtár főigazgatója és munkatársai voltak az EME vendégei.²³ Az EME elnöke Kolozsváron köszöntötte Barabási Albert-László fizikust, a Northeastern University professzorát (augusztus 22-én). Szeptember 4-én az EME székházában vendégül látta

23 | <https://www.eme.ro/hir/az-szte-konyvtar-vezetoinak-latogatasa-az-eme-nel>

Mechler Ádámot, a La Trobe University (Melbourne, Ausztrália) professzorát, a La Trobe University Research Academy programigazgatóját. Ugyancsak székházunk vendége volt Diószegi Attila, a Jönköping University (Svédország) professzora (október 2-án). Emellett 2025-ben számos neves hazai és nemzetközi előadó is eleget tett meghívásunknak; jelenlétük visszaigazolása annak, hogy az EME nyitott, hiteles és szakmailag megbízható találkozási pontja a tudományos párbeszédnek.

2025-ben a szakmai kapcsolatrendszer külső visszaigazolását erősítette, hogy az EME meghívott előadóként megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának ülésén. Az előadás – „Az Erdélyi Múzeum-Egyesület a tudomány szolgálatában” – az Egyesület megalakulását és történeti útját, jelenlegi működését és intézményi szerepét, valamint az MTA-val kialakított szoros kapcsolatrendszerét tekintette át. A meghívás azt jelezte, hogy az EME-ről szóló intézményi kép az akadémiai nyilvánosságban is releváns, és a partnerségi párbeszéd természetes keretek között folytatható.²⁴

A Magyar Tudományos Akadémiával való együttműködés 2025-ben is meghatározó maradt: az MTA és az EME közötti kapcsolat továbbra is az erdélyi magyar tudományművelés egyik tartóoszlopát jelenti, és számos rendezvény, szakmai egyeztetés és közös kezdeményezés alapját képezte. Emellett az Egyesület továbbra is figyelmet fordított a diákképviselletekkel való kapcsolattartásra és tevékenységük támogatására. 2025-ben megkezdődött egy új szakmai együttműködés előkészítése az erdélyi Mathias Corvinus Collegiummal (MCC) is: a mentorprogram keretében kutatási kapcsolódások indultak, amelyek egyszerre szolgálják az utánpótlás támogatását és a fiatalok tudományos életbe való bevonását.

2025-ben fontos előrelépés volt az együttműködési megállapodás megkötése a Kolozsvári Művészeti Múzeum és az EME között,²⁵ amely új távlatokat nyit az intézmények közötti szakmai párbeszéd, a közös programok és a kulturális örökség bemutatása terén.

Az EME 2025-ben is tudatos pályázati és stratégiai működésre törekedett. A normatív és programalapú támogatások egyensúlya lehetővé tette a tervezett programok megvalósítását, az intézményi stabilitás fenntartását, valamint a jövőbeni fejlesztések megalapozását. Ez a kiszámítható működési keret biztosítja, hogy az EME hosszú távon is betölthesse tudományszervező és közösségépítő szerepét.

Közérdekű szerepvállalás és intézményi nyitottság

Az EME 2025-ben is fontos feladatának tekintette a közérdekű szerepvállalást, valamint a tudományos és kulturális életben működő társintézmények támogatását. Az EME nem csupán saját rendezvényeinek és programjainak ad teret, hanem – lehetőségeihez mérten – nyitott intézményként működik, amely infrastruktúrájával és szakmai hátterével hozzájárul a romániai magyar tudományos és közösségi élet gazdagításához.

24 | <https://www.eme.ro/hir/bitay-eniko-meghivott-eloado-az-mta-muszaki-tudomanyok-osztalya-ulesen>

25 | <https://www.eme.ro/hir/egyuttmukodesi-megallapodast-irt-ala-az-erdelyi-muzeum-egyesulet-es-a-kolozsvari-muveszeti>

Az Egyesület előadótérme a szabad időpontokban térítésmentesen áll a partner-intézmények rendelkezésére. 2025-ben is több olyan szervezet programjainak adott otthont, amelyek tevékenysége szorosan kapcsolódik az EME szellemiségéhez és célkitűzéseihez, így például a *Korunk* folyóirat és a Korunk Akadémia rendezvényeinek, a Kolozsvár Társaság eseményeinek, a Babeş–Bolyai Tudományegyetem szakmai programjainak, valamint a Kolozsvári Magyar Diákszövetség rendezvényeinek.

A közérdekű szerepvállalás részeként az EME 2025-ben is rendszeresen támogatta partnereit könyvadományokkal. Kiadványaink könyvtárak, intézmények, szakmai események és versenyek díjazásához járultak hozzá, erősítve ezzel az EME tudományos kiadványainak jelenlétét és hozzáférhetőségét az erdélyi magyar közösségben.

Ez a nyitott, együttműködésre épülő intézményi működés szervesen illeszkedik az EME hosszú távú küldetéséhez: a tudományos értékek közvetítéséhez, a szakmai párbeszéd előmozdításához és az erdélyi magyar tudományos közösség összetartozásának erősítéséhez.

Rendezvények

Az EME rendezvényeinek központi célja 2025-ben is a tudomány művelése és közérthető közvetítése volt. Az év során megvalósult programokat tematikai sokszínűség, intézményi nyitottság és szakmai igényesség jellemezte: tudományos tanácskozások, konferenciák, emlékülések, könyvbemutatók, szakmai képzések és ismeretterjesztő rendezvények egyaránt gazdagították az EME intézményi és közösségi életét. A rendezvények sokaságáról és sokrétűségéről a szakosztályok, fiókegyesületek, a kutatóintézet, a könyvtár- és információs központ, valamint a kiadó éves beszámolóíai is tanúskodnak.²⁶

Az Egyesület 2025-ben összesen 105 rendezvénynek volt házigazdája. Ezek közül 25 esemény a *Magyar Tudomány Napja Erdélyben* rendezvénysorozathoz kapcsolódott, 15 program a *Kolozsvári Magyar Napok* keretében valósult meg, emellett 8 konferenciát, 24 könyvbemutatót és 1 vándorgyűlést szervezett az EME. Az Orvos- és Gyógyszerész-tudományi Szakosztály közreműködésével három akkreditált szakmai képzésre, a Műszaki Tudományok Szakosztály révén pedig egy technikatörténeti alkotótáborra került sor. A *Magyar Tudomány Napja Erdélyben* 24. fóruma keretében megszervezett 25 rendezvényen több mint 1200 résztvevő vett részt, és mintegy 300 előadás hangzott el.

Az év elején több, tudományos szempontból kiemelkedő esemény zajlott az EME szervezésében vagy társszervezésében. Januárban, az MTA Határon Túli Magyar Kutatóhelyek Nemzeti Programjához kapcsolódva előadás-sorozat foglalkozott az Erdélyi Fejedelemség kora újkori diplomáciájának kérdéseivel. Január végén az EME 2024. évi kiadványainak bemutatására, valamint az *Erdélyi Múzeum* folyóirat 150 éves jubileuma alkalmából megvalósított digitalizálási munka ismertetésére került sor az MTA Könyvtár és Információs Központ közreműködésével.²⁷ Februárban, Bolyai Farkas születésének 250. évfordulója alkalmából mutatták be Miholcsa Gyula *Bolyai Farkas*

26 | Az EME 2026. évi közgyűlésének dokumentumai elérhetők itt: <https://eda.eme.ro/handle/10598/34725>

27 | <https://www.eme.ro/esemeny/az-eme-2024-es-ev-kiadvanyainak-es-a-150-eves-erdelyi-muzeum-digitalizalasanak-bemutatoja>

című dokumentumfilmjét,²⁸ amely az Erdélyi magyar akadémikusok arcképcsarnoka projekt keretében készült.²⁹

Márciusban jubileumi alkalommal rendezték meg a XXX. Fialat Műszakiak Tudományos Ülésszakát,³⁰ amely a Kárpát-medence fiatal műszaki kutatói számára biztosított bemutatkozási fórumot, valamint a XXXI. családorvosi konferenciát,³¹ amelyet az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály magas szakmai színvonalon, akkreditált formában szervezett meg.³² Ugyancsak márciusban került sor az Erdélyi Múzeum-Egyesület éves közgyűlésére, amely egyszerre volt intézményi számvetés és ünnepi közösségi alkalom.

Az EME 35. közgyűlését 2025. március 29-én ünnepi keretek között tartotta a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet dísztermében. Az elnöki megnyitó³³ az EME alapításkori szellemiségét és annak mai folytonosságát emelte ki: a magyar nyelvű tudományosság intézményi keretének fenntartását és fejlesztését, valamint azt a közös felelősséget, amely a működtetés fegyelmehez, az erőforrások biztosításához és a sokrétű munka láthatóvá tételéhez kapcsolódik. A közgyűlésen – az elmúlt év gyakorlatát folytatva – az EME szervezeti egységeinek, szakosztályainak és fiókegyesületeinek munkáját röviden a vezetők ismertették; a közgyűlés írásos anyaga is ezekre a beszámolókra és jelentésekre épült.³⁴ A közgyűlést követően sor került a kitüntetések átadására és a tiszteleti tagok megválasztására is. Az EME és a Gróf Mikó Imre Alapítvány Gróf Mikó Imre tudományos díját Both Noémi Zsuzsanna³⁵ muzeológus vehette át *A székely faluközösség nótáriusa – Imreh István élete és munkássága* című monográfiájáért. Az EME tiszteleti tagjává választották Filep Antal³⁶ néprajzkutatót, Brassai Zoltán³⁷ orvosprofesszort és Kovács András³⁸ művészettörténészt. Gróf Mikó Imre-emléklapban részesült Leiher Leonóra³⁹ fogorvos. A 2024-es Év Könyve díjat Ferenczi Szilárd⁴⁰ kapta meg *Kolozsvár várospolitikája 1886–1918* című monográfiájáért.

Április elején Kovásznán tartotta meg az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály XXXIII. Tudományos Ülésszakát,⁴¹ majd áprilisban Sepsiszentgyörgy adott

28 | <https://eme.ro/esemeny/miholcsa-gyula-bolyai-farkas-cimu-filmjenek-vetitese>

29 | Tóth Klára: „Fontos dolog a magvetés, mert az aratás függ tőle”. Bemutatták Miholcsa Gyula Bolyai Farkas című dokumentumfilmjét. *Szabadság* 2025. február 18.: <https://szabadsag.ro/article/fontos-dolog-magvetes-mert-az-aratas-fugg-tole>

30 | <https://eme.ro/esemeny/xxx-jubileumi-fiatal-muszakiak-tudomanyos-ulesszaka>

31 | <https://eme.ro/esemeny/xxxi-csaladorvosi-tovabbkepzo-konferencia>

32 | Az elnöki megnyitó itt olvasható: Bitay Enikő: Köszöntés a gyógyítás és tudomány elkötelezettjeinek. *Erdélyi Múzeum* 87. évf. 2025/2. 227–228. <https://doi.org/10.36373/em-2025-2-27>

33 | Bitay Enikő: Elnöki megnyitó, rövid tájékoztató és zárzó – az EME közgyűlése. 2025. március 29. *Erdélyi Múzeum* 87. évf. 2025/2. 224–226. <https://doi.org/10.36373/em-2025-2-26>

34 | Az EME 2025. év közgyűlési dokumentumai itt érhetők el: <https://eda.eme.ro/handle/10598/34207>

35 | <https://www.eme.ro/hir/grof-miko-imre-tudomanyos-dijat-kapott-both-noemi-zsuzsanna-muzeologus>

36 | <https://www.eme.ro/hir/elhunyt-filep-antal-neprajzkutato-az-eme-tiszteleti-tagja>

37 | <https://www.eme.ro/hir/az-eme-tiszteleti-tagja-lett-brassai-zoltan-orvosprofesszor>

38 | <https://www.eme.ro/hir/az-eme-tiszteleti-tagja-lett-kovacs-andras-muveszettortenesz>

39 | <https://www.eme.ro/hir/leiher-leonora-fogszakorvost-gr-miko-imre-emleklappal-tuntettek-ki>

40 | <https://www.eme.ro/hir/ataadtak-a-2024-es-ev-konyve-dijat>

41 | EME-események: <https://eme.ro/esemeny/xxxiii-tudomanyos-ulesszak>; Bitay Enikő: A vándorgyűlés mint tudományos és közösségi hagyomány, Sepsiszentgyörgy 2025. április 11–12. *Erdélyi Múzeum* 87. évf. 2025/3. 226–227. <https://doi.org/10.36373/em-2025-3-29>

otthont az EME vándorgyűlésének,⁴² amelynek célja az Egyesület tevékenységének szélesebb körű bemutatása, valamint a helyi tudományos és kulturális kapcsolatok erősítése volt.

Május 12-én az EME kiemelt ünnepi programmal kapcsolódott a Magyar Tudományos Akadémia fennállásának 200. évfordulójához.⁴³ A program középpontjában az MTA és az erdélyi magyar tudományosság több mint másfél évszázados kapcsolatrendszere, valamint az erdélyi magyar akadémikusok tudományos életműve állt. A jubileum számunkra a közös örökség ünnepe is: az Akadémia 1825-ös megalapítása és az EME 1859-es létrejötte között élő, intézményi jelentőségű kapcsolat húzódik, amelyet e programmal is láthatóvá kívántunk tenni.⁴⁴ A rendezvény szerkezetét tudatosan úgy alakítottuk, hogy az MTA történeti szerepére reflektáljon, és az Akadémia előtt tiszteljen, egyben pedig azt is megmutassa, hogy az MTA az EME 1990-es újjáalakulásának időszakában is követhető mintát adott, támogatói és szövetséges szerepet vállalt.

A szakmai tartalom első blokkja az Akadémia szerepét tekintette át az EME megalakulásában és fejlődésében, majd azok a bemutatók következtek, amelyek az MTA által indított két kiemelt Nemzeti Programhoz kapcsolódnak: a történeti forráskutatáshoz és a Magyar Nemzeti Helynévtár Programhoz. E programokhoz kapcsolódó, eredményes kutatások az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézetének munkatársai révén valósulnak meg, és jól érzékeltetik, hogy az akadémiai kezdeményezések milyen konkrét tudományos teljesítményeket generálnak erdélyi intézményi keretek között.

Az EME külső kutatási programjaiból válogatott rövidfilmek (egyenként egypercesek) bepillantást nyújtottak a sokrétű kutatói munkába, a tudományos témák gazdagságába, valamint a fiatalok bevonásának és a tudományos utánpótlás építésének lehetőségeibe. A program záró szakmai elemként az EME Kiadó tevékenységét mutatta be, jelezve, hogy a tudományos eredmények tartós intézményi láthatóságát a minőségi publikációs háttér biztosítja, amelynek fejlődését az MTA erkölcsi háttere és együttműködési közege is erősítette.⁴⁵

Az ünnepi alkalom keretében az EME elismerő oklevelet adományozott Freund Tamásnak, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének, valamint Kocsis Károlynak, az MTA Határon Túli Magyar Tudományosság Elnöki Bizottsága elnökének. Az elismerések az erdélyi magyar tudományosság iránt tanúsított kiemelkedő szakmai és intézményi elkötelezettségüknek szóltak, és egyben megerősítették az EME és az MTA közötti történeti és jelenkori együttműködés jelentőségét. A programot kiállítás és filmvetítés tette teljessé: az *Erdélyi magyar akadémikusok arcképcsarnoka* című kezdeményezés poszterekkel és rövidfilmekkel hozta közelebb a nagyközönséghez

42 | <https://eme.ro/esemeny/az-erdelyi-muzeum-egyesulet-vandorgyulese>

43 | Az MTA beszámolója *Határon túli magyar tudományos intézetek és szervezetek ünnepi hónapjának megnyitójáról* itt érhető el: <https://mta.hu/magyar-tudomanyossag-kulfoldon/hataron-tuli-magyar-tudomanyos-intezetek-es-szervezetek-unnepi-honapjanak-megnyitoja-114405>; Újvári Ildikó: MTA 200 – május volt a Magyarország határain kívüli magyar tudományos intézetek ünnepi hónapja. *Szabadság* 2025. 05. 31. <https://szabadsag.ro/article/mta-200-majus-volt-magyarorszag-hatarain-kivuli-magyar-tudomanyos-intezetek-unnepi-honapja>

44 | Az *Erdélyi Múzeum- Egyesület és a 200 éves múlttal rendelkező Magyar Tudományos Akadémia*. Interjú Bitay Enikővel. Agnus rádió, riporter: Bálint Enikő, 2025. 05. 15. <https://agnusradio.ro/az-erdelyi-muzeum-egyesulet-es-a-200-eves-multtal-rendelkezo-magyar-tudomanyos-akademia/>

45 | Az esemény felvételéről itt nézhető meg: <https://www.youtube.com/watch?v=OppMhv-YQSc&t=5327s>

az Akadémiához kötődő erdélyi tudósok életművét, majd a Bolyai Farkas pályáját bemutató dokumentumfilm vetítése adott záró keretet a rendezvénynek. A májusi ünnepi program összképe azt erősítette meg, hogy az EME és az MTA közötti történeti folytonosság – a közös küldetés, a szakmai kapcsolatok és az együttműködési keretek tartóssága – ma is működő intézményi erőforrás.⁴⁶

Az év további részében több országos és nemzetközi jelentőségű tudományos fórum valósult meg. Júniusban Kolozsváron rendezték meg a *Law and Institutions in the Transylvanian Principality* című nemzetközi konferenciát,⁴⁷ valamint az erdélyi magyar vendéglátás és turizmus aktuális kérdéseit tárgyaló szakmai tanácskozást.⁴⁸ Ugyancsak a nyár elején zajlott le a Magyar Nemzeti Helynévtár Programhoz kapcsolódó adatbázis-építő tábor, amely az EME könyvtári és forráskiadványi állományára támaszkodva segítette a résztvevők kutatómunkáját.

Az EME 2025-ben is aktívan bekapcsolódott a Kolozsvári Magyar Napok rendezvénysorozatába.⁴⁹ A szakosztályok és a Jakó Zsigmond Kutatóintézet szervezésében tudományos, ismeretterjesztő és családi programok, könyvbemutatók, előadások és filmvetítések várták az érdeklődőket. Augusztus végén a Műszaki Tudományok Szakosztály megszervezte a XXIV. technikatörténeti alkotótábort,⁵⁰ amely a helyi ipari és bányászati örökség feltárására és dokumentálására összpontosított.

Az év záró szakaszában a Magyar Tudomány Napja Erdélyben 24. fóruma⁵¹ jelentette a rendezvénysorozat csúcspontját. A *200 év a tudás és társadalom szolgálatában – MTA 200* mottóval megszervezett fórum kiállításokkal, központi ünnepi rendezvénnyel, plenáris előadásokkal, fiatal kutatói programmal, valamint szakosztályi és fiókegyesületi eseményekkel kapcsolódott a Magyar Tudományos Akadémia jubileumi évéhez.⁵² A programsorozat kiemelt eleme volt *Az erdélyi magyar tudomány és társadalom szolgálatában – Arcképcsarnok* című kiállítás, amely az EME és a Kolozsvári Művészeti Múzeum együttműködésében valósult meg.

A programsorozat első kiemelt eseménye november 19-én, délután az *Az erdélyi magyar tudomány és társadalom szolgálatában – Arcképcsarnok*⁵³ című kiállítás megnyitója volt a kolozsvári Bánffy-palotában. A tárlat két, egymást erősítő egységet kapcsolt össze:

46 | Beszámoló a MTA 200 éves évfordulójára szervezett EME-rendezvényről: <https://www.eme.ro/hir/beszamolo-a-mta-200-eves-evfordulojara-szervezett-eme-rendezvenyrol>

47 | <https://eme.ro/hir/a-jako-zsigmond-kutatoi-intezet-munkatarsainak-eloadasai-a-law-and-institutions-transylvanian>

48 | <https://eme.ro/esemeny/xii-erdelyi-magyar-vendeglatas-es-turizmus-konferencia>

49 | <https://eme.ro/hir/az-erdelyi-muzeum-egyesulet-tervezett-rendezvényei-a-15-kolozsvari-magyar-napok-kereteben>

50 | https://eme.ro/esemeny/xxiv-technikatorteneti-alkototabor-oradna-banyai-es-megmaradt-emlekei#field_eventreport

51 | A rendezvénysorozatról itt tájékozódhatnak: <https://www.eme.ro/mtne2025>

52 | Az RTV – Erdélyi Figyelő az eseményről: <https://www.youtube.com/watch?v=cUIdO9Pm6BE>; Beszámoló az EME honlapján: <https://eme.ro/hir/a-magyar-tudomany-napja-erdelyben-2025-200-ev-a-tudas-es-a-tarsadalom-szolgالاتaban-beszamolo>

53 | Zay Éva: Széchenyi és Mikó „jelenlétében” ünnepeljük a magyar tudományosságot. *Szabadság* 2025. 11. 14. <https://szabadsag.ro/article/szechenyi-es-miko-jelenleteben-unnepeljuk-magyar-tudomanyossagot>; Az esemény honlapja: <https://www.eme.ro/esemeny/mtne-2025-az-erdelyi-magyar-tudomany-es-tarsadalom-szolgالاتaban-arckepcsarnok>

egyrészt az EME egykori képtárából származó, restaurált portréválogatást,⁵⁴ másrészt az erdélyi magyar akadémikusok arcképcsarnokát,⁵⁵ posztterekkel és rövidfilmekkel kísérve.

A kiállítás jelentősége abban állt, hogy egyszerre volt emlékezés és értékmentés, ugyanakkor kortárs tudásközvetítés is: a történeti gyűjteményi örökséget és a tudományos életművek bemutatását egy közös intézményi narratívába rendezte. A program megszólította a szakmai közönséget, de a tágabb nyilvánosság felé is azt közvetítette, hogy az erdélyi magyar tudományosság hagyománya nem lezárt múlt, hanem ma is értelmezhető, látható és továbbadható teljesítmény. A kiállítás előkészítése kutatókat, közreműködőket és az életművekhez kapcsolódó családokat is bevont az adatgyűjtésbe és a tartalmak összeállításába,⁵⁶ ami a program támogatottságát és hosszabb távú hatását is erősítette.⁵⁷

A kiállítás megnyitóját követően, november 20-án a Magyar Tudomány Napja Erdélyben fórum ünnepi megnyitójára került sor. Fontos hangsúlyozni, hogy a Magyar Tudomány Napja Erdélyben akkor hiteles, ha nem csupán egy intézmény teljesítményét mutatja fel,⁵⁸ hanem egy tágabb szakmai közösséget is megjelenít. Ezért külön megtiszteltetés volt, hogy a rendezvényen számos partnerintézmény vezetője és képviselője jelen volt, és rövid köszöntőben osztotta meg gondolatait; jelenlétük és megszólalásuk azt a szakmai hálózatot erősítette, amelyben a romániai magyar tudományosságért végzett munka valóban közös ügygé válik.

Az MTA 200 jubileumi évéhez kapcsolódva az EME ezúttal a Magyar Tudományos Akadémia megbecsült képviselőit kérte fel a plenáris előadások megtartására. Kosztolányi György akadémikus, az MTA alelnöke a klinikai genetika transzdiszciplináris fejlődéséről beszélt; Módy István akadémikus, neurológus, a University of California, Los Angeles kutatóprofesszora az agyhullámok gyógyító alkalmazásairól tartott előadást;⁵⁹ Benkő Elek akadémikus, az MTA II. Filozófiai és Történettudományok Osztályának elnöke Erdély középkori régiótörténeti és régészeti összefüggéseit mutatta be; Monok István, az MTA Könyvtár és Információs Központ főigazgatója pedig a tudományos és kulturális örökség megőrzésének közös felelősségét hangsúlyozta.⁶⁰ A rendezvényen az EME elismerésekkel is kifejezte megbecsülését: Gróf Mikó Imre-emléklapban részesült

54 | Szórolapok három nyelven. *Portrék az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori gyűjteményéből*: <https://eda.eme.ro/handle/10598/34714>; *Portrete din vechea colectie a Asociației Muzeului Ardelean*: <https://eda.eme.ro/handle/10598/34715>; *Portraits from the Former Collection of the Transylvanian Museum Society*: <https://eda.eme.ro/handle/10598/34716>

55 | *Az Erdélyi magyar akadémikusok arcképcsarnoka* című kiállítás katalógusa itt olvasható: <https://eda.eme.ro/handle/10598/34717>

56 | *Az Erdélyi magyar akadémikusok arcképcsarnoka* című kiállítás albuma itt érhető el: <https://eda.eme.ro/handle/10598/34718>

57 | Bitay Enikő: *Az erdélyi magyar tudomány és társadalom szolgálatában – Kiállítás megnyitó*. <https://eda.eme.ro/handle/10598/34728>; *În serviciul științei și al societății maghiare din Transilvania – Cuvânt de deschidere al expoziției*. <https://eda.eme.ro/handle/10598/34760>; Rádióinterjú a kiállításról (Kolozsvári rádió, Rácz Éva): <https://www.kolozsvariradio.ro/2025/11/20/eme-200-kiallitas-tudomany/>

58 | Bitay Enikő: *Közös felelősségünk a magyar tudomány. A Magyar Tudomány Napja Erdélyben – 24. fórum, ünnepi megnyitóbeszéd*. *Erdélyi Múzeum* 87. évf. 2025/4. 255–256. <https://doi.org/10.36373/em-2025-4-22>

59 | Módy István előadása itt nézhető meg: <https://youtu.be/eXhVcst2Ucg>

60 | Rádióinterjú Monok Istvánnal és Módy Istvánnal (Kolozsvári rádió, riporter: László Tibor, közzétéve 2025. 11. 27-én): <https://www.kolozsvariradio.ro/2025/11/27/200-ev-a-tudas-es-a-tarsadalom-szolgalataban/>

Kosztolányi György,⁶¹ Módy István⁶² és Benkő Elek,⁶³ míg az EME elismerő oklevelét Monok István⁶⁴ vehette át.

A *Fiatal kutatók a tudomány szolgálatában* című délutáni program évről évre jól érzékelteti, milyen sokféle kutatási kérdés és megközelítés van jelen térségünkben: rövid, koncentrált bemutatkozásokon keresztül betekintést ad különböző intézmények aktuális kutatási irányaiiba és eredményeibe. Egyúttal alkalmat teremt arra is, hogy a különböző szakterületek fiatal kutatói megismerjék egymás munkáját, és a rendezvény ünnepi keretében bemutatkozhatnak. Kilenc fiatal kutató előadása hangzott el: Antal Róbert-István Jordáky Lajos életútjának főbb töréspontjait elemezte a pártállami együttműködés és az azzal szembeni ellenállás tengelyén. Bandi Attila a diószелеkciós vizsgálatok eredményeit ismertette a termésmorfológiai sajátosságok és a xantomonaszus betegséggel szembeni ellenállóság szempontjából. Benedek Botond egy EU-támogatású kutatási projekt tanulságait mutatta be a digitális technológiák vállalati alkalmazásáról. Fehér Áron késleltetést tartalmazó dinamikus rendszerek aszimptotikus működéséről tartott előadást. Kelemen Krisztina az epilepszia során megváltozó kalciumkötő idegsejtfehérjék vizsgálatáról és az új rohamellenes gyógyszerek hatásairól számolt be. Máthé Zsuzsa a kognitív metaforaelmélet keretében az idő metaforikus nyelvi megjelenését elemezte angol, finn és magyar példákön. Mihály Norbert-Botond újszerű, adat alapú és optimalizálási módszereket alkalmazó megközelítést ismertetett a szennyvíztisztító telepek modellezésére. Molnár Botond a nagyon nehéz logikai feladatok Boole-féle kielégíthetőségi problémaként (SAT) való megoldásához mutatott be új módszert. Petruț Dávid a Napocán feltárt római kori lakóházkomplexum kerámia-, bronz- és vasmécsesegyüttesét ismertette, kiemelve régészeti forrásértéküket.

A szakosztályok, a főkegyesületek és társintézményeink közreműködésével – különböző szakterületeken, több erdélyi helyszínen és eltérő rendezvénytípusokban (konferenciák, emlékülések, tudomány-népszerűsítő alkalmak) – a Magyar Tudomány Napja Erdélyben 24. fórumának programja összesen 25 eseményre bővült; ezeken több mint 1200 résztvevő volt jelen, és mintegy 300 előadás hangzott el.

Az EME 2025-ös rendezvényei ismét bizonyították, hogy az Egyesület nem csupán tudományos műhely, hanem élő közösségi tér is: olyan találkozási pont, ahol kutatók, diákok és az érdeklődő nagyközönség számára a tudás, a párbeszéd és a közösségépítés egymást erősítve van jelen.

Tagság

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagsága 2025-ben is stabil alapját jelentette az Egyesület tudományos és közösségi működésének. Nyilvántartásunk szerint a 2014–2024 közötti időszakban az EME összesített taglétszáma 2419 fő, amelyből 1673 rendes tag

61 | <https://www.eme.ro/hir/kosztolanyi-gyorgy-akademikust-az-mta-alelnoket-gr-miko-imre-emleklappal-tuntettek-ki>

62 | <https://www.eme.ro/hir/mody-istvan-neurologust-az-mta-kulso-tagjat-gr-miko-imre-emleklappal-tuntettek-ki>

63 | <https://www.eme.ro/hir/benko-elek-regeszt-akademikust-gr-miko-imre-emleklappal-tuntettek-ki>

64 | <https://www.eme.ro/hir/az-eme-vezetosege-koszonotte-monok-istvant-az-mta-kik-foigazgatojat>

(aktív és nyugdíjas), valamint 747 egyetemi hallgató, doktorandusz tartozik az Egyesülethez. A 2025-ös évben 67 új tag csatlakozott az EME-hez, ami jól jelzi, hogy az Egyesület továbbra is vonzó szakmai és közösségi keretet kínál a különböző tudományterületeken tevékenykedők számára.

A tagsági aktivitás egyik fontos mutatója a tagdíjfizetés. 2025-ben 503 egyesületi tag rendezte tagdíját, ami egyrészt az Egyesület iránti elköteleződést, másrészt a közösségi felelősségvállalást is tükrözi. A vezetőség továbbra is kiemelt feladatának tekinti a tagsággal való kapcsolattartás erősítését és a részvétel ösztönzését.

Online tagnyilvántartási rendszer⁶⁵

A tagsági adminisztráció korszerűsítése érdekében 2025 végére elkészült az EME online tagnyilvántartási rendszere. Az új felület lehetővé teszi a tagok számára személyes adataik önálló ellenőrzését és frissítését, valamint az online tagdíjfizetést, ezzel is megkönnyítve a kapcsolattartást és az ügyintézkést. A rendszer megfelel a vonatkozó jogszabályi és adatvédelmi előírásoknak, ugyanakkor egyszerűbbé és átláthatóbbá teszi az új tagok belépésének folyamatát is.

A vezetőség célja, hogy az új nyilvántartási rendszer minél szélesebb körben használatba kerüljön, hozzájárulva az Egyesület adminisztrációjának hatékonyabb működéséhez, valamint a tagsággal való élőbb, naprakész kapcsolattartáshoz.

Kiadványok

Az EME intézményszerkezetének egyik meghatározó pillére a könyvkiadás. Az EME keretében működő könyvkiadó alapvető célja az erdélyi kutatók tudományos eredményeinek közzététele és széles körű terjesztése. A rendszeresen megjelenő sorozatokban és az önálló kötetekben nemcsak forráskiadások, hanem a humán és társadalomtudományok, a műszaki és természettudományok, valamint az orvos- és gyógyszerésztudomány területén született jelentős kutatási eredmények is napvilágot látnak.

A könyvkiadás mellett kiemelt szerepet kap az EME szakfolyóiratainak folyamatos megjelentetése. Az *Erdélyi Múzeum*,⁶⁶ az *Orvostudományi Értesítő*,⁶⁷ a *Múzeumi Füzetek*, a *Műszaki Tudományos Közlemények*,⁶⁸ valamint az *Acta Materialia Transylvanica*⁶⁹ rendszeres megjelenése biztosítja, hogy az Egyesület tudományos műhelyeiben zajló munka eredményei folyamatosan jelen legyenek a hazai és nemzetközi tudományos diskurzusban. Az EME kiadója gondozásában megjelent szellemi termékek mindmáig meghatározó szerepet töltenek be az erdélyi magyar tudományos könyvpiacon.

Az Egyesület kiadója 2025-ben is eredményes tevékenységet folytatott. A tudományos periodikák és konferenciakiadványok mellett számos önálló kötet és

65 | <https://www.eme.ro/hir/elkeszult-az-eme-online-tagnyilvantartasa>

66 | <https://eda.eme.ro/handle/10598/2516>

67 | <https://www.orvtudert.ro/index.php/hu/>

68 | <https://eme.ro/publication-hu/mtk/mtk-main.htm>

69 | <https://eme.ro/publication-hu/acta-mat/mat-main.htm>

sorozatkötet jelent meg, hozzájárulva az EME tudományos profiljának erősítéséhez és sokszínűségéhez.

A 2025. évi kiadói mérleg összesen 33 megjelent kiadványt foglal magában. Ezek közül 8 önálló kötet, 8 folyóiratszám (4 *Erdélyi Múzeum*, 2 *Orvostudományi Értesítő*, 2 *Acta Materialia Transylvanica*), valamint 12 sorozatkötet látott napvilágot. A sorozatok között szerepel 2 Erdélyi Történelmi Adatok, 2 Certamen, 1 Erdélyi Tudományos Füzetek (ETF), 1 Letöltés, 2 Műszaki Tudományos Közlemények (MTK), 1 Tudomány- és Technikatörténeti Füzetek (TTF), 1 Ipartörténeti Füzetek (ITF), valamint 2 Emberek és Kontextusok kötet. Emellett 5 kiadvány más kiadókkal együttműködésben jelent meg. A kiadványok részletes felsorolása az 1. mellékletben található.

Szakosztályok/Fiókegyesületek

Az EME keretei között működő hét szakosztály és hét fiókegyesület kulcsfontosságú szerepet tölt be az Egyesület tudományos életének szervezésében és működtetésében. Tevékenységük révén valósul meg az EME tudományos programjainak jelentős része: tudományos tanácskozások, konferenciák, emlékülések, tudomány-népszerűsítő előadások, könyvbemutatók és előadás-sorozatok szervezése, valamint a kutatási eredmények bemutatása és közreadása az EME kiadványaiban.

A szakosztályok az egyes tudományterületek szakmai képviselőit látják el, összefogva a hozzájuk tartozó kutatókat, oktatókat, doktoranduszokat és hallgatókat. Elsődleges feladatuk, hogy fórumot teremtsenek a tudományos eredmények megosztására és megvitatására, amelyet rendszeres tudományos rendezvények, műhelymunkák és tematikus programsorozatok révén valósítanak meg. Emellett aktívan részt vállalnak a tudományos publikációk előkészítésében és gondozásában, valamint a fiatal kutatók mentorálásában, elősegítve szakmai fejlődésüket és beilleszkedésüket a tudományos közösségbe.

A fiókegyesületek tevékenysége biztosítja, hogy az EME tudományos jelenléte ne korlátozódjon kizárólag a nagy egyetemi központokra, hanem Erdély különböző térségeiben is erősítse a kutatói munkát és az ismeretterjesztést. A helyi igényekhez és lehetőségekhez igazodva a fiókegyesületek önálló rendezvényeket szerveznek, gyakran civil szervezetekkel, önkormányzatokkal és kulturális intézményekkel együttműködésben. Működésük lehetőséget teremt arra, hogy a kutatók szülőföldjükön is aktívan részt vehessenek a tudományos életben, hozzájárulva a helyi szakmai közösségek megerősítéséhez és új együttműködések kialakításához.

A szakosztályok és fiókegyesületek tevékenységének részletes beszámolóit az EME honlapján, valamint az Erdélyi digitális adattár (EDA) felületén érhetők el az EME Közgyűlés dokumentumai között.⁷⁰

Ifjúsági szakcsoportok

Az ifjúsági szakcsoportok kiemelt szerepet töltenek be az utánpótlás-nevelésben, hiszen lehetőséget biztosítanak a hallgatók számára, hogy már tanulmányaik idején

70 | Az EME 2026. évi közgyűlésének dokumentumai itt érhetők el: <https://eda.eme.ro/handle/10598/34725>

bekapcsolódjanak a tudományos életbe, kutatásokba, valamint szakmai rendezvények szervezésébe és lebonyolításába. Az EME célja, hogy e csoportokat szakmai, infrastrukturális és – lehetőségeihez mérten – anyagi eszközökkel támogassa, hozzájárulva ezzel a fiatal kutatók tudományos pályájának megalapozásához.

2025-ben is folytatódott az EME támogatói szerepvállalása a tudományos utánpótlást biztosító szakmai műhelyek és diákszervezetek irányába. Egyesületünk többek között a Kolozsvári Magyar Történészhallgatók Egyesületének⁷¹ és a Kolozsvári Műszakis Klubnak a munkáját segítette, továbbá közreműködött a Temesvári Magyar Diákszövetség, a Sapientia EMTE Marosvásárhelyi Karának Hallgatói Önkormányzata, valamint az Erdélyi Magyar Műszaki Tudományos Tanács által szervezett műszaki tudományos diákköri konferencia (XXVI. MTDK) megvalósításában.⁷² Az Országos Magyar Diákszövetséggel (OMDSZ) folyamatosan fenntartjuk az intézményközi kapcsolatot, és tudományos kezdeményezéseiket rendszeresen támogatjuk. Ennek részeként 2025-ben felkaroltuk az OMDSZ által szervezett nagyváradi *Tehetségidő konferenciát*, és a rendezvény fővédnökségét is elvállaltuk.⁷³

Kutatóműhelyek

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület folyamatosan támogatja azokat a kutatóműhelyeket és szakmai közösségeket, amelyek tevékenysége összhangban áll az EME célkitűzéseivel, és hozzájárul az erdélyi magyar tudományosság fejlődéséhez. Fontos szempont számunkra, hogy megfelelő szakmai és infrastrukturális háttérrel biztosítsunk azoknak a műhelyeknek, amelyek értékkeremtő kutatómunkát végeznek.

Az EME székházában továbbra is helyet biztosítunk a romániai magyar régészek szakmai szervezetének, a Pósta Béla Egyesületnek, amely történeti, művelődéstörténeti, régészeti és településtörténeti kutatásokat támogat, valamint aktívan hozzájárul a műemléki és muzeális értékek védelméhez. Tevékenysége fontos szerepet tölt be az egyetemi régészeti képzés és a történelemoktatás támogatásában is.

Szintén az EME székháza ad otthont a Radó Ferenc Matematikaművelő Társaságnak, amely a matematika népszerűsítését és szakmai művelését szolgálja, és kiadója a Matlap című ifjúsági matematikai szaklapnak. A kutatóműhelyek jelenléte és működése tovább erősíti az EME szerepét mint a tudományos együttműködés és közösségépítés egyik fontos erdélyi központját.

71 | 2025-ben harmincéves fennállását ünnepelte a Kolozsvári Magyar Történészhallgatók Egyesülete: <https://www.eme.ro/hir/harminceves-fennallasat-unnepelte-a-kolozsvari-magyar-torteneszhallgatok-egyesulete>; Bitay Enikő: KoMaTE30: A Kolozsvári Magyar Történészhallgatók Egyesülete megalakulásának harmincadik évfordulója Kolozsvár, 2025. december 13. Köszöntő. *Erdélyi Múzeum* 87. évf. 2025/4. 257–259. <https://doi.org/10.36373/em-2025-4-23>

72 | A XXVI. temesvári MTDK, EME-hírek: <https://eme.ro/hir/bitay-eniko-elnok-kepviselte-az-eme-t-a-temesvari-xxvi-mtdk>. Bitay Enikő: Megnyitóbeszéd – XXVI. műszaki tudományos diákkonferencia. Temesvár, 2025. május 16. <https://eme.ro/sites/default/files/inline-files/2025-05-17-26.MTDK-Temesvar-Megnyitobeszed-BE.pdf>

73 | Az elnöki megnyitóbeszéd itt érhető el: <https://www.eme.ro/sites/default/files/inline-files/2025-04-12-IVTehetseghidKonf.Koszonto-BE-EME.pdf>

Kutatások

Az EME kutatási tevékenysége 2025-ben is több formában valósult meg. A tudományos munkát egyrészt a főállású belső kutatók, másrészt meghatározott időre megbízott külső kutatók végezték, akik pályázati vagy megbízási alapon részesültek ösztöndíj-támogatásban. A kutatási programok tematikai és módszertani sokszínűsége lehetővé tette, hogy az EME különböző tudományterületekhez tartozó kutatók számára biztosítson szakmai keretet és kibontakozási lehetőséget.

E sokrétű tevékenység számszerűen is jól megragadható. Az EME 2025-ben összesen 60 kutatási programot működtetett. Ezek közül 17 program a tíz főállású belső kutató munkájához kapcsolódott, 6 kutatás a szakosztályok keretében zajlott, míg 18 külső kutatási programként valósult meg. Emellett 19 projekt 2025-ös évben indult, s átnyúl 2026-os évre is, továbbá az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály keretében 15 egyéni kutatási program is megvalósult. A kutatásokba jelentős számú külső munkatárs kapcsolódott be, ami jól tükrözi az EME szakmai hálózatának kiterjedtségét és az intézmény együttműködésekben betöltött szerepét.

A Jakó Zsigmond Kutatóintézet tíz főállású belső kutatója az előre meghatározott szakmai tervek és célkitűzések mentén folytatta tevékenységét. Kutatásaik elsősorban történeti, irodalomtörténeti és nyelvészeti témákra irányultak, kiemelt figyelemmel az erdélyi magyarság középkori és kora újkori történetére és kulturális örökségére. Az intézet munkája szervesen illeszkedik ahhoz a tudományos hagyományhoz és szellemi örökséghez, amelyet Jakó Zsigmond, Szabó T. Attila és Tonk Sándor munkássága jelölt ki.

A kutatási tevékenységet 2025-ben is jelentős mértékben támogatta a Magyar Tudományos Akadémia két Nemzeti Programja. Az MTA Határon Túli Magyar Kutatóhelyek Nemzeti Programja (HTMKNP) elsősorban a *Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez* című kutatási program előrehaladását segítette, hozzájárulva a történeti forrásfeltáró és -kiadási munkálatok folyamatosságához. A nyelvészeti kutatások az MTA által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Program (MNHP) keretében zajlottak: e program révén folytatódott az erdélyi történeti és élőnyelvi helynévanyag gyűjtése, feldolgozása és rendszerezése, elősegítve a magyar helynévi örökség tudományos dokumentálását és megőrzését.

A kutatóintézet kiemelt feladata 2025-ben is az erdélyi történeti források feltárása és kiadása volt. Az Erdélyi Okmánytár (Codex Diplomaticus Transsylvaniae) VI. kötetének szerkesztése az előírányzott tervek szerint haladt. Hegyi Géza befejezte az 1392–1394. évi forrásanyag ellenőrzését és kiegészítését, valamint elkészítette az 1395–1399 közötti évkör vatikáni protocollum-bejegyzéseinek kivonatait. Emellett a kötet mellékletéül szolgáló térképi adattár összeállításán, illetve az *Erdélyi püspökség és székeskáptalan archontológiája (1003–1556)* című segédlet adatainak feldolgozásán is dolgozott. W. Kovács András elvégezte a Jakó-féle regeszták ellenőrzését, kivonatolta az 1395–1399 közötti, korábban nem regesztázott okleveleket, és összeállította a magyar vonatkozású oklevélközlések jegyzékét. A kötet törzsanyaga ezzel lényegében elkészült.

A kora újkori források feldolgozása szintén folytatódott. Az erdélyi hiteleshelyi jegyzőkönyvek kiadása keretében Gálfi Emőke az erdélyi káptalan 1613–1621 közötti

protocollumain dolgozott, míg Bogdándi Zsolt a kolozsmonostori konvent 1591–1600 közötti jegyzőkönyveinek előkészítését végezte. Izsán Csaba az 1603-tól keltezett bejegyzések kivonatolásában, valamint a kötetek szövegellenőrzési és mutatózási munkálataiban vett részt. Az erdélyi fejedelmek királyi könyveinek közzététele terén Fejér Tamás Bethlen Gábor 1617–1621. évi királyi könyvének kivonatolását kezdte meg, továbbá az erdélyi fejedelmi kancellária 1556–1602 közötti archontológiájának adatgyűjtését végezte. Szász Anikó véglegesítette Báthory Gábor 1608. évi királyi könyvének kivonatait és átírásait, valamint folytatta a vármegyei és mezővárosi tisztviselői adattár összeállítását.

A várostörténeti források feldolgozása terén Pakó László Gyulafehérvár törvénykezési jegyzőkönyveinek sajtó alá rendezését folytatta, a kötet mutatójának véglegesítésével, és megkezdte Kolozsvár város tanácsi jegyzőkönyveinek előkészítését is. Wesselényi Kata Teleki-Bolyai Könyvtárban őrzött kézíratainak sajtó alá rendezését Papp Kinga végezte: a 313 oldalas kézirat átírása befejeződött, jelenleg a kötet nyomtatásra való előkészítése zajlik.

A nyelvészeti kutatások 2025-ben is az MTA által támogatott Magyar Nemzeti Helynévtár Programhoz kapcsolódva zajlottak. Tamás Csilla az MNHP erdélyi térségi koordinátoraként folytatta a történeti és élőnyelvi helynévanyag gyűjtését és feldolgozását, több település adatbázisát elkészítette, illetve a Pesty Frigyes-féle Kolozs megyei helynévkötet kiadásra való előkészítését is végzi.

A forrásfeltáró és -kiadási munkálatok mellett a kutatóintézet munkatársai aktívan részt vettek a tudományos élet szervezésében is. Konferenciákat és szemináriumokat szerveztek, előadásokat tartottak hazai és nemzetközi fórumokon, valamint bekapcsolódtak a tudományos utánpótlás-nevelésbe és az egyetemi oktatásba. A főállású belső kutatók 2025. évi munkájának eredményei számszerűsítve is jól érzékeltetik az intézet teljesítményét: egy monográfia és egy forráskiadvány készült el, huszonöt tanulmány jelent meg, négy tanulmánykötet és egy folyóiratszám szerkesztése valósult meg, harminckilenc konferencia-előadás hangzott el, továbbá hat konferenciát, egy szemináriumot, adatbázis-építő táborot szerveztek.

A Jakó Zsigmond Kutatóintézet belső kutatóinak munkája 2025-ben is meghatározó pillére volt az EME tudományos teljesítményének; a Magyar Tudományos Akadémia nemzeti programjai által biztosított, projektalapú és kiszámítható támogatás pedig érdemben hozzájárult ahhoz, hogy a forrásfeltáró és -kiadói, valamint nyelvészeti kutatások folyamatosan, magas szakmai színvonalon és kézzelfogható eredményekkel haladhassanak előre.

Külső kutatási programok

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület külső kutatási programjai az elmúlt másfél évtizedben a tudományos tevékenység egyik legdinamikusabban fejlődő területévé váltak. Az első kezdeményezések 2007-ben indultak el, majd 2010-től intézményi szinten is támogatott, szervezett formát öltöttek. A programok célja kezdetektől az volt, hogy lehetőséget teremtsenek fiatal kutatók – egyetemi hallgatók és doktoranduszok – bevonására, valamint elősegítsék az inter- és transzdiszciplináris együttműködések kialakulását különböző egyetemek, kutatóintézetek és tudományos műhelyek között.

A külső kutatások tematikája az évek során rendkívül széles spektrumot ölelt fel: az irodalom- és történettudománytól az archeometrián és régészetten át a közgazdasági, informatikai, műszaki, anyagtudományi, orvosi, gyógyszerészeti és agrártudományi kutatásokig. Számos projekt közvetlenül kapcsolódott az EME gyűjteményeihez, levéltári anyagaihoz és hagyatécaihoz, hozzájárulva azok feldolgozásához és tudományos hasznosításához. A kutatások eredményei az EME tudományos kiadványaiban, folyóirataiban, valamint hazai és nemzetközi folyóiratokban, konferenciakötetekben jelentek meg.

A Magyar Tudományos Akadémia fennállásának 200. évfordulója alkalmat adott arra is, hogy e sokrétű tevékenységből tematikus válogatás készüljön *Az EME külső kutatásai egyperces filmekben* címmel.⁷⁴ A bemutató érzékletesen mutatta meg azt a kutatói hálózatot és tudományos teljesítményt, amely az EME és az MTA támogatásával az elmúlt másfél évtizedben létrejött.

A 2025-ben (lezárt vagy előrehaladott) 18 külső kutatás között kiemelt helyet foglaltak el az irodalom- és művelődéstörténeti vizsgálatok, amelyek Egyed Emese vezetésével a női szerepek, a társadalmi mecénatúra és az irodalmi hagyatékok feldolgozására irányultak. A levéltári és muzeológiai kutatások körében Hegyi Géza az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára iratanyagának digitalizálását irányította, míg Petruț Dávid kutatócsoportja Ferenczi István gazdag hagyatékának rendszerezését, feldolgozását és online közzétételét végezte el.

A régészeti és archeometriai kutatások területén Pánczél Szilámér-Péter és munkatársai a mikházi római kori leletek – elsősorban pikkelypáncélok és övveretek – vizsgálatát folytatták korszerű anyagtudományi módszerekkel. Az alkalmazott matematikai, informatikai, jogi és műszaki kutatások keretében több, eltérő megközelítésű projekt is megvalósult: Csavdári Alexandra statisztikai módszerek alkalmazásával kísérleti adatbázisok elemzését végezte; Kokoly Zsolt kutatásai az online jogellenes tartalmak eltávolíthatóságának kérdéskörét vizsgálták; Darvay Zsolt és munkatársa sajátos matematikai modellek elemzésével foglalkozott; Gobesz Ferdinánd-Zsongor és Nagy Zsolt numerikus modellezéssel kapcsolatos kutatásokat irányítottak, míg Forgó Zoltán és kutatócsoportja új típusú anyagmozgató szerkezetek fejlesztési lehetőségeit elemezte.

Az anyagtudományi, gyógyszerészeti és vegyszerészeti kutatások körében Virág Piroska a platinatartalmú citosztatikumok potenciális rákellenes hatását vizsgálta; Szabó Zoltán-István gyors és költséghatékony analitikai módszer kidolgozásán dolgozott; Gergely Attila a polimeralapú szálak szövédékek előállítását és technológiai paramétereinek hatását elemezte; Májai Erzsébet kutatásai pedig a glutation szerepét vizsgálták az oxidatív stressz csökkentésében.

A gazdasági és társadalomtudományi kutatások között Balla Emese kutatócsoportja a mezőgazdasági szerkezet és a támogatási rendszerek statisztikai elemzését végezte, míg Alt Mónika-Anetta a fenntarthatóság-központú innovációk azonosítására irányuló vizsgálatokat folytatott. Az agrártudományi kutatások területén Molnár Katalin kutatócsoportja a háromszéki őszi búzaállományok gyommagfertőzöttségét elemezte,

74 | Az EME külső kutatási programjai – felvezető videó: <https://youtu.be/xQhD-MvQZJc>; valamint Az EME külső kutatási programjai (lejátszási lista, 10 kutatás egyperces bemutatása): https://www.youtube.com/playlist?list=PL0bcLs_sLS6loQr5jN3tC5lUMEHmJQzk9. A felvételeket Miholcsa Gyula készítette.

Bandi Attila és munkatársai pedig a folytontermő számócafajták adaptációs vizsgálatát végezték talaj nélküli termesztési rendszerben.

Az Egyesület 2025-ben összesen 19 külső kutatási programot indított és támogatott; ezek megvalósítása a 2026-os évre is áthúzódik. A kutatásokban 57 kutató vett részt, közülük 32 egyetemi hallgató és doktorandusz, ami jól jelzi a programok utánpótlás-nevelési szerepét. A projektek jelentős része inter- és transzdiszciplináris megközelítésben valósult meg, több esetben közvetlen kapcsolódással az EME gyűjteményeihez és hagyatékaihoz.

A külső kutatási programok 2025-ben is jelentősen hozzájárultak az EME tudományos tevékenységének sokszínűségéhez: erősítették a fiatal kutatók szakmai beágyazódását, és tovább bővítették az erdélyi magyar tudományos közösség intézményes kapcsolatrendszerét. A kutatások egy része új tématerületeket nyitott meg, más részük korábbi programok folytatásaként mélyítette tovább az eredményeket, miközben kiemelt szerepet kapott intézményünk jelenlegi és egykori gyűjteményeinek tételes feltárása és digitalizálása (az EME egykori jegyzőkönyveinek és levéltári iratanyagának digitalizálása; az egykori könyv- és kéziratgyűjtemény, valamint a képtár anyagának felkutatása és feldolgozása). Az Egyesület a következő évben is folytatja e programok támogatását. A kutatási programok részletes felsorolása és rövid ismertetése a 2. mellékletben található.

Az EME Könyvtár, Információs- és Dokumentációs Központ tevékenysége

Digitalizálási programok – az Erdélyi digitális adattár –, az EME elektronikus könyvtára

Az EME Könyvtára, Információs- és Dokumentációs Központja 2025-ben is az Egyesület tudományos és közművelődési tevékenységének egyik meghatározó háttérintézménye volt. A könyvtári, kéziratári és digitalizálási feladatok egymásra épülve szolgálták az EME kutatási programjait, kiadói tevékenységét, valamint a tudományos örökség megőrzését és hozzáférhetővé tételét.

A könyvtári hálózat munkája a központi könyvtárban, valamint a Jordáky-könyvtárban és a Lőrinczi-ház könyvtárában zajlott. A központi könyvtárban 2025-ben 119 regisztrált olvasót tartottunk nyilván, az állomány pedig új könyvekkel és folyóiratokkal, valamint jelentős feldolgozómunkával bővült. A Jordáky-könyvtár az év első felében felújítási munkálatok miatt korlátozottan működött, ennek ellenére itt is folytatódott az állomány rendezése és feldolgozása, míg a Lőrinczi-ház könyvtárában további jelentős mennyiségű könyv került feldolgozásra. Az Erdélyi Múzeum folyóiratra 2025-ben is stabil maradt az előfizetői kör, miközben könyvtáraink állománya számos értékes kötettel gazdagodott hazai és nemzetközi tudományos intézményekkel, akadémiai műhelyekkel és partnerkönyvtárakkal fennálló cserekapcsolatok révén.

Az EME kiadványainak terjesztése és intézményközi cseréje 2025-ben is jelentős volumenű volt. Saját kiadványainkból nagy számban juttattunk el példányokat partnerintézményekhez, iskolákhoz, szerzőkhöz és vendég előadókhoz, miközben cserekapcsolataink révén további kiadványokkal gazdagodott az állomány. Az Egyesület

kiadványai számos rangos könyves rendezvényen és vásáron is megjelentek, erősítve az EME tudományos és közösségi jelenlétét.

A kézirat- és hagyatéki gyűjtemény 2025-ben tovább bővült. Az év során Péter Mihály és Péter Mária iratai és fotóanyaga is az EME gyűjteményének részévé vált, folytatva azt a tudatos hagyatékművelő munkát, amely az elmúlt években az intézmény egyik kiemelt feladatává vált.

A könyvtári és dokumentációs tevékenység szorosan kapcsolódott az Erdélyi digitális adattár (EDA)⁷⁵ folyamatos fejlesztéséhez. Az EDA 2025-ben is az EME digitális infrastruktúrájának központi elemét jelentette: az adatbázisban szereplő tételek száma tovább növekedett, miközben a korábban feltöltött anyagok feldolgozása, metaadatolása és rendszerezése is folytatódott. A tárhely és az eszközpark bővítése lehetővé tette a nagy méretű digitális állományok biztonságos tárolását, valamint újabb hagyatékok és gyűjtemények feldolgozását.

A digitalizálási munka 2025-ben kiterjedt tudományos folyóiratok, monográfiák, tanulmánykötetek, sorozatok, levéltári dokumentumok, fotóanyagok, plakátok és audiovizuális tartalmak feldolgozására. Teljes terjedelmükben váltak digitálisan hozzáférhetővé az *Erdélyi Múzeum* és az *ACTA* folyóirat friss számai, valamint a *Szótörténeti tár* VII. kötete. A monografikus és sorozatkötetek körében több jelentős tudományos munka került fel az EDA-ba, köztük az *Emberek és Kontextusok*, a *Certamen*, a *Letöltés*, a *TTF* és a *Tudósportrék* sorozatok egyes kötetei, valamint több emlékkötet és önálló monográfia.

A hagyatékfeldolgozás területén 2025-ben különösen jelentős előrelépés történt. Teljes egészében feldolgozásra került Kolozsvári Zoltán fényképhagyatéka, valamint Péter Mihály és Asztalos Sándor hagyatékának jelentős része. Folytatódott Lőrincz László grafikai és fotóhagyatékának, valamint Müller Ádám hagyatékának digitalizálása és archiválása. A levéltári digitalizálás keretében befotózásra és feldolgozásra kerültek az Erdélyi Múzeum-Egyesület 19. századi iratai és jegyzőkönyvei, valamint több korai EME-kiadvány is.

Kiemelt projektként folytatódott *Az erdélyi magyar tudomány és társadalom szolgálatában – Arcképcsarnok* program, amelynek keretében poszterek, rövidfilmek és interjúk készültek az erdélyi magyar tudományosság kiemelkedő alakjairól. Ezek az anyagok egységes szerkezetben, több nyelven váltak hozzáférhetővé az EDA Tudóstárában.⁷⁶ A Brassai Sámuel személyéhez kapcsolódó digitalizálási munkák szintén tovább haladtak, több kiadványsorozat és diáklap feldolgozásával. Az EDA 2025-ben 578 tétellel gyarapodott.

Az EME Könyvtár, Információs- és Dokumentációs Központjának 2025. évi tevékenysége jól mutatja, hogy a hagyományos könyvtári és gyűjteménykezelési feladatok, valamint a digitális tudásmegőrzés és -közzvetítés egymást erősítve járulnak hozzá az Egyesület tudományos küldetéséhez. Az EDA mára nemcsak az EME intézményi emlékezetének egyik legfontosabb hordozója, hanem az erdélyi magyar tudományos közösség számára is nélkülözhetetlen, nyílt hozzáférésű tudástárrá vált.

75 | Erdélyi digitális adattár: <https://eda.eme.ro/>

76 | EDA – Tudóstár: <https://eda.eme.ro/handle/10598/9511>

Szakmai képzések, szakmai tábor

2025-ben az EME szakmai képzési tevékenysége elsősorban az Orvos- és Gyógyszerstudományi Szakosztály által szervezett, hagyományos, kreditpontos továbbképzések keretében valósult meg. Ezek a rendezvények – az Orvosi Kamara elismerésével – továbbra is fontos szerepet töltenek be az erdélyi magyar orvosi szakmai közösség folyamatos továbbképzésében és tudományos kapcsolattartásában.

Az év során három ilyen, jelentős szakmai érdeklődés mellett zajló eseményre került sor. Március végén Székelyudvarhely adott otthont a XXXI. családorvosi továbbképző konferenciának, április elején Kovásznán rendezték meg a XXXIII. tudományos ülésszakot, míg novemberben Csíkszeredában került sor a XXVI. erdélyi orvosnapokra.⁷⁷ A képzések tematikája az alapellátás, a klinikai gyakorlat és az orvostudomány aktuális kérdéseit ölelte fel, lehetőséget teremtve a szakmai tapasztalatcserére és az új kutatási eredmények megismerésére.

A Műszaki Tudományok Szakosztálya 2025-ben is folytatta több évtizedes hagyományát: augusztus 28–30. között immár huszonnegyedik alkalommal szervezte meg technikatörténeti alkotótáborát, ezúttal Óradna és környékén.⁷⁸ A szakmai tábor célja ezúttal is a térség technikatörténeti örökségének feltárása és dokumentálása volt, egyben lehetőséget biztosítva a résztvevők számára a közös terepmunkára és a szakmai együttműködés elmélyítésére.

Az EME működtetése 2025-ben

Az EME működését 2025-ben is összehangolt intézményi struktúra jellemezte, amelyben az egyes szervezeti egységek szakmailag felkészült, kijelölt, illetve a szakosztályok és fiókegységek esetében megválasztott vezetők irányítása alatt tevékenykedtek. Ez a vezetői rendszer biztosítja az Egyesület mindennapi működésének folyamatosságát, valamint a hosszabb távú szakmai célok következetes érvényesítését.

A Jakó Zsigmond Kutatóintézet munkáját Bogdándi Zsolt történész irányította, aki a folyamatban lévő kutatási programok szakmai koordinációjáért, valamint a kapcsolódó források hatékony felhasználásáért felelt. Feladatai közé tartozott a *Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez* című kutatási program vezetése is.

A Könyvtár- és Információs Központ tevékenységét Tóth Orsolya filmes szakember vezette, aki az EME könyvtári és kéziratári állományának, valamint a digitális adattár működésének összehangolásáért felelt, továbbá részt vett az elektronikus katalógus és az egyesületi honlap fejlesztési folyamataiban is. Ugyanakkor komoly szakmai feladatot vállalt a 2025-ben készített interjúk, filmek és poszterek készítésében és a kiállítások megvalósításában is.

Az EME könyvkiadói tevékenységét Biró Annamária irodalomtörténész irányította, gondoskodva arról, hogy az Egyesület gondozásában megjelenő kötetek és sorozatok

77 | https://www.emeogysz.ro/esemeny_arch/archiv_2025.php

78 | <https://www.eme.ro/hir/beszamolo-xxiv-technikatorteneti-alkototabor-oradna-banyai-es-megmaradt-emlekei-2025-augusztus>

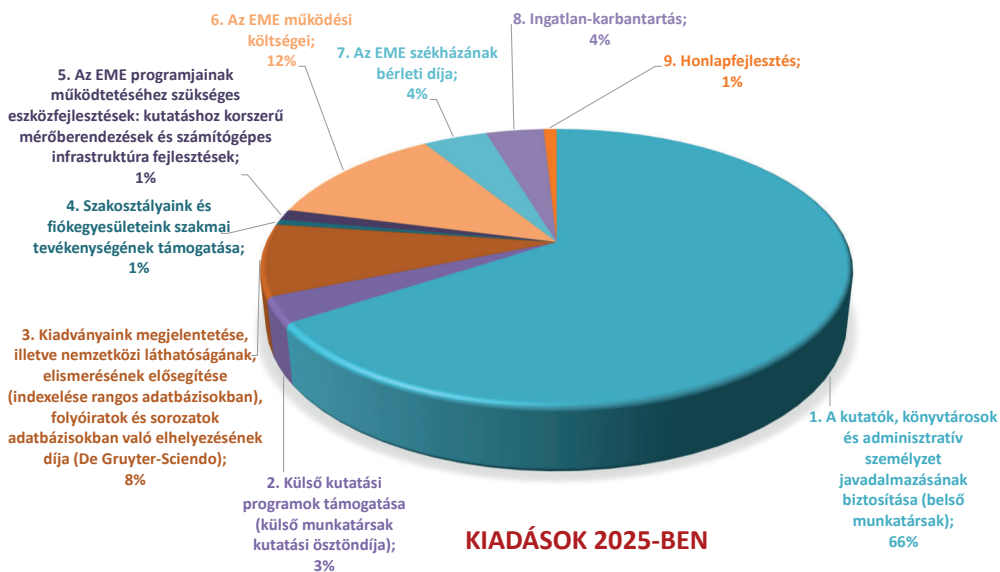
szakmailag megalapozottak, szerkesztésükben egységesek és megjelenésükben folyamatosak legyenek.

A szakosztályok és fiókegyesületek elnökei a hozzájuk tartozó tagság szakmai munkájának megszervezéséért és koordinálásáért felelnek. Tevékenységükről éves beszámolóikban adnak számot, programterveiket pedig a választmány elé terjesztik, biztosítva ezzel, hogy a részlegek munkája összhangban maradjon az EME küldetésével, célkitűzéseivel és intézményi stratégiájával.

Az EME mint regionális tudásközpont működtetése

Az Egyesület működtetését 2025-ben is több, egymásra épülő támogatási és feladatellátási modul mentén szerveztük meg. Ezek lefedték a belső munkatársak javadalmazását, a külső kutatási programok támogatását, a kiadványok megjelentetését és nemzetközi láthatóságának erősítését, a szakosztályok és fiókegyesületek szakmai tevékenységét, az eszközfejlesztéseket, valamint az Egyesület működési költségeit és a központi székház fenntartását.

Az EME 2025. évi kiadásainak szerkezeti megoszlását az alábbi grafikon szemlélteti, amely jól tükrözi, hogy a források döntő hányada közvetlenül a tudományos és programtevékenységek megvalósítását szolgáltatta.

Az EME kiadásainak százalékos eloszlása 2025-ben

Pályázatok – a programok működtetésének forrásai

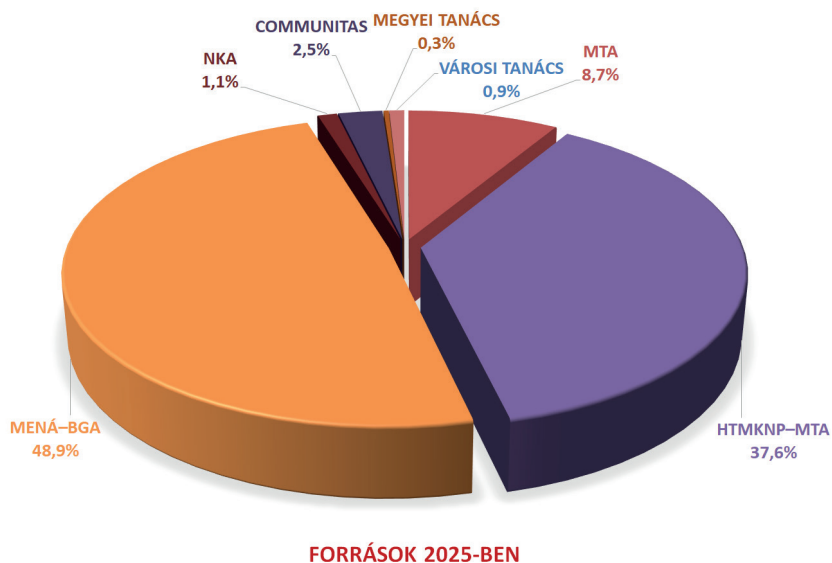
Az EME 2025-ben is két alapvető finanszírozási formára támaszkodott: normatív támogatásokra és programalapú forrásokra. A Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkársága a Bethlen Gábor Alapkezelőn keresztül (MENÁ-BGA) idén is külön kereket biztosított az EME mint Regionális Tudásközpont működtetésére. Emellett normatív támogatásban részesültünk a Magyar Tudományos Akadémiától (MTA) és az RMDSZ Ügyvezető Elnökségétől a Communitas Alapítványon keresztül (COMMUNITAS).

Kiemelt jelentőségű volt az MTA Határon Túli Magyar Kutatóhelyek Nemzeti Programjához kapcsolódó, 2023-ban indult *Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez* című négyéves projekt, amelynek 2025. évi támogatása is érdemben hozzájárult a kutatások előrehaladásához (HTMKNP-MTA).

A 2025-ben benyújtott pályázatok a működés, a könyvkiadás, a kutatás, valamint a rendezvények – konferenciák, emlékülések, vándorgyűlések, szakmai táborok és képzések – finanszírozását célozták. Az év során összesen 32 pályázatot nyújtottunk be, amelyek közül 27 sikeres volt.

A normatív támogatások mellett hazai és magyarországi pályázati forrásokból is részesültünk, többek között a Kolozsvári Városi Tanács (VÁROSI TANÁCS), a Kolozs Megyei Tanács (MEGYEI TANÁCS), a Communitas Alapítvány, a Magyar Tudományos Akadémia MTA200 programja, valamint a Nemzeti Kulturális Alap támogatásain keresztül.

A 2025-ben felhasznált források arányos megoszlását az alábbi grafikon mutatja, amely jól érzékelteti a különböző finanszírozási csatornák szerepét az EME működésében.

Az EME forrásainak százalékos eloszlása 2025-ben

Vezetői összegzés és intézményi értékelés

A 2025-ös év az EME számára azt erősítette meg, hogy az intézmény akkor tud igazán erős lenni, ha a szakmai minőséget, a közösségi jelenlétet és a működtetés feyelmét egyszerre kezeli. Az év teljesítménye nem kizárólag rendezvények sorozataként értelmezhető, hanem olyan intézményi működésként, amelyben a tudományszervezés, a kutatás, a könyvtári-információs háttér, a digitalizálás, a kiadói tevékenység, a képzések és az együttműködések egymást erősítő rendszert alkottak. A „látható” csúcspontok mögött végig jelen volt a „láthatatlan” alapmunka: a munkafeltételek javítása, az infrastruktúra gondozása, a szervezeti adminisztráció korszerűsítése, a finanszírozási és pályázati háttér stabilizálása. Ezek együtt tették lehetővé, hogy az EME 2025-ben is több színtéren, következetes arculattal, megbízható minőségben legyen jelen.

Ebben a folyamatban külön hangsúlyt érdemel az épületek és terek gondozása, mert az EME esetében a „hely” nem pusztán infrastruktúra, hanem intézményi identitás és működési feltétel. Az EME házai egyszerre kutatói és szervezési műhelyek, könyvtári és információs szolgáltatások terepei, közösségi találkozóponok és a tudomány nyilvánosságának színterei. A karbantartás, felújítás, tatarozás és munkakörülmény-javítás ezért nem kiegészítő tevékenység, hanem a szakmai teljesítmény egyik előfeltétele: a stabil tér teremti meg annak lehetőségét, hogy a programok biztonságosan megvalósuljanak, a kutatói munka folyamatos maradjon, az állományok védelme biztosított legyen, és az EME a partnerek számára is megbízható, „kész intézményként” jelenjen meg. 2025-ben a helyek gondozása ezért közvetlenül hozzájárult ahhoz, hogy az EME nemcsak rendezvényeket szervezett, hanem fenntartható intézményi kapacitást épített.

A tudományos teljesítmény szempontjából 2025 külön értéke, hogy a kutatás két pillére – a főállású belső kutatói munka és a külső kutatási programok – összehangoltan működött. A belső kutatók munkája az intézmény szakmai gerince: a forrásfeltárás, kézirat-előkészítés, szerkesztés, adatbázis- és adattári kapcsolódások, valamint a tudományszervezés olyan folyamatos tevékenység, amelyre a rendezvények és a publikációk szakmai fedezete épül. A külső programok ezzel párhuzamosan a nyitottságot, az inter- és transzdiszciplináris kapcsolódásokat, valamint az utánpótlást erősítették: a fiatalok bevonása nem kiegészítő elem, hanem hosszú távú intézményi befektetés, amely a következő évek tudományos közösségét és vezetői utánpótlását is formálja.

2025 egyik legfontosabb intézményi üzenete az volt, hogy az EME a tudományt a társadalom felé közvetíti, miközben megőrzi a szakmai mércét. Az év nagy nyilvánosságú rendezvényei – a vándorgyűlés, az országos szintű bemutatkozások, a városi fesztiváljelenlét, valamint az év végi tudományünnep – nemcsak sikeres programok voltak, hanem intézményi csomópontok: partnerségeket építettek, láthatóvá tették a kutatói eredményeket, és olyan közösségi közeget teremtetek, ahol a tudomány nem zárt világgként jelenik meg, hanem közösségi ügyként. Különösen fontos volt ebben a partnerségi dimenzió: az együttműködések nem egyszeri alkalmakhoz kötődtek, hanem a működés logikájába épültek be – tudományos intézményekkel, kulturális partnerekkel, támogatókkal, valamint a szakosztályi és fiókegyesületi hálózat mozgósításával. Az EME intézményi erejének egyik legfontosabb forrása a szakosztályok és

fiókegyesületek hálózata: ez adja a tudományterületi sokszínűséget, a helyi beágyazottságot és a regionális jelenlétet, amelyre a nagy központi programok is ráépülhetnek. A tagság aktivizálása és az online tagnyilvántartás fejlesztése ezért nem adminisztratív részletkérdés, hanem a közösségi működés és a hosszú távú szervezeti tervezhetőség egyik alapfeltétele.

Ezt a logikát 2025-ben látványosan erősítették a kiállítási programok is, amelyek egyszerre szolgálták a jubileumi MTA-évhez való érdemi kapcsolódást és az EME intézményi arculatának megerősítését. Az *Erdélyi magyar akadémikusok arcképcsarnoka* az MTA kétszáz éves jubileumi esztendejében tudatos figyelemirányítás volt: az első változat bemutatása az MTA májusi ünnepi rendezvényéhez kapcsolódott, majd novemberben, a már kibővített, 47 poszterből álló sorozat jelent meg, rövidfilmekkel kiegészítve. A program külön értéke, hogy nem „kész terméket” tettünk ki a falra, hanem közösséget építettünk köré: a megszólalások, adatgyűjtések, személyes válalások mögött többtucatnyi közreműködő állt; kutatók, pályatársak és családtagok egy nagy közös vállalat részesévé váltak. Ennek már rövid távon is érezhető hatása volt: az érintettek számára az EME nem „külső intézményként”, hanem közös alkotó térként jelent meg, és a projekt révén sokan új – mélyebb, személyesebb és értékelőbb – nézőpontból tekintenek az EME szerepére.

Ugyanilyen hosszú távú intézményi építkezés eredménye volt a *Portrék az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori gyűjteményéből* tárlat, amely egyszerre művészeti élmény, város- és intézménytörténeti üzenet, valamint példaértékű együttműködés. A Kolozsvári Művészeti Múzeummal kialakított partnerség révén tizenöt, az EME egykori képtárából származó, restaurált portré válhatott újra láthatóvá. A tárlat – a Bánffy-palota kiemelt, központi nyilvánosságában – az EME imázsát is erősítette: azt mutatta meg, hogy a tudományos intézmény nemcsak kutató, hanem kulturális örökséget kezel, partnerséget épít, és képes értéket közvetíteni a szélesebb közönség felé is. A kiállításnak volt egy csendes, de lényegi üzenete is, amely túlmutat a bemutatón: nem az a döntő kérdés, hogy egy műtárgy fizikailag éppen hol található, hanem hogy tudjuk-e, honnan származik, és olyan szakmai környezetben őrzik-e, ahol a megőrzés, a kutathatóság és a nyilvános hozzáférés egyszerre biztosítható. Ez a szemlélet az EME egész működésével rokon: a „hely” itt nem egyszerűen tér, hanem felelős megőrzés és közösségi hozzáférés.

A Könyvtár és Információs Központ és az EDA köré szerveződő digitalizálási munka 2025-ben egyértelműen az EME hosszú távú kapacitásait erősítette. A könyvtári-információs szolgáltatások és az adattári fejlesztések nem melléktevékenységek: ezek biztosítják a kutathatóságot, a hozzáférést, a megőrzést, valamint azt a korszerű tudásmegosztási csatornát, amely nélkül ma már sem a tudományos munka, sem a tudomány-népszerűsítés nem képzelhető el. A kiállítási projektek tartósságát is ez a háttér biztosítja: az egyszeri „pillanat” így alakul át rendezett, visszakereshető, közkinccsé tett tudástári jelenlétté. Ezzel együtt válik teljessé a kép: az EME a saját tereit és szolgáltatásait közjóként működteti – nemcsak programokat helyez el a naptárban, hanem megőriz, szolgáltat, közvetít, és képes a tudományt társadalmi értelemben is láthatóvá tenni.

Végül 2025 menedzsmenttanulása az volt, hogy az intézményi stabilitás több lábon álló finanszírozást és fegyelmezett programtervezést igényel. A pályázati aktivitás és a támogatói szerkezet sokszínűsége azt a mozgásteret teremtette meg, amelyben a

kutatás, a rendezvényszervezés, a könyvkiadás, a képzések és az intézményi szolgáltatások egyszerre tarthatók minőségben. A 2025-ös év eredményei így nem egyetlen év mérlegét jelentik, hanem olyan intézményi állapotot jeleznek, amely többévi tudatos építkezés eredménye, és amelyre a következő időszak – személyi ciklusokon túl is – biztonsággal építhet.

Köszönet

Köszönet illeti mindazokat, akik 2025-ben az EME munkáját szakmai tudásukkal, szervezőerejükkel, felelősségvállalásukkal és támogatásukkal segítették. Köszönöm a főállású kutatók és munkatársak kitartó, gyakran háttérben végzett, mégis meghatározó munkáját, amely nélkül sem a tudományos teljesítmények, sem a rendezvények, sem a szolgáltatások nem valósulhattak volna meg.

Köszönöm a szakosztályok és fiókegyesületek vezetőinek és közösségeinek aktivitását, a közreműködő előadók, szerzők, szerkesztők, önkéntesek és technikai munkatársak hozzájárulását, valamint mindazon partnerintézmények együttműködését, amelyekkel közösen tudtunk értéket létrehozni. Hálásan köszönöm támogatóinknak, pályázati és intézményi partnereinknek, hogy 2025-ben is lehetővé tették programjaink és szolgáltatásaink fenntartását és fejlesztését. Köszönöm a tagságnak a bizalmat és a közösségi elköteleződést; az EME ereje végső soron abból a közösségből fakad, amely a tudomány ügye mellett áll.

Külön köszönöm normatív támogatóinknak: a Miniszterelnökség Nemzetpolitikai Államtitkárságának (Bethlen Gábor Alapkezelő által), a Magyar Tudományos Akadémiának és az RMDSZ/Communitas Alapítványnak a támogatását, amely az EME ki számítható, hosszú távú működési stabilitásának egyik alapja.

Zárszó – előretékténtés

Az EME 2025. évi tevékenysége ismételtén azt igazolta, hogy a több mint másfél évszázados intézmény nem pusztán történeti örökség, hanem élő, folyamatosan megújuló tudományos és közösségi keret. A nagy nyilvánosságú rendezvények, a kutatói és kiadói teljesítmények, a könyvtári-információs és digitalizálási szolgáltatások, valamint az együttműködések nem egymás mellé kerültek, hanem közös működési logikát rajzoltak ki: az EME akkor erős, ha a tudományos minőséget, a közösségi jelenléte és a szolgáltató intézményi hátteret egyben kezeli.

A 2025-ös év különösen jól láthatóvá tette az EME komplex szerepvállalását: egyszerre tudományos műhely, tudásközvetítő fórum, kulturális örökségkezelő intézmény és közösségépítő tér. Az év eredményei – az infrastruktúra gondozásától a kutatási teljesítményen át a kiállításokig és tudományünnepekig – azt üzenik, hogy az EME értéke nem egyetlen programban vagy egyetlen időszakban mérhető, hanem abban a teherbíró intézményi állapotban, amely többévi tudatos építkezés eredményeként létrejött, és amelyet 2025 különösen megerősített.

A folytathatóság kulcsa ugyanakkor nem új „jövőtervek” kijelentése, hanem annak megőrzése, ami már bizonyított: a stabil és átlátható működés intézményi keretei – a

következetes szervezeti rend, a felelős gazdálkodás és a több lábon álló finanszírozás –, továbbá a kutatói munka feltételeinek megteremtése, a könyvtári-információs és digitalizálási kapacitások erősítése, valamint a partnerségi háló gondozása. Mindez csak úgy tartható fenn, ha az EME hálózata – a szakosztályok és fiókegyesületek közösségeivel együtt – továbbra is aktív, és a tagság a saját ügyének tekinti az intézmény működését.

Külön hangsúlyozni kell: az EME vezetése és a szakosztályi/fiókegyesületi irányítás jelentős része közösségi munkaként történik. Ez egyszerre érték és felelősség: érték, mert a közösségi elköteleződésre épít; felelősség, mert tudatosan kell bővíteni és erősíteni azt a kört, amely szívesen vállal feladatot, és nyitottnak kell maradnunk az új belépők, új kezdeményezések iránt. A 2025-ben megerősített intézményi alapok akkor válnak tartóssá, ha a közös munka és a közös felelősség gyakorlata is tartósan megmarad.

Az EME jövőképe nem egyetlen évre szóló vállalásokról áll, hanem abból a tartós intézményi állapotból, amelyet 2025 is megerősített: az Egyesület regionális tudásközpontként egyszerre képes értéket megőrizni, új tudást létrehozni, és a közösség számára hozzáférhetővé tenni mindazt, amit a tudomány a társadalom szolgálatában képvisel. Ennek kulcsa a már bevált intézményi rend következetes fenntartása, valamint a szakosztályi és fiókegyesületi hálózat egységes, összehangolt működése.

Az EME 2025-ös eredményei így nem egyetlen év mérlegét jelentik, hanem olyan intézményi állapotot jeleznek, amely többévi tudatos építkezés eredménye, és jó alapot ad a következő időszak munkájához – a mindenkori vezetői felelősségek és közösségi vállalások keretében.

Megj. Az elnöki tájékoztató képes bemutatója az EME 2025. évi munkájáról az Erdélyi digitális adattárban érhető el.⁷⁹

Kolozsvár, 2026. 01. 21.

BITAY ENIKŐ,
az EME elnöke

79 | A képes bemutató itt tekinthető meg: <https://eda.eme.ro/handle/10598/34727>

1. Melléklet 2025-ben megjelent EME-kiadványok

Önálló kötetek:

1. Demény Péter: *Balla Zsófia költészete*. ISBN 978-606-739-278-4.
2. Bányai Éva, Demeter Zsuzsa, Egyed Emese (szerk.): *A század hamutartója: közéletések Mózes Attila szövegvilágához*. ISBN 978-606-739-279-1.
3. Gyéresi Árpád: *A penicillin kultúrtörténete*. ISBN 978-606-739-277-7.
4. Bőjthe Pál: *Helikon repertórium: 2005–2024*. ISBN 978-606-739-281-4.
5. Borsodi L. László: *Irodalomgrammatikák: tanulmányok, kritikák*. 2019-2025 ISBN 978-606-739-283-8.
6. Tompa Andrea: *Meghalni szabad: Janovics Jenő történetei 1919–1945 között*. ISBN 978-606-739-285-2.
7. Gaal György, Offner Robert: *A kolozsvári főiskolai seborvosképzés első évszázada (1775–1872/5). Az Orvos-sebész Tanintézet alapításának 250. évfordulójára*. ISBN 978-606-739-287-6.
8. Sófalvi András: *Homoródszentmárton templomvára. Esettanulmány az erdélyi templomerődítések történetéhez. The Church-Fortress of Mártiniș. Case Study on the History of Church Fortifications in Transylvania*. ISBN 978-606-739-292-0.

Folyóiratok:

Erdélyi Múzeum

87. kötet 2025/1, 2, 3, 4

Orvostudományi Értesítő

98. kötet 2025/1. különszám ISSN 1453-0953

98. kötet 2025/2. különszám ISSN 1453-0953

Acta Materialia Transylvanica

8. évf., 2025/1, 2

Sorozatok:

Certamen

1. Egyed Emese, P. Kovács Klára, Pakó László (szerk.): *Certamen XII. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. ISSN 2393 – 4328
2. Biró Annamária, Egyed Emese, Pakó László (szerk.): *Certamen XIII. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában*. ISSN 2393 – 4328

Erdélyi Történelmi Adatok

1. Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei. II. Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1617–1643. Kovács András kéziratát sajtó alá rendezte, bevezetővel, mutatóval ellátta Pakó László. (Erdélyi Történelmi Adatok VI. 3.) ISBN 978-606-739-296-8
2. Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei. II. 1605–1608. II/1. Bocskai István királyi könyve 1605–1606; II/2. Rákóczi Zsigmond királyi könyve 1607–1608. Mutatókkal és

jegyzetekkel regesztákban közlésezi Fejér Tamás. (Erdélyi Történelmi Adatok VII. 4–5.) ISBN 978-606-739-298-2

Erdélyi Tudományos Füzetek

305. Benő Attila: *Névkontaktusok, névhasználati kontextusok Erdélyben*. ISBN 978-606-739-288-3

Letöltés:

20. Varga Szilvia: *A görgetésen túl (?) Erdélyi magyarok online politikai részvétele*. ISBN 978-606-739-290-6

Műszaki Tudományos Közlemények

MTK 22. Bitay Enikő, Máthé Márton (szerk.): *Műszaki Tudományos Közlemények* 22. ISSN 2393 – 1280

MTK 23. Bitay Enikő, Máthé Márton (szerk.): *Műszaki Tudományos Közlemények* 23. ISSN 2393 – 1280

Tudomány- és Technikatörténeti Füzetek

TTF 20. Miholcsa Gyula: *A villanyvilágítás története Erdélyben*. ISBN 978-606-739-295-1

Ipartörténeti Füzetek

ITF 1. Nagy Béla: *A kolozsvári Iparos Egylet története (1860–1945)*. ISBN 978-606-739-284-5

Emberek és Kontextusok

27. Tóth Mária Orsolya: *A marosludasi hozzátelepítés története és emlékezete (1903–1989)*. ISBN 978-606-739- 286-9

28. Tekei Erika: *Romániai magyar népköltészeti kiadványok. Folklórkutatás a privát és a nyilvános szféra határán – kutatás, közlés és recepció viszonya*. ISBN 978-606-739-293-7

Más kiadókkal közösen megjelentetett kiadványok:

1. Szenkovics Enikő: *A háromnyelvű Echinox: A romániai német irodalom reprezentációi a folyóirat hőskorában (1969-1989)*. ISBN 978-606-739-282-1 (közös a Szépirodalmi Figyelő Alapítvánnyal, Budapest)

2. Bartha Katalin Ágnes: *Történeti játéktípus és gyakorlat: Prielle Kornélia pályafutásának színházművészeti és társadalmi dimenziói*. ISBN 978-606-739-280-7 (közös az Akadémiai Kiadóval, Budapest ISBN 978-963-664-139-9)

3. Albu-Balogh Andrea, János Szabolcs: *Az irodalom és a kultúra éltető közege: a lokális és a regionális* 3. ISBN 978-606-739-289-0 (Partium Kiadóval. ISBN: 978-606-9673-96-6)

4. Karácsonyi Zsolt: *A nézőt néző néző*. Esszék, tanulmányok. ISBN: 978-606-739-291-3 (Lector Kiadóval: 978-606-8957-52-4)

5. Horváth Sz. Ferenc: *Kommunista – zsidó – magyar: Gáll Ernő, a hontalan filozófus* (Kriterion Könyvkiadóval: 978-973-26-1346-7)

2. Melléklet

Az EME 2025. évi kutatási programjai

Az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézetének három osztályában 2025-ben az alábbi kutatási projektek munkálatai folytak:

A) A humán és társadalomtudományi osztály kutatási projektjei

1. Az Erdélyi Okmánytár köteteinek szerkesztése és Erdély középkori történetének kutatása. (W. Kovács András, Hegyi Géza). A projekt keretében a következő kutatások zajlanak:

1.1. Forrásgyűjtés az Erdélyi Okmánytár VI. kötetéhez. Az Erdélyi Okmánytár célja az Erdély történetére vonatkozó középkori (1542 előtti) nem elbeszélő források (oklevelek, misszilisek, számadások stb.) teljességre törekvő összegyűjtése, kritikai vizsgálata és közzététele magyar nyelvű regesztákban. A sorozatot néhai Jakó Zsigmond (1916–2008) professzor kezdeményezte, aki az 1400-ig terjedő okleveles anyag zömét fel is dolgozta. A VI. kötet szerkesztése így az ő kéziratának gépbe vitelét, ellenőrzését, egységesítését, kiegészítését, illetve mutatókkal való ellátását jelenti. A sorozat V. kötete (1373–1389) 2021 őszén jelent meg Budapesten, a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet közös kiadásában. Jelenleg az Okmánytár VI. (1390–1399) kötetének a szerkesztése, mutatózása folyik.

1.2. Az Erdélyi Okmánytár szerkesztéséhez kapcsolódó segédletek összeállítása. Az okmánytár átfogó jellege csak szerteágazó könyvtári és levéltári kutatások révén biztosítható. Ennek fő területei: a) a szórványközlések összegyűjtése, tematikus bibliográfiák összeállítása; b) a kutatás előtt eddig ismeretlen oklevelek feltárása, lefényképezése romániai levéltárakban; c) pótlások az Erdélyi Okmánytár megjelent kötetéhez.

1.3. Erdély középkori történetéhez kapcsolódó alapkutatások, elsősorban archontológiai táblázatok, genealógiai táblák, prozopográfiai adattárak, térképek készítése. Folyamatban van: a) az erdélyi középkori megyei hatóságok működésének kutatása; b) az erdélyi püspökség és káptalan középkori archontológiájának, illetve személyzeti adattárának az összeállítása; c) az egyházi tized adminisztrálásának feltárása a középkori erdélyi egyházmegyében; d) az erdélyi vajdai ítélőszék működésének feltárása

2. Források, adattárak és feldolgozások az Erdélyi Fejedelemség történetéhez

2.1. Az erdélyi királyi könyvek regesztázása és kiadásra való előkészítése (ETA VII.). A fejedelmi kancellárián vezetett királyi könyvek (Libri Regii) a kora újkori Erdély történetének legjelentősebb forráscsoportját alkotják. Történeti forrásértéküket a bennük fellelhető irattípusok változatossága, a fejedelemségkori Erdély társadalmi életének csaknem minden területére kiterjedő adatgazdagsága adja. A forráskiadvány-sorozat korábbi köteteinél is alkalmazott szabályok szerint folytatódik Báthory Gábor és Bethlen Gábor (1613–1629) királyi könyveinek a kivonatolása; a Bocskai

István 1605–1606. évi, valamint Rákóczi Zsigmond 1607–1608. évi királyi könyveinek bejegyzéseit tartalmazó kötet nyomdában van. Kutatók: Fejér Tamás, Pakó László, Szász Anikó.

2.2. A kolozsmonostori konvent fejedelemségkori jegyzőkönyveinek regesztázása és kiadásra való előkészítése. E munka célja a fejedelemségkori Erdély egyik jelentős hiteleshelyén vezetett protocollumok latin nyelvű bejegyzéseinek magyar nyelvű kivonatokban való közlése, a Jakó Zsigmond által közzétett középkori jegyzőkönyvek sorozatainak folytatása. A 17. század végéig vezetett 27 protocollum időrendbe rendezett kivonatait részletes mutatóval ellátva teszik hozzáférhetővé a kiadványok. A sorozat első kötete (A kolozsmonostori konvent fejedelemség kori jegyzőkönyvei I. 1326–1590. Mutatókkal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi Bogdándi Zsolt. Erdélyi Történelmi Adatok X. 1. Kolozsvár, 2018.) 2018 tavaszán jelent meg. Jelenleg az 1591–1602 közötti bejegyzések, illetőleg a későbbi kötetekbe bevezetett, de erre az időszakra keltezhető oklevélszövegek vagy kivonatos bejegyzések regesztázása és az elkészült szövegek kollacionálása folyik. Kutató: Bogdándi Zsolt. 2023 októberében csatlakozott a projekthez Izsán Csaba, aki az 1603-tól kezdődő bejegyzések regesztázásának folyamatát sajátítja el, és a regesztakötet mutatózását végzi.

2.3. Az erdélyi káptalan fejedelemségkori jegyzőkönyveinek regesztázása és kiadásra való előkészítése. 2016 végén jelent meg az Erdélyi Történelmi Adatok sorozatban (ETA VIII. 2.) az erdélyi káptalan jegyzőkönyveinek oklevélregesztáiból készült második kötet, amely az 1600–1613 közötti periódust fedi le. A korszakhatárt Báthory Gábor fejedelem halálának időpontja jelentette. Jelenleg a harmadik kötet előkészítésének munkálatai folynak a Bethlen Gábor fejedelem uralkodása alatt (1613–1629) keletkezett, Dési István, Debreceni János, Taracközi Péter, Barkai Ambrus és Bojti Veres Gáspár káptalani levéltárosok által vezetett jegyzőkönyvek regesztázása által (őrzőhelyük: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, jelzetük MNL OL F 2). A feldolgozandó anyag tetemes volta miatt vélhetőleg két kötetre fognak rúgni a Bethlen Gábor korában bevezetett okleveleket feldolgozó regeszták. A kötetek közül terveink szerint az első az 1613–1621-ben kelt bejegyzések, míg a másodikat az 1622–1629 között született oklevelek regesztái fogják képezni. A protocollumok kivonatai elkészültek, jelenleg a szövegek ellenőrzése és a későbbi pótlások regesztázása folyik. Kutató: Gálfi Emőke. A kutatás a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárával együttműködésben zajlik.

2.4. Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei. Minthogy az erdélyi fejedelmek székhelyére, Gyulafehérvárra vonatkozó forrásanyag zöme – beleértve a város levéltárát is – a 16–17. századi pusztítások során megsemmisült, a megmaradt darabok közül a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött városkönyv (1588–1674), valamint az 1603-tól kezdődő törvénykezési jegyzőkönyvek kiemelkedő jelentőséggel bírnak. Ezek ugyanis nem csupán a városi jogszolgáltatás menetébe és rendszerébe, hanem a városlakók mindennapjaiba is egyedülálló betekintést nyújtanak. Kovács András szerkesztésében eddig a városkönyv, valamint a törvénykezési jegyzőkönyvek 1603–1616. évek közötti anyaga jelent meg nyomtatásban. Szeptembertől elkezdődött Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyveinek az 1617–1643. éveket tartalmazó II. kötetének a kiadásra való előkészítése. A korábbi években Kovács András már elkészült a forrásszövegek átírásával, 2023-ban lezárult az átírás szövegének a forrásról készült fénymásolatokkal való összevetése (Gálfi Emőke és Pakó László), 2024 folyamán

pedig két újabb kutatóút alkalmával sor került az átírás és az eredeti jegyzőkönyvek összevetésére is, jelenleg a kötet mutatózása folyik.

2.5. A fejedelmi kancellária működése és személyzete a Báthoryak korában (1571–1602). E hivatal- és intézménytörténeti kutatás célja a Báthory-kori kancellária szervezetének és működésének vizsgálata. Az egész korszakra vonatkozó kutatások mellett folyik a kancelláriai személyzet archontológiájának és propozográfiájának összeállítása. Kutató: Fejér Tamás.

2.6. A fejedelmi tábla működése a 16. század második felében. Az intézménytörténeti/jogtörténeti kutatás célja a felsőbbíróság kialakulásának, szervezetének és működésének tisztázása, személyzeti adattárának összeállítása, az intézmény működésének monografikus szintű feldolgozása. A kötet a HUN-REN BTK Történettudományi Intézet kiadásában 2025-ben megjelent. Kutató: Bogdándi Zsolt. https://tti.abtk.hu/images/2025/kotetek/fejedelmiblatla_cimnegyed-tartalom-eloszo.pdf.

2.7. A kolozsvári jogügyigazgatók (direktorok) intézménye és számadásai (1584–1660). A kutatás célja az intézmény szervezetének és működésének vizsgálata, a tisztségviselők hivatali jegyzékének az összeállítása és éves számadásainak a közzététele. A céldőszakból több mint 550 olyan per gyűlt össze, melyet a direktorok kezdeményeztek. Korábban elkészült a számadások átírása, a hozzákapcsolódó névmutató és a tisztségviselők névsorának jegyzéke. Az intézmény 16. századi történetéről eddig megjelent egy angol és egy magyar nyelvű tanulmány, egy harmadik tanulmány a teljes időszakra vonatkozóan ad számot a direktoroknak a városi vagyon védelmében betöltött szerepéről, illetve egy német nyelvű összefoglaló is napvilágot látott. Egy újabb előadás és annak tanulmánnyá átdolgozott változata a direktorok perindítási hatáskörét vizsgálta mind az elméleti szabályozások, mind a gyakorlatból vett példákon keresztül. Az újabb eredményekről egy konferencia-előadás számolt be, és készül az előadás írott változata is. Kutató: Pakó László.

2.8. Bűnözés a kora újkori Kolozsváron. Emberi élet elleni bűncselekmények a kora újkori Kolozsváron. A kutatás célja az 1570–1660 közötti időszakból fennmaradt kolozsvári emberölési/gyilkossági perek számbavétele és elemzése. Eddig 183 emberölési per került elő. A témában a korábbiakban több magyar és román nyelvű tanulmány jelent meg a családi emberölések, a kora újkori Kolozsvár környéki rablógyilkos bandák és a kocsmai emberölések kérdéskörében, illetve több előadás is foglalkozott a témákkal. Kutató: Pakó László.

2.9. Gyulafehérvár társadalma a 17. század első harmadában. A kutatás előzménye az erdélyi fejedelmek székvárosának és a körülötte kialakuló uradalomnak a társadalmi szempontú vizsgálata volt a 16. századra nézve. Ennek eredményeként jelent meg 2021-ben a *Gyulafehérvár és uradalma a 16. század második felében* című kötet. A kutatás folytatódik a 16. század végi udvari társadalom tagjainak (archontológiai jellegű) vizsgálatával, továbbá a városi társadalomra vonatkozó, 17. század első harmadában történt változások feltárásával, amelynek fő forrását a szerző által regesztázott erdélyi káptalani jegyzőkönyvek képezik. Kutató: Gálfi Emőke.

2.10. A gyulafehérvári uradalom a 17. század első harmadában. A kutatás előzménye a székváros körül kialakult uradalom társadalmi, gazdasági és adminisztratív szempontú vizsgálata volt a 16. század második felére vonatkoztatva. Ennek eredménye a 2.9. pontban leírt és 2021-ben megjelent kötet. A kutatás továbbvitelét az uradalom fejlődésének, birtokai mobilitásának és a végbement változásoknak a bemutatása

fogja képezni a 16. század végén és a 17. század első harmadában különös tekintettel Bethlen Gábor korszakára. Kutató: Gálfi Emőke.

2.11. Mezővárosi fejlődés Erdély hét vármegyéjében (1541–1600) A kutatómunka célja a mezővárosi jogállás és fejlődési fok, városvezetési szervezet és ügyintézés, társadalmi rétegződés, igazságszolgáltatás, mezőgazdasági, kézműipari és esetenként bányászati termelés, valamint a kereskedelem kérdéseinek tisztázása a jelzett időszakban. A munka eredményét nagyrészt a forrásanyag mennyisége határozza meg, mivel számos településről igen kevés levéltári adat maradt fenn, és ez nemcsak a kisebb jelentőségű mezővárosokra igaz, hanem azokra is, melyek – bár szintén alacsonyabb vagy közepes fejlettségi fokon állottak – fontos szerepet játszottak a fejedelemségben (pl. a vármegyei bíraskodás központjai voltak). A 45 mezőváros nem oszlik el egyenlőképpen a hét vármegyében: Belső-Szolnok vármegyében hat, Dobokában három, Fehérben tizenhárom, Hunyadban hét, Kolozsban szintén hét, Kükküllőben öt, Tordában négy oppidum feküdt a tárgyalt időszakban. Kutató: Szász Anikó.

2.12. Az erdélyi városok védelme a 16. század utolsó évtizedeitől Kemény János fejedelem haláláig (1662). A kutatás Izsán Csaba doktori disszertációjának (*A háborúskodás városvédelmi vonatkozásai a kora újkori Erdélyben. Védművek, céhes városvédelem és darabontok a 16. század második felétől Kemény János fejedelem haláláig*) alapjául szolgált, amelynek megvédésére 2024-ben került sor. A munka során Kolozsvár, Brassó és Segesvár városvédelmi forrásai kerültek feldolgozásra, valamint összevetésre számos nagyszabású forrással. A városi számadáskönyvekből a darabontokra, illetve a városok által a védművek fenntartására és a fegyverek vásárlására, valamint azok gyártási költségeire vonatkozó bejegyzéseket dolgoztuk fel. Kolozsvár esetében feldolgoztuk a (puska)portörő malom és a zsoldos darabontok publikálatlan számadásait. A darabontokra vonatkozó adatokat más forrásokból (mint például hadügyi témájú levelezések, elbeszélő források stb.) is összegyűjtöttük. Ezenfelül a 2018–2020 között zajló (MTA Domus Szülőföldi Csoportos Kutatópályázatok támogatásával megvalósuló) *Erdélyi céhes adattár* című projekt során vizsgált céhes források anyagából a városvédelemre és a céhek védelmi kötelezettségeire vonatkozó adatokat hasznosítottuk. Jelenleg a PhD-dolgozat kéziratának kiadásra való előkészítése folyik.

3. Mai erdélyi magyar digitális helynévtár. 2014 tavaszán együttműködés jött létre a Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Tanszékének onomasztikai részlegével. 2015 őszén egy Síkfőkúton rendezett konferencia alkalmával az együttműködést kiterjesztettük több magyarországi egyetemre is. Ennek a megállapodásnak értelmében a Magyar Digitális Helynévtár Magyar Nemzeti Helynévtárrá alakult, ennek fényében az EME nyelvész kutatója a Szabó T. Attila által megkezdett, majd az ún. kolozsvári iskola tagjai által folytatott erdélyi történeti és élőnyelvi helynévkutatás aktualizálását, mai magyar (magyarázatokkal kísért) helynévkatalógus összeállítását tűzte ki célul. 2020-ban megjelent az *Aranyos vidékének helynevei* című kötet. A projekttel az MNHP-hez kapcsolódunk, az EME társintézményként a nyelvész kutatója által részt vesz a program felépítésében, működtetésében. Egyik fontos feladat az MNHP-vel együttműködésben az erdélyi kutatói hálózat kiépítése. Ennek érdekében a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem Marosvásárhelyi Karának Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékével közreműködésben féléves előadás-sorozatot, képzést hoztunk létre érdeklődő egyetemi hallgatók számára. Ez a munka a csíkszeredai karon is elkezdődött.

Gyűjtés folyik a kalotaszegi Nádasmentén, a Nyárádmentén, valamint a képzett hallgatók által Erdély különböző kutatópontjain. Ugyanakkor a nyelvész kutató dolgozik Pesty Frigyes helynévgyűjteményéből a Kolozs megyei kötet kiadásának előkészítésén. Kutató: Tamás Csilla.

4. Nemesi íráshasználat a XVII–XVIII. századi Erdélyben. A kutatás célja az íráshasználat különböző formáinak, az írás mindennapi életben betöltött szerepének a vizsgálata, különös tekintettel a női íráshasználatra. A kutatás keretében 2025-ben hadadi Wesselényi Kata írásos hagyatékának (kéziratos imanaplóinak, illetve levelezésének) feldolgozása zajlott. Folyamatban van az *Egy hittel egy reménnyel két egyező szívnek Isten eleiben fel nyújtott áldozatja mellyben bé vagynak foglaltatva némelly könyörgekek és Istenes énekek* (313 oldal) nyomtatásra való előkészítése. Kutató: Papp Kinga

Külső kutatási programok

5. Az Erdélyi magyar szótörténeti tár köteteinek digitalizálása. A Tár köteteinek szerkesztése mellett néhány éve célul tűztük ki a teljes sorozat korszerű digitalizálását, amely korrektúrázás, aktualizálás után kerül az EDA-ba. A végső cél a teljes körű digitalizálás után olyan adatbázis létrehozása, mely újabb, különböző (elsősorban) nyelvészeti kutatások elvégzését teszi lehetővé. A digitális korrektúra elvégzése teszi lehetővé a kétrétegű pdf-formátum létrehozását, így a szöveg másolás után is hibátlan marad. Ezt a rendkívül aprólékos munkát az EME két kutatója végzi. Kutatók: András Zselyke és Tamás Csilla.

6. Az EME régi és jelenlegi gyűjteményeinek feldolgozása

6.1. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára irattárának digitalizálása. A pályázat célja az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (EME levéltára) irattárának digitalizálása, a Levéltár történetére vonatkozó forráskiadvány előmunkálataként. Az EME egykori levéltára, amely jelenleg a RNLt Kolozs Megyei Levéltárának őrizetében van, a maga mintegy 2000 ifm-anyagával Erdély történetének legjelentősebb tárháza, történetének feltárása az EME elsőrendű feladatai közé tartozik. Projektvezető: Hegyi Géza (2024. november 1. – 2025. április 30.)

6.2. Ferenczi István (1921–2000) hagyatékának digitalizálása és feldolgozása (I–II.). Ferenczi István (1921–2000) a 20. századi erdélyi magyar régészet kiemelkedő alakja, munkássága rendkívül szerteágazó és napjainkban is időszerű, elsősorban az őskori, római kori és középkori régészet tekintetében. A kutatás Ferenczi István gazdag hagyatékának a rendszerezését, digitalizálását, feldolgozását és online közzétételét tervezi. Az online hozzáférhető forrásanyag lehetővé tenné Ferenczi tudományos pályafutásának és munkásságának a monografikus feltárását és értékelését. Projektvezető: Petruț Dávid (2024. november 1. – 2025. április 30./2025. november 1. – 2026. április 30.)

6.3. Az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek a kolozsvári Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban őrzött könyv- és kéziratgyűjteménye feltárása. A kolozsvári egyetemi könyvtárba az EME könyvei a 20. század legelején kerültek be, a kéziratok egy része 1949 után. Szükség van az EME valamikori könyvgyűjteménye – ezen belül az RMK-anyag – szakszerű feltárására, másrészt a kéziratok (ez esetben Bod Péter Házi diárium)

leírására és értelmezésére. Kutatásunk e nagy volumenű munka körébe tartozik, a pályázatban rendelkezésre álló idő részfeladatok elvégzésére elegendő, két tematikus tanulmány elkészítésére. Projektvezető: Egyed Emese (2025. november 1. – 2026. április 30.)

6.4. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (1859–1949) c. forráskiadvány kiadásra való előkészítése (I.). A pályázat célja az EME egykori archívumának: az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárának a hivatali irattárában őrzött iratanyag kiadásra való előkészítése. A levéltár megalakulására, működésére és iratanyagának gyarapodására vonatkozó források közzététele nem csupán az EME egyik legjelentősebb gyűjteménye, hanem az erdélyi archivisztika 19–20. századi története szempontjából is meghatározó jelentőségű forrásanyagot bocsátana a kutatás rendelkezésére. Projektvezető: Hegyi Géza (2025. november 1. – 2026. április 30.)

6.5. Szabó T. Attila és Lőrincze Lajos levelezése. Szabó T. Attila és Lőrincze Lajos az 1950-es és 1980-as évek között leveleztek. A levelek két kiemelkedő nyelvész, tudományos kutató szakmai együttműködésének tanúbizonyságai. A levelek fontos kortörténeti és nyelvtudomány-történeti értéket képviselnek. Ezekből megtudhatjuk, hogy mi foglalkoztatta e két kiváló tudóst, éppen milyen tudományos elképzelés megvalósulásán dolgoznak, de bennük van a magyarországi tudóstárs törődése, segítsége is a hatalom által egyre jobban elszigetelt erdélyi kutató irányába. Projektvezető: Tamás Csilla (2025. november 1. – 2026. április 30.)

6.6. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület festményei a kolozsvári Művészeti Múzeumban. I. Erdélyi főúri családokhoz kapcsolódó festmények. A kutatás az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori képtárából származó, jelenleg a kolozsvári Művészeti Múzeumban őrzött festmények azonosítására és elemzésére irányul. A korábbi kutatási eredmények rendszerezése mellett a cél a művek provenienciájára és gyűjtéstörténetére vonatkozó, hiányzó adatok feltárása a fennmaradt leltárak, katalógusok és levéltári források összevetésével. A vizsgálat kiterjed a festményekhez kapcsolódó korábbi dokumentációs anyagok – leírások és fotódokumentációk – felkutatására is. A kutatás első fázisa az erdélyi főúri családokhoz kapcsolódó portrékra terjed ki. A projekt várt hozadéka az egykori képtári állomány részleges rekonstrukciója, az alkotások művészet- és kultúrtörténeti értékének előtérbe állítása, kutathatóvá tételük elősegítése. Egyéni kutató: Zay Éva (2025. november 1. – 2026. április 30.)

7. Irodalomtudomány

7.1. Irodalmi és társadalmi performativitás – női szerepértelmezések a 19–21. században. A 19. század második felétől lehet számolni a szépirodalmi alkotás mint női teljesítmény elismertségével, ebben jelentős szerepet játszottak az időszaki sajtóorgánumok, továbbá a nők határozottabb hangvétele a levelezésben és az olvasók, színházlátogatók között. Másrészt a korábban az egyház keretei között megvalósuló támogatás független civil szervezetek révén is teret nyer. A kutatás konkrét anyaga gróf Wass Ottilia levelezése, továbbá Cseh Katalin költészete és társadalmi mecénatúrájuk. Projektvezető: Egyed Emese (2024. november 1. – 2025. április 30.)

8. Közgazdaság-tudomány

8.1. A mezőgazdasági ágazat kihívásai és fejlesztési lehetőségei Hargita megyében a gazdaszervezetek és szakemberek szemszögéből. A kutatás célja Hargita megye mezőgazdasági szerkezetének elemzése, a fő kihívások azonosítása, valamint

agrárszakértők véleménye alapján az agrárium lehetséges fejlesztési irányainak feltérképezése. A kutatás a mezőgazdasági szerkezettel és az eddig elnyert, főként európai uniós pályázatokkal kapcsolatos statisztikai adatok elemzésén, valamint a székelyföldi gazdaszervezetek elnökeivel és más agrárszakértőkkel készítendő interjúk feldolgozásán alapul. Projektvezető: Balla Emese (2024. november 1. – 2025. április 30.)

8.2. A fenntarthatóság-központú innovációk azonosítása a fontosabb európai és romániai FMCG-kiskereskedők esetében. A jelen kutatás célja a fenntarthatóság-központú innovációk azonosítása a fontosabb európai és romániai FMCG-kiskereskedők esetében. A kutatás során 18 vezető, tőzsdén jegyzett európai élelmiszer-kiskereskedelmi cég, illetve 10 romániai piacvezető kiskereskedő lesz vizsgálva. A vállalatok által bevezetett innovációk a vállalat honlapjáról, illetve az éves céges jelentésekből lesznek összegyűjtve 2022 és 2024 között. Ezt követően az innovációkat kódoljuk a fenntarthatóságnak és a fenntarthatósági céloknak megfelelően. Projektvezető: Alt Mónika-Anetta (2024. november 1. – 2025. április 30.)

8.3. Hogyan lett a politikai aritmetikából matematikai statisztika. Kutatásunkban azt szeretnénk megvizsgálni, hogy miként vált az államleíró, adatösszeíró, adatrendszerző politikai gazdaságtanból és politikai aritmetikából kőkemény matematikai diszciplína? Persze ez vita tárgyat is képezheti, mert a szociológusok, orvosok, pszichológusok, társadalomkutatók minimális matematikai háttérrel, sőt matematikai háttér nélkül is statisztikai elemzéseket és összesítéseket végeznek. Projektvezető: Oláh-Gál Róbert (2025. november 1. – 2026. április 30.)

9. Jogtudomány

9.1. A jogellenes online tartalmak eltávolíthatósága. A jogellenes online tartalmak eltávolíthatóságát kutatjuk (eltávolítás/hozzáférés blokkolása), a véleménynyilvánítás szabadsága és új technológiák mentén. Uniós jogszabályok, illetve a nemzeti jog határozza meg, mi minősül jogellenes tartalomnak – uniós szinten vannak terrorizmusra, gyermekpornográfiára vagy gyűlöletbeszédre vonatkozó normatív rendelkezések, míg a jogellenes online kereskedelmi gyakorlat, a szellemi tulajdonjogi jogsértés, a termékbiztonsági szabályok megítélése nem egységes. Projektvezető: Kokoly Zsolt (2024. november 1. – 2025. április 30.)

9.2. Gyermek és fiatalkorúak védelme digitális környezetben. A kutatás a digitális környezet jogalkotási és -alkalmazási újdonságait vizsgálva foglalja össze a kiskorúakat érintő kihívásokat. A kutatás általános keretét interdiszciplináris megközelítés biztosítja, amely médiajog, platformjog, techjog, adatvédelem, kiberbiztonság egységében bontja ki a résztémákat: digitális nagykorúság; gyermekek online szexuális bántalmazása – deepfake CSAM-tartalmak kiskorúak között; brain rot – nem jogsértő, de a kiskorú fejlődését károsító AI-tartalmak. Projektvezető: Kokoly Zsolt (2025. november 1. – 2026. április 30.)

B) A természettudományi és műszaki osztály kutatási projektjei

1. Műszaki és kulturális örökségvédelem Erdélyben. A projekt célja a műszaki és kulturális örökség feltárása, tanulmányozása és védelme Erdélyben. Projektvezető: Bitay Enikő.

A projektet az alábbi kutatások alkotják:

1.1. Technika- és ipartörténeti kutatások Erdélyben. A kutatás célja technikai örökségünk felkutatása, működőképesé tetele, megőrzése, kulturális örökségünkbe való integrálása, valamint a térség kulturális és turisztikai fejlesztése.

1.1.1. Bolyai Farkas kályhái napjainkban. A projekt célja Bolyai Farkas kemencéinek és öntöttvas kályháinak kutatása, dokumentálása és közzététele Oláh Anna korábbi munkájának kiegészítéseként. Az anyag Libik András Bolyai tanár kályhái című kéziratára épül, kibővíve azt az öntöttvas kályhák ismertetésével. A szerkesztendő és nyomdára előkészítendő kötet tudományos igényű, közérthető formában tervezi bemutatni Bolyai Farkas kályhás örökségét, gazdagítva a magyar technikátörténetet. Projektvezető: Pásztor Judit (2025. november 1. – 2026. április 30.)

1.1.2. Kolozsvár XX. századi ipartörténetének emlékei (XVII. rész). Ipartörténeti adatgyűjtés; régi kolozsvári gyárak képanyaga, dokumentációgyűjtés; interjúk készítése egykori gyárakban dolgozó mérnökökkel, technikusokkal; ipartörténeti adattár kialakítása. A XVII., 2025-ben kiemelt téma: *A kolozsvári Ipari Elektronikai és Automatizálási Vállalat – IEIA emlékei.*

1.1.3. A Kolozsvári Iparos Egylet kialakulásának, történetének kutatása. A Kolozsvári Iparos Egylet szerepe a város társadalmi életében. Kutató: Nagy Béla

1.1.4. A villanyvilágítás története Erdélyben. A kutatás célja feltárni az elektromos világítás erdélyi bevezetésének folyamatát, és megérteni azokat a műszaki, gazdasági és társadalmi tényezőket, amelyek az új technológia elfogadását és a modernizáció helyi mintázatait meghatározták. Kutató: Miholcsa Gyula

1.2. Műszaki egyéniségek Erdélyben a XIX–XX. században. A műszaki tudományok egyéniségeinek és hagyatékainak kutatása Erdélyben a még fellelhető hagyaték gyűjtésére, digitalizálására és feldolgozására irányul. Jelen kutatás középpontjában Martin Lajos műszaki hagyatékának elemzése, életének és munkásságának feldolgozása áll.

1.3. Kulturális források felkutatása a vidékfejlesztés érdekében. A kutatás célja felmérni Erdély magyarlakta (szórvány)településeinek társadalmi, kulturális értékeit a vidék fejlesztése érdekében. Projektvezető: Talpas János. A projekt keretében az alábbi kutatás valósul meg:

1.3.1. Az óradnai bányavidék technikatörténeti feldolgozása. Az arany világpiaci árának emelkedése ismét aktuálissá tette az erdélyi aranybányák újraindításának kérdését. Óradna vidéke régóta az erdélyi bányászat egyik meghatározó központja, ahol a bányászati tevékenység szorosan összefonódott a térség társadalmi és kulturális életével. Kutatásunk célja a régió technikatörténeti, társadalmi és kulturális értékeinek feltárása, valamint az azok megőrzését és hasznosítását szolgáló megoldások kidolgozása. Projektvezető: Talpas János (2025. november 1. – 2026. április 30.)

1.4. Iparrégészeti, archeometallurgiai és archeometriai kutatások. A kutatás célja elsősorban a Marosvécsről, Mikházáról és Felsőrépáról származó, ásatások során előkerült római kori vassalakletek archeometriai vizsgálata. Az eredmények közös, anyagtudományi, geológiai, régészeti (történész) értékelése jelentős, új eredményekkel egészíti ki a műszaki örökségünkkel kapcsolatos ismereteinket.

1.4.1. Mikházi római bronz pikkelypáncélok és övveretek archeometriai vizsgálata. A kutatás során a 2011 óta Mikházán zajló régészeti feltárások révén előkerült római pikkelypáncélok és övvereteket szándékozunk archeometriai módszerekkel

megvizsgálni. Projektvezető: Pánczél Szilamér-Péter (2024. november 1. – 2025. április 30.)

1.4.2. Mikházi segédcsapattábor kútjaiból előkerült fém tárgyak régészeti és archeometriai vizsgálata. A kutatás során a 2024 és 2025 folyamán a mikházi segédcsapattáborban feltárt két római kútból előkerült fém tárgyakat szándékozunk régészeti és archeometriai módszerekkel megvizsgálni. Projektvezető: Pánczél Szilamér-Péter (2025. november 1. – 2026. április 30.)

2. Anyagtudományi kutatások

2.1. Fenofibrinsavat tartalmazó, PVP-alapú szálas gyógyszerhordozó rendszer előállításának és jellemzése. A kutatás célja PVP-alapú, fenofibrinsavat tartalmazó szálas szerkezetű rendszerek előállítása, a szálképzés során bekövetkező fizikokémiai átalakulások – különösen a hatóanyag amorffá válása – vizsgálata, valamint annak felmérése, hogy ez a szerkezeti módosulás miként javítja a fenofibrinsav oldhatóságát és kioldódási tulajdonságait. Projektvezető: Bitay Enikő

2.2. Termoplasztikus elasztomer szálas szerkezetek tanulmányozása A projekt célja poli(stirol-b-etilén-butilén-b-stirol) (SEBS) szálas szövedékek létrehozása centrifugális szálképzési eljárással. Hipotézisünk szerint a centrifugális szálképzés megoldást jelenthet a nem vezető polimeranyagokból, elasztomerekből előállított szálas szövedékek gyártásánál előforduló nehézségekre, illetve magas termelékenységet biztosít. A kutatás keretében vizsgálni kívánjuk a centrifugális szálképző eljárás technológiai paramétereinek hatását a keletkezett SEBS-szálak átmérőjére. Projektvezető: Gergely Attila (2024. november 1. – 2025. április 30.)

2.3. Politejsav-biokompatibilis szálas szerkezetek előállításának optimalizálása. A pályázott kutatás a 2024–2025 tanévben elkezdett, egy korábbi nyertes „EME Külső Kutatási Projektek” [1] keretében elvégzett vizsgálatok folytatása. A kutatási projekt során acéloszlop és acélgerenda, illetve acéloszlop és öszvéngerenda közötti félmerev, homloklemez kapcsolatok numerikus elemzése fog történni ABAQUS szoftverben, valamint egy kísérleti programterv kidolgozása, amely a numerikus modellek jövőbeli validálását készíti elő. Projektvezető: Gergely Attila (2025. november 1. – 2026. április 30.)

3. Gépészmérnöki kutatások

3.1. Négy és hat szabadságfokú, új típusú, párhuzamos felépítésű robotok modellezése. A kutatás célja olyan anyagmozgatásra használatos, párhuzamos struktúráknak a fejlesztése, mely munkatere legalább az egyik irányban tetszőlegesen növelhető. Ennek érdekében a jelenlegi projekt keretén belül tanulmány készül 4 és 6 szabadságfokú párhuzamos struktúrákról, ezek iparban való használhatóságát tárgyaljuk majd, és azonosítunk két struktúrát (4 és 6 szabadságfokút), melynek létjogosultsága van a geometriai és kinematikai paramétereket tekintve. Projektvezető: Forgó Zoltán (2024. november 1. – 2025. április 30.)

3.2. Új típusú, négy szabadságfokú, párhuzamos robot modellezése és fejlesztése. A kutatás célja olyan anyagmozgatásra használatos párhuzamos struktúrának a modellezése és fejlesztése, mely munkatere legalább az egyik irányban tetszőlegesen növelhető. Ennek érdekében a jelenlegi projekt keretén belül tanulmány készül egy előző kutatás eredményeire támaszkodva, négy szabadságfokú párhuzamos

struktúrákról, mely az iparban való használatot is lehetővé teszi. A kutatás során fény derül azokra a paraméterekre is, melyek az optimális használhatóságot lehetővé teszik. Projektvezető: Forgó Zoltán (2025. november 1. – 2026. április 30.)

4. Építészmérnöki kutatások

4.1. Hidegen hajlított, dupla C profilok hajlítási kapacitásának és képlékeny alakváltozásának numerikus vizsgálata végeelem-módszerrel, és ezeknek a hitelesítése a korábban elvégzett kísérleti eredmények alapján. A kutatás numerikus modellek készítéséből és vizsgálatából áll, amelyek a dupla C szelvényű gerendák hajlítási igénybevételre történő viselkedését vizsgálják, különös tekintettel a képlékeny deformációkra. A végeelem-módszerrel készített modelleket 2C200 x 1.5 és 2C240 x 2 szelvényekre a CFSExpert (CFSExpert – Szerkezeti tervezőeszköz hidegen alakított acélszerkezetekhez Gordias – Strong Solutions) nevű projekt keretein belül elvégzett kísérleti eredményekkel fogjuk igazolni. Ezt követően a numerikus vizsgálatot kiterjesztjük egy nagyobb keresztmetszetre is (2C300 x 3), hogy az ezekből nyert eredményeket/információkat a továbbiakban felhasználjuk a hidegen hajlított szerkezetek vizsgálatára földrengésből származó hatások esetén. Projektvezető: Nagy Zsolt (2024. november 1. – 2025. április 30.)

4.2. Főirányú, homloklemez acéloszlop és acélgerenda, valamint acéloszlop és öszvérgerenda közötti félmerev kapcsolatok analitikus és numerikus vizsgálata végeelem-módszerek alkalmazásával. A pályázott kutatás fő célja a Beatriz Gil et al. és Simoes da Silva et al. által leírt kísérleti konfigurációk analitikus elemzése, valamint ezek numerikus úton történő modellezése. A fókusz a külső, acéloszlop-acélgerenda, illetve acéloszlop-öszvérgerenda közötti félmerev, homloklemez kapcsolatok vizsgálatán lesz, ahol a negatív nyomatók hatása különösen jelentős. Az említett félmerev kapcsolatok alapvető szerepet játszanak a többemeletes öszvérszerkezetek viselkedésében, és a jelenlegi tervezési útmutatók nem kezelik megfelelően ezeket a típusú konfigurációkat. Továbbá a kutatás jelentős hozzájárulást nyújt a korábban elkezdett, átfogó kutatási projekt kísérleti programjának előkészítéséhez, amely kulcsfontosságú a végső kísérleti konfigurációk meghatározásában. Projektvezető: Gobesz Ferdinánd-Zsongor (2024. november 1. – 2025. április 30.)

4.3. Homloklemez acéloszlop és acélgerenda, valamint acéloszlop és öszvérgerenda közötti kapcsolatok numerikus vizsgálata és kísérleti programtervének kidolgozása. A pályázott kutatás a 2024–2025 tanévben elkezdett, korábbi projekt keretében elvégzett vizsgálatok folytatása. A kutatási projekt során acéloszlop és acélgerenda, illetve acéloszlop és öszvérgerenda közötti félmerev, homloklemez kapcsolatok numerikus elemzése fog történni ABAQUS szoftverben, valamint egy kísérleti programterv kidolgozása, amely a numerikus modellek jövőbeli validálását készíti elő. Projektvezető: Nagy Zsolt (2025. november 1. – 2026. április 30.)

5. Alkalmazott analitikaikémia-kutatások. Az alkalmazott analitikai kémiai kutatások keretében a módszerfejlesztés érdekében különböző anyagokban vizsgálják a szerves vegyületeket és fémtartalmakat. Projektvezető: Csavdári Alexandra. A projekt keretében az alábbi kutatások valósulnak meg:

5.1. Statisztikai módszerek és indikátorok a kísérleti adatok feldolgozásában és értékelésében – esettanulmányok. Jelen kutatás célja, hogy különböző statisztikai

eszközöket és azok paramétereit használja három kísérleti adatbázis elemzéséhez, amelyek mindegyike más-más szemszögből történik. Céljaink: (1) a röntgenfluoreszcenciát élelmiszerminták elemelési módszereként értékelni; (2) egy komplex szennyezés-mentesítési folyamatot leíró, legmegfelelőbb fizikokémiai modellek azonosítása és (3) „fekete doboz”-modellek létrehozása, tesztelése és validálása egyes növényi kivonatok minőségének leírására, azok előállítási körülményeinek függvényében. Projektvezető: Csavdári Alexandra (2024. november 1. – 2025. április 30.)

5.2. Új Schiff-bázis-típusú platina- (II) komplexek tesztelése tumorelles hatások szempontjából. A platinatartalmú citosztatikumok, a rák kezelésében való felhasználásuk ellenére, szűk hatásspektrummal, szerzett rezisztenciával és toxicitással rendelkeznek. Ezek a hátrányok arra késztetnek, hogy új, jobb rákellenes hatással és kevesebb mellékhatással rendelkező gyógyszereket fejlesszünk ki. A Schiff-bázis ligandumokkal alkotott fémkomplexeit tanulmányozták már rákellenes hatásuk miatt, de a platina- (II) származékokról kevés adat áll rendelkezésünkre. Itt ezen leírásnak megfelelő származékokat vizsgálnánk, potenciális rákellenes hatásuk szempontjából. Projektvezető: Virág Piroska (2024. november 1. – 2025. április 30.)

5.3. A szennyezett vizek fitoremediációja vízinövényekkel. A jelen kutatás célja annak vizsgálata, hogy a *Salvinia natans* és az *Eichhornia crassipes* vízinövények milyen mértékben képesek a szennyezett vizek pH-értékének szabályozására. Emellett a kutatás során felmérjük a növények abiotikus stresszfaktorokra adott választ biokémiai paraméterek alapján, mint például a fotoszintetikus pigmentek és az antioxidáns-vegyületek tartalma. Projektvezető: Csavdári Alexandra (2025. november 1. – 2026. április 30.)

5.4. Új thiazolyl-methyl-thio-thiadiazolyl-quinazolone komplexek tumorelles hatásainak vizsgálata mellráksejtvonalakon. Kemo- és sugárterápiák, a rák kezelésének alappillérei. Legfőbb hátrányuk a normál sejtek károsítása, a toxicitás, valamint a mellékhatások és a rezisztencia kialakulásának kockázata. A thiazolyl- és thiadiazolyl-heterociklusok több rákellenes szerben jelen vannak, a sejtmembránon való könnyű átjutásuknak és in vivo stabilitásuknak köszönhetően. A quinazolone-származékok képesek leállítani a sejtciklust, és apoptózist indukálni, valamint befolyásolhatják a sejtek sugárérzékenységét. Két, új, ezen származékokat tartalmazó vegyület hatásait vizsgáltuk mellráksejtvonalakon. Projektvezető: Virág Piroska (2025. november 1. – 2026. április 30.)

6. Matematikai és informatikai kutatások. A gazdasági, mérnöki vagy más jellegű gyakorlati feladatoknak széles köre vezethető vissza az operációkutatás területén vizsgált optimalizálási problémákra. A kutatás az útkövető algoritmusok körére vonatkozik. A távlati cél az, hogy egy olyan bonyolult szoftverrendszer dolgozzunk ki, amely lehetőséget teremt az egyes algoritmusok összehasonlítására is. Projektvezető: Darvai Zsolt. A projekt keretében az alábbi kutatás valósul meg:

6.1. Magfüggvényekre alapozott belsőpontos algoritmusok súlyozott lineáris komplementaritási feladatokra. A kutatás olyan sajátos lineáris komplementaritási feladatokra vonatkozik, amelyben a komplementaritási feltétel súlyozott formában van jelen. A feladatokat belsőpontos algoritmusokkal oldjuk meg, melyben a keresési irányokat magfüggvények segítségével határozzuk meg. Numerikus eredményeket

mutatunk be egy, Python programozási nyelvben írt kód segítségével. Projektvezető: Darvay Zsolt (2024. november 1. – 2025. április 30.)

6.2. Súlyozott lineáris komplementaritási feladatokra vonatkozó keresési irányok elemzése. A kutatás olyan speciális lineáris komplementaritási feladatokkal foglalkozik, amelyekben a komplementaritási feltétel súlyozott alakban jelenik meg. A feladatok megoldására belső pontos algoritmusokat alkalmazunk, amelyeknek keretében a keresési irányokat algebrai átalakításra alapozott technikákkal vagy magfüggvények segítségével határozzuk meg. A módszerek hatékonyságát olyan alkalmazással igyekszünk igazolni, amelyet Python nyelven fejlesztünk. Projektvezető: Darvay Zsolt (2025. november 1. – 2026. április 30.)

7. Agrártudományi kutatások

7.1. Háromszéki őszibúza-állományok betakarított szemtermésének gyommagfertőzöttségi vizsgálata. A búzaszemtermések gyommagfertőzöttségének vizsgálata kulcsfontosságú a mezőgazdasági termelés hatékonyságának növelése, a termés minőségének biztosítása, valamint a fenntartható gazdálkodás érdekében. A gyommagfertőzöttség a betakarított termésben jelen lévő gyommagvak mennyiségére és faji összetételére utal, és több szempontból is jelentős hatással lehet a termesztési folyamatokra. Eredményeinkkel várhatóan közvetetten fényt derítünk Háromszék térség őszibúza-állományainak gyommagfertőzöttségére, és technológiai javaslatokat fogalmazunk meg a termesztők számára ezen növényállományok hatékonyabb, integrált gyomszabályozására vonatkozóan. Projektvezető: Molnár Katalin (2024. november 1. – 2025. április 30.)

7.2. Folytontermő szamócafajták vizsgálata talaj nélküli termesztési mód alkalmazása során. A tervezett vizsgálat során a szamóca termesztés extraszezonalitását biztosító folytontermő szamócafajták adaptációs vizsgálatát végezzük talaj nélküli termesztési rendszerben. A vizsgálat során értékeljük a fajták növekedési erélyét, gyümölcsminőségi jellemzőit és a gyümölcsök beltartalmi sajátosságait, a fajták növényenkénti terméshozamát és jövedelmezőségét. A termesztési értéket meghatározó jellemzőkön túl, fontosnak tartjuk a fajták fogyasztói megítélését, ezért célunk érzékszervi bírálatot végezni, mely során értékelni kívánjuk a gyümölcsök küllemét, színét, illatát, ízét, állományát és összhatását. Projektvezető: Bandi Attila (2024. november 1. – 2025. április 30.)

7.3. Talajkondicionáló anyagok hatásának vizsgálata magas agyagtartalmú talajok víz-, levegő- és hőgazdálkodásának javítása szempontjából. A kutatás célja szerves és ásványi talajkondicionáló anyagok hatásának vizsgálata a talaj víz-, levegő- és hőháztartására. A kísérlet során különböző kondicionáló talajra gyakorolt fizikai hatásait elemezzük, összehasonlítva azok talajjavító képességét. Az eredmények hozzájárulnak a fenntartható talajhasználat és klímaadaptív mezőgazdaság fejlesztéséhez. Projektvezető: Fazakas Csaba (2025. november 1. – 2026. április 30.)

C) Az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Osztály kutatási projektjei

1. Ozanimod-enantiomerek királis elválasztása kapilláris elektroforézissel. A szklerózis multiplexekben használt ozanimod királis vegyület, amely egyetlen aszimmetriacentrumot tartalmaz. A két enantiomer közül csak a farmakológiailag aktívabb

S-enantiomer van forgalomban, enantiomertiszta formában. Emiatt a gyógyszerügyi hatóságok megkövetelik, hogy ezen hatóanyag esetén enantiomertisztasági vizsgálatot végezzenek. A kutatási projekt célja egy gyors és olcsó, kapilláris elektroforézisen alapuló módszer kifejlesztése, az ozanimod királis elválasztása céljából. Projektvezető: Szabó Zoltán-István (2024. november 1. – 2025. április 30.)

2. Redukált és oxidált glutation (GSH, GSSG) meghatározása zöldségekből, gyümölcsökből és étrend-kiegészítőkből HPLC-UV/VIS-módszer segítségével. A GSH kiemelkedő szerepet játszik a szervezetben az oxidatív stressz csökkentésében, ezért a növényi eredetű források GSH-tartalmának vizsgálata releváns lehet az egészséges étrend szempontjából. A kutatás során különböző növényi minták és étrend-kiegészítők GSH- és GSSG-tartalmát határozzuk meg nagy teljesítményű folyadékkromatográfiás (HPLC-UV/VIS) módszerrel. Ez a meghatározás segít felmérni a vizsgált gyümölcsök, zöldségek és GSH-tartalmú termékek antioxidáns-kapacitását. Projektvezető: Májai Erzsébet (2024. november 1. – 2025. április 30.)

3. Metformintartalmú hidroxipropil-béta-ciklodextrin nanoszálak előállítás és vizsgálata. A kísérletes munka célja olyan hidroxipropil-béta-ciklodextrin (HP- β -CD) alapú nanoszálak előállítása elektrospinning módszerrel, amelyek metformin-hidrokloridot tartalmaznak hatóanyagként, valamint azok szerkezeti és hatóanyag-leadási tulajdonságainak vizsgálata. A metformin egy széles körben alkalmazott antidiabetikum, de ígéretes lehet a diabéteszes lábszárfekélyek kezelésében, a sebgyógyulást elősegítő hatása miatt. Projektvezető: Sipos Emese (2025. november 1. – 2026. április 30.)

4. Inzulinanalógok meghatározása kapilláris elektroforézissel. Az inzulinanalógok analitikai vizsgálata kulcsfontosságú a gyógyszerminőség-biztosításban. A kapilláris elektroforézis gyors és hatékony módszert kínál ezen peptidek vizsgálatára. Kutatásunk célja különböző bevonatú kapillárisok (anionos és kationos) alkalmazásával a pufferösszetétel, pH, szerves oldószer és ciklodextrin-adalékok hatásának vizsgálata az elválasztás hatékonyságára. Reményeink szerint az általunk kifejlesztett módszer alkalmas lehet az inzulinanalógok stabilitásának vizsgálatára. Projektvezető: Szabó Zoltán-István (2025. november 1. – 2026. április 30.)

Egyéni, ösztöndíjas kutatás az EME Orvos és Gyógyszerésztudományi Szakosztály pályázati program keretében:

1. Alföldi Ingrid-Tünde: *A gyermekláncfű fitoterápiás alkalmazása.*
2. Antal Imola-Katalin: *iNOS2- és Arg1-génexpresszió vizsgálata carotis és femoralis ateroszklerózisban.*
3. Bóné Márta-Ildikó: *A sportolók sportteljesítményének javítása érdekében használt termékek.*
4. Crăciun Gabriella: *A főzés során felszabaduló mérgező anyagok.*
5. Csomor-Márk Boglárka: *A rheumatoid arthritis biológiai terápiájára adott klinikai válasz előrejelzésének kezdeti, prediktív tényezőinek vizsgálata – retrospektív kohorsztanulmány.*
6. Demeter Tímea: *A reprodukció genetikai etikai vonatkozásai az új lehetőségek tükrében.*

7. Kinda Andrea: *Nanorostok alkalmazása sebek kezelésében, inzulint mint hatóanyagot felhasználva.*
8. Kinda Andrea: *Bioterápiás célra használt gyógyszeres szálak előállítása és vizsgálata.*
9. Kiss Anita: *A parabének bőrön keresztüli permeabilitásának vizsgálata Franz diffúziós cellával.*
10. Kovács Béla: *Az orális antidiabetikumok biológiai hatásainak vizsgálata csontépítő sejt kultúrákon.*
11. Májai Erzsébet: *A függőségekben alkalmazott gyógyszeres terápiák.*
12. Márton Krisztina: *Gyermekgyógyászatban alkalmazott, ibuprofent és paracetamolt tartalmazó, réteges, orodiszperz tabletták formulálása.*
13. Rencz Ingrid-Vivien: *Nanorobotok felhasználása a rákellenes célzott terápiában.*
14. Székely-Szentmiklósi Blanka: *Aptamerrel funkcionalizált mikrokapszulák mint célzott terápiában alkalmazott adagoló rendszerek.*
15. Veress Boglárka: *Kéntartalmú dermatokozmetikai termék fejlesztése.*

Jelentés az Erdélyi Múzeum-Egyesület és az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézet 2025. évi tevékenységéről

2025-ben Egyesületünk alapszabályainak megfelelően és küldetéséhez híven végezte sokrétű tevékenységét, és szolgálta az egyetemes magyar tudományosságot. Az EME saját kutatóintézettel, több helyszínen működő könyvtárral és kéziratállal rendelkezik, tudományos szakosztályokat, fiókegyesületeket, ifjúsági szakcsoportokat, kutatóműhelyeket, illetve digitális adattárat és könyvkiadót működtet. Jelentésünk nem adhat számot e sokrétű tevékenység minden eleméről, azok átfogó leírását az elnöki beszámolóban és az Egyesület honlapján közzétett eseménytárban találják meg tagtársaink, alegységeink, szakosztályaink működéséről pedig külön számadások is készültek.

Az EME 2025. évi tevékenysége az elfogadott munkaterv szerint haladt, a szakosztályok és fiókegyesületek nagyrészt megtartották tervezett rendezvényeiket. Az EME keretében idén huszadik éve működő Jakó Zsigmond Kutatóintézet tevékenysége a kitűzött céloknak és a kutatási terveknek megfelelően haladt, ugyanakkor az Egyesület külső kutatási programokat is támogatott. Kiadónk 2025-ben is eredményesen működött, a tudományos periodikák és konferenciakiadványok megjelentetése mellett számos önálló kötetet is közreadtunk, ezekről is részben az elnöki, részben a felelős kiadói beszámolóban kapnak részletes tájékoztatást.

Az EME és a JZSKI céljai megvalósítása érdekében együttműködik a hazai és anyaországi vagy külföldi tudományos műhelyekkel, kutatóintézetekkel, felsőoktatási és közművelődési intézményekkel. Ezek az együttműködések az elmúlt évben is számos közös kutatási programot, szakmai rendezvényt és tudományos kiadványt eredményeztek.

Tagságunk

Nyilvántartásaink szerint a 2015–2025 közötti időszakban Egyesületünk taglétszáma 2419 fő, melyből 1673 fő rendes tag (aktív és nyugdíjas), 748 tagunk pedig egyetemi hallgató. Időszerűvé vált, és újabb törvényi rendelkezések is előírják tagságunk elektronikus nyilvántartásba vételét, illetve az adatok frissítését és az online beiratkozási lehetőség biztosítását. Az online felület elkészült, jelenleg a rendszer átalakítása és véglegesítése zajlik, hogy a jelentős számú pártoló tagság részére is lehetővé tegyük az adatfrissítést és a beiratkozást.

<https://doi.org/10.36373/em-2026-1-21>

Szakosztályaink

Mínthogy szakosztályaink és fiókszervezeteink tevékenységéről külön beszámolókat is közzéteszünk, illetve ezekről honlapunkon és az eseménytárban is beszámolunk, ezúttal inkább csak néhány jelentősebb eseményt szemlélünk jelentésünkben.

A Bölcsész- és Történettudományi Szakosztály közgyűlésére 2026. január 14-én került sor, ekkor a leköszönő Egyed Emese elnök összefoglalta a 2025. év, illetve az elmúlt 15 esztendő igen gazdag szakosztályi tevékenységét. Ezt követően a közgyűlés elfogadta a filozófusoknak az I. szakosztályhoz való csatlakozását, majd a tisztújítás során Berki Tímeát választották meg elnöknek, titkárnak pedig – utólagos online szavazással – Izsán Csaba történészt. Meghívott előadók, illetve a szakosztályi tagság és az EME Kutatóintézetének munkatársai az elmúlt év folyamán számos alkalommal tartottak előadást. A 16. Kolozsvári Magyar Napok keretében a szakosztály több irodalmi, kulturális és történeti tárgyú rendezvényt szervezett (könyvbemutatók, kerekasztal-beszélgetések, előadások). Ekkor került sor a *Papok segítő/gyógyító szerepében (egy mezőiségi kutatás margójára)* című eseményre az EME székházában, amelyen Komáromi Tünde néprajzkutató mezőiségi kutatásai alapján beszélgetett meghívottal a krízishelyzetekhez fűződő hiedelmekről, a megoldási gyakorlatokról, valamint a lelkészek gyógyítói és segítői szerepéről. Ugyanekkor kettős könyvbemutatót is szerveztek, melyen Kerti József: *Aranka György költészete* című kötetét Benedek Roland-Aron, a Biró Annamária által sajtó alá rendezett *Aranka György levelezése I.* című kiadványt pedig Gudor Noémi ismertette.

2025. október 10–11-én nagyszabású rendezvényre került sor, immár 17. alkalommal tartották meg a *Tudomány- és kutatástörténeti konferenciát*, amelynek témája ezúttal: *Kutatásszemléleti, -módszertani és -történeti összefüggések a magyar néprajztudományban* (A BBTE BTK Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékkal, a Kriza János Néprajzi Társasággal és az MTA KAB Néprajzi és Antropológiai Szakbizottsággal közös szervezés).

A MTNE rendezvénysorozat Nyelv-, irodalom- és néprajztudományi szekciója *Narrációváltások* címmel a BBTE Bölcsészettudományi Karán, illetve az EME székházában került megrendezésre.¹ Az idei év plenáris előadója Kányádi András professzor volt. A nyelvészeti szekcióra *Helynevek térben és időben* címmel 2025. november 22-én került sor, szervezője Tamás Csilla volt, aki az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézetének kutatója, és a MNHP Erdély térségi koordinátora. A történelem szekció ülését az EME Bölcsész- és Történettudományi Szakosztálya és az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézete közösen szervezte meg, itt tizenhét előadás hangzott el, melyek öt külön tömbbe csoportosulva, külön tematikai egységeket alkottak.² E szekció zárásaként átadták az EME Debüt díját, majd bemutatták a *Certamen* tanulmánykötet-sorozatot *XII.* és *XIII.* köteteit. A művészettörténet szekció változatos programmal, színes előadásokkal, könyvbemutatóval várta az érdeklődőket 2025. november 29–30. között, Kolozsváron, az EME székházában. A 25 előadás és a 30 előadó a rendezvénysorozat

1 | <https://eme.ro/hir/mtne-2025-irodalomtudomanyi-szekciojanak-munkalatai-beszamolo>

2 | <https://eme.ro/hir/beszamolo-a-magyar-tudomany-napja-erdelyben-2025-rendezveny-tortenelem-szekciojanak>.

történetében mindeddig a legmagasabb szám, ezért a rendezvény két napon át zajlott.³

A Természettudományi Szakosztály tevékenységét Csavdári Alexandra irányítja elnökként, munkáját Simon Várhelyi Melinda titkár segíti. Sor került a szokásos, havonta megtartandó tudományos előadásokra, így februárban dr. Szakács Sándor geológus *Előrejelezhetők-e a földrengések? Pro és kontra* című előadását, márciusban pedig dr. Macalik Kunigunda vadon élő, ehető növényekről szóló bemutatóját egyaránt nagy érdeklődés övezte. A szakosztály a Kolozsvári Magyar Napok keretében előadás-sorozatot és kerekasztal-beszélgetést szervezett, és ekkor került sor dr. Dobribán Melinda (Indame Design SRL) előadására is, amely során a kő és gipsz szobrászati elemek restaurálási folyamatairól és több kolozsvári műemlék épületen végzett beavatkozásról volt szó. A MTNE rendezvényeként került sor a 24. erdélyi természettudományi konferenciára, amelyen változatos tudományterületek (biológia, fizika, kémia, geológia, földrajz, környezettudomány és interdiszciplináris) előadóit hallgathatták az érdeklődők.⁴

Az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály népes és igen aktív tagsággal rendelkezik, következésképpen rendezvényei is számosak és magas színvonalúak. Március 28–29-én Székelyudvarhely adott otthont a XXXI. családorvosi konferenciának, amelyet az EME Orvostudományi és Gyógyszerészeti Szakosztálya, a Magyar Egészségügyi Társaság, a Hargita Megyei Orvosi Kamara és a Pápai Páriz Ferenc Alapítvány szervezett.⁵ A konferencia célja az volt, hogy a családorvosok és más egészségügyi szakemberek számára friss tudományos ismereteket nyújtsanak az alapellátásban kiemelkedő fontosságú témákról. A kétnapos rendezvényen neves hazai és nemzetközi előadók osztották meg tapasztalataikat és kutatási eredményeiket. 2025. április 3–5. között rendezték meg az EME Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztály hagyományos rendezvényét, a XXXIII. Tudományos Ülésszakot a kovásznai Clermont Szállóban.⁶ A háromnapos rendezvényen az orvostudomány múltjától a legújabb kutatási eredményekig széles spektrumot öleltek fel az előadások. Kiemelt téma volt a kétszázötven éve alapított kolozsvári Orvos-sebészeti Tanintézet története, valamint a penicillin kultúrtörténete is. A rendezvényen számos szakterület – többek között gyermekgyógyászat, pszichiátria, sebészet, kardiológia és gyógyszerésztudomány – legfrissebb eredményeit mutatták be előadások és műhelymunkák formájában. Az esemény interdiszciplináris jellegét a közös szekciók is tükrözték, amelyek célja az volt, hogy a különböző szakterületeken dolgozó orvosok megismerjék egymás nézőpontját, és elősegítsék az együttműködést a betegek javára. Az ülésszak során átadták a Csögör Lajos-díjat és a Lencsés György Ars Medica díjat is. November 7–8-án rendezték meg Csíkszeredában a 26. erdélyi orvosnapokat az Apáczai Csere János Pedagógusok Házában.⁷ A kétnapos szakmai fórumon orvosi és gyógyszerészeti témájú előadások hangzottak el, amelyeken több megyei kórház szakemberei is részt vettek. Az eseményt a Hargita Megyei Orvosi Kollégium szervezte az EME Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztálya és az MTA KAB társszervezésében. A magyar nyelvű orvoslás 80 éves évfordulóját

3 | <https://eme.ro/hir/beszamolo-a-magyar-tudomany-napja-erdelyben-mtne-rendezvenysorozat-2025-os-muveszettortenet>

4 | <https://eme.ro/hir/mtne-2025-24-erdelyi-termeszettudomanyi-konferencia-etk-24-beszamolo>

5 | <https://eme.ro/esemeny/xxxi-csaladorvosi-tovabbkepzo-konferencia>

6 | <https://eme.ro/esemeny/xxxiii-tudomanyos-ulesszak>

7 | <https://www.eme.ro/esemeny/mtne-2025-26-erdelyi-orvosnapok>

ünneplő emlékülést tartott az EME Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztálya november 11-én a marosvásárhelyi Bernády Házban. A *Gyógyítás és tudomány nyomában – reflexiók a MOGYE múltjáról* című rendezvényen az intézmény történetének főbb állomásait, kihívásait és kiemelkedő személyiségeit idézték fel. A szakosztály kolozsvári részlege november 21-én tartotta ülését.⁸ A program során négy előadás hangzott el, amelyek közül három a jelenlegi orvostudomány gyakorlati kérdéseit, egy pedig a kolozsvári Orvos-sebész Tanintézet történetét ismertette. Ez utóbbival kapcsolatban bemutatásra került Gaal György és Offner Róbert ezen intézmény történetét feltáró kötete (*A kolozsvári főiskolai sebészorvos képzés első évszázada 1775–1872/5*).

A Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi Szakosztály társszervezőként hozzájárult a *Digitális kor jogai* című konferencia létrejöttéhez, amelyre Kolozsváron, április 5-én került sor. Az egész napos rendezvényen érdekes témákról, mások mellett a mesterséges intelligenciáról és annak társadalmi hatásairól, az MI által újraírt szerzői jogról, az online platformok felelősségéről, a dezinformáció jelenségéről, valamint a kisebbségek védelméről is hallgathattunk előadásokat. A szakosztály 2025. június 12-én, az EME székházában szervezte meg a XII. erdélyi magyar vendéglátás és turizmus konferenciát, a *Gasztronómia szerepe a turizmusban* címmel. A rendezvény a magyarországi és a hazai turisztikai kutatóműhelyek és vendéglátó szakemberek kutatásainak és munkájának bemutatására nyújtott kiváló lehetőséget. A Kolozsvári Magyar Napok keretében a szakosztályunk által felkért szakértők munkajogi és szellemi jogi szaktanácsadást nyújtottak a jogi kérdések iránt érdeklődő közönség számára. A szakosztály a Magyar Tudomány Napján több kiskonferenciát szervezett nagyrészt más intézményekkel együttműködésben. A Sapientia EMTE Jogtudományi Intézetével közösen megszervezett jogi szekció előadásai a gyermekjogok és a digitális környezet témaköreit tárták fel, a szakosztály turisztikai szakcsoportja pedig a *Fesztiválok élményekben és számokban* címmel tartotta meg rendezvényét. A közgazdaságtudományi szekció VII. Nemzetközi Közgazdaság- és Gazdálkodástudományi Konferencia – ICEBM 2025 címmel szervezett tudományos ülésszakot, melyen a közgazdaságtan, vállalatvezetés és menedzsment, marketing és üzleti információs rendszerek témakörökre fókuszáltak.

A *Műszaki Tudományok Szakosztálya* 2025-ben is megtartotta tudományos és tudomány-népszerűsítő programjait. Március 20–21. között immár harmincadik alkalommal került megrendezésre a Fiatal Műszakiak Tudományos Ülésszaka, amelyet az EME Műszaki Tudományok Szakosztálya, a Sapientia EMTE Marosvásárhelyi Kara és az Óbudai Egyetem Bánki Donát Gépész- és Biztonságtechnikai Mérnöki Kara közösen szervezett.⁹ A jubileumi esemény fővédnöke Kollár László Péter akadémikus, az MTA főtitkára volt. A rendezvény célja, hogy a Kárpát-medence fiatal műszaki szakemberei számára tudományos fórumot biztosítson, ahol bemutatathatják kutatásaikat és eredményeiket. Az elmúlt évben 134 szerző 60 tanulmánya került bemutatásra. A nyitóünnepséget március 20-án a Sapientia EMTE Kolozsvári Karának Hunyadi Mátyás dísztermében tartották, ahol rangos meghívottak plenáris előadásai hangzottak el. Ezt követően sor került a kiemelkedő fiatal kutatók díjazására, átadásra került a Gyenge Csaba-emlékdíj, a Maros Dezső-díj és a Fides et Vocatio kitüntetés. Május 28-án az EME székháza adott otthont a hagyományos magyar műszakis ballagásnak, amelyet

8 | <https://eme.ro/esemeny/mtne-2025-emeogysz-kolozsvari-program>

9 | <https://www.eme.ro/esemeny/xxx-jubileumi-fiatal-muszakiak-tudomanyos-ulesszaka>

a Kolozsvári Műszakis Klub (KMK) és az EME Műszaki Tudományok Szakosztálya közösen szerveztek meg. A Kolozsvári Magyar Napok keretén belül 17. alkalommal került sor a *Kolozsvár XX. századi ipartörténetének emlékei* című rendezvényre, melyen ez alkalommal az Ipari Elektronikai és Automatizálási Vállalat (IEIA) emlékeit idézték fel. Augusztus 28–31. között a Műszaki Szakosztály huszonnegyedik alkalommal szervezte meg a technikatörténeti alkotótábort, ezúttal Óradna környékén. 2025. november 22-én került sor a XXVI. Műszaki Tudományok Ülésszakra a Sapientia EMTE Fő téri épületében. A rendezvény a magyar műszaki tudományosság és innováció legfrissebb kutatási eredményei bemutatásának adott teret.

A *Matematikai és Informatikai Szakosztály* 2025-ben is a matematikai, illetve az informatikai ismeretek művelésére és a tudományok népszerűsítésére helyezte a hangsúlyt. Céljaikat a szakosztály tagjai partnerintézményekkel közösen szervezett konferenciák, tudományos ülésszakok és előadások révén érték el. 2025. augusztus 21-én került sor Kolumbán József matematikus, akadémikus 90. születésnapjának ünnepi köszöntésére az EME-székház előadótermében. E rendezvény keretében az ünnepelt is előadást tartott *Az oktatás mai problémáiról* címmel, majd ezt követően a jelenlévők köszöntötték Kolumbán Józsefet, méltatva munkásságát és életútját. A szakosztály 2025. november 28–30. között szervezte meg tudományos tanácskozását, a *16. matematika és informatika alkalmazásokkal konferencia* címmel. A rendezvényen 4 plenáris előadás és 25 szekció-előadás (négy szekcióban: informatika, matematika, didaktika, illetve matematika- és informatikatörténet) hangzott el. A konferencia keretében osztották ki a Farkas Gyula-emlékérmeket is.

Az *EME Agrártudományi Szakosztálya* tevékenységének célja az agrárium különböző ágazatainak összefogása, a magyar szaknyelv ápolása és a fiatal nemzedék bevonásával a kutatómunka ösztönzése. Az elmúlt év egyik első eseményeként február 21-én került sor több társszervező közreműködésével a *gyümölcsfák tél végi fenntartó metszése* című szakmai napra, mely során a termőkorú metszés alapvető módszerei, illetve az aktuális növényvédelmi tevékenységek kerültek bemutatásra. Az Agrártudományi Szakosztály és a Sepsiszentgyörgyi Fiókegyesület közös szervezésében 2025. december 3-án került sor a XXI. agrártudományi konferenciára, melynek idei mottója: *Az agrárium a tudomány és a társadalom szolgálatában volt*.¹⁰ 16 színvonalas szakmai előadáson a növénytermesztés, az agrárgazdaság, a mezőgazdasági gépészet, a földterületek kataszterezése, valamint a mezőgazdasági vonzatú környezeti erőforrások feltárásának témakörei kerültek terítékre. Megemlékeztek a 100 éve született Csávossy Györgyről, aki leginkább a szőlőnemesítés és a borászat területén alkotott maradandót.

Gyűjteményeink

Kézirattárunk az elmúlt időszakban is nagy nehézségekkel küzdött az iratanyag elhelyezésére alkalmas hely szűk volta miatt. A dobozolt anyag tárolására szolgáló, NKA-támogatásból beszerzett polcaink már megteltek, a régebb beérkezett hagyatékok egy részét alkalmatlan körülmények között, dobozolva tartjuk. A Lakatos utcai Lőrinczi-házban levő gyűjteményünk az elmúlt évben egyedül Schmid Judit

10 | <https://www.eme.ro/esemeny/mtne-2025-xxi-agrartudomanyi-konferencia>

adományával gyarapodott, aki édesapja, Nagy Jenő nyelvész és néprajzkutató, Egyesületünk egykori titkára néhány kéziratával és személyes irataival, valamint az Erdélyi magyar szótörténeti tár dedikált köteteivel egészítette ki a korábban már őrizetünkbe került hagyatékot.¹¹ A saját költségén Németországból eljuttatott kedves adományát köszönjük! Szakszerűen képzett kéziratáros hiányában az archívumunkban őrzött anyagok feldolgozását szakmai felügyelet alatt ösztöndíjas diákjaink segítségével – nyári szakmai gyakorlatuk vagy külső kutatási programok keretében – végezzük, eddig rendezésre került több hagyaték (pl. Csetri Elek, Orosz Endre, Demeter János iratanyagai), melyek közül legutóbb a közel másfél ezer tételt tartalmazó gyászjelentés-gyűjteményünk jegyzékét tettük közzé honlapunkon.¹²

Egyesületünk a jelenleg őrizetében levő hagyatékok feldolgozása mellett feladatának kell, hogy tekintse a különböző állami intézmények által kezelt egykori gyűjtemények minél tágabb körű feldolgozását és ismertetését. Ennek jegyében részben ösztöndíjas hallgatók közreműködésével sikeresen digitalizáltuk az Egyesület régi irattárából az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárára vonatkozó iratanyagot és az EME közgyűlési jegyzőkönyveit. Minthogy ezek az iratok az EME múltjának, gyűjteményei kialakulásának legjelentősebb forrásai, a kiadásra való előkészítésüket a szövegek átírásával és összeolvasásával a Fejér Tamás által irányított kutatócsoport (Boldis Petra, Bartha Boglárka) elkezdte.

Még 2024 őszén az EME munkatársai a Babeş-Bolyai Tudományegyetem néhány történelem szakos hallgatójának segítségével felújításra előkészítették a Jordáky-ház könyvtárának helyiségeit, dobozolták és elszállították a könyvanyagot és a polcrendszerket, majd a következő év elején, a felújítás befejeztével, mindent az eredeti rendjében állítottak vissza. Az ily módon felújított könyvtárrészlegünk ismét az olvasók rendelkezésére áll, és rövidesen az EME által előfizetett adatbázisok (ADT plus, Szaktárs) is hozzáférhetők lesznek. A Lakatos utcai kéziratár megsüllyedt hátsó sarkának aláfalazási munkálatai miatt a kéziratok anyag egy részét kellett a felújítandó helyiségből kiköltöztetni, szintén az EME munkatársainak közreműködésével, így a Binder Pál-hagyaték ideiglenesen hozzáférhetetlenné vált. Az idén sor kerül a kéziratári helyiség felújításának második szakaszára a megsüllyedt fal külső és belső megerősítésével, illetve újravakolásával. Ehhez viszont elkerülhetetlen ennek a helyiségnek a teljes kiürítése, amely – a helyszükére való tekintettel – igen nehéz feladat lesz.

A Jókai utca 14. szám alatti ingatlanban Müller Ádám egykori főtítkárunk több ezer kötetes könyvtárát az elmúlt években tematikák és nyelvek szerint csoportosítottuk, a saját állományunkban megőrzésre kerülő köteteket és a kéziratok anyagot a Lakatos utcai kéziratárba szállítottuk, a könyvtár maradék – nagyjából idegen (orosz, német, román, francia) nyelvű kötetekből álló és tematikai szempontból könyvtáraink gyűjtőkörébe nem illő – részét pedig a kolozsvári Egyetemi Könyvtárnak ajánlottuk fel. Ez utóbbi dobozott anyag elszállítása az Egyetemi Könyvtárban zajló, elhúzódó felújítási munkálatok miatt jelenleg meghatározhatatlan időre szünetel, emiatt valószínűleg más tárolóhelyet kell keresnünk. Az elmúlt évben az épület műszaki állapotfelmérése is elkészült, a legsürgetőbb állagmegőrzési munkálatok elvégzése érdekében az ingatlan

11 | <https://www.eme.ro/oldal/nagy-jeno-hagyateka>

12 | https://www.eme.ro/sites/default/files/inline-files/Gy%C3%A1szjelent%C3%A9sek_0.pdf

helyiségeinek egy részét kiürítettük, illetve a bútorzat és a könyvek áthelyezése jelenleg is folyik.

Jelentés az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézetének 2025. évi tevékenységéről

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület 1990. évi újjraalakulásától kezdve tervbe vette első sorban az úgynevezett nemzeti tudományok művelésére egy kutatóintézet létrehozását, mely gondolat előképének sok szempontból a két világháború között a Teleki Pál Tudományos Intézet keretében működő Erdélyi Tudományos Intézet tekinthető. Nagyrészt az itt már tervezett vagy elkezdett középkori és kora újkori forráskiadási munkálatok folytatására szánta Jakó Zsigmond (1916–2008) professzor, az MTA tiszteleti tagja, Széchenyi-díjas történész az EME kutatóintézetét, a forrásfeltáró munka pedig az ő elképzelései szerint és közvetlen ellenőrzése alatt indult meg, már az Egyesület újjraalakulásának első évtizedében. Az Erdélyi Okmánytár kötetének szerkesztésébe már ekkor bevonta W. Kovács Andrást, illetve ugyanebben az időszakban tanítványainak közreműködésével újraindította az EME régi forráskiadvány-sorozatait, a Mikó Imre által 1855-ben kezdeményezett *Erdélyi Történelmi Adatokat* és az EME régi levéltárának feldolgozására és ismertetésére szánt *Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárát*. Szintén ebben az intézeti keretek nélküli időszakban indította útjára az erdélyi vármegyék jegyzőkönyveit, valamint az erdélyi fejedelmek királyi könyveit és a hiteleshelyi jegyzőkönyveket közlétező kutatócsoportokat is. Ennek az intézetkezdeménynek a másik alappillére az Erdélyi magyar szótörténeti tárhoz kapcsolódott, a magyar nyelvetérületen egyedülálló mű folytatásának és befejezésének a feladatát is az EME vállalta fel, akárcsak Szabó T. Attila hatalmas nyelvészeti hagyatékának kezelését és helynévtörténeti munkái folytatását. E kezdeti, ígéretes lépések után Jakó professzor már 2002 őszén felhívta a figyelmet a kutatóintézeti keretek megteremtésének sürgető szükségességére, ugyanis intézményi háttér és személyi státusok nélkül a mégoly ígéretes kezdeményezések is kifulladásra kerülhetnek. A kitartóan céltudatos és olykor ellenszélben folyó munka eredményeként végül az EME keretében, annak szervezeti egységeként 2006-ban formálisan is létrejött a kutatóintézet, amely 2022-ben vette fel alapítóját, Jakó Zsigmond nevét.

Kutatóintézetünk munkatársainak fő feladata Erdély történeti és nyelvészeti forrásainak feltárása és közzététele, valamint e történeti korszakok vizsgálatát megalapozó segédletek és kézikönyvek összeállítása. Az intézet munkatársai tehát olyan alapkutatásokat végeznek, amelyek jelentős mértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy Erdély múltjáról a korábbinál hitelesebb és időtállóbb képet alkothassunk. A munkatársak forráskiadói tevékenysége eredményeként eddig több mint 10 000, a történetkutatás előtt zömében ismeretlen kivonat jelent meg nyomtatásban, részben az *Erdélyi Történelmi Adatok* sorozatban. Mind a hazai, mind a magyarországi történetkutatás igen kedvezően fogadta az erdélyi forráskiadásnak ezeket a maguk nemében egyedülálló és hiánypótló vállalkozásait, melyek folytatása a korszak minél elmélyültebb megismerésének alapvető feltétele. Ennek egyértelmű felismerése az a tény, hogy az Intézetünk keretében folyó *Források és adattárak Erdély középkori és kora újkori történetéhez*

című forráskiadási programot az MTA 2023 őszétől Nemzeti Programjai közé emelte, és jelentős, fenntartói támogatásban részesíti.

A forráskiadványokhoz és a különböző publikációkhoz az alapot – a digitális adatbázisok (pl. MNL OL Collectio Diplomatica Hungarica, Reformáció kora: 1526–1570, Arhiva Medievala a României) mellett – azok a forrásfeltárások biztosítják, amelyeket a kollégáink a kolozsvári, budapesti, gyulafehérvári (Batthyaneum-könyvtár), bécsi és római levéltárakban végeztek. Digitális másolatokat is rendeltünk a hiteleshelyi protocollumok MNL OL-ban őrzött eredeti anyagáról, mivel azokról gyakran igen rossz minőségű mikrofilmmásolatokkal rendelkezünk. A levéltári kutatások során feltárt forrásanyagot a részben már megjelent publikációinkban hasznosítottuk, részben pedig a középkori és kora újkori archontológiai adatbázisainkba építjük be.

Az EME Jakó Zsigmond Kutatóintézet által szervezett rendezvényekről rendszeresen tudósítunk a honlapon (<https://eme.ro/jzski>), e beszámolóban ezúttal csak a jelentősebb rendezvényekre térünk ki.

2025. január 17-én az MTA Nemzeti Alprogram támogatásával valósult meg a *Kisállami diplomácia: az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom más vazallusai előadás-sorozat*, melynek meghívottjai Kármán Gábor (*Kisállami diplomácia az Oszmán Birodalom és a keresztény Európa közötti kora újkori határvidéken*), Cziráki Zsuzsanna (*Az erdélyi szász diplomácia szintjei a 16–17. században*), Hámori Nagy Zsuzsanna (*Erdélyi-francia diplomáciai kapcsolatok a kora újkorban*), valamint Szalai Ágnes (*A „Kemény-párt” utolsó esélye: erdélyi-Habsburg diplomáciai tárgyalások 1662-ben*) voltak. Március 21-én a Bölcsészeti, Nyelv- és Történettudományi Szakosztály és a Jakó Zsigmond Kutatóintézet közös szervezésében került sor Balogh Balázs és Fülemile Ágnes: *Történeti idő és jelenlét Kalotaszegen. Fejezetek egy emblematisz néprajzi táj jelképpé válásának történeti, társadalmi folyamatairól* című kötet bemutatójára.¹³ A kötetet Tötszegi Tekla néprajzkutató, az Erdélyi Néprajzi Múzeum igazgatója ismertette. 2025. május 26–29. között Piliscsabán intézetünk kilenc tagja részt vett a Collegium Professorum Hungarorum által szervezett középkori oklevélnyelv szemináriumon,¹⁴ majd ezt követően a XI. Fraknoi Nyári Akadémián tartottunk előadásokat, és bemutattuk a Kutatóintézetben folyó kutatásokat.¹⁵ Az EME I. szakosztálya és a Jakó Zsigmond Kutatóintézet meghívására 2025. június 17-én dr. Orgona Angelika, a Magyar Nemzeti Múzeum történésze, szakmuzeológusa, a HUN-REN–ELTE Nemesi Emigráció és Emlékezet (1541–1756) Kutatócsoport tagja tartott előadást „*Szerelmes egytestvér atyámfia*”. *Testvérszeretet-testvérviszály egy erdélyi nemes családban* címmel. A kutatóintézet és a HUN-REN BTK Történettudományi Intézet közreműködése keretében zajlott 2025. június 20-án Kolozsváron a *Law and Institutions in the Transylvanian Principality* című nemzetközi konferencia, melyen Intézetünk öt munkatársa mellett Bécs, Budapest, Bukarest, Nagyszeben és Kolozsvár egyetemeiről és intézeteiből érkezett meghívottak tartottak angol és magyar nyelvű előadásokat az Erdélyi Fejedelemség jog- és intézménytörténetéről, a rendezvény végén pedig sor került Bogdándi Zsolt: *Az erdélyi fejedelmi tábla a 16. század második felében* című, a BTK

13 | <https://eme.ro/esemeny/balogh-balazs-es-fulemile-agnes-torteneti-ido-es-jelenlet-kalotaszegen-fejezetek-egy>

14 | <https://eme.ro/hir/a-jako-zsigmond-kutatointezet-munkatarsainak-reszvetele-a-kozepkori-oklevelnyelv-latin>

15 | <https://eme.ro/hir/a-jako-zsigmond-kutatointezet-munkatarsainak-eloadasai-a-xi-fraknoi-nyari-akademian>

TTI kiadásában megjelent monográfiájának a bemutatására.¹⁶ Intézményünk és az ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet közötti szoros kapcsolat jeleként 2025. augusztus 23-án az EME előadótermében a TTI tudományos munkatársai legújabb és legérdekesebb kutatási eredményeikről számoltak be.¹⁷ A *Fejedelmek, várak és misszionáriusok* című előadás-sorozaton Zsoldos Attila (kutatóprofesszor, az MTA rendes tagja), Oborni Teréz (a Kora újkori osztály vezetője), Molnár Antal (a TTI igazgatója), valamint Szalai Ágnes (Junior Prima díjas fiatal kutató) adtak elő. Munkatársaink közül többen előadást tartottak a *Jogszokáskutatás Európában és Ázsiában* című interdiszciplináris nemzetközi konferencián, amelyet a Tárkány Szücs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport szervezett 2025. szeptember 18–20. között Pécsen és Szekszárdon.¹⁸ Októberben új előadás-sorozat indult *Műhelybeszélgetések a Jakó Zsigmond Kutatóintézetben* címmel, melynek keretében Hegyi Géza a Zsigmond-kori oklevelekkel kapcsolatos keltezési dilemmákról értekezett, Intézetünk vendég-tanára és előadója, C. Tóth Norbert (Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) pedig a II. Lajos király uralkodásának időszakáról készülő legújabb forráskiadványokat mutatta be. Szintén e sorozat keretében Gálfi Emőke a 17. századi keltezési nehézségekről, Bogdándi Zsolt a kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveinek kiadása kapcsán felmerülő kérdésekről, Gulyás László Szabolcs (Nyíregyházi Egyetem) pedig Hunyadi János nagybirtokosi „működéséről” értekezett. A gyulafehérvári Fejedelmi Palota Múzeumban 2025. novemberében *Casele Puterii, Reședințele elitelor din Transilvania medievală și premodernă (cca. 1000–1700)* címmel rendeztek konferenciát, amelyen a Kutatóintézet munkatársai: Hegyi Géza, Gálfi Emőke, Bogdándi Zsolt és Izsán Csaba is előadásokat tartottak. 2025 decemberében a Makovecz Campus Alapítvány által tavasszal szervezett kurzus folytatásaként Intézetünk meghívására az ELTE HTK Moravcsik Gyula Kutatóintézet munkatársa, Simon Lajos Zoltán, a Makovecz Campus Alapítvány – Collegium Professorum Hungarorum képviseletében Adorjáni Zsolt és Takács László, valamint az HUN-REN-MNL-SZTE Magyar Medievisztikai Kutatócsoport vezetője, C. Tóth Norbert történész tartottak előadásokat és szemináriumokat, melyeken okleveles és klasszikus irodalmi forrásszövegek alapján vezették be a hallgatóságot a latin grammatika és a forráskiadás rejtelseibe.¹⁹

A hivatalnok értelmiségi konferenciasorozat előző, Budapesten megrendezett ötödik ülészakának anyaga megjelent, a kötet szerkesztésében a kutatóintézet két tagja vett részt (Bogdándi Zsolt, Fejér Tamás), és szintén munkatársaink szerkesztésében került kiadásra az Erdélyi Múzeum 2025/1-es, történelem száma (Fejér Tamás), illetőleg a *Certamen*-sorozat XII–XIII. kötete (Pakó László). A publikációk terén legjelentősebb eredményünk, hogy megjelent az Erdélyi Történelmi Adatok forráskiadvány-sorozat keretében Fejér Tamás munkájaként *Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei II. (1605–1608)*, amely Bocskai István és Rákóczi Zsigmond liber regiusainak magyar nyelvű kivonatait tartalmazza, és nincs kétségünk afelől, hogy rövidesen e korszak

16 | <https://eme.ro/hir/a-jako-zsigmond-kutatointezet-munkatarsainak-eloadasai-a-law-and-institutions-transylvanian>

17 | <https://www.eme.ro/esemeny/16-kmn-fejedelmek-varak-es-missionariusok-az-elte-htk-tortenettudomanyi-kutatointezet>

18 | <https://eme.ro/hir/a-jako-zsigmond-kutatointezet-munkatarsainak-eloadasai-a-jogszokaskutatas-europaban-es-azsiaban>

19 | <https://www.eme.ro/hir/beszamolo-a-kozepkori-latin-nyelv-szeminariumarol>

alaposabb megismerésének egyik alappillérvé válik. A publikációk sorában említjük meg az EME honlapján *Erdélyi históriák* (<https://www.eme.ro/oldal/erdelyi-historiak>) címmel megjelenő tudomány-népszerűsítő rovatot, amely Erdély középf- és kora újkorai történetével foglalkozó munkatársaink és más szakmabeliek kutatási eredményeit teszi közzé közérthetően, és igyekszik betekintést nyújtani a történelmi mesterség műhelytitkaiba.

Az utánpótlás-nevelést Intézetünk egyik fontos feladatának tartjuk. Ennek megfelelően Fejér Tamás heti két órában összesen 22 alkalommal egy harmadéves ösztöndíjas hallgatóval: Bartha Boglárkával végzett szövegolvasási és értelmezési gyakorlatokat, mely során a fókusz a hallgató szakvizsgadolgozatához szükséges 16. századi magyar és latin nyelvű szövegek feldolgozására irányult. A hallgató előrehaladásának biztató jele, hogy a XXVIII. erdélyi tudományos diákköri konferencián, a Történelem szekció keretében (Kolozsvár, 2025. május 16.) bemutatott, Fejér Tamás által irányított dolgozatával első helyezést ért el, valamint jelölést az OTDK-ra. Hegyi Géza heti három órában, 22 alkalommal konzultált Csáki Apor harmadéves egyetemi hallgatóval, akivel az időszak első felében 14–16. századi, különféle típusú okleveleket és gazdasági iratokat olvastak, melynek során a gyakornok bevezetést nyert a korszak iratainak átírásába és latin nyelvű szövegük értelmezésébe; az időszak második felében pedig a küllői uradalom 1462-ig terjedő történetéről szóló szakdolgozatát készítette el kollégánk felügyelete és útmutatása mellett. Csáki Apor dolgozata az említett tudományos diákköri konferencián különdíjban részesült. Ösztöndíjasaink és munkatársaink szakmai felkészítéséhez nagy segítséget jelentett az, hogy októberben vendégünk volt C. Tóth Norbert középkorász, aki hetente több alkalommal oklevélolvasási és -értelmezési szemináriumokat tartott. Ezúton is köszönjük segítségét!

Több munkatársunk továbbra is részt vesz a kolozsvári BBTE Magyar Történelmi Intézetében folyó oktatómunkában (Bogdándi Zsolt, Gálfi Emőke, Hegyi Géza, Izsán Csaba, W. Kovács András), doktori védések bizottságaiban, diákköri konferenciák dolgozatainak bírálatában. Fontos szempont volt a kutatási terv összeállításakor, hogy a tapasztalt kutatók mellett PhD-hallgatók is részt vegyenek a munkálatokban, ezzel is hozzájárulva a tudományos utánpótlás biztosításához. Munkatársaink közül Izsán Csaba megvédte doktori disszertációját, Hegyi Géza kollégánk pedig lezárta PhD-disszertációjának kéziratát, melynek nyilvános védésére valószínűleg tavasszal sor kerül.

Számszerűsítve eredményeinket, 2025-ben intézetünk tudományos munkatársai összesen egy monográfiát és egy forráskiadványt, 24 magyar és idegen nyelvű tanulmányt és 4 recenziót jelentettek meg, 39 előadást tartottak, 2 kötetet és egy folyóiratot szerkesztettek, 2 tudományos konferenciát szerveztek, illetve azt is érdemes kiemelni, hogy 7 kutatónk végez oktatói tevékenységet a BBTE és a Sapientia EMTE különböző intézetei keretében, illetve tagjai államvizsga-, magiszteri vagy doktori bizottságoknak.

A Jakó Zsigmond Kutatóintézet keretében folyó kutatások

1. Erdélyi Okmánytár (Codex Diplomaticus Transsylvaniae)

A hazai és magyarországi medievisztika egyik legjelentősebb, Jakó Zsigmond által megindított vállalkozásának célja, hogy „az okleveles források minél teljesebb összegyűjtésével és hozzáférhetővé tételével szilárd alapokat biztosítson Erdély középkori

történetének tudományos igényű, korszerű műveléséhez”, eddig öt kötetben jelent meg az 1023–1389 közötti esztendőök okleveles anyaga. Jelenleg a VI. kötet szerkesztése folyik, megtörtént az 1390–1399 közötti kiadott oklevelek hasonmásokkal való összeolvasása, az elkészült regeszták ellenőrzése és kiegészítésük, elkészült a kötet mellékletének szánt térképi adattár és a magyar vonatkozású oklevélközlések össze-sített jegyzéke. A kötet összeállított kézírata a lektorhoz került. Munkatársak: Hegyi Géza, W. Kovács András.

A legutóbbi kötet internetes elérhetősége: https://library.hungaricana.hu/hu/view/MolDigiLib_MOLkiadv2_60/?pg=0&layout=s

2. Az erdélyi káptalan és a kolozsmonostori konvent fejedelemségkori protocollumai

Bogdándi Zsolt és Gálfi Emőke szerkesztésében a gyulafehérvári hiteleshely jegyzőkönyveinek eddig az 1575–1613 közötti évek bejegyzései jelentek meg a sorozat első két kötetében, melyek 1410 magyar nyelvű kivonatot tartalmaznak. A kolozsmonostori konvent fejedelemségkori protocollumaiból pedig Bogdándi Zsolt az 1575–1590 közötti évek bejegyzéseit tette közzé 865 kivonatban. 2025-ben Gálfi Emőke folytatta a Bethlen Gábor fejedelem idején vezetett protocollumok anyagának feldolgozását és ellenőrzését, amely egy kötetben fogja tartalmazni az 1613–1621-es évek bejegyzéseit. A kolozsmonostori konvent fejedelemségkori jegyzőkönyveinek kiadását végző Bogdándi Zsolt az 1591–1600 közötti időszak bejegyzéseit tartalmazó kötet (mintegy 900 kivonat) előkészítését végzi. Izsán Csaba kolléga az 1601-től kelt bejegyzések kivonatolását végzi, és részt vesz a most előkészítés alatt levő kötet munkálataiban is (szövegek kollacionálása, mutatózás).

Az eddig megjelent kötetek elérhetőségei: <https://eda.eme.ro/items/945b7552-fcd0-4b27-8f2f-06d7507fd428> / <https://real.mtak.hu/63582/1/ETA%20VIII-2.pdf> / <https://real.mtak.hu/78362/>

3. Az erdélyi fejedelmek királyi könyvei

Az erdélyi fejedelmi kancellárián vezetett királyi könyvekből összesen 30 kötet maradt fent az 1569–1689 közötti időszakból az MNL OL őrizetében. Fejér Tamás, Rácz Etelka és Szász Anikó szerkesztésében eddig János Zsigmond, Báthory Kristóf, Báthory Zsigmond, Bocskai István és Rákóczi Zsigmond fejedelmeknek az 1569–1608 közötti évekből fennmaradt nyolc kötet királyi könyve jelent meg nyomtatásban, mely mintegy 3300 regesztát jelent. Ezenfelül Fejér Tamás Bethlen Gábor 1617–1621. évi királyi könyvének (420 oldal, MOL F1: 12) kivonatolását kezdte el, és 190 regesztát készített, illetve a fontosabb bejegyzések közül többet teljes szöveggel átirat. Szász Anikó véglegesítette a Báthory Gábor fejedelem 1608. évi, 400 oldal terjedelmű királyi könyve (MNL OL, F 1: 8) oklevélkivonatait, illetve magyar és latin nyelvű átirásait.

A korábban megjelent kötetek elérhetőségei: <https://api.eda.eme.ro/server/api/core/bitstreams/89bcd3bd-1a83-4180-a1f0-30feba77432a/content> / <https://mek.oszk.hu/08400/08473/08473.pdf>

4. Erdélyi várostörténeti források

Mint ahogy az erdélyi fejedelmek székhelyére, Gyulafehérvárra vonatkozó forrásanyag zöme – beleértve a város levéltárát is – a 16–17. századi pusztítások során megsemmisült, a megmaradt darabok közül a gyulafehérvári Batthyaneumban őrzött

városkönyv (1588–1674), valamint az 1603-tól kezdődő törvénykezési jegyzőkönyvek kiemelkedő jelentőséggel bírnak. Kovács András szerkesztésében eddig a városkönyv, valamint a törvénykezési jegyzőkönyvek 1603–1616. évek közötti anyaga jelent meg nyomtatásban. 2025-ben folytatódott a *Gyulafehérvár város törvénykezési jegyzőkönyvei 1618–1643* című kötet kiadásra való előkészítése az átírt szövegek összeolvasásával, a korrektúrázással és a mutató összeállításával.

Az eddig megjelent kötet elérhetősége: <https://eda.eme.ro/items/fe7c7b2b-8cca-44b9-9994-cfde47dc97fc>

5. *A magánélet szövegei a 17–18. századi Erdélyben. Wesselényi Kata írásos hagyatéka*

A kutatás előzményeként kora újkori erdélyi családok (Kálnoki, Apor, Rozsnyai) íráshasználatának vizsgálatára, főként magánlevelezéseik összegyűjtésére, kiadására, illetve ezekkel kapcsolatos tanulmányok írására került sor. A családi levéltárak vizsgálatok gyakran előtérbe kerültek a nők által írott és a nekik címzett szövegek, ezért folytatásként a kutatás 17–18. századi nemesasszonyokra fókuszál, akiknek tollforgató tevékenysége túlmutat a magánlevelezéseken. Papp Kinga 2025-ben az *Egy hittel egy reménnyel két egyező szívnek Isten eleiben fel nyújtott áldozatja, melyben bé vagynak foglaltatva némelly könyörgések és Istenes énekek* című 313 oldalas kéziratot átírta. Ezenfelül a kéziratok korpusz másik 5 kötetét is átolvasta, kijegyeztelte és felhasználta a kutatással kapcsolatos előadásában.

6. *Mai erdélyi magyar digitális helynévtár (együtműködésben a Magyar Nemzeti Helynévtár Programmal)*

Új együtműködés jött létre 2014 tavaszán a Debreceni Egyetem Nyelvtudományi Tanszékének onomasztikai részlegével. 2015 őszén az együtműködést kiterjesztették több magyarországi egyetemre, valamint a Nyelvstratégiai Intézetre is. Ennek a megállapodásnak értelmében a Magyar Digitális Helynévtár Magyar Nemzeti Helynévtárrá alakult, ennek fényében az EME nyelvész kutatói a Szabó T. Attila által megkezdett, majd az úgynevezett kolozsvári iskola tagjai által folytatott erdélyi történeti és előnyelvi helynévkutatás aktualizálását, mai magyar (magyarázatokkal kísért) helynévkatalógus összeállítását tűzték ki célul. Eddig megjelent az *Aranyos vidékének helynevei* című kötet. 2022 januárjától a MTA kiemelten támogatja ezt a Kárpát-medence egészére kiterjedő programot, amelyben az EME kutatóintézetének nyelvész kutatója fontos szerepet kap (Tamás Csilla erdélyi térségi koordinátor). 2025-ben minden nehézség ellenére tovább sikerült bővíteni a kutatóhálózatot néhány diák bevonásával a konkrét munkába. Így augusztus végén határidőre elkészült 30 próbagyűjtés-adatbázis és 10 ívnyi helynévszótár.

7. *Az Erdélyi magyar szótörténeti tár köteteinek digitalizálása*

A Tár köteteinek szerkesztése mellett néhány éve célul tűztük ki a teljes sorozat korszerű digitalizálását, amely korrektúrázás, aktualizálás után kerül az EDA-ba. A végső cél a teljes körű digitalizálás után olyan adatbázis létrehozása, mely újabb, különböző (elsősorban) nyelvészeti kutatások elvégzését teszi lehetővé. A digitális korrektúra elvégzése lehetőséget biztosít a kétrétegű pdf-formátum létrehozására, így a szöveg másolás után is hibátlan marad.

Intézményünk, a rendelkezésre álló források függvényében, külső kutatási projekteket is támogat. A 2025–2026 közötti időszakban újabb kutatócsoportok nyertek el támogatást. Egyesületünk elsősorban olyan kutatócsoportok pályázatait támogatja, amelyek inter- és transzdiszciplináris kutatási tervek megvalósítására vállalkoznak, és az oktatás szolgálatában is állnak. Előnyben részesültek azok a kutatások, amelyek az EME egykori és jelenlegi gyűjteményeihez kapcsolódnak, egyetemi hallgatókat is bevonnak a kutatómunkába, illetve az oktatási intézményekkel való együttműködésekre alapoznak. A kutatócsoportok vezetői az EME szakosztályainak vagy valamelyik fiókegyesületének tagjai.

Egykori és jelenlegi ingatlanaink, gyűjteményünk

Intézményünk újraalakulása óta pereskedik jogos tulajdonunk, a Wass Ottília-ház visszaszerzése érdekében. Amennyiben az ingatlan természetbeni visszaszolgáltatását nem lehetne elérni, mindenképpen kártalanításban szeretnénk részesülni a természetben vissza nem szerezhető ingatlanrészekért. A Jókai u. 14. szám alatti Müller-házban levő tulajdonrészünk elkülönítése és megosztása folyamatban van, ennek lezárultáig sajnos semmilyen komolyabb beruházásba nem kezdhetünk, de az állagmegőrzési beavatkozásokat minél előbb végre kell hajtánunk.

A *Kőkert utcai ingatlan* esetében a várossal való közös tulajdon megszüntetésére lépéseket tettünk, az EME által fizetendő megváltási összeggel kapcsolatban továbbra is várjuk a város válaszát. A Lakatos utcai ingatlanunk jogi és telekkönyvi helyzete rendezve van. A marosvásárhelyi kétszobás tömbházlakást továbbra is az Orvos- és Gyógyszerésztudományi Szakosztályunk használja székhelyként.

Az EME egykori gyűjteményei tekintetében előrelépés nem történt, de jogigényünket továbbra is fenntartjuk. A levéltári és kéziratári anyagok jelentős része nem az Egyesület tulajdona, hanem azok letétként kerültek a tárákba, tehát a jog szerinti tulajdonosok az egykori letétbe helyezők örökösei. Az EME-nek az egykori letevőkkel szemben szerződésekben és alapszabályában is vállalt, jogilag jelenleg is érvényes kötelezettsége minden lehetséges lépést megtenni a letétek visszaszolgáltatása vagy legalább a felügyeleti jogunk elismerése érdekében.

Kolozsvárott, 2026. február 22.

BOGDÁNDI ZSOLT,
az EME főtitkára,
a Jakó Zsigmond Kutatóintézet igazgatója

Az erdélyi magyar tudomány és társadalom szolgálatában – Kiállításmegnyitó

Tisztelt Igazgató Úr, tisztelt elnök Urak, alelnök Úr, főigazgató Úr, a Magyar Tudományos Akadémia mélyen tisztelt képviselői, társintézményeink jeles képviselői!

Kedves Kollégák, Hölgyeim és Uraim!

Nagy öröm és megtiszteltetés, hogy ma itt, a Bánffy-palota termeiben, gróf Széchenyi István és gróf Mikó Imre tekintetétől kísérvé együtt ünnepelhetjük a magyar tudományosságot és erdélyi közösségünk szellemi örökségét. Nem mindennapi alkalom ez: egyszerre idézzük meg az Erdélyi Múzeum-Egyesület alapítóinak világát és az erdélyi magyar akadémikusok életművét – múltat és jelent, hagyományt és megújulást –, mindezt a Magyar Tudomány Napja Erdélyben rendezvénysorozat keretében, *a 200 év a tudás és a társadalom szolgálatában – Magyar Tudományos Akadémia 200 jubileumi emlékévé* ünnepéhez kapcsolódva.

Arcok, tekintetek, életutak vesznek körül bennünket: a 18–19. századi erdélyi magyar közélet világa és a 20–21. századi tudományos pályák egyszerre vannak jelen ebben a két tárlatban.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesületet 1859-ben azzal a szándékkal hozták létre, hogy otthont adjon a magyar nyelvű tudományosságnak, gyűjteményeivel és kutatásaival pedig a közösség szolgálatában álljon. 1949-ben az Egyesületet feloszlatták, gyűjteményei állami kézbe kerültek, a tárgyak, festmények, kéziratok egyik intézményből a másikba vándoroltak. Irataink, jegyzőkönyveink, régi leltáraink mégis megőrizték annak emlékét, amit elődeink ránk bíztak, az adományozókat, és azt is, hogy milyen hagyatékokból épült fel az Egyesület gyűjteményi világa.

Számunkra ma már nem elsősorban az a kérdés, hogy fizikailag hol található egy-egy műtárgy, hanem az, hogy tudjuk: honnan származik, kik voltak az adományozók, a letétbe helyezők, és hogy ezeket az értékeket szakszerűen őrzik, jó kezekben vannak. Ezért különösen sokat jelent, hogy a Kolozsvári Művészeti Múzeummal kialakított együttműködésnek köszönhetően most tizenöt, az EME egykori képtárából származó, restaurált portré térhet vissza a közösség látóterébe. Köszönettel tartozunk mindazoknak, akik a restaurálás, a kutatás és a válogatás munkáját végezték, és külön köszönettel tartozunk a Múzeum vezetésének, Lucian Nastasă-Kovács igazgató úrnak, aki érti és magáénak érzi a magyar közösség kulturális örökségének jelentőségét is.

Az első tárlat, a *Portrék az Erdélyi Múzeum-Egyesület egykori gyűjteményéből* című kiállítás egyszerre kínál művészeti élményt és egy sajátos város- meg intézménytörténeti sétát. Olyan személyiségek tekintete kísér bennünket végig, akik Kolozsvár és Erdély szellemi, politikai és közművelődési életét formálták: a Kolozsvári Casino egykori portrészorából Széchenyi István, Bölöni Farkas Sándor, Wesselényi Miklós és Kendeffy Ádám arcképe került át az EME képtárába, melléjük pedig az Egyesülethez kötődő

alapítók és tudósok – többek között gróf Mikó Imre, Aranka György, Szabó Károly, gróf Kemény József – portréi társultak. Nem véletlen, hogy gróf Bánffy György arcképe is helyet kapott a válogatásban: azé az erdélyi kormányzóé, aki építtette a Bánffy-palotát, e kiállítás mai otthonát. Mindegyikük egy-egy történet, egy-egy életpálya, avagy a közösség tudományszervezési jelképe. Nemcsak portrék ők, hanem válaszok arra a kérdésre is, hogyan lesz egy városból, egy régióból szellemi központ, hogyan épül fel nemzedékek munkájából az a kulturális háttér, amelyre az EME is támaszkodhatott.

A kiállított képek története rávilágít a hagyatékgyűjtés fontosságára is. Ha Mikó Imre nem őriz meg Debreczeni Márton hagyatékát, ma sokkal kevesebbet tudnánk róla, és a portréja sem jutott volna az EME gyűjteményébe. A mai napon ezért nemcsak a múlt admirandóira gondolunk hálával, hanem szeretnénk bátorítani mindenkit, hogy a családi dokumentumokban és tárgyi emlékekben ne csupán a személyes múltat, hanem lehetséges hagyatékot, a közös emlékezet jövőbeli forrását lássák, és a hagyatékok admirandózásával, gyűjtőmunkával segítsék ezeknek az értékeknek a fennmaradását.

A másik tárlat, az *Erdélyi magyar akadémikusok arcképcsarnoka* a magyar tudományosság ünnepéhez kapcsolódik. A Magyar Tudományos Akadémia kétszáz éves jubileumi esztendejében különösen fontosnak tartottuk, hogy ráirányítsuk a figyelmet azokra az erdélyi tudósokra, akik életútjukkal, munkásságukkal hidat képeznek Kolozsvár, Erdély és az „anyaintézmény” között. Az arcképcsarnok első változatát a Magyar Tudományos Akadémia májusi ünnepi rendezvényén mutattuk be; ma már a kibővített, negyvenhét poszterből álló sorozatot láthatják itt, rövidfilmekkel kiegészítve. Mögötte egy másik, nagy közösség áll: többtucatnyi kutató, családtag és pályatárs, akik vállalták, hogy megszólaltatják ezeket az életműveket, és saját szavaikkal, tapasztalataikkal hozzák közelebb a látogatókhoz. (Köszönet érte!)

Ezt a szándékot foglalja össze az a gondolat, hogy jeleseink életútját nemcsak tisztelnünk, hanem megismernünk és követnünk is érdemes. Nemcsak bemutatni szerettük volna az erdélyi magyar akadémikusokat, hanem közelebb hozni őket mindazokhoz, akik ma a saját útjukat keresik. A posztereken és rövidfilmekben arcok, életpályák, gondolatok és tanúságtételek rajzolódnak ki – olyan tudósoké, akik munkájukkal az erdélyi magyar tudományosság ívét formálták, és akik több szalon is kapcsolódtak az Erdélyi Múzeum-Egyesülethez és a Magyar Tudományos Akadémiához.

Ez a kiállítás annak a gazdag tudományos örökségnek egy fejezetét mutatja meg, amelyhez újabb és újabb elemek kapcsolódnak. A gyűjtés és feldolgozás folyamatos; a poszterek és a filmek az Erdélyi digitális adattár Tudóstárában hosszú távon is elérhetőek lesznek, és vándorkiállításaként is szeretnénk bemutatni azokat. Számunkra az volt a legfontosabb, hogy a nevek és címek mögül kirajzolódjanak az emberi pályaképek: az a szakmai igényesség, gondolkodói tartás és csendes helytállás, amely miatt ezek az életutak ma is mintát és támpontot jelenthetnek.

Számomra ez a két tárlat együtt egyfajta időbeli és szellemi hidat alkot. Az egyik teremben a 18–19. századi portrék világa néz vissza ránk, a másikban főleg a 20–21. századi erdélyi tudósok tekintetével találkozunk. Az elődök gesztusai – admirandózás, gyűjteményépítés – és az utódok munkája – kutatás, tudományszervezés – ugyanannak a történetnek a részei. Intézményeink, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és a Magyar Tudományos Akadémia mind ennek a hosszú, több mint másfél évszázados együttműködésnek a tanúi.

A mai kiállításnak van egy különleges mozzanata is: megpróbáljuk „megszóltatni” gróf Mikó Imrét a mesterséges intelligencia eszközeivel. Fiához intézett intelmeiből származó részletek hangzanak el, megőrizve az eredeti, 19. századi nyelvi formát – az emberi tartásról, az önművelésről, a közösséghez, a hazához és a nyelvhez való hűségről. Ha csak egyetlen fiatal is úgy hagyja el a kiállítást, hogy azt érzi, ezek a gondolatok ma is érthetőek, és személyesen őt szólítják meg, akkor ez a kezdeményezés elérte a célját.

Amikor az EME jelenéről és jövőjéről gondolkodom, mindig ugyanahhoz a kérdéshez térek vissza: hogyan tudjuk élővé tenni a kapcsolatot a nemzedékek között. Ez a két kiállítás akkor tölti be igazán a szerepét, ha nemcsak a múlt iránti tiszteletet erősíti, hanem segít abban is, hogy a mai fiatalok saját kérdéseiket, útkeresésüket is hozzá tudják mérni ezekhez az arcokhoz és életutakhoz.

Szeretném megköszönni mindenkinek a munkáját, aki hozzájárult ehhez az ünnephez. Kiemelten említem meg Murádin Jenő művészettörténészt, aki ma nem tud jelen lenni, de volt alkalmam beszélgetni vele, a háttérből biztatott bennünket, s akinek a képtárra vonatkozó kutatásai ennek a kiállításnak is szilárd alapot adtak. Köszönettel tartozunk a Művészeti Múzeum vezetésének és igazgatójának, Lucian Nastasă-Kovácsnak, a restaurálásért felelős Rauca-Bencze Fruzsínának, a kurátornak, Portik Blénessy Ágotának és Tóth Orsolyának – kedves munkatársamnak, az EME Könyvtár- és Információs Központja igazgatójának – és lelkes munkatársainak, valamint mindazoknak a kutatóknak, pályatársaknak és családtagoknak (összesen 42 személy), akik tudásukkal, gyűjtésükkel, emlékeikkel, idejükkel segítették az arcképcsarnok létrejöttét.

Kívánom, hogy amikor végigsétálnak a termeken, érezzék: nem csupán képeket és adatokat látnak, hanem élettörténeteket, amelyek ma is képesek megszólítani bennünket. Ha úgy lépünk ki innen, hogy egy kicsit jobban értjük, kik voltak azok, akik előttünk jártak, és mit jelent ma ehhez a közösséghez tartozni, akkor ennek a kettős kiállításnak a küldetése beteljesült.

A kiállítást ezennel megnyitom.

Kolozsvárt, 2025. 11. 20.

BITAY ENIKŐ,
az MTA külső tagja, az EME elnöke

Évzáró elnöki köszöntő – Erdélyi Múzeum-Egyesület

Tisztelt Elnökség, tisztelt Választmány! Kedves Kollégák, Kedves Barátaink!

Az év végéhez közeledve jó érzés megállni egy pillanatra, körbenézni és tudatosítani magunkban mindazt, ami az elmúlt hónapokban történt. Sokszor a mindennapi munka sodrásában nem is vesszük észre, mennyi minden valósul meg körülöttünk – ma viszont itt az alkalom, hogy rátekintsünk az EME idei évére, és értékeljük annak gazdagságát.

2025 a tudományos munka megerősödésének éve volt. Több mint száz rendezvényünk – konferenciák, könyvbemutatók, műhelytalálkozók, szakmai tanácskozások, emlékülések – jelezte azt a pezsgést, amely ma Erdély tudományos életét jellemzi. A Magyar Tudomány Napja Erdélyben különösen kiemelkedett: több mint ezerkét-száz résztvevővel, huszonöt szekcióval és sok száz előadással mutatta meg, mennyi felhalmozott tudás, tapasztalat és kutatói kíváncsiság él közöttünk és körülöttünk.

Az EME Kutatóintézetében idén is következetes, igényes munka folyt. Kutatóink önálló és közös projekteken, hazai és nemzetközi együttműködésekben dolgoztak; kiadványaink – harminchárom kötet és folyóiratszám – ennek kézzelfogható eredményei. A külső kutatási programok pedig tovább bővítették az EME tudományos életét: fiatal kutatók, doktoranduszok és tapasztalt szakemberek dolgoztak együtt olyan témákon, amelyek új lendületet adtak intézményünk interdiszciplináris profiljának, s lehetőséget teremtettek az egykori és jelenlegi gyűjteményeink, hagyatékaink feltárására, kutatására.

Az idei év két kiállítása külön fejezetet nyitott az EME történetében. A restaurált, az EME egykori képtárából származó portrék bemutatása fontos történeti anyagot szólaltatott meg újra: olyan arcokat, amelyek az Egyesület gondolkodását formálták, és ma is irányt tudnak mutatni.

A másik kiállítás, az MTA 200 éves jubileumi tárlatának hazahozott és kibővített változata már a jelenről szólt: negyvenkét munkatárs hosszú, kitartó munkájának eredményeként bővült az erdélyi magyar akadémikusok arcképcsarnoka. Új poszterek, filmek, háttértörténetek tették láthatóvá azt a szellemi örökséget, amelyet Erdély adott a magyar tudománynak.

Ezek a kiállítások nemcsak a múltat idézték fel, hanem a mai kutatói teljesítményt is megmutatták – azt, hogy ez az örökség ma is él, és formál bennünket.

A tudományos programok megerősödése idén érezhetően új embereket vonzott az EME köré. Ez a fellendülés tovább erősítette a szakosztályok és fiókegyesületek munkáját is, olyan kapcsolódásokhoz és együttműködésekhez vezetve, amelyekre a jövőben is építhetünk. Éppen időszerű a tagnyilvántartásunk felújítása, tagjaink számontartása, az újak befogadása.

<https://doi.org/10.36373/em-2026-1-23>

Kedves Kollégák!

Az eredmények mögött azonban nemcsak számok, kötetek, tudományos közlések és rendezvények állnak, hanem mindaz a gondosság, figyelem és szakmai igényesség, amellyel a szakosztályi elnökök, a programfelelősök, a kutatóintézeti munkatársak, valamint a könyvtár és információs központ, a kiadó és az EME adminisztrációja és gazdasági egysége nap mint nap dolgoztak. Az idei év valójában ezekből a csendes, mégis meghatározó hozzájárulásokból épült fel. Ezek adják meg a munkánk súlyát és szépségét.

És most, amikor átnyújtjuk az év jelképes köszöneteit – a könyveket, a virágokat, az emléklapokat –, valójában azt szeretnénk megmutatni: észrevesszük, számontartjuk és nagyra értékeljük mindazt, amit tesznek. Jó érzés tudni, hogy ez a közös munka nemcsak eredményeket hoz, hanem formálja is azt az EME-t, amelyben mindannyian hiszünk.

Kívánom, hogy az ünnepnapok csendje és derűje adjon mindannyiunknak – családjainkkal együtt – pihenést és feltöltődést. Kívánom, hogy ez a nyugalom és erő kísérjen majd bennünket 2026-ban is.

Köszönöm, hogy 2025-ben is számíthattam Önökre, és együtt szolgálhattuk az EME küldetését.

Kolozsvárt, 2025. december 18.

BITAY ENIKŐ,
elnök

ISSN 1453-0961

9 771453 096100

02601